

PariksaPath

GPSC · GSSSB · તલાટી · TET-TAT · CCE માટે

ગુજરાતી સાહિત્ય

■ સંપૂર્ણ સચિત્ર અભ્યાસ સામગ્રી — મધ્યકાલીનથી આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્ય
નરસિંહ-મીરાં-અખો-પ્રેમાનંદ-દયારામ · નર્મદ-દલપતરામ · ગોવર્ધનરામ-મુનશી-
મેઘાણી · ઉમાશંકર-સુંદરમ્-પન્નાલાલ · કવિતા-નવલકથા-વાર્તા-નાટક · જ્ઞાનપીઠ
ને પુરસ્કારો
ચિત્રો · કોષ્ટકો · ઉપનામ-કૃતિઓ ને ઝડપી રિવિઝન સાથે

🌐 pariksapath.in · 📱 t.me/PariksaPathOfficial · 100% ફ્રી, ગુજરાતીમાં

પ્રસ્તાવના

પ્રિય વિદ્યાર્થી મિત્રો, 🙌

PariksaPath પર તમારું હાર્દિક સ્વાગત છે!

PariksaPath એ ગુજરાતના સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે બનેલું platform છે — જ્યાં તમને **100% ફ્રી**, ગુજરાતીમાં અને ઉચ્ચ ગુણવત્તાની તૈયારી સામગ્રી મળે છે. GPSC · GSSSB · તલાટી · પોલીસ · GSRTC · CCE · TET-TAT જેવી પરીક્ષાઓ માટે:

- 📖 **મોક ટેસ્ટ** — અસલ પરીક્ષા જેવા, જવાબ ને સમજૂતી સાથે
- 📅 **વાંચન સામગ્રી** — આ ગાઈડ જેવી વિગતવાર, ચિત્રો સાથે
- 📝 **રોજનું કરન્ટ અફેર્સ** — ગુજરાતીમાં
- 📄 **જૂનાં પેપર (PYQ)** — જવાબ સાથે

અમારો એક જ ધ્યેય છે — **પૈસાના અભાવે કોઈ વિદ્યાર્થીની તૈયારી ન અટકે**. એટલે આ બધું ફ્રી છે, ને હંમેશાં ફ્રી રહેશે.

♥ તમે અમને કેવી રીતે મદદ કરી શકો?

આ સામગ્રી ઉપયોગી લાગે તો એને તમારા મિત્રો, **classmates** ને **WhatsApp/Telegram** ગ્રુપમાં **share** કરો. તમારો એક share કોઈ બીજા જરૂરિયાતમંદ વિદ્યાર્થી સુધી આ મફત સામગ્રી પહોંચાડશે. જેટલું વધારે share થશે, એટલા વધારે વિદ્યાર્થીઓ સુધી પહોંચશે — અને એ જ અમારી સાચી કમાણી છે.

🌐 pariksapath.in · 📱 t.me/PariksaPathOfficial

ચાલો, સાથે મળીને તૈયારી કરીએ — મહેનત તમારી, સાથ અમારો! 🤝

— PariksaPath ટીમ

અનુક્રમણિકા

ભાગ A — મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય

- 1 ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનો ઉદ્ભવ અને યુગવિભાજન
- 2 પ્રારંભિક અને જૈન સાહિત્ય
- 3 નરસિંહ મહેતા (આદિ કવિ)
- 4 મીરાંબાઈ અને ભક્તિ-કવિતા
- 5 ભાવણ અને જ્ઞાનમાર્ગી અખો
- 6 પ્રેમાનંદ (આખ્યાનનો મહાકવિ)
- 7 શામળ ભટ્ટ અને દયારામ
- 8 મધ્યકાલીન સાહિત્ય-સ્વરૂપો અને સારાંશ

ભાગ B — અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય

- 9 અર્વાચીન યુગનો આરંભ (સુધારક યુગ)
- 10 નર્મદ — અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્યના પિતા
- 11 દલપતરામ અને નંદશંકર મહેતા
- 12 પંડિત યુગ (સાક્ષર યુગ)
- 13 કવિ યુગ: કાન્ત, કલાપી, જ્ઞાનાલાલ અને બ.ક. ઠાકોર
- 14 ગાંધી યુગ (પરિચય)
- 15 ઝવેરચંદ મેઘાણી — રાષ્ટ્રીય શાયર
- 16 કનૈયાલાલ મુનશી (ક.મા. મુનશી)
- 17 ઉમાશંકર જોશી અને સુંદરમ્
- 18 અનુગાંધી, આધુનિક ને અનુઆધુનિક યુગ

ભાગ C — સાહિત્ય સ્વરૂપો

- 19 નવલકથા (Novel)
- 20 ટૂંકી વાર્તા (નવલિકા)
- 21 નાટક અને એકાંકી
- 22 ગદ્યના વિવિધ સ્વરૂપો — નિબંધ, આત્મકથા, યત્રિત્ર, પ્રવાસ, વિવેચન અને લોકસાહિત્ય

ભાગ D — પુરસ્કાર · સંદર્ભ · ઝડપી રિવિઝન

- 23 પુરસ્કારો ને સામયિકો — ગુજરાતી સાહિત્યનાં સન્માન અને સામયિકો
- 24 ઝડપી રિવિઝન — ઉપનામ, પ્રખ્યાત કૃતિઓ, 'પ્રથમ' અને બિરુદ

ભાગ A — મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય

કોઈ પણ ભાષાનું સાહિત્ય સમજવા માટે સૌપ્રથમ એ ભાષા ક્યાંથી જન્મી, કેવી રીતે વિકસી અને એનો ઇતિહાસ કયા તબક્કાઓમાં વહેંચાય છે એ જાણવું જરૂરી છે. ગુજરાતી ભાષા આજે કરોડો લોકોની માતૃભાષા છે, પણ એનો જન્મ આશરે હજાર વર્ષ પહેલાં થયો હતો. આ પ્રકરણમાં આપણે ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ (એ ક્યાંથી ઉતરી આવી), એના ઇતિહાસ જાણવાનાં સાધનો, અને સાહિત્યના ઇતિહાસનું મુખ્ય યુગવિભાજન સરળ ગુજરાતીમાં સમજીશું. સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં આ વિભાગમાંથી ભાષાનો ઉદ્ભવ, મધ્યકાલીન-અર્વાચીન યુગ અને એમના પેટા-યુગો વિશે પ્રશ્નો વારંવાર પૂછાય છે. આ પાયાનું પ્રકરણ છે — એને બરાબર સમજી લેવાથી આગળનાં બધાં પ્રકરણ સહેલાં બની જશે.

1.1 ભાષાનો અર્થ અને ભારતીય ભાષાકુળ

ભાષા એટલે માણસ પોતાના વિચારો, લાગણીઓ અને જ્ઞાન બીજા સુધી પહોંચાડવા માટે વાપરતો ધ્વનિ-સંકેતોનો વ્યવસ્થિત સમૂહ. ભાષા સ્થિર નથી રહેતી, એ સમય સાથે સતત બદલાતી અને વિકસતી રહે છે. આજની ગુજરાતી ભાષા હજાર વર્ષ પહેલાંની ભાષા જેવી નથી. જેમ વહેતી નદી રસ્તામાં નવાં પાણી અને નવો રંગ ભેળવતી જાય છે, તેમ ભાષા પણ સમય-સમયે નવા શબ્દો, નવા ઉચ્ચારણ અને નવી રીતભાત અપનાવતી જાય છે.

ભાષાનો વિકાસ સમાજ, વેપાર, ધર્મ અને રાજસત્તા સાથે જોડાયેલો છે. જ્યારે જુદા જુદા પ્રદેશના લોકો એકબીજાના સંપર્કમાં આવે છે ત્યારે ભાષાઓ એકબીજા પાસેથી શબ્દો ઉધાર લે છે. ગુજરાતીમાં પણ સંસ્કૃત, અરબી-ફારસી, પોર્ટુગીઝ અને અંગ્રેજી — એમ અનેક ભાષાઓના શબ્દો ભળેલા છે, જે ભાષાના સતત વિકાસનો પુરાવો છે.

દુનિયાની ભાષાઓને એમના મૂળ પ્રમાણે જુદાં જુદાં કુળ (ભાષાપરિવાર) માં વહેંચવામાં આવે છે. ગુજરાતી ભાષા 'ભારતીય-આર્ય' (Indo-Aryan) ભાષાકુળની ભાષા છે, જે મોટા 'ભારતીય-યુરોપીય' (Indo-European) ભાષાપરિવારનો એક ભાગ છે. આ બતાવે છે કે ગુજરાતી દૂર દૂરની યુરોપીય ભાષાઓ સાથે પણ સગાઈ ધરાવે છે.

આ જ ભારતીય-આર્ય કુળમાં હિન્દી, મરાઠી, બંગાળી, પંજાબી, રાજસ્થાની જેવી ભાષાઓ પણ આવે છે. એટલે કે આ બધી ભાષાઓ એક જ મૂળમાંથી જુદાં જુદાં ફણાગાની જેમ ફૂટી છે અને એમની વચ્ચે ઘણી સામ્યતા જોવા મળે છે. એટલે જ ગુજરાતી જાણનારને હિન્દી કે મરાઠી શીખવી પ્રમાણમાં સહેલી પડે છે.

ભારતમાં મુખ્યત્વે બે મોટાં ભાષાકુળ છે: ઉત્તર ભારતની ભાષાઓ 'ભારતીય-આર્ય' કુળની છે, જ્યારે દક્ષિણ ભારતની તમિળ, તેલુગુ, કન્નડ, મલયાલમ જેવી ભાષાઓ 'દ્રવિડ' કુળની છે. ગુજરાતી ભારતીય-આર્ય કુળમાં હોવાથી એનો સંબંધ સંસ્કૃત સાથે જોડાય છે, જ્યારે દ્રવિડ ભાષાઓનું મૂળ સંસ્કૃતથી અલગ છે.

આ વિભાજન સમજવાથી પરીક્ષાનો એક અગત્યનો મુદ્દો સ્પષ્ટ થઈ જાય છે — ગુજરાતી 'દ્રવિડ' નહીં પણ 'ભારતીય-આર્ય' ભાષા છે. આ ભેદ યાદ રાખવો જરૂરી છે, કારણ કે પરીક્ષામાં ઘણી વાર આ બાબતે ગૂંચવનારો વિકલ્પ આપવામાં આવે છે.

- ▶ ગુજરાતી = ભારતીય-આર્ય (Indo-Aryan) ભાષાકુળ
- ▶ મોટો પરિવાર = ભારતીય-યુરોપીય (Indo-European)
- ▶ બહેન-ભાષાઓ: હિન્દી, મરાઠી, બંગાળી, પંજાબી, રાજસ્થાની
- ▶ દક્ષિણ ભારતની ભાષાઓ = દ્રવિડ કુળ (ગુજરાતીથી અલગ)
- ▶ ભાષા સતત બદલાય છે — સ્થિર નથી રહેતી

1.2 ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ: ગુર્જર અપભ્રંશથી ગુજરાતી સુધી

ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ સંસ્કૃતમાંથી સીધો નથી થયો, પણ કેટલાક તબક્કાઓમાંથી પસાર થઈને થયો છે. સૌપ્રથમ સંસ્કૃત (પ્રાચીન ભારતની ભાષા), પછી પ્રાકૃત (લોકોની બોલચાલની સરળ ભાષા), પછી અપભ્રંશ (પ્રાકૃતનું વધુ ઘસાયેલું-બદલાયેલું રૂપ) અને છેવટે અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતી જન્મી.

આ સાંકળમાં દરેક તબક્કો આગલા તબક્કાનું વધુ સરળ અને વધુ બોલચાલને નજીકનું રૂપ છે. સંસ્કૃત શાસ્ત્રોની અને વિદ્વાનોની ભાષા હતી, જ્યારે પ્રાકૃત સામાન્ય લોકોની રોજિંદી ભાષા હતી. સમય જતાં પ્રાકૃત પણ ઘસાઈને અપભ્રંશ બની, અને એ અપભ્રંશમાંથી આજની પ્રાદેશિક ભાષાઓ — ગુજરાતી સહિત — ઊતરી આવી.

વિદ્વાનો માને છે કે ગુજરાતી ભાષા 'ગુર્જર અપભ્રંશ' (જેને 'નાગર અપભ્રંશ' પણ કહેવાય) માંથી ઊતરી આવી. આ ગુર્જર અપભ્રંશ ગુજરાત અને રાજસ્થાનના પ્રદેશમાં બોલાતો હતો. 'ગુર્જર' શબ્દ જ ગુજરાત-પ્રદેશ સાથે જોડાયેલો છે, એટલે આ નામ ભાષાનો ભૌગોલિક સંબંધ સ્પષ્ટ કરે છે.

આ ઉદ્ભવનો સમય આશરે અગિયારમી-બારમી સદી (11મી-12મી સદી) માનવામાં આવે છે. એટલે કે આશરે ઈ.સ. 1100 થી 1200 ની આસપાસ ગુજરાતી એક અલગ ભાષા તરીકે આકાર લેવા લાગી. આ સમય ગુજરાતમાં સોલંકી (ચૌલુક્ય) વંશના શાસનનો સુવર્ણકાળ હતો, જ્યારે પાટણ વિદ્યા અને સંસ્કૃતિનું મોટું કેન્દ્ર હતું.

શરૂઆતમાં ગુજરાતી અને રાજસ્થાની ભાષા એકબીજાથી બહુ અલગ ન હતી. એ વખતની સહિયારી ભાષાને વિદ્વાનો 'જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની' અથવા 'મારુ-ગુર્જર' તરીકે ઓળખે છે. પછી ધીમે ધીમે બંને ભાષાઓ અલગ થઈ અને ગુજરાતી પોતાનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ ધારણ કરી.

આમ વિકાસની સાંકળ આ રીતે યાદ રાખવી: સંસ્કૃત → પ્રાકૃત → અપભ્રંશ (ગુર્જર/નાગર અપભ્રંશ) → જૂની ગુજરાતી → મધ્યકાલીન ગુજરાતી → અર્વાચીન (આજની) ગુજરાતી. આ સાંકળ પરીક્ષામાં વારંવાર પૂછાય છે, એટલે એને કમમાં ગોખી લેવી ફાયદાકારક છે.

ગુજરાતીના ઉદ્ભવની વિકાસ-સાંકળ

તબક્કો	ભાષાનું રૂપ	ટૂંકી ઓળખ
1	સંસ્કૃત	પ્રાચીન ભારતની શાસ્ત્રીય ભાષા
2	પ્રાકૃત	લોકોની બોલચાલની સરળ ભાષા
3	અપભ્રંશ	પ્રાકૃતનું ઘસાયેલું-બદલાયેલું રૂપ
4	ગુર્જર/નાગર અપભ્રંશ	ગુજરાતીનું સીધું મૂળ (~11-12મી સદી)
5	જૂની/મધ્યકાલીન ગુજરાતી	નરસિંહ મહેતા વગેરેની ભાષા
6	અર્વાચીન ગુજરાતી	1850 પછીની આજની ગુજરાતી

ગુજરાતી સાહિત્ય

1.3 સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ: ત્રણ તબક્કા સમજીએ

ગુજરાતીના ઉદ્ભવને બરાબર સમજવા માટે પહેલાં એની પાછળ રહેલા ત્રણ તબક્કા — સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ — ને થોડા વિગતે જોવા જરૂરી છે. આ ત્રણેય ભાષા-તબક્કા એક પછી એક આવ્યા અને દરેકે પોતાનો વારસો આગળના તબક્કાને સોંપ્યો.

સંસ્કૃત ભારતની સૌથી પ્રાચીન અને શાસ્ત્રીય ભાષા છે. વેદ, ઉપનિષદ, રામાયણ, મહાભારત જેવા મહાન ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં રચાયા. એ વિદ્વાનો, બ્રાહ્મણો અને રાજદરબારની ભાષા ગણાતી. એને 'દેવભાષા' પણ કહેવામાં આવી છે. સંસ્કૃત નિયમબદ્ધ અને વ્યાકરણથી સંપૂર્ણ ભાષા છે.

પ્રાકૃત એ સામાન્ય લોકોની બોલચાલની ભાષા હતી. 'પ્રાકૃત' શબ્દનો અર્થ જ થાય છે — સ્વાભાવિક, કુદરતી, લોકોની ભાષા. જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના ઘણા ગ્રંથો પ્રાકૃતમાં રચાયા, કારણ કે એ સામાન્ય લોકો સુધી પોતાનો સંદેશ પહોંચાડવા માગતા હતા. પ્રાકૃત સંસ્કૃત કરતાં વધુ સરળ અને ઢીલા નિયમોવાળી ભાષા હતી.

અપભ્રંશ એ પ્રાકૃતનું વધુ ઘસાયેલું, બદલાયેલું અને બોલચાલને હજુ વધારે નજીકનું રૂપ છે. 'અપભ્રંશ' એટલે 'ભ્રષ્ટ' કે 'બગડેલું' એવો શાબ્દિક અર્થ થાય, પણ ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ એ માત્ર 'બદલાયેલું રૂપ' છે — ખરાબ રૂપ નહીં. અપભ્રંશ એ ભારતની આધુનિક પ્રાદેશિક ભાષાઓની સીધી માતા ગણાય છે.

આ ત્રણ તબક્કા પછી જ ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી, બંગાળી જેવી આજની ભાષાઓ જન્મી. એટલે કહી શકાય કે ગુજરાતી સંસ્કૃતની 'દીકરી' નહીં, પણ 'પૌત્રી-પ્રપૌત્રી' જેવી છે — એ સંસ્કૃત સાથે વચ્ચે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના બે પગથિયાં મૂકીને જોડાય છે.

- ▶ સંસ્કૃત = પ્રાચીન શાસ્ત્રીય ભાષા (વેદ, રામાયણ, મહાભારત)
- ▶ પ્રાકૃત = લોકોની સ્વાભાવિક બોલચાલની ભાષા
- ▶ અપભ્રંશ = પ્રાકૃતનું ઘસાયેલું રૂપ; આધુનિક ભાષાઓની માતા
- ▶ ગુજરાતી સંસ્કૃતની સીધી દીકરી નહીં — વચ્ચે પ્રાકૃત-અપભ્રંશ છે

1.4 'જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની' અને મારુ-ગુર્જર

ગુજરાતી ભાષાના શરૂઆતના સ્વરૂપને ઘણા ભાષાવિજ્ઞાનીઓ 'જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની' (Old Western Rajasthani) નામ આપે છે. આ નામ સૂચવે છે કે એ વખતે ગુજરાત અને પશ્ચિમ રાજસ્થાનની ભાષા લગભગ એક જ હતી. પ્રખ્યાત ભાષાવિજ્ઞાની એલ. પી. ટેસિટોરી (L. P. Tassitori) એ આ ભાષા-સ્વરૂપ માટે આ નામ વાપર્યું હતું.

આ સહિયારી ભાષાને 'મારુ-ગુર્જર' પણ કહેવામાં આવે છે. 'મારુ' એટલે મારવાડ (રાજસ્થાન) અને 'ગુર્જર' એટલે ગુજરાત. એટલે મારુ-ગુર્જર એટલે મારવાડ અને ગુજરાતની સહિયારી જૂની ભાષા. આ નામ બંને પ્રદેશોના સંબંધને સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે.

જૈન સાધુઓ અને કવિઓએ આ મારુ-ગુર્જર ભાષામાં ઘણું સાહિત્ય (રાસ, પ્રબંધ વગેરે) રચ્યું, જે આજે ગુજરાતી અને રાજસ્થાની બંને ભાષાઓના સહિયારા વારસા તરીકે ગણાય છે. એટલે જ આ સમયનું સાહિત્ય બંને ભાષાઓના ઇતિહાસમાં સ્થાન પામે છે.

આ ભાષામાં વેપારીઓ, સાધુઓ અને કવિઓ — બધાં હળીમળીને એક જ રીતે વાત કરી શકતા. ગુજરાત અને રાજસ્થાન વચ્ચે વેપાર અને ધાર્મિક યાત્રાનો ગાઢ સંબંધ હોવાથી આ સહિયારી ભાષા ખૂબ ઉપયોગી હતી.

આશરે પંદરમી સદી પછી ગુજરાતી અને રાજસ્થાની ધીમે ધીમે અલગ ભાષાઓ બની ગઈ. નરસિંહ મહેતા (15મી સદી) ના સમય સુધીમાં ગુજરાતી પોતાનું અલગ વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવા લાગી હતી. એમની ભાષામાં આજની ગુજરાતીની છાંટ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

આમ 'જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની' કે 'મારુ-ગુર્જર' એ ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસનો એક અગત્યનો વચલો તબક્કો છે — જ્યાંથી ગુજરાતી ધીમે ધીમે પોતાનો સ્વતંત્ર રસ્તો કાઢે છે.

1.5 સાહિત્યના ઇતિહાસ જાણવાનાં સાધનો

ભૂતકાળમાં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય કેવાં હતાં એ આપણને કેવી રીતે ખબર પડે? એ માટે ઇતિહાસકારો અને સંશોધકો જુદાં જુદાં 'સાધનો' (પુરાવા) નો ઉપયોગ કરે છે. આ સાધનો વગર ભૂતકાળનું ચિત્ર સ્પષ્ટ થઈ શકતું નથી. જેમ ગુનાની તપાસમાં પુરાવા જરૂરી છે, તેમ ઇતિહાસની તપાસમાં પણ આ સાધનો જરૂરી છે.

સૌથી મહત્વનું સાધન છે 'હસ્તપ્રતો'. છાપકામ ન હતું ત્યારે કાગળ કે તાડપત્ર (તાડના પાન) ઉપર હાથે લખેલી પોથીઓને હસ્તપ્રત કહેવાય. જૈન ભંડારોમાં (ગ્રંથભંડારોમાં) આવી હજારો જૂની હસ્તપ્રતો સચવાયેલી છે, જે ગુજરાતી સાહિત્યનો અમૂલ્ય ખજાનો છે. પાટણ, ખંભાત, જેસલમેર જેવાં સ્થળોના જ્ઞાનભંડારો ખાસ જાણીતા છે.

બીજું સાધન છે 'શિલાલેખ' અને 'તામ્રપત્ર'. પથ્થર ઉપર કોતરેલા લખાણને શિલાલેખ અને તાંબાના પતરા ઉપર કોતરેલા લખાણને તામ્રપત્ર કહેવાય. આમાંથી જૂના સમયની ભાષા, રાજાઓ અને દાનની માહિતી મળે છે. આ સાધનો ટકાઉ હોવાથી સદીઓ સુધી સચવાઈ રહે છે.

ત્રીજું સાધન છે 'કૃતિઓ' પોતે — એટલે કે જૂના કવિઓ-લેખકોએ રચેલી રચનાઓ. ઘણી રચનાઓના અંતે કવિ પોતાનું નામ, ગુરુનું નામ, રચનાનું વર્ષ (સંવત) અને સ્થળ આપતા, જેને 'પુષ્પિકા' કે 'કવિ-પ્રશસ્તિ' કહેવાય. એમાંથી રચનાનો ચોક્કસ સમય જાણવા મળે છે, જે ઇતિહાસ માટે ખૂબ કીમતી છે.

ચોથું સાધન છે 'સામાજિક અને ઐતિહાસિક માહિતી' — જૂના પ્રવાસીઓના વર્ણનો, રાજાઓના દરબારના દસ્તાવેજો અને લોકવાર્તાઓ. આ બધાં મળીને સાહિત્યના ઇતિહાસનું પૂરું ચિત્ર ઊભું કરે છે. પ્રવાસીઓના વર્ણનોમાંથી એ સમયના સમાજ અને ભાષાની ઝાંખી મળે છે.

આ બધાં સાધનોને ભેગાં કરીને, એમની તુલના કરીને અને એમની વિશ્વસનીયતા તપાસીને સંશોધકો સાહિત્યના ઇતિહાસનું ચિત્ર ઊભું કરે છે. એટલે ઇતિહાસ માત્ર અનુમાન નહીં, પણ પુરાવા આધારિત જ્ઞાન છે.

- ▶ હસ્તપ્રતો — હાથે લખેલી જૂની પોથીઓ (જૈન ભંડારોમાં સચવાયેલી)
- ▶ શિલાલેખ — પથ્થર પર કોતરેલું લખાણ
- ▶ તામ્રપત્ર — તાંબાના પતરા પર કોતરેલું લખાણ
- ▶ પુષ્પિકા — કૃતિના અંતે કવિનું નામ, સંવત, સ્થળ
- ▶ પ્રવાસવર્ણનો અને દસ્તાવેજો — સામાજિક-ઐતિહાસિક પુરાવા

1.6 સાહિત્યના ઇતિહાસનું મુખ્ય યુગવિભાજન

આટલા લાંબા સમયના ગુજરાતી સાહિત્યને સમજવા માટે વિદ્વાનોએ એને મુખ્ય બે યુગમાં વહેંચ્યું છે: (1) મધ્યકાલીન યુગ અને (2) અર્વાચીન યુગ. આ વિભાજન સાહિત્યના સ્વભાવ, વિષય અને સ્વરૂપમાં આવેલા મોટા ફેરફારને આધારે કરવામાં આવ્યું છે.

આ બે યુગ વચ્ચેની વિભાજનરેખા આશરે ઇ.સ. 1850 માનવામાં આવે છે. એટલે કે 1850 પહેલાંનું બધું સાહિત્ય 'મધ્યકાલીન' અને 1850 પછીનું બધું સાહિત્ય 'અર્વાચીન' (આધુનિક) ગણાય. આ વર્ષ ગુજરાતમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ અને છાપખાનાના આગમન સાથે જોડાયેલું છે.

મધ્યકાલીન યુગ આશરે ઇ.સ. 1150 થી 1850 સુધી ગણાય (આશરે સાતસો વર્ષનો ગાળો). આ યુગનું સાહિત્ય મોટે ભાગે ધાર્મિક, ભક્તિપ્રધાન અને પદ્યમાં (કવિતામાં) હતું. એ સંભળાવવા-ગાવા માટે રચાતું, કારણ કે એ વખતે વાચન કરતાં શ્રવણ (સાંભળવું) વધારે પ્રચલિત હતું.

અર્વાચીન યુગ 1850 પછી શરૂ થાય છે. અંગ્રેજી શિક્ષણ, છાપખાનું (પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ), અને પશ્ચિમી વિચારોના સંપર્કથી સાહિત્યમાં મોટો બદલાવ આવ્યો. નવાં સ્વરૂપો જેવાં કે નવલકથા, નિબંધ, નાટક, વાર્તા આ યુગમાં શરૂ થયાં. હવે સાહિત્ય ગાવા માટે નહીં, પણ વાંચવા માટે રચાવા લાગ્યું.

છાપખાનાનું આગમન આ બદલાવનું મોટું કારણ હતું. હવે પુસ્તકો છપાઈને ઘણાં લોકો સુધી પહોંચી શકતાં, એટલે લેખકો સામાન્ય વાચક માટે લખવા લાગ્યા. શિક્ષણ વધવાથી વાંચનારની સંખ્યા પણ વધી, જેણે ગદ્ય-સાહિત્યને વેગ આપ્યો.

ટૂંકમાં, મધ્યકાલીન યુગ ધર્મ અને ભક્તિનો યુગ હતો, જ્યારે અર્વાચીન યુગ સુધારા, વિચાર અને નવાં સ્વરૂપોનો યુગ છે. આ બે યુગ વચ્ચેનો તફાવત પરીક્ષા માટે ખૂબ મહત્વનો છે.

મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન યુગની સરખામણી

મુદ્દો	મધ્યકાલીન યુગ	અર્વાચીન યુગ
સમય	આશરે ઇ.સ. 1150-1850	ઇ.સ. 1850 પછી
મુખ્ય વિષય	ધર્મ, ભક્તિ, કૃષ્ણલીલા	સમાજસુધારો, વિચાર, જીવન
મુખ્ય સ્વરૂપ	પદ્ય, રાસ, આખ્યાન, ફાગુ	નવલકથા, નિબંધ, નાટક, વાર્તા
પ્રધાનતા	પદ્ય (કવિતા)	ગદ્ય અને પદ્ય બંને
ભાષા	જૂની ગુજરાતી	આધુનિક ગુજરાતી
રજૂઆત	ગાવા-સંભળાવવા માટે	વાંચવા-છાપવા માટે

1.7 મધ્યકાલીન યુગના પેટા-યુગો

મધ્યકાલીન યુગ ઘણો લાંબો (સાતસો વર્ષ) હોવાથી વિદ્વાનો એને ત્રણ મુખ્ય પેટા-યુગમાં વહેંચે છે: (1) જૈન યુગ, (2) ભક્તિ યુગ અને (3) જ્ઞાનમાર્ગી/સુધારણાનો સમય. આ ભાગ પરીક્ષા માટે ખૂબ મહત્વનો છે, કારણ કે દરેક પેટા-યુગના મુખ્ય સર્જક અને સ્વરૂપ વારંવાર પૂછાય છે.

જૈન યુગ (આશરે 12મી થી 14મી-15મી સદી): આ યુગમાં મુખ્યત્વે જૈન સાધુઓ અને કવિઓએ સાહિત્ય રચ્યું. એમણે રાસ, ફાગુ, પ્રબંધ જેવાં સ્વરૂપોમાં ધાર્મિક અને ઉપદેશાત્મક રચનાઓ લખી. હેમચંદ્રાચાર્ય આ યુગના સૌથી મોટા વિદ્વાન ગણાય. જૈન સાધુઓએ જ્ઞાનભંડારોમાં હસ્તપ્રતો સાચવી, જે મોટું યોગદાન છે.

ભક્તિ યુગ (આશરે 15મી થી 17મી-18મી સદી): આ ગુજરાતી સાહિત્યનો સુવર્ણકાળ ગણાય. ભગવાન પ્રત્યેની ભક્તિને કેન્દ્રમાં રાખીને કવિઓએ સુંદર પદો અને આખ્યાનો રચ્યાં. નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, પ્રેમાનંદ, અખો જેવા મોટા કવિઓ આ યુગના છે. આ યુગમાં ભક્તિ સાથે માનવ-લાગણીની કવિતા ખીલી.

જ્ઞાનમાર્ગી પ્રવાહ: ભક્તિ યુગની અંદર જ એક પ્રવાહ એવો હતો જે ભક્તિ સાથે જ્ઞાન અને વેદાંતના વિચાર પર ભાર મૂકતો. અખો ભગત આ જ્ઞાનમાર્ગી પ્રવાહના સૌથી જાણીતા કવિ છે, જેમણે પોતાના 'છપ્પા' દ્વારા સમાજના દંભ પર પ્રહાર કર્યો. આ પ્રવાહ ભક્તિ કરતાં વિચાર પર વધારે ભાર મૂકતો.

આ ઉપરાંત મધ્યકાલીન યુગના અંતભાગમાં દયારામ જેવા કવિએ 'ગરબી' સ્વરૂપ દ્વારા કૃષ્ણભક્તિને નવો રંગ આપ્યો. એ રીતે મધ્યકાલીન યુગ માત્ર ધાર્મિક નહીં, પણ સ્વરૂપ અને ભાવની દૃષ્ટિએ પણ સમૃદ્ધ યુગ રહ્યો.

આમ મધ્યકાલીન યુગ જૈન સાધુઓની ઉપદેશાત્મક રચનાઓથી શરૂ થઈ, ભક્તિના સુવર્ણકાળમાં પાંગર્યો અને જ્ઞાનમાર્ગી ચિંતન સુધી પહોંચ્યો. એક યુગની અંદર આટલી વિવિધતા જોવી એ ગુજરાતી સાહિત્યની સમૃદ્ધિ દર્શાવે છે.

મધ્યકાલીન યુગના પેટા-યુગો

પેટા-યુગ	આશરે સમય	મુખ્ય સ્વરૂપ/વિષય	મુખ્ય સર્જક
જૈન યુગ	12મી-15મી સદી	રાસ, ફાગુ, પ્રબંધ; ઉપદેશ	હેમચંદ્રાચાર્ય
ભક્તિ યુગ	15મી-18મી સદી	પદ, આખ્યાન; ભક્તિ	નરસિંહ, મીરાં, પ્રેમાનંદ
જ્ઞાનમાર્ગી પ્રવાહ	17મી સદી	છપ્પા; જ્ઞાન-વેદાંત	અખો ભગત

1.8 અર્વાચીન યુગની ઝલક

અર્વાચીન યુગ (1850 પછી) ગુજરાતી સાહિત્યમાં મોટા પરિવર્તનનો યુગ છે. આ યુગને પણ વિદ્વાનો કેટલાક પેટા-તબક્કામાં વહેંચે છે — સુધારક યુગ, પંડિત યુગ, ગાંધી યુગ અને આધુનિક યુગ. આ યુગની વિગતે ચર્ચા આગળનાં પ્રકરણોમાં થશે, અહીં માત્ર ઝલક જોઈએ.

અર્વાચીન યુગની શરૂઆત 'સુધારક યુગ' થી થાય છે, જેમાં નર્મદ અને દલપતરામ જેવા કવિ-લેખકોએ સમાજસુધારા અને નવા વિચારોને કેન્દ્રમાં રાખ્યા. નર્મદને ઘણા 'અર્વાચીનોમાં આદ્ય' (અર્વાચીન યુગના પ્રથમ મહત્વના સર્જક) ગણે છે.

આ યુગમાં ગદ્ય-સાહિત્ય — નવલકથા, નિબંધ, નાટક, ટૂંકી વાર્તા — પ્રથમ વાર ખીલ્યું. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની 'સરસ્વતીચંદ્ર' જેવી મહાન નવલકથા આ યુગની દેશ છે. પશ્ચિમી સાહિત્યના સંપર્કે ગુજરાતી લેખકોને નવાં સ્વરૂપો અપનાવવા પ્રેર્યાં.

આગળ જતાં 'ગાંધી યુગ' આવ્યો, જેમાં મહાત્મા ગાંધીના વિચારોની અસર નીચે સાહિત્ય સાદગી, સત્ય અને સમાજસેવા તરફ વળ્યું. ઝવેરચંદ મેઘાણી, ઉમાશંકર જોશી, સુન્દરમ્ જેવા સર્જકો આ પ્રવાહ સાથે જોડાયેલા છે.

આમ અર્વાચીન યુગ સ્વરૂપ, વિચાર અને ભાષા — ત્રણેય દૃષ્ટિએ ગુજરાતી સાહિત્યને નવી ઊંચાઈએ લઈ ગયો. મધ્યકાલીન યુગ જ્યાં ભક્તિ અને પદ્ય પ્રધાન હતો, ત્યાં અર્વાચીન યુગ વિચાર અને ગદ્ય પ્રધાન બન્યો.

અર્વાચીન યુગના મુખ્ય પેટા-તબક્કા (ઝલક)

પેટા-તબક્કો	મુખ્ય ભાવ	જાણીતા સર્જક
સુધારક યુગ	સમાજસુધારો, નવા વિચાર	નર્મદ, દલપતરામ
પંડિત યુગ	ગંભીર ચિંતન, નવલકથા	ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી
ગાંધી યુગ	સત્ય, સાદગી, સમાજસેવા	મેઘાણી, ઉમાશંકર, સુન્દરમ્

1.9 ભાષા અને લિપિ: ગુજરાતી લેખનનો વિકાસ

ભાષા એ બોલચાલ છે, જ્યારે લિપિ એ એને લખવાની રીત છે. ગુજરાતી ભાષા આજે 'ગુજરાતી લિપિ' માં લખાય છે, પણ આ લિપિનો પણ પોતાનો ઇતિહાસ છે. ગુજરાતી લિપિ 'દેવનાગરી' લિપિ સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે અને એમાંથી જ વિકસી છે.

જૂના સમયમાં હસ્તપ્રતો અને ધાર્મિક ગ્રંથો માટે ઘણી વાર દેવનાગરી જેવી લિપિ વપરાતી, જ્યારે વેપાર અને રોજિંદા હિસાબ માટે એક ઝડપી, શિરોરેખા (માથા પરની લીટી) વગરની લિપિ વપરાતી. આ ઝડપી લિપિ આગળ જતાં આજની ગુજરાતી લિપિ બની.

ગુજરાતી લિપિની ખાસિયત એ છે કે એમાં અક્ષરો ઉપર શિરોરેખા (માથા પરની આડી લીટી) હોતી નથી, જ્યારે દેવનાગરીમાં દરેક અક્ષર પર શિરોરેખા હોય છે. એટલે ગુજરાતી લખવામાં ઝડપી અને સહેલી પડે છે — એ વેપારી પ્રજાની જરૂરિયાતમાંથી જન્મેલી ખૂબી છે.

છાપખાનાના આગમન પછી ગુજરાતી લિપિ વધુ વ્યવસ્થિત અને પ્રમાણભૂત (standard) બની. પ્રથમ ગુજરાતી છાપખાનાં ઓગણીસમી સદીમાં શરૂ થયાં, જેણે ગુજરાતી લેખન અને જોડણીને એકરૂપતા આપી.

આમ ભાષાની સાથે લિપિ પણ સમય સાથે વિકસી. ભાષાનો વિકાસ માત્ર બોલચાલ પૂરતો નહીં, પણ લખવાની રીત, જોડણી અને છાપકામ — એ બધામાં થયો. એટલે ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ સમજવા માટે લિપિનો વિકાસ પણ જાણવો જરૂરી છે.

- ▶ ગુજરાતી લિપિ દેવનાગરી સાથે સંબંધિત
- ▶ ગુજરાતી લિપિમાં શિરોરેખા (માથા પરની લીટી) નથી
- ▶ વેપાર-હિસાબની ઝડપી લિપિમાંથી વિકસી
- ▶ છાપખાનાએ લિપિ-જોડણીને પ્રમાણભૂત કરી

1.10 યુગવિભાજનનું મહત્વ અને સારાંશ

યુગવિભાજન શા માટે જરૂરી છે? કારણ કે હજાર વર્ષનું વિશાળ સાહિત્ય એકસાથે સમજવું અઘરું છે. યુગોમાં વહેંચવાથી દરેક સમયની ભાષા, વિચાર અને સ્વરૂપોની ખાસિયત સ્પષ્ટ સમજાય છે. જેમ લાંબી મુસાફરીને નાના-નાના પડાવમાં વહેંચવાથી રસ્તો સહેલો લાગે, તેમ યુગવિભાજનથી સાહિત્યનો અભ્યાસ સહેલો બને છે.

યુગવિભાજન સાહિત્યના વિકાસનો ક્રમ પણ સ્પષ્ટ કરે છે — કયા સ્વરૂપ પહેલાં આવ્યાં, કયા પછી; કયા વિચારોએ સાહિત્યને દોર્યું. એનાથી દરેક કવિ-લેખકને એના યોગ્ય સ્થાન અને સંદર્ભમાં મૂકી શકાય છે.

યાદ રાખવા જેવી મુખ્ય બાબત: ગુજરાતી ભાષા ગુર્જર અપભ્રંશમાંથી (~11-12મી સદી) જન્મી; સાહિત્ય મુખ્ય બે યુગ — મધ્યકાલીન (~1150-1850) અને અર્વાચીન (1850 પછી) — માં વહેંચાય છે; અને મધ્યકાલીન યુગના ત્રણ પેટા-યુગ — જૈન, ભક્તિ અને જ્ઞાનમાર્ગી — છે.

આ પાયાની સમજ ઉપર આગળનાં પ્રકરણો ઊભાં છે. પ્રકરણ 2 માં આપણે જૈન યુગ અને હેમચંદ્રાચાર્યને વિગતે જોઈશું, પ્રકરણ 3 માં ભક્તિ યુગના આદિ કવિ નરસિંહ મહેતા વિશે જાણીશું, અને પછીનાં પ્રકરણોમાં મીરાંબાઈ, ભાવણ, અખો અને પ્રેમાનંદ સુધી પહોંચીશું.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ગુજરાતી ભાષાનું મૂળ = ગુર્જર અપભ્રંશ (નાગર અપભ્રંશ)
- ★ ઉદ્ભવ-સમય = આશરે 11મી-12મી સદી
- ★ ભાષાકુળ = ભારતીય-આર્ય (Indo-Aryan)
- ★ વિકાસ-સાંકળ = સંસ્કૃત → પ્રાકૃત → અપભ્રંશ → ગુજરાતી
- ★ બે મુખ્ય યુગ = મધ્યકાલીન (~1150-1850) અને અર્વાચીન (1850 પછી)
- ★ મધ્યકાલીનના ત્રણ પેટા-યુગ = જૈન, ભક્તિ, જ્ઞાનમાર્ગી
- ★ જૂનું સહિયારું સ્વરૂપ = મારુ-ગુર્જર / જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની
- ★ ઇતિહાસનાં સાધનો = હસ્તપ્રત, શિલાલેખ, તામ્રપત્ર, પુષ્પિકા
- ★ ગુજરાતી લિપિ = શિરોરેખા વગરની (દેવનાગરી સાથે સંબંધિત)

1.11 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

નીચેના પ્રશ્નો સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં વારંવાર પૂછાતા પ્રકારના છે. જવાબ સાથે યાદ રાખવાથી તૈયારી મજબૂત થશે. દરેક પ્રશ્ન એક-એક મહત્વના મુદ્દાને આવરી લે છે.

પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ પ્ર: ગુજરાતી ભાષા કયા અપભ્રંશમાંથી ઊતરી આવી? — જ: ગુર્જર (નાગર) અપભ્રંશમાંથી.
- ★ પ્ર: ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ આશરે કયા સમયમાં થયો? — જ: આશરે 11મી-12મી સદીમાં.
- ★ પ્ર: ગુજરાતી કયા ભાષાકુળની ભાષા છે? — જ: ભારતીય-આર્ય (Indo-Aryan) કુળની.
- ★ પ્ર: મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન યુગ વચ્ચેની વિભાજનરેખા કયું વર્ષ છે? — જ: આશરે ઇ.સ. 1850.
- ★ પ્ર: મધ્યકાલીન યુગના ત્રણ પેટા-યુગ કયા? — જ: જૈન યુગ, ભક્તિ યુગ, જ્ઞાનમાર્ગી પ્રવાહ.
- ★ પ્ર: ગુજરાતી-રાજસ્થાનીના સહિયારા જૂના રૂપને શું કહેવાય? — જ: મારુ-ગુર્જર / જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની.
- ★ પ્ર: કૃતિના અંતે કવિનું નામ-સંવત-સ્થળ આપતા ભાગને શું કહેવાય? — જ: પુષ્પિકા.
- ★ પ્ર: ભાષાના ઇતિહાસ જાણવાનું મુખ્ય સાધન કયું? — જ: હસ્તપ્રતો (જૈન ભંડારોમાં સચવાયેલી).
- ★ પ્ર: ભાષાના વિકાસની સાચી સાંકળ કઈ? — જ: સંસ્કૃત → પ્રાકૃત → અપભ્રંશ → ગુજરાતી.
- ★ પ્ર: ગુજરાતી લિપિ કઈ લિપિ સાથે સંબંધિત છે? — જ: દેવનાગરી (પણ શિરોરેખા વગરની).

ગુજરાતી સાહિત્યની શરૂઆત મુખ્યત્વે જૈન સાધુઓ અને વિદ્વાનોના હાથે થઈ. નરસિંહ મહેતા પહેલાંના સમયમાં જૈન કવિઓએ રાસ, ફાગુ અને પ્રબંધ જેવાં સ્વરૂપોમાં વિપુલ સાહિત્ય રચ્યું, જે આજે ગુજરાતી સાહિત્યનો પાયો ગણાય છે. આ યુગના સૌથી મહાન વિદ્વાન એટલે હેમચંદ્રાચાર્ય, જેમને 'કલિકાલસર્વજ્ઞ' (કળિયુગના સર્વજ્ઞ) નું બિરુદ મળ્યું. આ પ્રકરણમાં આપણે હેમચંદ્રાચાર્યનું જીવન અને કાર્ય, એમનું પ્રખ્યાત વ્યાકરણ 'સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન', પ્રારંભિક સાહિત્યસ્વરૂપો (રાસ, ફાગુ, પ્રબંધ) અને નરસિંહ-પૂર્વેના સાહિત્યનો પરિચય સરળ ગુજરાતીમાં મેળવીશું. જૈન યુગ ગુજરાતી સાહિત્યનો પાયો છે, એટલે પરીક્ષામાં આ વિભાગનું મહત્ત્વ ઘણું છે.

2.1 જૈન યુગ: ગુજરાતી સાહિત્યનો પાયો

ગુજરાતી સાહિત્યનો સૌથી પ્રારંભિક યુગ એટલે જૈન યુગ. આ યુગ આશરે બારમી સદીથી પંદરમી સદી સુધી ગણાય છે. આ સમયમાં મુખ્યત્વે જૈન સાધુઓ અને કવિઓએ સાહિત્ય રચ્યું, એટલે જ એને 'જૈન યુગ' નામ મળ્યું. આ યુગ ગુજરાતી ભાષાના સૌથી શરૂઆતના સાહિત્યિક પગલાંનો યુગ છે.

જૈન સાધુઓ ધર્મપ્રચાર અને લોકશિક્ષણ માટે સાહિત્યનો ઉપયોગ કરતા. એમની રચનાઓ મોટે ભાગે ધાર્મિક, ઉપદેશાત્મક અને નૈતિક હતી. તીર્થંકરો, મહાન શ્રાવકો અને ધાર્મિક પ્રસંગોને કેન્દ્રમાં રાખીને એ રચનાઓ થતી. એમનો મુખ્ય હેતુ સામાન્ય લોકોને ધર્મ અને નીતિનો સંદેશ આપવાનો હતો.

જૈન સાધુઓ ગામેગામ વિહાર (પગપાળા મુસાફરી) કરતા અને લોકો સાથે એમની જ ભાષામાં વાત કરતા. એટલે એમણે સંસ્કૃતને બદલે લોકોની બોલચાલની ભાષા — જૂની ગુજરાતી/મારુ-ગુર્જર — માં સાહિત્ય રચ્યું. આ કારણે જ ગુજરાતી ભાષાને સાહિત્યિક રૂપ મળ્યું.

આ યુગનું બીજું મોટું યોગદાન એ છે કે જૈન સાધુઓએ હસ્તપ્રતો સાચવી રાખવાની પરંપરા ઊભી કરી. એમના 'જ્ઞાનભંડારો' (ગ્રંથભંડારો) માં હજારો જૂની હસ્તપ્રતો સચવાઈ, જેના કારણે આજે આપણને જૂનું ગુજરાતી સાહિત્ય મળે છે. પાટણ, ખંભાત, જેસલમેરના ભંડારો ખાસ જાણીતા છે.

જૈન યુગની ભાષા 'મારુ-ગુર્જર' હતી — એટલે ગુજરાત અને રાજસ્થાનની સહિયારી જૂની ભાષા. એ વખતે ગુજરાતી અને રાજસ્થાની હજુ સંપૂર્ણ અલગ થઈ ન હતી. એટલે જૈન યુગનું ઘણું સાહિત્ય ગુજરાતી અને રાજસ્થાની બંને ભાષાઓના સહિયારા વારસા તરીકે ગણાય છે.

આમ જૈન યુગે ગુજરાતી ભાષાને સાહિત્યનું વાહન બનાવ્યું, સ્વરૂપો વિકસાવ્યાં અને હસ્તપ્રતો સાચવી — આ ત્રણ રીતે એણે ગુજરાતી સાહિત્યનો મજબૂત પાયો નાખ્યો, જેના ઉપર પછી ભક્તિ યુગનો ભવ્ય મહેલ ઊભો થયો.

- ▶ જૈન યુગ = ગુજરાતી સાહિત્યનો સૌથી પ્રારંભિક યુગ
- ▶ સમય = આશરે 12મી થી 15મી સદી
- ▶ મુખ્ય સર્જક = જૈન સાધુ-કવિઓ
- ▶ મુખ્ય સ્વરૂપ = રાસ, ફાગુ, પ્રબંધ
- ▶ મોટું યોગદાન = જ્ઞાનભંડારોમાં હસ્તપ્રતો સાચવી

2.2 હેમચંદ્રાચાર્ય: કલિકાલસર્વજ્ઞ

જૈન યુગ અને સમગ્ર મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના સૌથી મહાન વિદ્વાન એટલે હેમચંદ્રાચાર્ય. એમનો જન્મ આશરે બારમી સદીમાં ગુજરાતના ધંધુકા ગામમાં થયો. એમનું બાળપણનું નામ 'ચંગદેવ' હતું. નાનપણથી જ એમની તીવ્ર બુદ્ધિ અને ગ્રંથજ્ઞાન વિદ્વાનોને ધ્યાનમાં આવી ગઈ હતી.

નાની ઉંમરે જ એમણે જૈન દીક્ષા લીધી અને પોતાની અસાધારણ બુદ્ધિ તથા જ્ઞાનથી મહાન આચાર્ય બન્યા. દીક્ષા પછી એમનું નામ 'સોમચંદ્ર' રાખવામાં આવ્યું અને આગળ જતાં તેઓ 'હેમચંદ્ર' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. એમની વિદ્વતા એટલી વ્યાપક હતી કે એમને 'કલિકાલસર્વજ્ઞ' એટલે કે 'કળિયુગના સર્વજ્ઞ' (આ યુગના સર્વ વિષયોના જાણકાર) નું માનભર્યું બિરુદ આપવામાં આવ્યું.

હેમચંદ્રાચાર્ય ગુજરાતના સોલંકી રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને એમના પછી રાજા કુમારપાળના સમયમાં થઈ ગયા. એમના માર્ગદર્શનથી રાજા કુમારપાળે અહિંસા અને જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો અપનાવ્યા અને પોતાના રાજ્યમાં અહિંસાનો પ્રચાર કર્યો. એ રીતે હેમચંદ્રાચાર્યે માત્ર સાહિત્ય નહીં, પણ સમાજ અને રાજનીતિ પર પણ ઊંડી અસર પાડી.

એમણે વ્યાકરણ, કોશ (શબ્દકોશ), કાવ્ય, છંદ, અલંકાર, યોગ, ધર્મ એમ અનેક વિષયો પર ગ્રંથો રચ્યા. એટલે જ એમને માત્ર એક ભાષાવિજ્ઞાની નહીં, પણ સર્વતોમુખી પ્રતિભા (બધી દિશામાં ફેલાયેલી પ્રતિભા) ગણવામાં આવે છે. એમની કલમ વ્યાકરણથી માંડીને કાવ્ય સુધી — દરેક ક્ષેત્રમાં ચાલી.

હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાનું આખું જીવન જ્ઞાનની સાધના, ગ્રંથરચના અને શિષ્યોને ભણાવવામાં વિતાવ્યું. તેઓ માનતા કે જ્ઞાન જ સૌથી મોટી સંપત્તિ છે અને એને લોકો સુધી પહોંચાડવી એ વિદ્વાનોનો ધર્મ છે.

હેમચંદ્રાચાર્યનું સ્થાન ગુજરાતી-સંસ્કૃત વિદ્યાજગતમાં ખૂબ ઊંચું છે. એમને ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણના 'આદ્ય (પ્રથમ) શાસ્ત્રકાર' તરીકે પણ યાદ કરવામાં આવે છે. એમના કાર્ય વગર જૂની ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ જાણવું મુશ્કેલ બની જાત.

2.3 હેમચંદ્રાચાર્યનું વ્યાપક સાહિત્ય-સર્જન

હેમચંદ્રાચાર્ય માત્ર એક ગ્રંથના રચયિતા ન હતા — એમણે અનેક વિષયો પર વિપુલ ગ્રંથો રચ્યા. એમની આ સર્વતોમુખી પ્રતિભાને કારણે જ એમને 'કલિકાલસર્વજ્ઞ' કહેવાયા. એમના ગ્રંથો વ્યાકરણ, કોશ, કાવ્ય, છંદ, અલંકાર, ધર્મ અને ઇતિહાસ — એમ અનેક ક્ષેત્રો આવરી લે છે.

વ્યાકરણ ક્ષેત્રે એમની સૌથી મોટી દેણ 'સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન' છે, જે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાઓનું વ્યાકરણ સમજાવે છે. શબ્દકોશ (કોશ) ક્ષેત્રે એમણે 'અભિધાનચિંતામણિ' જેવો જાણીતો કોશ રચ્યો, જે સમાનાર્થી શબ્દોનો સંગ્રહ છે.

કાવ્ય અને ઇતિહાસને જોડતી એમની એક મહત્વની રચના 'ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર' છે, જેમાં જૈન પરંપરાના ત્રેસઠ મહાન પુરુષોની કથાઓ આવે છે. આ ગ્રંથ જૈન ધર્મ અને સાહિત્ય બંને માટે ખૂબ મહત્વનો છે.

એમણે કાવ્યશાસ્ત્ર (કાવ્યના નિયમો) અને છંદશાસ્ત્ર (છંદના નિયમો) પર પણ ગ્રંથો રચ્યા. એ બતાવે છે કે હેમચંદ્રાચાર્ય માત્ર ભાષાના નિયમો જ નહીં, પણ કાવ્યની કળા અને સૌંદર્યના પણ ઊંડા જાણકાર હતા.

આમ હેમચંદ્રાચાર્યનું સાહિત્ય-સર્જન એટલું વ્યાપક છે કે એને 'જ્ઞાનનો મહાસાગર' કહી શકાય. એમના ગ્રંથો આજે પણ વિદ્વાનો માટે અભ્યાસનો વિષય છે અને ગુજરાત-રાજસ્થાનના સાંસ્કૃતિક વારસાનો અમૂલ્ય ભાગ ગણાય છે.

હેમચંદ્રાચાર્યના કેટલાક મહત્વના ગ્રંથ

ગ્રંથ	વિષય/પ્રકાર
સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન	વ્યાકરણ (સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ)
અભિધાનચિંતામણિ	શબ્દકોશ (સમાનાર્થી)
ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર	જૈન મહાપુરુષોની કથાઓ
કાવ્યાનુશાસન	કાવ્યશાસ્ત્ર (કાવ્યના નિયમો)

આચાર્ય હેમચંદ્ર

[ચિ. સં. ૧૨૬૪ ની તાલુકા-પ્રતિ કે આધાર પર]

Hemachandra

2.4 સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન: પ્રથમ વ્યાકરણગ્રંથ

હેમચંદ્રાચાર્યનું સૌથી પ્રખ્યાત કાર્ય એટલે 'સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન' નામનો વ્યાકરણગ્રંથ. આ ગ્રંથ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ ભાષાઓના નિયમો (વ્યાકરણ) સમજાવે છે. એ આ ભાષાઓના વ્યાકરણનો એક વ્યવસ્થિત અને સંપૂર્ણ ગ્રંથ છે.

આ ગ્રંથનું નામ બે નામો જોડીને બન્યું છે: 'સિદ્ધ' (રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહના નામ પરથી, જેમની વિનંતીથી ગ્રંથ રચાયો) અને 'હેમ' (હેમચંદ્રાચાર્યના નામ પરથી). એટલે 'સિદ્ધહેમ' = સિદ્ધરાજ + હેમચંદ્ર. આ રીતે રાજા અને રચયિતા — બંનેનું નામ ગ્રંથના નામમાં ગૂંથાયું છે.

કથા પ્રમાણે રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહે માળવા જીત્યા પછી ત્યાંના ગ્રંથભંડારમાં ભોજરાજાનું વ્યાકરણ જોયું અને એમને થયું કે ગુજરાત પાસે પણ આવો ઉત્તમ વ્યાકરણગ્રંથ હોવો જોઈએ. એમની આ ઇચ્છાથી હેમચંદ્રાચાર્યે 'સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન' રચ્યું. આ રીતે રાજ્યાશ્રય (રાજાનો ટેકો) અને વિદ્વતા ભેગાં થઈને એક મહાન ગ્રંથ બન્યો.

આ ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસ માટે ખૂબ મહત્વનો છે, કારણ કે એના અપભ્રંશ વ્યાકરણના ભાગમાં હેમચંદ્રાચાર્યે ઉદાહરણ તરીકે જે દોહા (દુહા) ટાંક્યા છે, એ જૂની ગુજરાતી/અપભ્રંશ ભાષાના સૌથી જૂના નમૂના ગણાય છે.

આ દોહાઓમાં લોકજીવન, શૌર્ય, પ્રેમ અને કુદરતનું સુંદર વર્ણન જોવા મળે છે. એ બતાવે છે કે એ સમયે પણ સામાન્ય લોકોની ભાષામાં ભાવપૂર્ણ કાવ્ય રચાતું હતું. આ દોહા જૂની ગુજરાતીની ભાષા અને ભાવ — બંને દર્શાવે છે.

આમ 'સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન' એ માત્ર વ્યાકરણગ્રંથ નથી, પણ જૂની ગુજરાતી ભાષાનો પુરાવો અને ભંડાર પણ છે. એટલે જ પરીક્ષામાં આ ગ્રંથ વિશે પ્રશ્નો વારંવાર પૂછાય છે.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ગ્રંથનું નામ = સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન
- ★ રચયિતા = હેમચંદ્રાચાર્ય
- ★ નામનો અર્થ = સિદ્ધરાજ (રાજા) + હેમ (હેમચંદ્ર)
- ★ પ્રેરણા = રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહની વિનંતી
- ★ વિષય = સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ વ્યાકરણ
- ★ મહત્વ = અપભ્રંશ ભાગના દોહા = જૂની ગુજરાતીના સૌથી જૂના નમૂના

2.5 પ્રારંભિક સાહિત્યસ્વરૂપ: રાસ

જૈન યુગનું સૌથી મહત્વનું અને લોકપ્રિય સ્વરૂપ એટલે 'રાસ'. રાસ એ એક પ્રકારની લાંબી કથાત્મક (વાર્તા કહેતી) પદ્યરચના છે, જે ગાવા અને નૃત્ય સાથે રજૂ કરવા માટે રચાતી. એ સમૂહમાં, તાલ સાથે ગાવાનું સ્વરૂપ હતું.

'રાસ' શબ્દ રાસ-ગરબા સાથે જોડાયેલો છે — એટલે કે મૂળમાં એ સમૂહમાં ગાઈને, તાલ સાથે રજૂ થતું સ્વરૂપ હતું. પછી એ વાર્તા કહેવા માટેનું મોટું કાવ્યસ્વરૂપ બની ગયું. એટલે રાસમાં સંગીત, નૃત્ય અને કથા — ત્રણેય ભેગાં થાય છે.

રાસમાં મોટે ભાગે કોઈ તીર્થંકર, મહાન રાજા, ધાર્મિક વ્યક્તિ કે પ્રસંગની કથા હોય છે, અને એમાં ઉપદેશ તથા ધાર્મિક સંદેશ ગૂંથાયેલો હોય છે. કથા સાથે બોધ — એ રાસની ખાસિયત છે.

રાસ સામાન્ય રીતે કડીઓ (પંક્તિઓ) અને ઢાળ (રાગ) માં વહેંચાયેલો રહેતો, જેથી એને સહેલાઈથી ગાઈ શકાય. કથાકાર સમૂહ સાથે રાસ ગાતો અને લોકો સાથે ભળીને એમાં જોડાતા. એ રીતે રાસ સામૂહિક અનુભવ બની જતો.

જૈન સાધુઓએ સેકડો રાસ રચ્યા. એ રાસ દ્વારા તેઓ ધર્મ, નીતિ અને ત્યાગનો સંદેશ સામાન્ય લોકો સુધી સરળતાથી પહોંચાડતા. એટલે રાસ માત્ર મનોરંજન નહીં, પણ લોકશિક્ષણનું માધ્યમ પણ હતું.

આમ રાસ જૈન યુગનું પ્રાણ-સ્વરૂપ હતું. એના દ્વારા ધર્મ, કથા અને કળા — ત્રણેય એકસાથે લોકો સુધી પહોંચ્યાં, અને ગુજરાતી સાહિત્યને એક મજબૂત કાવ્યપરંપરા મળી.

2.6 ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ: પ્રાચીન રાસ

ગુજરાતી સાહિત્યનો સૌથી પ્રાચીન (જૂનો) અને જાણીતો રાસ એટલે 'ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ'. એના રચયિતા છે જૈન સાધુ-કવિ શાલિભદ્રસૂરિ. આ રાસ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં મહત્વનો સીમાચિહ્ન ગણાય છે.

આ રાસની કથા જૈન પરંપરાના બે ભાઈઓ — ભરત (ભરતેશ્વર) અને બાહુબલિ — ની છે. બંને ભાઈઓ વચ્ચે રાજ્ય માટે સંઘર્ષ થાય છે, પણ અંતે બાહુબલિ બધું છોડીને ત્યાગ અને વૈરાગ્યનો માર્ગ અપનાવે છે. આ કથા જૈન પરંપરાના પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવના બે પુત્રોની છે.

આ કથા દ્વારા ત્યાગ, અહિંસા, અહંકારનો ત્યાગ અને આત્મજ્ઞાનનો સંદેશ આપવામાં આવ્યો છે. એટલે કે વાર્તાની સાથે ધાર્મિક-નૈતિક બોધ પણ ગૂંથાયેલો છે. બાહુબલિ રાજ્ય જીતીને પણ અહંકાર છોડી દે છે — એ આ કથાનો મુખ્ય સંદેશ છે.

ઐતિહાસિક રીતે 'ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ' ગુજરાતી સાહિત્યના સૌથી જૂના ઉપલબ્ધ રાસોમાંનો એક ગણાય છે, એટલે ભાષા અને સાહિત્યના ઇતિહાસ માટે એનું ઘણું મહત્વ છે. એમાંથી જૂની ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ અને એ સમયની કાવ્યશૈલી જાણવા મળે છે.

આ રાસની ભાષા જૂની ગુજરાતી (મારુ-ગુર્જર) છે અને એ સમૂહમાં ગાવા માટે રચાયેલો છે. એમાં કથા-તત્ત્વ, ભાવ અને ઉપદેશ — ત્રણેય સુંદર રીતે ભળે છે, જે પ્રારંભિક ગુજરાતી કાવ્યની પરિપક્વતા દર્શાવે છે.

પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ બે બાબત યાદ રાખવી જરૂરી છે: કૃતિ = ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ, અને રચયિતા = શાલિભદ્રસૂરિ. આ બંને નામો સાથે યાદ રાખવાથી પરીક્ષામાં ભૂલ થતી નથી.

પ્રારંભિક જૈન કૃતિઓ અને એમના સ્વરૂપ

કૃતિ	સ્વરૂપ	રચયિતા	ખાસ નોંધ
ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ	રાસ	શાલિભદ્રસૂરિ	પ્રાચીન જાણીતો રાસ; ત્યાગનો સંદેશ
સિદ્ધ્દેમ શબ્દાનુશાસન	વ્યાકરણગ્રંથ	હેમચંદ્રાચાર્ય	જૂની ગુજરાતીના દોહા

2.7 ફાગુ સ્વરૂપ અને વસંતવિલાસ

જૈન યુગનું બીજું સુંદર સ્વરૂપ એટલે 'ફાગુ'. ફાગુ એ વસંતઋતુ અને ફાગણ મહિના (હોળીના સમય) ના વાતાવરણને વર્ણવતું કાવ્ય છે. એમાં કુદરત, વસંતની શોભા, રંગ અને પ્રેમ-ભાવનું વર્ણન હોય છે. ફાગુ એટલે વસંતનું ઉલ્લાસભર્યું કાવ્ય.

'ફાગુ' શબ્દ 'ફાગણ' (વસંતનો મહિનો) પરથી આવ્યો છે. ફાગણ મહિનામાં વસંત ખીલે છે, વૃક્ષો પર નવી ફૂંપળો ફૂટે છે અને ચારે બાજુ રંગ-ઉલ્લાસ છવાય છે. આ વાતાવરણને કવિઓએ ફાગુ કાવ્યમાં શબ્દોમાં ઉતાર્યું.

જૈન ફાગુઓમાં ઘણી વાર સંસારની ક્ષણભંગુરતા (બધું નાશવંત છે) અને વૈરાગ્યનો સંદેશ પણ ગૂંથાયેલો રહેતો. એટલે કે વસંતની શોભા વર્ણવ્યા પછી કવિ કહેતો કે આ સૌંદર્ય પણ ક્ષણિક છે, માટે સાચા ધર્મ તરફ વળો. આ રીતે સૌંદર્ય અને વૈરાગ્ય — બંને ભેગાં થતાં.

ફાગુ સ્વરૂપનું એક જાણીતું ઉદાહરણ 'વસંતવિલાસ ફાગુ' છે. આ ફાગુમાં વસંતઋતુ, કુદરતની શોભા અને શૃંગાર-ભાવનું ખૂબ સુંદર અને રંગીન વર્ણન છે. એ ગુજરાતી ફાગુ-સાહિત્યનું ઉત્તમ ઉદાહરણ ગણાય છે.

ફાગુ કાવ્યો સામાન્ય રીતે ગાવા માટે રચાતાં અને એમાં લયબદ્ધ, સંગીતમય પંક્તિઓ રહેતી. એમની ભાષા સરળ અને ભાવપૂર્ણ હોવાથી લોકો એને સહેલાઈથી માણી શકતા. ફાગુએ ગુજરાતી કાવ્યમાં પ્રકૃતિ-વર્ણન અને શૃંગાર-ભાવનો સુંદર વારસો ઊભો કર્યો.

- ▶ ફાગુ = વસંતઋતુ/ફાગણ મહિનાનું વર્ણન કરતું કાવ્ય
- ▶ નામ 'ફાગણ' મહિના પરથી
- ▶ વિષય = કુદરત, વસંત, રંગ, પ્રેમ; ક્યારેક વૈરાગ્ય
- ▶ જાણીતું ઉદાહરણ = વસંતવિલાસ ફાગુ

2.8 પ્રબંધ સ્વરૂપ

જૈન યુગનું ત્રીજું મહત્વનું સ્વરૂપ એટલે 'પ્રબંધ'. પ્રબંધ એ કોઈ ઐતિહાસિક કે અર્ધ-ઐતિહાસિક વ્યક્તિના જીવનની કથા કહેતી લાંબી રચના છે. એમાં રાજાઓ, મંત્રીઓ, કવિઓ કે મહાન વ્યક્તિઓના જીવનપ્રસંગો વર્ણવાય છે.

પ્રબંધો ઇતિહાસ અને દંતકથાનું મિશ્રણ હોય છે, એટલે એમાંથી એ સમયના સમાજ, રાજકારણ અને જીવનની ઝાંખી મળે છે. એ રીતે પ્રબંધો માત્ર સાહિત્ય નહીં, પણ ઐતિહાસિક માહિતીના સાધન તરીકે પણ ઉપયોગી છે.

પ્રબંધમાં વ્યક્તિના જીવનની સાથે એ સમયના રિવાજો, માન્યતાઓ અને બનાવો પણ વર્ણવાતા. એટલે ઇતિહાસકારો માટે પ્રબંધો જૂના સમયને સમજવાનું મહત્વનું દ્વાર છે. જોકે એમાં દંતકથા પણ ભળેલી હોવાથી દરેક વાતને શાબ્દિક રીતે ઐતિહાસિક ન માની શકાય.

પ્રબંધ-સાહિત્યમાં 'પ્રબંધચિંતામણિ' (મેરુતુંગ રચિત) જેવી જાણીતી રચનાઓ આવે છે, જેમાં ગુજરાતના રાજાઓ અને મહાન વ્યક્તિઓના પ્રસંગો સંગ્રહાયેલા છે. આવી રચનાઓ ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે કીમતી છે.

આમ રાસ (કથાત્મક ધાર્મિક કાવ્ય), ફાગુ (વસંત-વર્ણન કાવ્ય) અને પ્રબંધ (જીવનકથા) — આ ત્રણ સ્વરૂપો જૈન યુગ અને પ્રારંભિક ગુજરાતી સાહિત્યના મુખ્ય આધારસ્તંભ છે. દરેક સ્વરૂપની પોતાની ખાસિયત અને હેતુ છે, જે પરીક્ષામાં ઘણી વાર પૂછાય છે.

પ્રારંભિક સ્વરૂપો: રાસ, ફાગુ, પ્રબંધ

સ્વરૂપ	મુખ્ય વિષય	ખાસિયત
રાસ	ધાર્મિક/ઐતિહાસિક કથા	ગાવા-નૃત્ય માટે; ઉપદેશ
ફાગુ	વસંત, કુદરત, પ્રેમ	ફાગણ-વસંતનું વર્ણન; ક્યારેક વૈરાગ્ય
પ્રબંધ	વ્યક્તિની જીવનકથા	ઇતિહાસ + દંતકથાનું મિશ્રણ

2.9 જૈન સાહિત્યનું વ્યાપક યોગદાન

જૈન યુગનું ગુજરાતી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ માટેનું યોગદાન ઘણું મોટું છે. સૌથી પહેલું તો, જૈન સાધુ-કવિઓએ ગુજરાતી ભાષાને સાહિત્યનું વાહન બનાવ્યું — એમણે લોકોની ભાષામાં સાહિત્ય રચીને ગુજરાતીને સાહિત્યિક ગૌરવ અપાવ્યું.

બીજું, જૈન જ્ઞાનભંડારોએ હસ્તપ્રતો સાયવી રાખવાનું અમૂલ્ય કામ કર્યું. આ ભંડારોમાં માત્ર જૈન કૃતિઓ જ નહીં, પણ બીજી ઘણી ભાષાઓ અને વિષયોની હસ્તપ્રતો પણ સચવાઈ. એ વગર ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ આટલો સ્પષ્ટ ન હોત.

ત્રીજું, જૈન કવિઓએ રાસ, ફાગુ, પ્રબંધ જેવાં વિવિધ સ્વરૂપો વિકસાવ્યાં, જેણે ગુજરાતી કાવ્યપરંપરાને સમૃદ્ધ બનાવી. આ સ્વરૂપોએ આગળના ભક્તિ યુગના સર્જકોને પણ માર્ગ ચીંધો.

ચોથું, જૈન સાહિત્ય દ્વારા અહિંસા, ત્યાગ, સંયમ અને નૈતિક જીવનનો સંદેશ સામાન્ય લોકો સુધી પહોંચ્યો. એ રીતે આ સાહિત્યે માત્ર ભાષા જ નહીં, પણ સમાજના નૈતિક મૂલ્યોને પણ ઘડ્યાં.

આમ જૈન યુગ ગુજરાતી સાહિત્યનો માત્ર પ્રારંભ નહીં, પણ એક મજબૂત અને સમૃદ્ધ પાયો છે. એના વગર ગુજરાતી સાહિત્યના ભવ્ય મહેલની કલ્પના પણ ન થઈ શકે.

- ▶ ગુજરાતી ભાષાને સાહિત્યનું વાહન બનાવ્યું
- ▶ જ્ઞાનભંડારોમાં હસ્તપ્રતો સાયવી
- ▶ રાસ-ફાગુ-પ્રબંધ સ્વરૂપો વિકસાવ્યાં
- ▶ અહિંસા-ત્યાગ-સંયમના નૈતિક મૂલ્યો ફેલાવ્યાં

2.10 નરસિંહ-પૂર્વેનું સાહિત્ય અને સારાંશ

નરસિંહ મહેતા (15મી સદી) પહેલાંના સમયમાં ગુજરાતી સાહિત્ય મુખ્યત્વે જૈન સાધુ-કવિઓના હાથે રચાયું હતું. એ સાહિત્ય મોટે ભાગે ધાર્મિક, ઉપદેશાત્મક અને રાસ-ફાગુ-પ્રબંધ સ્વરૂપમાં હતું. એ ગાવા-સંભળાવવા માટે રચાતું અને લોકશિક્ષણનું માધ્યમ હતું.

આ સમયમાં જૈનેતર (જૈન સિવાયના) સંતો-કવિઓની પણ કેટલીક રચનાઓ મળે છે, પણ સંખ્યા અને સાયવણીની દૃષ્ટિએ જૈન સાહિત્ય સૌથી વધારે અને વ્યવસ્થિત છે. એટલે આ યુગ મુખ્યત્વે જૈન સાહિત્યથી ઓળખાય છે.

આ બધાં પ્રારંભિક સાહિત્યનું મહત્ત્વ એ છે કે એમણે ગુજરાતી ભાષાને સાહિત્યિક રૂપ આપ્યું, ભાષાને સમૃદ્ધ બનાવી, અને નરસિંહ મહેતા જેવા મહાન ભક્તકવિ માટેનો માર્ગ તૈયાર કર્યો. એ વગર ભક્તિ યુગનો સુવર્ણકાળ શક્ય ન બનત.

આગળના પ્રકરણમાં આપણે આ જ ભક્તિ-પરંપરાના આદિ કવિ નરસિંહ મહેતા વિશે વિગતે જાણીશું, જેમનાથી ગુજરાતી સાહિત્યનો ભક્તિ યુગ ભવ્ય રીતે શરૂ થાય છે. જૈન યુગનો પાયો અને ભક્તિ યુગનું શિખર — બંને મળીને ગુજરાતી મધ્યકાલીન સાહિત્ય બને છે.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ જૈન યુગ = 12મી-15મી સદી; મુખ્ય સર્જક = જૈન સાધુ-કવિ
- ★ મુખ્ય સ્વરૂપ = રાસ, ફાગુ, પ્રબંધ
- ★ હેમચંદ્રાચાર્ય = કલિકાવસર્વજ્ઞ; બાળપણનું નામ ચંગદેવ
- ★ સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન = પ્રથમ વ્યાકરણગ્રંથ
- ★ ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ = શાલિભદ્રસૂરિ; પ્રાચીન રાસ
- ★ વસંતવિવાસ = જાણીતું ફાગુ કાવ્ય

2.11 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

નીચેના પ્રશ્નો સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં વારંવાર પૂછાતા પ્રકારના છે. જૈન યુગ અને હેમચંદ્રાચાર્ય વિશેના આ પ્રશ્નો-જવાબ યાદ રાખવાથી પરીક્ષાની તૈયારી મજબૂત બને છે.

📌 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ પ્ર: 'કલિકાવસર્વજ્ઞ' નું બિરુદ કોને મળ્યું? — જ: હેમચંદ્રાચાર્યને.
- ★ પ્ર: 'સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન' ગ્રંથ કોણે રચ્યો? — જ: હેમચંદ્રાચાર્યે.
- ★ પ્ર: 'સિદ્ધહેમ' નામમાં 'સિદ્ધ' કોના નામ પરથી છે? — જ: રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહના નામ પરથી.
- ★ પ્ર: 'ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ' ના રચયિતા કોણ? — જ: શાલિભદ્રસૂરિ.
- ★ પ્ર: જૈન યુગનાં ત્રણ મુખ્ય સ્વરૂપ કયા? — જ: રાસ, ફાગુ, પ્રબંધ.
- ★ પ્ર: ફાગુ સ્વરૂપ કયા મહિના/ઋતુ સાથે જોડાયેલું છે? — જ: ફાગણ (વસંતઋતુ).
- ★ પ્ર: પ્રબંધ સ્વરૂપમાં મુખ્યત્વે શું હોય છે? — જ: કોઈ વ્યક્તિની જીવનકથા (ઇતિહાસ + દંતકથા).
- ★ પ્ર: હેમચંદ્રાચાર્યનું બાળપણનું નામ શું હતું? — જ: ચંગદેવ.
- ★ પ્ર: એક જાણીતું ફાગુ કાવ્ય કયું છે? — જ: વસંતવિવાસ ફાગુ.
- ★ પ્ર: જૈન યુગનું મોટું યોગદાન કયું? — જ: જ્ઞાનભંડારોમાં હસ્તપ્રતો સાયવી.

ગુજરાતી સાહિત્યના ભક્તિ યુગની ભવ્ય શરૂઆત નરસિંહ મહેતાથી થાય છે. તેઓ ગુજરાતી ભાષાના 'આદિ કવિ' (પ્રથમ કવિ) અને 'આદ્ય કવિ' તરીકે ઓળખાય છે. પંદરમી સદીમાં જૂનાગઢમાં થઈ ગયેલા આ મહાન કૃષ્ણભક્ત કવિએ સુંદર પદો, પ્રભાતિયાં અને ભક્તિગીતો રચ્યાં, જે આજે પણ ઘરે ઘરે ગવાય છે. એમનું 'વૈષ્ણવ જન તો તેને કહિયે' પદ તો મહાત્મા ગાંધીજીને એટલું પ્રિય હતું કે એ રાષ્ટ્રીય સ્તરે જાણીતું બન્યું. આ પ્રકરણમાં આપણે નરસિંહ મહેતાનું જીવન, એમની કવિતા, એમનાં પ્રખ્યાત પદો અને એમના જીવનના જાણીતા પ્રસંગો — હૂંડી, મામેરું અને હાર — સરળ ગુજરાતીમાં સમજીશું. નરસિંહ મહેતા ગુજરાતી ભક્તિ-કવિતાનો પાયો છે, એટલે પરીક્ષામાં એમના વિશે ઘણા પ્રશ્નો પૂછાય છે.

3.1 જીવનપરિચય: જૂનાગઢના ભક્તકવિ

નરસિંહ મહેતા આશરે પંદરમી સદી (15મી સદી) માં થઈ ગયા. તેઓ સૌરાષ્ટ્રના જૂનાગઢ શહેરમાં રહેતા હતા, એટલે એમને જૂનાગઢના ભક્તકવિ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. જૂનાગઢ ગિરનાર પર્વતની તળેટીમાં આવેલું પ્રાચીન શહેર છે.

તેઓ નાગર બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. કહેવાય છે કે બાળપણમાં તેઓ થોડા મોડેથી બોલતા શીખ્યા, પણ આગળ જતાં એ જ વ્યક્તિ ગુજરાતી ભાષાના સૌથી મહાન કવિ બન્યા. એમના જીવનની આ વાત બતાવે છે કે સાચી પ્રતિભા ભલે મોડેથી પ્રગટે, પણ એ અવશ્ય ખીલે છે.

એમના જીવનની શરૂઆત સંઘર્ષભરી હતી. કુટુંબમાં મતભેદ થતાં તેઓ ઘર છોડીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિમાં લીન થઈ ગયા. એમની પત્નીનું નામ માણેકબાઈ હતું, અને એમને એક પુત્ર (શામળદાસ) તથા એક પુત્રી (કુંવરબાઈ) હતાં.

કથા પ્રમાણે ઘરમાં અપમાન થતાં નરસિંહ મહેતા જંગલમાં જઈને શિવજીની આરાધના કરવા લાગ્યા. પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન શિવે એમને કૃષ્ણની રાસલીલાનાં દર્શન કરાવ્યાં — એ પ્રસંગ પછી તેઓ સંપૂર્ણપણે કૃષ્ણભક્તિમાં ડૂબી ગયા એમ માનવામાં આવે છે.

નરસિંહ મહેતાનું આખું જીવન ભક્તિ, સાદગી અને ભગવાન પરના અતૂટ વિશ્વાસથી ભરેલું હતું. તેઓ માનતા કે ભગવાન પોતે પોતાના ભક્તની રક્ષા કરે છે — અને એમના જીવનના પ્રસંગો આ વિશ્વાસને દર્શાવે છે. ગરીબી છતાં તેઓ ભક્તિના માર્ગે અડગ રહ્યા.

તેઓ સમાજના ભેદભાવને માનતા ન હતા. તેઓ કહેવાતા 'નીચલા' વર્ગના લોકો સાથે પણ હળીમળીને ભજન-કીર્તન કરતા, એટલે એમને સમાજસુધારક ભક્ત તરીકે પણ યાદ કરવામાં આવે છે. ભક્તિમાં ઊંચ-નીચનો ભેદ નથી — એ એમના જીવનનો સંદેશ છે.

Narsinh Mehta

3.2 'આદિ કવિ' / 'આદ્ય કવિ' નું બિરુદ

નરસિંહ મહેતાને ગુજરાતી ભાષાના 'આદિ કવિ' એટલે કે 'પ્રથમ કવિ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એમને 'આદ્ય કવિ' (સૌથી પહેલાં/મૂળ કવિ) પણ કહેવામાં આવે છે. બંને શબ્દોનો અર્થ લગભગ સરખો છે — પ્રથમ/મૂળ કવિ.

અહીં એક સવાલ થાય: એમની પહેલાં જૈન સાધુ-કવિઓ પણ હતા જ, તો પછી નરસિંહને 'આદિ કવિ' કેમ કહેવાય? એનું કારણ એ છે કે નરસિંહ પહેલાંનું મોટા ભાગનું સાહિત્ય જૈન અને ધાર્મિક-ઉપદેશાત્મક હતું, જ્યારે નરસિંહની કવિતા વ્યક્તિગત લાગણી અને ભક્તિની હતી.

નરસિંહ મહેતા સૌપ્રથમ એવા કવિ હતા જેમણે વ્યક્તિગત ભક્તિભાવ, ઊંડી લાગણી અને ઊર્મિ (emotion) ને કવિતામાં સુંદર રીતે વ્યક્ત કરી. એમની કવિતા હૃદયમાંથી નીકળતી સાચી ભક્તિ અને ઊર્મિની કવિતા હતી — જે પહેલાં ભાગ્યે જ જોવા મળતી.

એમની આ ઊર્મિપ્રધાન, ભક્તિભરી અને લોકભોગ્ય (સામાન્ય લોકોને સમજાય તેવી) કવિતાને કારણે જ એમને ગુજરાતી ઊર્મિકાવ્ય (lyric poetry) ના આદિ કવિ ગણવામાં આવે છે. ઊર્મિકાવ્ય એટલે હૃદયની લાગણીને વ્યક્ત કરતી ટૂંકી, ગાઈ શકાય તેવી કવિતા.

બીજો મહત્વનો મુદ્દો એ છે કે નરસિંહ મહેતાથી ગુજરાતી સાહિત્યનો ભક્તિ યુગ — એટલે કે સુવર્ણકાળ — શરૂ થાય છે. એ રીતે તેઓ એક નવા યુગના પ્રારંભક છે, એ પણ 'આદિ કવિ' બિરુદનું એક કારણ છે.

આમ 'આદિ કવિ' નું બિરુદ એમના સમયને કારણે નહીં, પણ એમની કવિતાની ગુણવત્તા, ઊંડાણ અને નવા ભક્તિ-ઊર્મિના પ્રવાહને કારણે મળ્યું છે. એ બિરુદ એમની મહાનતાનું પ્રતીક છે.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ નરસિંહ મહેતા = ગુજરાતી ભાષાના આદિ કવિ / આદ્ય કવિ
- ★ સમય = 15મી સદી
- ★ સ્થળ = જૂનાગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)
- ★ જ્ઞાતિ = નાગર બ્રાહ્મણ
- ★ ઉપાસ્ય દેવ = ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ (કૃષ્ણભક્ત)
- ★ ભક્તિ યુગની શરૂઆત નરસિંહ મહેતાથી
- ★ ઊર્મિકાવ્ય (lyric) ના આદિ કવિ

3.3 કૃષ્ણભક્તિ અને કવિતાનો વિષય

નરસિંહ મહેતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્ત હતા. એમની કવિતાનો મુખ્ય વિષય શ્રીકૃષ્ણ — એમની બાળલીલા, રાસલીલા, અને કૃષ્ણ-ગોપીઓના પ્રેમ — હતો. કૃષ્ણ એમના માટે માત્ર ભગવાન નહીં, પણ સૌંદર્ય અને પ્રેમનું મૂર્ત સ્વરૂપ હતા.

એમણે કૃષ્ણની બાળલીલા અને રાસલીલાનાં અનેક 'શૃંગાર' રસનાં પદો રચ્યાં, જેમાં કૃષ્ણ અને ગોપીઓના દિવ્ય પ્રેમનું મધુર વર્ણન છે. આ પદોમાં ભક્તિ અને સૌંદર્ય બંને ભેગાં થાય છે. આ શૃંગાર-ભક્તિનાં પદો 'શૃંગાર-માળા' તરીકે પણ ઓળખાય છે.

બીજી બાજુ એમણે 'જ્ઞાન' અને 'વૈરાગ્ય' ના ગંભીર પદો પણ રચ્યાં, જેમાં બ્રહ્મ, આત્મા અને ઈશ્વરના સ્વરૂપ વિશે ઊંડું ચિંતન છે. એટલે એમની કવિતામાં શૃંગાર અને જ્ઞાન બંને પ્રકારની ઊંચાઈ જોવા મળે છે — એક બાજુ પ્રેમ, બીજી બાજુ તત્ત્વજ્ઞાન.

નરસિંહ મહેતાની ભક્તિ 'સગુણ' ભક્તિ હતી — એટલે કે ભગવાનને રૂપ, નામ અને ગુણ સાથેના સાકાર સ્વરૂપમાં ભજવા. એમના માટે કૃષ્ણ વાંસળી વગાડતા, ગોપીઓ સાથે રાસ રમતા, જીવંત અને સુંદર સ્વરૂપ હતા.

એમની ભાષા સરળ, મધુર અને ભાવપૂર્ણ છે, એટલે એમનાં પદો સામાન્ય માણસ પણ સહેલાઈથી સમજી અને ગાઈ શકે છે. એ જ એમની કવિતાની સૌથી મોટી તાકાત છે. અઘરા સંસ્કૃત શબ્દોને બદલે એમણે લોકોની રોજિંદી ભાષા વાપરી.

આમ નરસિંહ મહેતાની કવિતામાં ભક્તિ, સૌંદર્ય, જ્ઞાન અને સરળતા — બધું એકસાથે ભળે છે. એ જ કારણે સદીઓ પછી પણ એમનાં પદો જીવંત છે અને દરેક પેઢીને સ્પર્શે છે.

- ▶ મુખ્ય વિષય = શ્રીકૃષ્ણની લીલા (બાળલીલા, રાસલીલા)
- ▶ શૃંગાર પદ = કૃષ્ણ-ગોપી પ્રેમ (શૃંગાર-માળા)
- ▶ જ્ઞાન-વૈરાગ્ય પદ = બ્રહ્મ, આત્મા, ઈશ્વરનું ચિંતન
- ▶ ભક્તિનો પ્રકાર = સગુણ ભક્તિ (સાકાર ઈશ્વર)
- ▶ ભાષા = સરળ, મધુર, ભાવપૂર્ણ, લોકભોગ્ય

3.4 પ્રભાતિયાં અને પ્રખ્યાત પદો

નરસિંહ મહેતાનું એક ખાસ યોગદાન એટલે 'પ્રભાતિયાં'. પ્રભાતિયાં એટલે પ્રભાત (વહેલી સવાર) ના સમયે ગાવાનાં ભક્તિગીતો. આ પ્રભાતિયાંમાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને જીવનનો ઊંડો સંદેશ ગૂંથાયેલો હોય છે. વહેલી સવારે ઊઠીને આ ગાવાથી મન શાંત અને ભક્તિમય બને છે.

એમનું સૌથી પ્રખ્યાત પ્રભાતિયું 'અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ' છે. આ પદમાં તેઓ કહે છે કે આખા બ્રહ્માંડમાં બધે એક જ ઈશ્વર (શ્રીહરિ) વ્યાપેલા છે. આ પદ જ્ઞાન અને અદ્વૈત (ઈશ્વર એક જ છે એ) ભાવનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

એમનું બીજું વિશ્વપ્રસિદ્ધ પદ એટલે 'વૈષ્ણવ જન તો તેને કહિયે, જે પીડ પરાઈ જાણે રે'. આ પદમાં તેઓ સાચા વૈષ્ણવ (સાચા ભક્ત/સારા માણસ) ની ઓળખ આપે છે — જે બીજાની પીડા સમજે, અભિમાન ન કરે અને બધાં પર પ્રેમ રાખે.

'વૈષ્ણવ જન' પદની ખાસિયત એ છે કે એમાં ભક્તિ સાથે માનવતા અને નૈતિકતાનો સંદેશ છે. એ કહે છે કે સાચો ભક્ત એ છે જે પારકાની પીડા સમજે, કોઈની નિંદા ન કરે, મન-વચન-કર્મથી પવિત્ર રહે અને લોભ-મોહથી દૂર રહે. એટલે આ પદ ધર્મ અને જીવનનો સાર બની ગયું.

'વૈષ્ણવ જન' પદ મહાત્મા ગાંધીજીને ખૂબ પ્રિય હતું. ગાંધીજીના આશ્રમમાં આ પદ નિયમિત ગવાતું, જેના કારણે આ પદ સમગ્ર ભારતમાં અને દુનિયાભરમાં જાણીતું બન્યું. આ રીતે એક મધ્યકાલીન ગુજરાતી પદ રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ઓળખ પામ્યું.

આ ઉપરાંત 'જાગને જાદવા કૃષ્ણ ગોવાળિયા' જેવાં અનેક પ્રભાતિયાં અને ભક્તિપદો એમણે રચ્યાં, જે આજે પણ ગુજરાતના ઘરોમાં અને મંદિરોમાં ભાવપૂર્વક ગવાય છે. એમનાં પદો ગુજરાતી ભક્તિ-સંગીતનો અમૂલ્ય ભાગ છે.

નરસિંહ મહેતાનાં પ્રખ્યાત પદ

પદ/રચના	પ્રકાર	મુખ્ય ભાવ/નોંધ
વૈષ્ણવ જન તો તેને કહિયે	ભક્તિપદ	સાચા ભક્તની ઓળખ; ગાંધીજીને પ્રિય
અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ	પ્રભાતિયું	ઈશ્વર સર્વવ્યાપી; જ્ઞાન-અદ્વૈત
જાગને જાદવા કૃષ્ણ ગોવાળિયા	પ્રભાતિયું	કૃષ્ણને જગાડતું પ્રભાત-ગીત

3.5 નરસિંહ મહેતાની મુખ્ય કૃતિઓ

નરસિંહ મહેતાએ મુખ્યત્વે ભક્તિપદો, પ્રભાતિયાં અને આત્મકથનાત્મક પ્રસંગ-કાવ્યો રચ્યાં. એમની રચનાઓ બે મોટા વિભાગમાં વહેંચાય છે — એક બાજુ શૃંગાર અને જ્ઞાન-ભક્તિનાં છૂટાં પદ-પ્રભાતિયાં, અને બીજી બાજુ પોતાના જીવનના પ્રસંગો પર આધારિત કથાત્મક રચનાઓ (હૂંડી, મામેરું, હાર, હારમાળા). નીચેની સારણીમાં એમની જાણીતી કૃતિઓ આપી છે.

નોંધ: મધ્યકાલીન કવિઓની ઘણી રચનાઓ મૌખિક પરંપરાથી સચવાઈ છે, એટલે કેટલીક રચનાઓના રચયિતા અંગે વિદ્વાનોમાં મતભેદ રહે છે. છતાં નીચે આપેલી કૃતિઓ નરસિંહ મહેતા સાથે પરંપરાગત રીતે દૃઢપણે જોડાયેલી છે અને પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ મહત્વની છે.

નરસિંહ મહેતાની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
વૈષ્ણવ જન તો તેને કહિયે	ભક્તિપદ	સાચા ભક્ત-માણસની ઓળખ; ગાંધીજીને પ્રિય, વિશ્વપ્રસિદ્ધ,
અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ	જ્ઞાન-પ્રભાતિયું	ઈશ્વર સર્વવ્યાપી; અદ્વૈત-જ્ઞાનનું ઉત્તમ પદ
જાગને જાદવા કૃષ્ણ ગોવાળિયા	પ્રભાતિયું	કૃષ્ણને જગાડતું પ્રભાત-ગીત
પ્રભાતિયાં	પ્રભાત-ભક્તિગીત	વહેલી સવારે ગવાતાં જ્ઞાન-ભક્તિનાં ગીતો
શૃંગાર-માળા (શૃંગારનાં પદ)	શૃંગાર-ભક્તિપદ	કૃષ્ણ-ગોપી રાસલીલા અને પ્રેમનાં પદ
જ્ઞાન-વૈરાગ્યનાં પદ	જ્ઞાનપદ	બ્રહ્મ, આત્મા અને ઈશ્વર-સ્વરૂપનું ચિંતન
હૂંડી (હૂંડીનાં પદ)	પ્રસંગ-કાવ્ય	શામળશા શેઠ રૂપે કૃષ્ણે હૂંડી સ્વીકારી
કુંવરબાઈનું મામેરું	પ્રસંગ-કાવ્ય	દીકરી કુંવરબાઈના મામેરા-પ્રસંગ પર
હારસમેનાં પદ (હારનો પ્રસંગ)	પ્રસંગ-કાવ્ય	રાજાની ભક્તિ-કસોટી અને હારનો ચમત્કાર
હારમાળા	આત્મકથનાત્મક કાવ્ય	હારના પ્રસંગ સાથે જોડાયેલી રચના
સુદામાચરિત્ર	આખ્યાનાત્મક પદ	કૃષ્ણ-સુદામાની મિત્રતાની કથા (નરસિંહકૃત)
ગોવિંદગમન / દાણવીલા-પ્રકારનાં પદ	કૃષ્ણલીલા-પદ	કૃષ્ણની બાળલીલા-રાસલીલાનાં પદ

3.6 નરસિંહ મહેતાની પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

નરસિંહ મહેતાની ઘણી પંક્તિઓ આજે કહેવત જેવી જાણીતી છે. નીચે એમની સૌથી પ્રખ્યાત પંક્તિઓ અને એમનો ટૂંકો અર્થ આપ્યો છે — આ પંક્તિઓ પરીક્ષામાં ઘણી વાર પૂછાય છે.

પ્રખ્યાત પંક્તિઓ (અર્થ સહિત)

- ★ 'વૈષ્ણવ જન તો તેને કહિયે, જે પીડ પરાઈ જાણે રે' — સાચો ભક્ત એ જ છે જે બીજાની પીડાને પોતાની પીડા સમજે.
- ★ 'અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ, જૂજવે રૂપે અનંત ભાસે' — આખા બ્રહ્માંડમાં એક જ ઈશ્વર છે, જે જુદાં જુદાં અનંત રૂપે દેખાય છે.
- ★ 'ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોટું, બ્રહ્મલોકમાં નાહી રે' — ભક્તિ એ પૃથ્વી પરનું સૌથી મોટું ધન છે, જે બ્રહ્મલોકમાં પણ નથી.
- ★ 'જાગને જાદવા કૃષ્ણ ગોવાળિયા, તુજ વિના ઘેનમાં કોણ જાશે' — હે કૃષ્ણ, જાગો; તમારા વિના ગાયો ચરાવવા કોણ જશે (પ્રભાત-આહ્વાન).
- ★ 'નીરખને ગગનમાં કોણ ધૂમી રહ્યો, તે જ હું, તે જ હું શબ્દ બોલે' — આકાશમાં જે વ્યાપી રહ્યો છે તે પરમ તત્ત્વ જ 'હું' રૂપે છે (અદ્વૈત-અનુભૂતિ).

3.7 પ્રખ્યાત પંક્તિઓ અને એમનો અર્થ

નરસિંહ મહેતાની ઘણી પંક્તિઓ આજે કહેવત જેવી જાણીતી છે અને રોજિંદા જીવનમાં વપરાય છે. એમની પંક્તિઓમાં થોડા શબ્દોમાં ઊંડો ભાવ અને જીવનનું તત્ત્વજ્ઞાન સમાયેલું હોય છે, એટલે એ સદીઓ સુધી લોકોના હૃદયમાં જીવંત રહી.

'વૈષ્ણવ જન તો તેને કહિયે, જે પીડ પરાઈ જાણે રે' — આ પંક્તિનો અર્થ છે કે સાચો વૈષ્ણવ (સાચો ભક્ત) એ જ છે જે બીજાની પીડાને પોતાની પીડા સમજે. અહીં ભક્તિની વ્યાખ્યા જ માનવતા સાથે જોડી દેવામાં આવી છે — ભગવાનને ભજવા હોય તો પહેલાં માણસને પ્રેમ કરો.

'અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ, જૂજવે રૂપે અનંત ભાસે' — આ પંક્તિનો અર્થ છે કે આખા બ્રહ્માંડમાં એક જ ઈશ્વર છે, જે જુદાં જુદાં અનંત રૂપે દેખાય છે. આ પંક્તિ અદ્વૈત-વેદાંતના ઊંડા વિચારને સરળ ભાષામાં વ્યક્ત કરે છે.

'ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોટું, બ્રહ્મલોકમાં નાહી રે' — આ પંક્તિ દ્વારા નરસિંહ મહેતા કહે છે કે ભક્તિ એ પૃથ્વી પરનું સૌથી મોટું ધન છે, જે બ્રહ્મલોકમાં પણ નથી. એટલે મનુષ્ય-જન્મ ભક્તિ કરવા માટે અમૂલ્ય તક છે.

આ પંક્તિઓ બતાવે છે કે નરસિંહ મહેતા માત્ર ભક્તિ-ગીતો જ નહીં, પણ જીવનનું ઊંડું તત્ત્વજ્ઞાન પણ સરળ ભાષામાં આપતા હતા. એમની પંક્તિઓ આજે પણ માર્ગદર્શક અને પ્રેરણાદાયી છે, એટલે પરીક્ષામાં પણ એમની જાણીતી પંક્તિઓ વિશે પૂછાય છે.

3.8 પ્રસંગ: હૂંડી

નરસિંહ મહેતાના જીવનના યમત્કારિક પ્રસંગોમાં સૌથી જાણીતો પ્રસંગ એટલે 'હૂંડી' નો. હૂંડી એટલે જૂના સમયમાં વપરાતો એક પ્રકારનો નાણાકીય ચિઠ્ઠી/દસ્તાવેજ — જે બતાવવાથી બીજા શહેરમાં રોકડ રકમ મળતી. એ વખતે રોકડ સાથે મુસાફરી જોખમી હોવાથી હૂંડીની પ્રથા ચાલતી.

કથા પ્રમાણે કેટલાક યાત્રાળુઓ દ્વારકા (કે તીર્થયાત્રાએ) જઈ રહ્યા હતા. એમની પાસે રોકડ ન રાખવી હોવાથી તેઓ નરસિંહ મહેતા પાસેથી દ્વારકામાં ચૂકવાય તેવી હૂંડી (ચિઠ્ઠી) લખાવવા આવ્યા અને બદલામાં રોકડ આપી.

ગરીબ નરસિંહ મહેતા પાસે દ્વારકામાં કોઈ ઓળખીતો વેપારી (શાહ) હતો જ નહીં. છતાં ભગવાન પરના વિશ્વાસથી એમણે 'શામળશા શેઠ' (એટલે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતે) ના નામે હૂંડી લખી આપી. એમને પૂરો ભરોસો હતો કે ભગવાન જ આ હૂંડી સ્વીકારશે.

કથા કહે છે કે જ્યારે યાત્રાળુઓ દ્વારકા પહોંચ્યા ત્યારે સ્વયં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે 'શામળશા શેઠ' ના રૂપમાં આવીને એ હૂંડી સ્વીકારી અને રકમ ચૂકવી. આમ ભગવાને પોતાના ભક્તની લાજ રાખી અને નરસિંહ મહેતાનો વિશ્વાસ સાચો ઠર્યો.

આ પ્રસંગ નરસિંહ મહેતાની અટૂટ શ્રદ્ધા અને ભગવાન પોતાના ભક્તની રક્ષા કરે છે એ ભાવનો સૌથી સુંદર દાખલો છે. એમણે આ પ્રસંગ પર 'હૂંડી' નામનાં પદ પણ રચ્યાં, જે આજે પણ ભક્તિભાવથી ગવાય છે.

આ પ્રસંગનો સંદેશ સ્પષ્ટ છે — જે ભક્ત સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી ભગવાન પર ભરોસો રાખે છે, એની રક્ષા ભગવાન પોતે કરે છે. એટલે હૂંડીનો પ્રસંગ ભક્તિ અને શ્રદ્ધાનો અમર દાખલો બની ગયો.

3.9 પ્રસંગ: મામેરું

'મામેરું' એ ગુજરાતી લગ્ન-પરંપરાનો એક રિવાજ છે. જ્યારે દીકરીને ત્યાં સંતાનનાં લગ્ન કે પ્રસંગ હોય ત્યારે મામા (દીકરીના ભાઈ) તરફથી કપડાં, ઘરેણાં અને ભેટ આપવામાં આવે છે — એને 'મામેરું' કહેવાય. આ રિવાજ આજે પણ ગુજરાતમાં ચાલે છે.

નરસિંહ મહેતાની દીકરી કુંવરબાઈ સાસરે હતી, અને એમના સંતાનના પ્રસંગે મામેરું કરવાનું હતું. પણ ગરીબ નરસિંહ મહેતા પાસે મામેરું કરવા માટેનાં કપડાં, ઘરેણાં કે પૈસા હતાં જ નહીં. એમની ગરીબીને કારણે સાસરિયાં તરફથી મહેણાં-ટોણાંનો ભય હતો.

નરસિંહ મહેતા ભગવાન પર પૂરો ભરોસો રાખીને દીકરીના સાસરે ગયા. એમની પાસે કંઈ જ ન હતું, છતાં એમની શ્રદ્ધા અડગ હતી. તેઓ માનતા કે ભગવાન જ આ પ્રસંગ પાર પાડશે.

કથા પ્રમાણે સ્વયં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે મદદ કરી અને જરૂરી બધી જ વસ્તુઓ — કપડાં, ઘરેણાં, ભેટ — પૂરી પાડી. આ રીતે મામેરું શોભાભર્યું પાર પડ્યું અને નરસિંહ મહેતાની લાજ રહી. સાસરિયાં પણ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયાં.

આ પ્રસંગ પણ 'ભગવાન પોતાના ભક્તની હર પળે રક્ષા કરે છે' એ સંદેશ આપે છે. ભક્તની શ્રદ્ધા જ એની સૌથી મોટી સંપત્તિ છે — એ વાત આ પ્રસંગ સ્પષ્ટ કરે છે.

આ પ્રસંગ આધારે રચાયેલી કૃતિ 'કુંવરબાઈનું મામેરું' નામે જાણીતી છે અને નરસિંહ મહેતાના આત્મકથનાત્મક પ્રસંગ-કાવ્યોમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. પાછળથી પ્રેમાનંદે પણ આ જ પ્રસંગ પર 'મામેરું' નામની સુંદર કૃતિ રચી.

3.10 પ્રસંગ: હાર

'હાર' નો પ્રસંગ નરસિંહ મહેતાની ભક્તિની કસોટીનો પ્રસંગ છે. કથા પ્રમાણે જૂનાગઢના રાજા (રા'માંડલિક) ને નરસિંહ મહેતાની સાચી ભક્તિ વિશે શંકા થઈ. કેટલાક ઈર્ષ્યાળુ લોકોએ રાજાના કાન ભંભેર્યા હતા.

રાજાએ એમની કસોટી લેવા માટે કહ્યું કે જો તમે સાચા કૃષ્ણભક્ત હો, તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ (દામોદર/મંદિરની મૂર્તિ) પોતાના ગળાનો હાર તમારા ગળામાં પહેરાવે — તો જ માનીશું. આ એક અઘરી કસોટી હતી, કારણ કે મૂર્તિ જાતે હાર પહેરાવે એ અશક્ય વાગતું.

નરસિંહ મહેતાએ ભગવાન સામે ભક્તિભાવથી પ્રાર્થના કરી. એમણે ભગવાન પાસે પોતાની વાજ રાખવા વિનંતી કરી અને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી ભજન-કીર્તન કર્યું. એમની ભક્તિમાં જરા પણ શંકા ન હતી.

કથા કહે છે કે સ્વયં ભગવાને પ્રસન્ન થઈને પોતાનો હાર નરસિંહ મહેતાના ગળામાં પહેરાવ્યો, અને આ રીતે રાજાની શંકા દૂર થઈ. આ યમત્કાર જોઈને રાજા અને બધા લોકો નરસિંહ મહેતાની સાચી ભક્તિ સ્વીકારી અને એમનો આદર કર્યો.

આ પ્રસંગ ભક્તિની શક્તિ અને સચ્ચાઈનો વિજય દર્શાવે છે. જ્યાં સાચી શ્રદ્ધા હોય ત્યાં ભગવાન પોતે ભક્તની વહારે આવે છે — એ આ પ્રસંગનો સંદેશ છે.

આમ હૂંડી, મામેરું અને હાર — આ ત્રણેય પ્રસંગો એક જ સંદેશ આપે છે: સાચા ભક્તની શ્રદ્ધા કદી નિષ્ફળ જતી નથી અને ભગવાન હંમેશા પોતાના ભક્તની સાથે રહે છે. આ ત્રણ પ્રસંગો નરસિંહ મહેતાના જીવનની ઓળખ બની ગયા છે.

નરસિંહ મહેતાના ત્રણ મુખ્ય પ્રસંગ

પ્રસંગ	સંકટ/કસોટી	ભગવાનની મદદ
હૂંડી	દ્વારકામાં ચૂકવાય તેવી હૂંડી લખવી	શામળશા શેઠ રૂપે કૃષ્ણે ચૂકવી
મામેરું	દીકરી કુંવરબાઈનું મામેરું કરવું	કૃષ્ણે કપડાં-ઘરેણાં પૂરાં પાડ્યાં
હાર	રાજાની ભક્તિ-કસોટી	કૃષ્ણે પોતાનો હાર પહેરાવ્યો

3.11 નરસિંહ મહેતાની કવિતાની ખાસિયત અને ભાષાશૈલી

નરસિંહ મહેતાની કવિતાની સૌથી મોટી ખાસિયત છે — સરળતા અને મધુરતા. એમણે અઘરા સંસ્કૃત શબ્દોને બદલે સામાન્ય લોકોની રોજિંદી ભાષા વાપરી, જેથી દરેક માણસ એમનાં પદો સમજી અને ગાઈ શકે. એ જ કારણે એમની કવિતા લોકભોગ્ય બની.

બીજી ખાસિયત છે — સંગીતમયતા. એમનાં પદો અને પ્રભાતિયાં ગાવા માટે રચાયેલાં છે, એટલે એમાં સ્વાભાવિક લય અને રાગ છે. એ વાંચવા કરતાં ગાવામાં વધારે સુંદર લાગે છે. એટલે જ સદીઓ પછી પણ એ સંગીત સાથે જીવંત છે.

ત્રીજી ખાસિયત છે — ભાવની ઊંડાઈ. એમની કવિતામાં શૃંગાર (કૃષ્ણ-પ્રેમ) થી માંડીને જ્ઞાન-વૈરાગ્ય (બ્રહ્મ-ચિંતન) સુધીના વિવિધ ભાવ ઊંડાણથી વ્યક્ત થયા છે. એક જ કવિમાં આટલી વિવિધતા જોવી દુર્લભ છે.

ચોથી ખાસિયત છે — અંગત અનુભવ અને નિષ્ઠા. નરસિંહ મહેતાની કવિતા કોઈ બાહ્ય દેખાડો નથી, પણ એમના પોતાના ભક્તિ-અનુભવમાંથી નીકળેલી સાચી વાગણી છે. એટલે એ સીધી હૃદય સુધી પહોંચે છે.

આ બધી ખૂબીઓને કારણે નરસિંહ મહેતાની કવિતા માત્ર ધાર્મિક ગીતો ન રહેતાં ઉચ્ચ કક્ષાનું ઊર્મિકાવ્ય બની જાય છે. એમની ભાષાશૈલીએ આગળના ગુજરાતી કવિઓને પણ માર્ગ ચીંધ્યો અને ગુજરાતી ભક્તિ-કવિતાનો પાયો નાખ્યો.

- ▶ સરળ, મધુર અને લોકભોગ્ય ભાષા
- ▶ ગાવા માટેની સંગીતમય રચનાઓ
- ▶ શૃંગારથી જ્ઞાન-વૈરાગ્ય સુધીના વિવિધ ભાવ
- ▶ અંગત અનુભવ અને સાચી ભક્તિ-નિષ્ઠા

3.12 સાહિત્યિક મહત્વ અને સારાંશ

નરસિંહ મહેતાનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાન સર્વોચ્ચ છે. તેઓ ગુજરાતી ઊર્મિકાવ્ય (ભક્તિ-વાગણીની કવિતા) ના આદિ કવિ છે અને એમનાથી ગુજરાતી સાહિત્યનો ભક્તિ યુગ ભવ્ય રીતે શરૂ થાય છે. એ રીતે તેઓ એક યુગના પ્રારંભક છે.

એમની કવિતાની ખાસિયત છે — સરળ ભાષા, ઊંડી ભક્તિ, મધુર સંગીતમયતા અને સામાન્ય માણસના હૃદય સુધી પહોંચતી ઊર્મિ. એટલે જ સદીઓ પછી પણ એમનાં પદો જીવંત છે અને દરેક પેઢી એમને પોતાનાં ગણે છે.

એમણે સમાજમાં ભક્તિ દ્વારા સમાનતા અને પ્રેમનો સંદેશ આપ્યો. 'વૈષ્ણવ જન' જેવા પદ દ્વારા એમણે સાચા માણસ અને સાચા ભક્તની વ્યાખ્યા આપી, જે આજે પણ માર્ગદર્શક છે. ભક્તિ સાથે માનવતા — એ એમનો મોટો સંદેશ છે.

એમના જીવનના ત્રણ પ્રસંગો — હૂંડી, મામેરું અને હાર — ભક્તિ અને શ્રદ્ધાના અમર દાખવા છે. એ ત્રણેય એક જ વાત કહે છે કે ભગવાન પોતાના સાચા ભક્તની હંમેશા રક્ષા કરે છે.

ટૂંકમાં, નરસિંહ મહેતા = જૂનાગઢના કૃષ્ણભક્ત, ગુજરાતીના આદિ કવિ, પ્રભાતિયાંના રચયિતા, 'વૈષ્ણવ જન' અને 'અખિલ બ્રહ્માંડમાં' ના સર્જક, અને હૂંડી-મામેરું-હાર પ્રસંગોના નાયક — આ બધું પરીક્ષા માટે યાદ રાખવું.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ નરસિંહ મહેતા = ગુજરાતીના આદિ કવિ; ભક્તિ યુગની શરૂઆત
- ★ પ્રખ્યાત પદ = 'વૈષ્ણવ જન તો તેને કહિયે' (ગાંધીજીને પ્રિય)
- ★ પ્રખ્યાત પ્રભાતિયું = 'અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ'
- ★ દીકરી = કુંવરબાઈ; પત્ની = માણેકબાઈ
- ★ ત્રણ પ્રસંગ = હૂંડી, મામેરું, હાર
- ★ હૂંડીમાં ભગવાન = શામળશા શેઠ રૂપે

3.13 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

નીચેના પ્રશ્નો સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં વારંવાર પૂછાતા પ્રકારના છે. નરસિંહ મહેતા વિશેના આ પ્રશ્નો-જવાબ બરાબર યાદ રાખવાથી પરીક્ષામાં ચોક્કસ ગુણ મળે છે.

📌 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ પ્ર: ગુજરાતી ભાષાના આદિ કવિ કોણ? — જ: નરસિંહ મહેતા.
- ★ પ્ર: નરસિંહ મહેતા કયા શહેરના હતા? — જ: જૂનાગઢ.
- ★ પ્ર: નરસિંહ મહેતા કયા ભગવાનના ભક્ત હતા? — જ: ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના.
- ★ પ્ર: 'વૈષ્ણવ જન તો તેને કહિયે' પદ કોને ખૂબ પ્રિય હતું? — જ: મહાત્મા ગાંધીજીને.
- ★ પ્ર: 'અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ' રચના કોની છે? — જ: નરસિંહ મહેતાની.
- ★ પ્ર: હૂંડીના પ્રસંગમાં ભગવાન કયા નામે આવ્યા? — જ: શામળશા શેઠ.
- ★ પ્ર: નરસિંહ મહેતાની દીકરીનું નામ શું હતું? — જ: કુંવરબાઈ (મામેરું પ્રસંગ).
- ★ પ્ર: સવારે ગવાતાં નરસિંહ મહેતાનાં ભક્તિગીતો શું કહેવાય? — જ: પ્રભાતિયાં.
- ★ પ્ર: નરસિંહ મહેતા કઈ જ્ઞાતિના હતા? — જ: નાગર બ્રાહ્મણ.
- ★ પ્ર: નરસિંહ મહેતાનાં પત્નીનું નામ શું હતું? — જ: માણેકબાઈ.

ભક્તિ યુગની એક અમર અને અનોખી કવયિત્રી એટલે મીરાંબાઈ. તેઓ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં પરમ ભક્ત હતાં અને એમણે કૃષ્ણને જ પોતાનો પતિ, સ્વામી અને સર્વસ્વ માન્યા હતા. રાજસ્થાનના મેવાડમાં રાજકુટુંબમાં જન્મેલાં મીરાંબાઈએ રાજમહેલનું સુખ-વૈભવ છોડીને કૃષ્ણભક્તિનો માર્ગ અપનાવ્યો. એમનાં ભજનો અને પદો એટલાં મધુર અને ભાવપૂર્ણ છે કે આજે પણ 'મેરે તો ગિરધર ગોપાલ' અને 'પગ ધૂંધરુ બાંધ મીરાં નાયી રે' જેવાં ગીતો ભારતભરમાં ગવાય છે. મીરાંબાઈનો મેવાડ (રાજસ્થાન) થી છેક દ્વારકા (ગુજરાત) સુધીનો સંબંધ છે, એટલે ગુજરાત સાથે પણ એમનું ખાસ જોડાણ છે. આ પ્રકરણમાં આપણે મીરાંબાઈનું જીવન, એમની કૃષ્ણભક્તિ, એમનાં પ્રખ્યાત ભજનો, એક સ્ત્રી સંત-કવિ તરીકેનું એમનું મહત્ત્વ અને ભક્તિ આંદોલનમાં એમનું સ્થાન સરળ ગુજરાતીમાં સમજીશું.

4.1 જીવનપરિચય: મેવાડનાં રાજકુંવરી

મીરાંબાઈ આશરે સોળમી સદી (16મી સદી) માં થઈ ગયાં. તેઓ રાજસ્થાનના મેવાડ પ્રદેશના રાજપૂત કુટુંબમાં જન્મ્યાં હતાં. આમ તેઓ જન્મે રાજકુંવરી (રાજકુટુંબની દીકરી) હતાં. એમનું બાળપણ રાજવૈભવ અને સુખ-સગવડમાં વીત્યું.

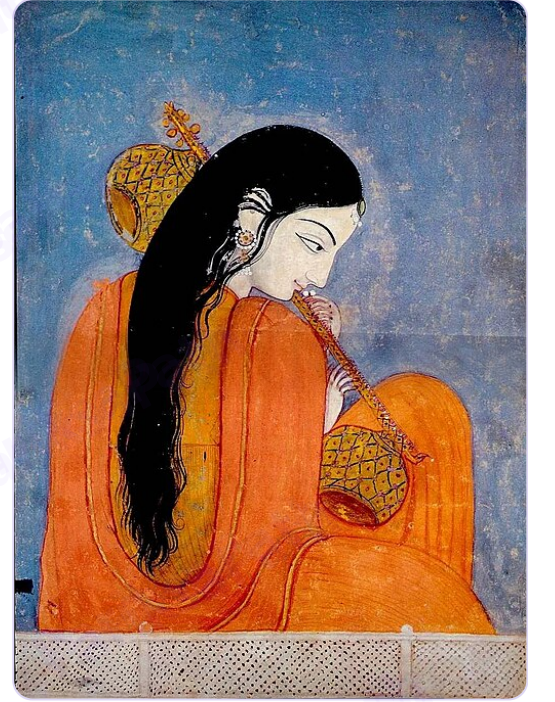
નાનપણથી જ મીરાંબાઈનું મન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તરફ ખેંચાયેલું હતું. કથા પ્રમાણે બાળપણમાં એમને કૃષ્ણની એક મૂર્તિ મળી હતી, જેને તેઓ પોતાનો સાચો પતિ માનીને એની પૂજા-ભક્તિ કરતાં. એ મૂર્તિ એમના માટે જીવનભરની સાથી બની ગઈ.

મોટાં થયાં એટલે એમનાં લગ્ન મેવાડના રાજકુટુંબમાં થયાં. પણ એમનું હૃદય તો કૃષ્ણમય જ રહ્યું. તેઓ રાજમહેલમાં રહીને પણ સંતો-ભક્તો સાથે ભજન-કીર્તન કરતાં અને કૃષ્ણભક્તિમાં લીન રહેતાં. એમના માટે કૃષ્ણ જ સાચા પતિ હતા.

રાજકુટુંબના લોકોને મીરાંબાઈનું આ ભક્તિમય જીવન અને સંતો સાથેનો સંગ પસંદ ન હતો. એ જમાનામાં રાજકુટુંબની સ્ત્રી જાહેરમાં સંતો સાથે ભજન કરે એ યોગ્ય ન મનાતું. એમના પર અનેક અડચણો અને કસોટીઓ આવી, છતાં મીરાંબાઈ એમની ભક્તિ પરથી જરા પણ ડગ્યાં નહીં.

લોકકથા પ્રમાણે મીરાંબાઈ પર ઝેર આપવા જેવા અનેક પ્રયત્નો થયા, પણ કૃષ્ણની કૃપાથી તેઓ દરેક કસોટીમાંથી પાર ઊતર્યાં. આ કથાઓ એમની અડગ શ્રદ્ધા અને ભક્તિની શક્તિ દર્શાવે છે.

આખરે મીરાંબાઈએ રાજમહેલનું સુખ-વૈભવ છોડી દીધું અને ભક્તિના માર્ગે નીકળી પડ્યાં. કથા પ્રમાણે તેઓ યાત્રા કરતાં કરતાં છેવટે ગુજરાતના દ્વારકા પહોંચ્યાં અને ત્યાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ (રણછોડરાય) ની ભક્તિમાં જ પોતાનું જીવન સમર્પિત કર્યું.

Mirabai

4.2 મેવાડથી દ્વારકા: ગુજરાત સાથેનો સંબંધ

મીરાંબાઈનો જન્મ અને ઉછેર ભલે રાજસ્થાનના મેવાડમાં થયો, પણ એમના જીવનનો અંતિમ અને ભક્તિભર્યો ભાગ ગુજરાતના દ્વારકા સાથે જોડાયેલો છે. એટલે મીરાંબાઈ રાજસ્થાન અને ગુજરાત — બંને રાજ્યોની સહિયારી વિભૂતિ છે.

કથા પ્રમાણે જ્યારે મીરાંબાઈ ઘરની અડચણોથી મુક્ત થઈને ભક્તિના માર્ગે નીકળ્યાં, ત્યારે તેઓ વૃંદાવન જેવી જગ્યાઓએ ફરતાં ફરતાં છેવટે ગુજરાતના દ્વારકા આવ્યાં. વૃંદાવન અને દ્વારકા — બંને કૃષ્ણ સાથે જોડાયેલાં તીર્થસ્થાન છે.

દ્વારકા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની નગરી ગણાય છે. અહીંના રણછોડરાય (કૃષ્ણ) ના મંદિરમાં મીરાંબાઈ સતત ભજન-કીર્તન અને ભક્તિમાં લીન રહેવા લાગ્યાં. દ્વારકા એમની ભક્તિ-યાત્રાનું અંતિમ અને સર્વોચ્ચ સ્થાન બન્યું.

લોકકથા પ્રમાણે મીરાંબાઈ આખરે દ્વારકામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિમાં જ સમાઈ ગયાં (એકરૂપ થઈ ગયાં). આ કથા એમની ભક્તિની પરાકાષ્ઠા દર્શાવે છે — ભક્ત છેવટે ભગવાનમાં જ ભળી જાય છે. આ 'સાયુજ્ય' (ભગવાનમાં એકરૂપ થવું) ભક્તિની સર્વોચ્ચ અવસ્થા ગણાય છે.

આ રીતે મીરાંબાઈ રાજસ્થાન અને ગુજરાત — બંને રાજ્યો સાથે જોડાયેલાં છે. ગુજરાત માટે દ્વારકા સાથેનો આ સંબંધ ખાસ મહત્વનો છે, એટલે ગુજરાતમાં પણ મીરાંબાઈ ખૂબ આદરપૂર્વક યાદ કરાય છે.

આ ગુજરાત-સંબંધને કારણે જ ગુજરાતી સાહિત્ય અને ભક્તિ-પરંપરામાં મીરાંબાઈનું ખાસ સ્થાન છે. એમનાં ભજનો ગુજરાતમાં પણ એટલા જ પ્રેમથી ગવાય છે જેટલા રાજસ્થાનમાં.

મીરાંબાઈનો મેવાડથી દ્વારકા સુધીનો સંબંધ

સ્થળ	રાજ્ય	જીવનનો તબક્કો
મેવાડ	રાજસ્થાન	જન્મ અને બાળપણ (રાજકુંવરી)
રાજમહેલ (મેવાડ)	રાજસ્થાન	લગ્ન અને ભક્તિ; કસોટીઓ
વૃંદાવન	ઉત્તર પ્રદેશ	ભક્તિ-યાત્રા; સંતસંગ
દ્વારકા	ગુજરાત	અંતિમ ભક્તિ; કૃષ્ણમાં એકરૂપ

4.3 કૃષ્ણભક્તિ: કૃષ્ણ જ સર્વસ્વ

મીરાંબાઈની ભક્તિની સૌથી મોટી ખાસિયત એ છે કે એમણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને જ પોતાનો પતિ, સ્વામી અને સર્વસ્વ માન્યા હતા. એમના માટે કૃષ્ણ સિવાય બીજું કોઈ હતું જ નહીં. આ સંપૂર્ણ સમર્પણ એમની ભક્તિને અનોખી બનાવે છે.

એમની ભક્તિને 'માધુર્યભક્તિ' (પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ) કહેવાય છે — એટલે કે પ્રિયતમ-પ્રિયા (પતિ-પત્ની) જેવા મધુર પ્રેમભાવથી ભગવાનની ભક્તિ કરવી. મીરાંબાઈ માટે કૃષ્ણ એમના 'ગિરધર' (પર્વત ઉઠાવનાર) અને પ્રિયતમ હતા. આ ભક્તિમાં ભગવાન અને ભક્ત વચ્ચે પ્રેમીજનનો સંબંધ હોય છે.

મીરાંબાઈ કૃષ્ણને 'ગિરધર ગોપાલ', 'ગિરધર નાગર' એવાં હુલામણાં નામોથી સંબોધે છે. એમનાં ઘણાં પદોમાં આ નામો વારંવાર આવે છે, જે એમની ભક્તિની ઊંડાઈ બતાવે છે. 'ગિરધર' નામ કૃષ્ણે ગોવર્ધન પર્વત ઉઠાવ્યો એ લીલા સાથે જોડાયેલું છે.

એમની ભક્તિમાં સંપૂર્ણ સમર્પણ હતું. તેઓ કહેતાં કે દુનિયા ભલે ગમે તે કહે, રાજકુટુંબ ભલે ગમે તેટલી અડચણો ઊભી કરે, પણ મારા કૃષ્ણ સિવાય મારે કોઈની પરવા નથી. આ નિર્ભયતા એમની ભક્તિની તાકાત હતી.

મીરાંબાઈની ભક્તિ બાહ્ય કર્મકાંડ કે દેખાડાની નહીં, પણ સાચા હૃદયની ભક્તિ હતી. એમના માટે ભક્તિ એ જીવનનો માર્ગ હતો, કોઈ રિવાજ નહીં. એટલે એમની ભક્તિ સહજ, સ્વાભાવિક અને હૃદયસ્પર્શી લાગે છે.

આ અટૂટ અને એકનિષ્ઠ (એક જ ભગવાન પ્રત્યેની) ભક્તિને કારણે મીરાંબાઈ ભક્તિ યુગની સૌથી તેજસ્વી ભક્ત-કવયિત્રી તરીકે અમર બની ગયાં. એમની ભક્તિ આજે પણ લાખો લોકો માટે પ્રેરણા છે.

- ▶ ઉપાસ્ય દેવ = ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ (ગિરધર ગોપાલ)
- ▶ ભક્તિનો પ્રકાર = માધુર્યભક્તિ (પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ)
- ▶ ભાવ = કૃષ્ણ જ પતિ, સ્વામી અને સર્વસ્વ
- ▶ કૃષ્ણનાં હુલામણાં નામ = ગિરધર ગોપાલ, ગિરધર નાગર
- ▶ ખાસિયત = સંપૂર્ણ સમર્પણ અને એકનિષ્ઠ ભક્તિ

4.4 ભજન અને પદ: મીરાંની કવિતા

મીરાંબાઈ મુખ્યત્વે 'ભજન' અને 'પદ' રચતાં હતાં. ભજન એટલે ભગવાનની ભક્તિ માટે ગવાતું ભક્તિગીત, અને પદ એટલે ગાઈ શકાય તેવી ટૂંકી ભક્તિ-રચના. એમની રચનાઓ સંગીત સાથે જોડાયેલી છે.

એમનાં ભજનો ગાવા માટે જ રચાયેલાં હતાં. એમાં મધુર સંગીત, સરળ ભાષા અને ઊંડી લાગણી ભેગાં થાય છે, એટલે સામાન્ય માણસ પણ એ સહેલાઈથી ગાઈ અને માણી શકે છે. એ જ એમનાં ભજનોની લોકપ્રિયતાનું કારણ છે.

મીરાંબાઈનાં ભજનોમાં ક્યારેક કૃષ્ણ પ્રત્યેનો મધુર પ્રેમ વ્યક્ત થાય છે, તો ક્યારેક કૃષ્ણથી દૂર રહેવાની વિરહ-વેદના (વિયોગનું દુઃખ) પણ વ્યક્ત થાય છે. આ વિરહ અને મિલન — બંને ભાવ એમની કવિતામાં સુંદર રીતે આવે છે. વિરહ-ભાવ એમની કવિતાની ખાસ ઊંડાઈ છે.

એમની ભાષામાં મુખ્યત્વે રાજસ્થાની, વ્રજ અને હિન્દી-મિશ્રિત લોકબોલીનો રંગ છે, છતાં એમનાં ભજનો ગુજરાત સહિત આખા ઉત્તર ભારતમાં એકસરખા પ્રેમથી ગવાય છે. ભાષાનો ભેદ એમની ભક્તિ-લાગણીને રોકી શક્યો નથી.

મીરાંબાઈનાં પદોમાં ભક્તિની સાથે એક સ્ત્રીના સ્વતંત્ર અને નિર્ભય હૃદયનો અવાજ પણ સંભળાય છે. એ માત્ર ભગવાનને જ નહીં, પણ સમાજના બંધનો સામેની પોતાની હિંમતને પણ વ્યક્ત કરે છે.

મીરાંબાઈનાં ભજનો માત્ર ધાર્મિક ગીતો નથી, પણ સ્ત્રીના હૃદયની સાચી લાગણી, હિંમત અને સ્વતંત્ર ભક્તિભાવનું પ્રતિબિંબ છે — એ જ એમની કવિતાનું મોટું મૂલ્ય છે.

મીરાંબાઈની રચનાઓના પ્રકાર

પ્રકાર	અર્થ/સ્વરૂપ	મુખ્ય ભાવ
ભજન	ભક્તિ માટે ગવાતું ગીત	કૃષ્ણભક્તિ અને સમર્પણ
પદ	ગાઈ શકાય તેવી ટૂંકી રચના	પ્રેમ, વિરહ, મિલન
પ્રેમ-પદ	પ્રિયતમ કૃષ્ણ માટેનાં પદ	મધુર પ્રેમ (માધુર્યભક્તિ)
વિરહ-પદ	કૃષ્ણથી દૂર રહેવાનું દુઃખ	વિયોગ-વેદના

4.5 પ્રખ્યાત ભજનો અને પદો

મીરાંબાઈનું સૌથી પ્રખ્યાત પદ એટલે 'મેરે તો ગિરધર ગોપાલ, દૂસરો ન કોઈ'. આ પદમાં તેઓ સ્પષ્ટ કહે છે કે મારે માટે તો ફક્ત ગિરધર ગોપાલ (કૃષ્ણ) જ બધું છે, બીજું કોઈ નથી. આ પદ એમની એકનિષ્ઠ ભક્તિનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે.

બીજું ખૂબ જાણીતું પદ એટલે 'પગ ધૂંધરુ બાંધ મીરાં નાચી રે'. આ પદમાં મીરાંબાઈ કહે છે કે મેં પગમાં ધૂંધરુ (ઝાંઝર) બાંધીને ભગવાનની ભક્તિમાં જાહેરમાં નૃત્ય કર્યું — દુનિયા ભલે ગમે તે કહે, મને એની પરવા નથી.

આ 'પગ ધૂંધરુ બાંધ' પદ એમની હિંમત અને નિર્ભયતા પણ બતાવે છે. એક રાજકુટુંબની સ્ત્રી જાહેરમાં ભક્તિના નૃત્ય કરે — એ તે જમાનામાં ઘણી મોટી હિંમતની વાત હતી. એમાં મીરાંબાઈનો સમાજના બંધનો સામેનો સ્વતંત્ર અવાજ સંભળાય છે.

મીરાંબાઈનું એક હૃદયસ્પર્શી ભજન 'મને યાકર રાખો જી' જેવી ભાવનાવાળું છે, જેમાં તેઓ કૃષ્ણને કહે છે કે મને તમારી દાસી (યાકર) બનાવી લો. આ પદમાં સંપૂર્ણ સમર્પણ અને નમ્રતાનો ભાવ છે.

આ ઉપરાંત મીરાંબાઈનાં અનેક ભજનો — જેમાં તેઓ કૃષ્ણને બોલાવે છે, કૃષ્ણના વિરહમાં ઝૂરે છે, અને કૃષ્ણ સાથેના મિલનની ઝંખના વ્યક્ત કરે છે — આજે પણ ભક્તિ-સંગીતમાં ખૂબ લોકપ્રિય છે.

આ બધાં ભજનો-પદોની ખાસિયત છે — સરળ શબ્દો, ઊંડી ભક્તિ અને ગાવામાં સહેલાઈ. એટલે જ સદીઓ પછી પણ મીરાંબાઈનાં ભજનો જીવંત છે અને ઘરે ઘરે ગવાય છે.

મીરાંબાઈનાં પ્રખ્યાત પદ

પદ/રચના	પ્રકાર	મુખ્ય ભાવ/નોંધ
મેરે તો ગિરધર ગોપાલ	ભક્તિપદ	કૃષ્ણ જ સર્વસ્વ; એકનિષ્ઠ ભક્તિ
પગ ધૂંધરુ બાંધ મીરાં નાચી રે	ભક્તિપદ	ભક્તિનું નૃત્ય; હિંમત-નિર્ભયતા
મને યાકર રાખો જી	ભક્તિપદ	સંપૂર્ણ સમર્પણ; દાસ્યભાવ

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ મીરાંબાઈ = કૃષ્ણભક્ત સ્ત્રી સંત-કવયિત્રી
- ★ સમય = આશરે 16મી સદી
- ★ જન્મ = મેવાડ (રાજસ્થાન); અંત = દ્વારકા (ગુજરાત)
- ★ ઉપાસ્ય દેવ = ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ (ગિરધર ગોપાલ)
- ★ ભક્તિ = માધુર્યભક્તિ (પ્રેમલક્ષણા)
- ★ પ્રખ્યાત પદ = 'મેરે તો ગિરધર ગોપાલ', 'પગ ધૂંધરુ બાંધ મીરાં નાચી રે'

4.6 મીરાંબાઈની મુખ્ય કૃતિઓ

મીરાંબાઈએ મુખ્યત્વે ભજનો અને પદો રચ્યાં — એમની કોઈ મોટી ગ્રંથ-રચના નહીં, પણ સેંકડો છૂટાં ભક્તિગીતો એમના નામે પ્રચલિત છે. આ ભજનો કૃષ્ણ પ્રત્યેના પ્રેમ, સંપૂર્ણ સમર્પણ, વિરહ-વેદના અને મિલનની ઝંખનાથી ભરેલાં છે. નીચેની સારણીમાં એમનાં સૌથી જાણીતાં પદ/ભજન આપ્યાં છે.

નોંધ: મીરાંબાઈનાં ભજનો મૌખિક પરંપરાથી ભારતભરમાં ફેલાયાં, એટલે ભાષા અને પાઠમાં થોડો ફેરફાર જોવા મળે છે; છતાં નીચે આપેલાં પદ પરંપરાગત રીતે મીરાંબાઈ સાથે દૃઢપણે જોડાયેલાં છે.

મીરાંબાઈની મુખ્ય કૃતિઓ (ભજન/પદ)

પદ/રચના	પ્રકાર	નોંધ
મેરે તો ગિરધર ગોપાલ, દૂસરો ન કોઈ	ભક્તિપદ	કૃષ્ણ જ સર્વસ્વ; એકનિષ્ઠ ભક્તિનું શ્રેષ્ઠ પદ
પગ ઘૂંઘરુ બાંધ મીરાં નાચી રે	ભક્તિપદ	ભક્તિનું જાહેર નૃત્ય; હિમત-નિર્ભયતા
મને યાકર રાખો જી	ભક્તિપદ	કૃષ્ણની દાસી બનવાની વિનંતી; દાસ્યભાવ
પાયોજી મૈને રામ રતન ધન પાયો	ભક્તિપદ	ભક્તિરૂપી અમૂલ્ય ધન મળ્યાનો આનંદ
જો તુમ તોડો પિયા મૈં નાહીં તોડું	ભક્તિપદ (વિરહ)	કૃષ્ણ સાથેનો અતૂટ પ્રેમ-સંબંધ
બસો મોરે નૈનન મૈં નંદલાલ	ભક્તિપદ	કૃષ્ણ આંખોમાં વસે એવી ઝંખના
હરિ તુમ હરો જન કી પીર	ભક્તિપદ	ભક્તની પીડા હરનાર કૃષ્ણને પ્રાર્થના
વિરહ-પદ (કૃષ્ણ-વિયોગનાં પદ)	વિરહ-પદ	કૃષ્ણથી દૂર રહેવાની વેદના
પ્રેમ-પદ (કૃષ્ણ-પ્રેમનાં પદ)	પ્રેમ-પદ	પ્રિયતમ કૃષ્ણ માટેનો મધુર પ્રેમ (માધુર્યભક્તિ)

4.7 મીરાંબાઈની પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

મીરાંબાઈની ઘણી પંક્તિઓ આજે પણ ભક્તિ-સંગીતમાં ગવાય છે અને લોકોના કંઠે છે. નીચે એમની સૌથી પ્રખ્યાત પંક્તિઓ અને એમનો ટૂંકો અર્થ આપ્યો છે.

પ્રખ્યાત પંક્તિઓ (અર્થ સહિત)

- ★ 'મેરે તો ગિરધર ગોપાલ, દૂસરો ન કોઈ' — મારે માટે તો ફક્ત ગિરધર ગોપાલ (કૃષ્ણ) જ બધું છે, બીજું કોઈ નથી.
- ★ 'પગ ઘૂંઘરુ બાંધ મીરાં નાચી રે' — મેં પગમાં ઘૂંઘરુ બાંધીને ભક્તિમાં જાહેરમાં નૃત્ય કર્યું; દુનિયાની પરવા નથી.
- ★ 'મને યાકર રાખો જી' — હે કૃષ્ણ, મને તમારી દાસી (યાકર) બનાવી લો (સંપૂર્ણ સમર્પણ).
- ★ 'પાયોજી મૈને રામ રતન ધન પાયો' — મને ભક્તિરૂપી અમૂલ્ય રતન-ધન મળી ગયું છે.
- ★ 'જો તુમ તોડો પિયા મૈં નાહીં તોડું, તોરી પ્રીત તોડી કૃષ્ણ કૌન સંગ જોડું' — હે પ્રિય, તમે સંબંધ તોડી તોય હું નહીં તોડું; તમારી પ્રીત છોડીને બીજા કોની સાથે જોડું?

4.8 વિરહ અને સમર્પણ: મીરાંની ભાવસૃષ્ટિ

મીરાંબાઈની કવિતાનો સૌથી ઊંડો ભાવ છે — વિરહ. વિરહ એટલે પ્રિયજનથી દૂર રહેવાનું દુઃખ. મીરાંબાઈ માટે કૃષ્ણ એમના પ્રિયતમ હતા, એટલે કૃષ્ણથી દૂર રહેવાની વેદના એમની કવિતામાં વારંવાર વ્યક્ત થાય છે. આ વિરહ-ભાવ એમની ભક્તિને માનવીય અને હૃદયસ્પર્શી બનાવે છે.

વિરહની સાથે જ એમની કવિતામાં મિલનની ઝંખના પણ છે. તેઓ કૃષ્ણને બોલાવે છે, એમની રાહ જુએ છે અને એમના દર્શન માટે તરસે છે. આ વિરહ-મિલનનો ભાવ ભક્તિ-કવિતાની એક ઊંચી પરંપરા છે.

મીરાંબાઈની ભક્તિમાં 'દાસ્યભાવ' (ભગવાનની દાસી બનવાનો ભાવ) અને 'માધુર્યભાવ' (પ્રિયતમા બનવાનો ભાવ) — બંને જોવા મળે છે. ક્યારેક તેઓ કૃષ્ણની દાસી બનવાની વિનંતી કરે છે, તો ક્યારેક પ્રિયતમા તરીકે એમની સાથે પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે.

આ ભાવસૃષ્ટિમાં સંપૂર્ણ સમર્પણ કેન્દ્રમાં છે. મીરાંબાઈ પોતાનું બધું — માન, કુટુંબ, વૈભવ — કૃષ્ણ માટે છોડી દે છે. એમના માટે ભક્તિ એ ત્યાગ અને સમર્પણનો માર્ગ છે.

આ ઊંડા ભાવ અને સાચા સમર્પણને કારણે મીરાંબાઈની કવિતા માત્ર ધાર્મિક ગીત ન રહેતાં ઉચ્ચ કક્ષાનું ભક્તિ-ઊર્મિકાવ્ય બની જાય છે. એમની ભાવસૃષ્ટિ આજે પણ વાચક-શ્રોતાને સ્પર્શે છે.

- ▶ વિરહ = કૃષ્ણથી દૂર રહેવાનું દુઃખ (કવિતાનો ઊંડો ભાવ)
- ▶ મિલનની ઝંખના = કૃષ્ણ-દર્શનની તરસ
- ▶ દાસ્યભાવ + માધુર્યભાવ = બંને એમની ભક્તિમાં
- ▶ સંપૂર્ણ સમર્પણ = માન-કુટુંબ-વૈભવનો ત્યાગ

4.9 સ્ત્રી સંત-કવિ તરીકેનું મહત્ત્વ

ભક્તિ યુગના મોટા ભાગના સંત-કવિઓ પુરુષ હતા. એ જમાનામાં મીરાંબાઈ એક સ્ત્રી હોવા છતાં એક મહાન સંત-કવયિત્રી તરીકે ઊભરી આવ્યાં — એ જ એમની સૌથી મોટી વિશેષતા છે. એ પુરુષપ્રધાન ભક્તિ-પરંપરામાં એક તેજસ્વી અપવાદ છે.

તે સમયમાં સ્ત્રીઓ માટે ઘરની બહાર નીકળવું, સંતો સાથે ભજન કરવું અને જાહેરમાં ભક્તિ કરવી ખૂબ અઘરું હતું. અનેક અડચણો અને કસોટીઓ છતાં મીરાંબાઈ પોતાની ભક્તિના માર્ગે અડગ રહ્યાં. એમની આ હિમત અસાધારણ હતી.

મીરાંબાઈએ બતાવ્યું કે ભક્તિ માટે કોઈ સ્ત્રી-પુરુષનો ભેદ નથી, કોઈ ઊંચ-નીચનો ભેદ નથી. સાચા હૃદયથી થયેલી ભક્તિ જ સૌથી મોટી છે — આ સંદેશ એમના જીવનમાંથી મળે છે. એમની ભક્તિ સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યનું પણ પ્રતીક બની.

એમની હિમત, સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ અને ભક્તિ પ્રત્યેની એકનિષ્ઠાને કારણે મીરાંબાઈ આજે પણ સ્ત્રીશક્તિ અને નિર્ભય ભક્તિનું પ્રતીક ગણાય છે. એમનું જીવન દરેક સ્ત્રી માટે પ્રેરણા છે.

મીરાંબાઈએ પોતાની કવિતા દ્વારા સ્ત્રીના હૃદયની લાગણી, ઝંખના અને સ્વતંત્રતાને અવાજ આપ્યો. એ રીતે એમની કવિતા ભક્તિ સાથે સ્ત્રીના આત્મ-અભિવ્યક્તિનું પણ માધ્યમ બની.

ગુજરાતી, હિન્દી અને રાજસ્થાની — દરેક ભાષાનાં લોકો મીરાંબાઈને પોતાનાં ગણે છે. એક સ્ત્રી ભક્ત-કવિ તરીકે એમનું સ્થાન ભારતીય સંત-પરંપરામાં અજોડ છે.

- ▶ ભક્તિ યુગનાં અગ્રણી સ્ત્રી સંત-કવયિત્રી
- ▶ સ્ત્રીશક્તિ અને નિર્ભય ભક્તિનું પ્રતીક
- ▶ ભક્તિમાં સ્ત્રી-પુરુષ કે ઊંચ-નીચનો ભેદ નહીં
- ▶ અડચણો છતાં ભક્તિના માર્ગે અડગ

4.10 ભક્તિ આંદોલન અને પરંપરા

મીરાંબાઈ ભારતના 'ભક્તિ આંદોલન' (ભક્તિ ચળવળ) નાં મહત્વનાં સંત-કવિ હતાં. ભક્તિ આંદોલન એ એક એવી ધાર્મિક-સામાજિક ચળવળ હતી, જેમાં સાચા હૃદયથી ભગવાનની ભક્તિ પર ભાર મુકાયો. આ ચળવળ આખા ભારતમાં ફેલાઈ હતી.

ભક્તિ આંદોલનનો મુખ્ય સંદેશ હતો — ભગવાનને પામવા માટે ઊંચા-નીચા જાતિભેદ, કર્મકાંડ કે વિદ્વતાની જરૂર નથી; ફક્ત સાચો પ્રેમ અને સમર્પણ જોઈએ. મીરાંબાઈનું જીવન અને ભક્તિ આ સંદેશને બરાબર બંધબેસતાં હતાં.

આ ભક્તિ પરંપરામાં મીરાંબાઈની સાથે કબીર, સૂરદાસ, તુલસીદાસ જેવા અનેક સંત-કવિઓ થઈ ગયા. દરેકે પોતપોતાની રીતે ભક્તિનો સંદેશ ફેલાવ્યો — કોઈએ નિર્ગુણ (નિરાકાર) ભક્તિ, તો કોઈએ સગુણ (સાકાર) ભક્તિ.

ગુજરાતમાં આ જ ભક્તિ-પ્રવાહમાં નરસિંહ મહેતા થયા, જે મીરાંબાઈ સાથે ભાવ-સામ્ય ધરાવે છે. નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈ — બંને કૃષ્ણભક્ત હતાં, બંનેએ સરળ ભાષામાં ભક્તિપદો રચ્યાં અને બંનેએ ભક્તિ દ્વારા સમાનતા અને પ્રેમનો સંદેશ આપ્યો.

એટલે ગુજરાતમાં આ બંનેને એક જ ભક્તિ-પરંપરાનાં તેજસ્વી રત્નો ગણવામાં આવે છે. બંને કૃષ્ણભક્તિના સગુણ માર્ગના સર્જક છે અને બંનેએ લોકભોગ્ય ભક્તિ-કવિતા આપી.

આમ મીરાંબાઈ માત્ર એક કવયિત્રી નહીં, પણ આખા ભક્તિ આંદોલનનું એક જીવંત પ્રતીક છે — જેણે ભક્તિને સામાન્ય માણસના હૃદય સુધી પહોંચાડી.

ભક્તિ આંદોલનના કેટલાક જાણીતા સંત-કવિ

સંત-કવિ	ભક્તિ/ભાવ	નોંધ
મીરાંબાઈ	કૃષ્ણભક્તિ	સ્ત્રી સંત-કવયિત્રી; મેવાડ-દ્વારકા
નરસિંહ મહેતા	કૃષ્ણભક્તિ	ગુજરાતીના આદિ કવિ; જૂનાગઢ
કબીર	નિર્ગુણ ભક્તિ	દોહા-સાખી; સામાજિક સંદેશ
સૂરદાસ	કૃષ્ણભક્તિ	કૃષ્ણની બાળલીલાનાં પદ
તુલસીદાસ	રામભક્તિ	રામચરિતમાનસના રચયિતા

4.11 મીરાં અને નરસિંહ: સરખામણી

ગુજરાતી ભક્તિ-પરંપરામાં મીરાંબાઈ અને નરસિંહ મહેતા — બંનેને એક જ શ્વાસમાં યાદ કરવામાં આવે છે. બંને કૃષ્ણભક્ત હતાં અને બંનેએ ભક્તિ-કવિતા દ્વારા અમર સ્થાન મેળવ્યું. છતાં બંને વચ્ચે કેટલીક સામ્યતા અને કેટલીક ભિન્નતા છે, જે સમજવી રસપ્રદ છે.

સામ્યતા: બંને કૃષ્ણભક્ત હતાં, બંનેએ સગુણ (સાકાર) ભક્તિ કરી, બંનેએ સરળ અને ગાઈ શકાય તેવાં ભક્તિપદો રચ્યાં, અને બંનેએ ભક્તિ દ્વારા સમાનતા અને પ્રેમનો સંદેશ આપ્યો. બંને ભક્તિ આંદોલન સાથે જોડાયેલાં છે.

ભિન્નતા: નરસિંહ મહેતા પુરુષ ભક્ત હતા અને જૂનાગઢ (ગુજરાત) ના હતા, જ્યારે મીરાંબાઈ સ્ત્રી ભક્ત હતાં અને મેવાડ (રાજસ્થાન) નાં હતાં. નરસિંહની કવિતામાં શૃંગાર સાથે જ્ઞાન-વૈરાગ્ય પણ છે, જ્યારે મીરાંની કવિતામાં મુખ્યત્વે પ્રેમ અને વિરહ છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ ફરક છે — નરસિંહ મહેતાની ભાષા જૂની ગુજરાતી છે, જ્યારે મીરાંબાઈની ભાષામાં રાજસ્થાની-વ્રજ-હિન્દીનો રંગ છે. છતાં બંનેનાં ભજનો ગુજરાતમાં એકસરખા પ્રેમથી ગવાય છે.

આમ મીરાં અને નરસિંહ — બંને ગુજરાતી ભક્તિ-પરંપરાનાં બે તેજસ્વી રત્નો છે. એમની સરખામણી પરીક્ષામાં ઘણી વાર પૂછાય છે, એટલે બંને વચ્ચેની સામ્યતા અને ભિન્નતા યાદ રાખવી ઉપયોગી છે.

મીરાંબાઈ અને નરસિંહ મહેતા: સરખામણી

મુદ્દો	મીરાંબાઈ	નરસિંહ મહેતા
લિંગ	સ્ત્રી સંત-કવયિત્રી	પુરુષ ભક્તકવિ
પ્રદેશ	મેવાડ (રાજસ્થાન)	જૂનાગઢ (ગુજરાત)
મુખ્ય ભાવ	પ્રેમ અને વિરહ	શૃંગાર + જ્ઞાન-વૈરાગ્ય
ઉપાસ્ય દેવ	શ્રીકૃષ્ણ (ગિરધર)	શ્રીકૃષ્ણ

4.12 સાહિત્યિક મહત્વ અને સારાંશ

મીરાંબાઈનું ભક્તિ સાહિત્યમાં સ્થાન ખૂબ ઊંચું છે. તેઓ ભક્તિ યુગનાં સૌથી લોકપ્રિય સ્ત્રી સંત-કવયિત્રી છે, જેમનાં ભજનો સદીઓ પછી પણ જીવંત છે. એમની કવિતા ભારતની ભક્તિ-પરંપરાનો અમૂલ્ય ભાગ છે.

એમની કવિતાની ખાસિયત છે — સરળ ભાષા, ઊંડી ભક્તિ, મધુર સંગીતમયતા અને કૃષ્ણ પ્રત્યેનો સંપૂર્ણ સમર્પણભાવ. વિરહ અને મિલન — બંને ભાવ એમની કવિતામાં હૃદયસ્પર્શી રીતે આવે છે.

મેવાડથી દ્વારકા સુધીની એમની જીવનયાત્રા રાજસ્થાન અને ગુજરાત — બંનેને જોડે છે, એટલે ગુજરાત માટે પણ મીરાંબાઈ ખાસ આદરણીય છે. દ્વારકા સાથેનો એમનો સંબંધ ગુજરાતી ભક્તિ-પરંપરા માટે મહત્વનો છે.

એક સ્ત્રી હોવા છતાં, અનેક અડચણો છતાં, મીરાંબાઈએ ભક્તિના માર્ગે અડગ રહીને બતાવ્યું કે સાચી ભક્તિ સામે કોઈ બંધન ટકતું નથી. એ રીતે તેઓ સ્ત્રીશક્તિ અને નિર્ભય ભક્તિનું પ્રતીક છે.

ટૂંકમાં, મીરાંબાઈ = મેવાડનાં રાજકુંવરી, કૃષ્ણભક્ત સ્ત્રી સંત-કવયિત્રી, 'મેરે તો ગિરધર ગોપાલ' અને 'પગ ઘૂંઘરુ બાંધ' નાં સર્જક, ભક્તિ આંદોલનનું પ્રતીક અને દ્વારકા (ગુજરાત) સાથે જોડાયેલાં મહાન ભક્ત — આ બધું પરીક્ષા માટે યાદ રાખવું.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ મીરાંબાઈ = 16મી સદી; કૃષ્ણભક્ત સ્ત્રી સંત-કવયિત્રી
- ★ જન્મ = મેવાડ (રાજસ્થાન); અંત = દ્વારકા (ગુજરાત)
- ★ ભક્તિ = માધુર્યભક્તિ (પ્રેમલક્ષણા)
- ★ મુખ્ય ભાવ = પ્રેમ અને વિરહ
- ★ ભક્તિ આંદોલન સાથે જોડાયેલાં
- ★ નરસિંહ-મીરાં = ગુજરાતી ભક્તિ-પરંપરાનાં બે રત્નો

4.13 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

નીચેના પ્રશ્નો સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં વારંવાર પૂછાતા પ્રકારના છે. મીરાંબાઈ વિશેના આ પ્રશ્નો-જવાબ યાદ રાખવાથી પરીક્ષાની તૈયારી મજબૂત બને છે.

📌 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ પ્ર: મીરાંબાઈ કયા ભગવાનનાં ભક્ત હતાં? — જ: ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં.
- ★ પ્ર: મીરાંબાઈનો જન્મ કયા પ્રદેશમાં થયો હતો? — જ: મેવાડ (રાજસ્થાન).
- ★ પ્ર: મીરાંબાઈ આખરે ગુજરાતના કયા સ્થળે ગયાં? — જ: દ્વારકા.
- ★ પ્ર: 'મેરે તો ગિરધર ગોપાલ' પદ કોની રચના છે? — જ: મીરાંબાઈની.
- ★ પ્ર: 'પગ ઘૂંઘરુ બાંધ મીરાં નાચી રે' પદ કોનું છે? — જ: મીરાંબાઈનું.
- ★ પ્ર: મીરાંબાઈ કૃષ્ણને કયા નામે સંબોધતાં? — જ: ગિરધર ગોપાલ.
- ★ પ્ર: મીરાંબાઈ કઈ ધાર્મિક યજ્ઞવળ સાથે જોડાયેલાં છે? — જ: ભક્તિ આંદોલન.
- ★ પ્ર: મીરાંબાઈની ભક્તિ કયા પ્રકારની ગણાય છે? — જ: માધુર્યભક્તિ (પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ).
- ★ પ્ર: મીરાંબાઈ જન્મે કોણ હતાં? — જ: મેવાડનાં રાજકુંવરી (રાજપૂત કુટુંબ).
- ★ પ્ર: મીરાંબાઈની કવિતાનો ઊંડો ભાવ કયો છે? — જ: વિરહ (કૃષ્ણ-વિયોગ).

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના બે મહત્વના સ્તંભ એટલે ભાવણ અને અખો. ભાવણ 'આખ્યાનનો પિતા' તરીકે ઓળખાય છે, કારણ કે એમણે ગુજરાતી 'આખ્યાન' સ્વરૂપને વ્યવસ્થિત રૂપ આપ્યું. એમણે સંસ્કૃત મહાકવિ બાણભટ્ટની પ્રખ્યાત રચના 'કાદંબરી'નો ગુજરાતીમાં અનુવાદ-ભાવાનુવાદ કરીને ગુજરાતી ભાષાને એક અમૂલ્ય ભેટ આપી. બીજી બાજુ અખો (અખા ભગત) સત્તરમી સદીના અમદાવાદના જ્ઞાનમાર્ગી-વેદાંતી કવિ હતા, જે વ્યવસાયે સોની હતા. એમણે 'અખાના છપ્પા' રચ્યા, જેમાં તીખા કટાક્ષ (ઉપાલંભ) દ્વારા સમાજના આડંબર, વહેમ અને દંભ પર પ્રહાર કર્યો. એમની પ્રખ્યાત પંક્તિ 'એક મૂરખને એવી ટેવ, પથ્થર એટલા પૂજે દેવ' આજે પણ કહેવત જેવી જાણીતી છે. આ પ્રકરણમાં આપણે ભાવણ અને અખો — બંને કવિઓનું જીવન, એમની કૃતિઓ અને એમના સાહિત્યિક યોગદાનને સરળ ગુજરાતીમાં સમજીશું.

5.1 ભાવણ: જીવનપરિચય

ભાવણ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના એક મહત્વના કવિ હતા. તેઓ આશરે પંદરમી-સોળમી સદીના ગાળામાં થઈ ગયા હોવાનું મનાય છે અને તેઓ પાટણ સાથે સંકળાયેલા ગણાય છે. પાટણ એ સમયે વિદ્યા અને સંસ્કૃતિનું મોટું કેન્દ્ર હતું.

ભાવણ વિદ્વાન અને સંસ્કૃત ભાષાના જાણકાર કવિ હતા. એમને સંસ્કૃત સાહિત્યનું ઊંડું જ્ઞાન હતું, એટલે જ તેઓ સંસ્કૃત કૃતિઓને ગુજરાતીમાં સુંદર રીતે ઉતારી શક્યા. એમની આ બેવડી ભાષા-પકડ એમની મોટી તાકાત હતી.

ભાવણનું સૌથી મોટું પ્રદાન એ છે કે એમણે ગુજરાતી 'આખ્યાન' સ્વરૂપને વ્યવસ્થિત અને સુંદર રૂપ આપ્યું. આ જ કારણે એમને ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'આખ્યાનનો પિતા' કહેવામાં આવે છે. એ બિરુદ એમની આખ્યાન-સ્વરૂપ પરની ઊંડી પકડ દર્શાવે છે.

આખ્યાન એટલે કોઈ પૌરાણિક કે ધાર્મિક કથાને પદો (કડવાં) માં ગાઈને કહેવાની એક કાવ્યપ્રકાર. ભાવણે આ સ્વરૂપને એવું ઘડ્યું કે પછી પ્રેમાનંદ જેવા મહાકવિઓ એને ચરમસીમાએ લઈ ગયા. એ રીતે ભાવણ આખ્યાન-પરંપરાના પાયા-પુરુષ છે.

ભાવણ ભક્તકવિ પણ હતા — એમણે કૃષ્ણ અને રામની ભક્તિનાં પદો પણ રચ્યાં હોવાનું મનાય છે. એટલે એમની કવિતામાં કથા (આખ્યાન) અને ભક્તિ — બંને જોવા મળે છે.

આમ ભાવણ આખ્યાન-પરંપરાના આદ્ય ઘડવૈયા ગણાય છે. એમના પાયા પર જ ગુજરાતી આખ્યાન સાહિત્યનો ભવ્ય મહેલ ઊભો થયો. એમના વગર ગુજરાતી કથા-સાહિત્યની કલ્પના અધૂરી રહે.

5.2 ભાવણ: 'આખ્યાનનો પિતા'

ભાવણને 'આખ્યાનનો પિતા' (આખ્યાન-સ્વરૂપના જનક) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ બિરુદ એમને એમના આખ્યાન સ્વરૂપ પરના વ્યવસ્થિત કાર્યને કારણે મળ્યું છે. 'પિતા' એટલે જનક — જેણે આ સ્વરૂપને જન્મ અને આકાર આપ્યો.

આખ્યાન એ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો સૌથી લોકપ્રિય કાવ્યપ્રકાર હતો. એમાં રામાયણ, મહાભારત કે ભાગવત જેવી પૌરાણિક કથાઓને 'કડવાં' (કાવ્ય-ખંડ) માં વહેંચીને ગાઈને કહેવામાં આવતી. કથાકાર સંગીત સાથે આ આખ્યાન રજૂ કરતો.

ભાવણ પહેલાં પણ કથાગીતો રચાતાં, પણ ભાવણે આખ્યાનને એક નક્કર, વ્યવસ્થિત અને કલાત્મક સ્વરૂપ આપ્યું — એમાં કડવાં, ઢાળ અને કથાનો ક્રમ ગોઠવ્યો. એટલે એ સ્વરૂપના 'પિતા' ગણાયા. એમણે છૂટાછવાયા કથાગીતોને એક વ્યવસ્થિત કાવ્યસ્વરૂપમાં ફેરવી નાખ્યાં.

આખ્યાનનું માળખું ભાવણે સ્પષ્ટ કર્યું — દરેક આખ્યાન 'કડવાં' માં વહેંચાય, દરેક કડવાનો પોતાનો 'ઢાળ' (રાગ) હોય, અને કથા ક્રમબદ્ધ રીતે આગળ વધે. આ માળખું પાછળના બધા આખ્યાનકારોએ અપનાવ્યું.

ભાવણે પોતે પણ 'નળાખ્યાન', 'ધ્રુવાખ્યાન' જેવાં આખ્યાનો રચ્યાં હોવાનું મનાય છે, જેમાં પૌરાણિક પાત્રોની કથાઓ સુંદર પદોમાં વર્ણવાઈ છે. એ બતાવે છે કે ભાવણ માત્ર સ્વરૂપના ઘડવૈયા જ નહીં, પણ ઉત્તમ આખ્યાનકાર પણ હતા.

આમ ભાવણે ગુજરાતી આખ્યાન-પરંપરાનો પાયો નાખ્યો, જેને પાછળથી પ્રેમાનંદે ચરમસીમાએ પહોંચાડ્યું. એટલે ભાવણનું સ્થાન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ખૂબ મહત્વનું છે — એ આખ્યાન-પરંપરાનો આરંભબિંદુ છે.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ભાવણ = 'આખ્યાનનો પિતા' (આખ્યાન-સ્વરૂપના જનક)
- ★ આખ્યાન = પૌરાણિક કથાને કડવાંમાં ગાઈને કહેવાનો કાવ્યપ્રકાર
- ★ ભાવણે 'કાદંબરી'નો ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો
- ★ મૂળ 'કાદંબરી' = સંસ્કૃત મહાકવિ બાણભટ્ટની રચના
- ★ ભાવણનાં આખ્યાન = નળાખ્યાન, ધ્રુવાખ્યાન
- ★ ભાવણ પછી પ્રેમાનંદે આખ્યાનને ચરમસીમાએ પહોંચાડ્યું

5.3 આખ્યાન સ્વરૂપ: કડવાં અને ઢાળ

આખ્યાન સ્વરૂપને બરાબર સમજવા માટે એના બે મુખ્ય ઘટકો — કડવાં અને ઢાળ — જાણવા જરૂરી છે. ભાવણે આ જ ઘટકોને વ્યવસ્થિત કરીને આખ્યાનને નક્કર સ્વરૂપ આપ્યું હતું.

'કડવું' એટલે આખ્યાનનો એક કાવ્ય-ખંડ કે પ્રકરણ. જેમ નવલકથામાં પ્રકરણ હોય છે, તેમ આખ્યાનમાં કડવાં હોય છે. દરેક કડવામાં કથાનો એક ભાગ આવે છે, અને એક પછી એક કડવાં મળીને આખી કથા પૂરી થાય છે.

'ઢાળ' એટલે કડવાનો રાગ કે ગાવાની ઢબ. દરેક કડવાનો પોતાનો ઢાળ હોય છે, જેથી કથાકાર એને સંગીત સાથે ગાઈ શકે. ઢાળ બદલાવાથી કથામાં વૈવિધ્ય આવે છે અને શ્રોતા કંટાળતા નથી.

કડવાં અને ઢાળની આ વ્યવસ્થાને કારણે આખ્યાન માત્ર વાંચવાની નહીં, પણ ગાઈને-સંભળાવવાની કળા બની. કથાકાર સંગીત, ભાવ અને અભિનય સાથે આખ્યાન રજૂ કરતો, જેથી કથા જીવંત બની જતી.

આ માળખું પ્રારંભમાં ભાવણે ઘડ્યું અને પછી પ્રેમાનંદે જેવા મહાકવિઓએ એને અપનાવીને વધુ સમૃદ્ધ બનાવ્યું. એટલે કડવાં અને ઢાળ સમજવાથી આખ્યાન-પરંપરાનો પાયો સ્પષ્ટ થાય છે.

- ▶ કડવું = આખ્યાનનો કાવ્ય-ખંડ/પ્રકરણ
- ▶ ઢાળ = કડવાનો રાગ/ગાવાની ઢબ
- ▶ આખ્યાન = કડવાં + ઢાળ વડે ગાઈને કહેવાતી કથા
- ▶ ભાવણે આ માળખું વ્યવસ્થિત કર્યું

5.4 ભાવણ: 'કાદંબરી'નો ગુજરાતી અનુવાદ

ભાવણનું બીજું સૌથી મહત્વનું કાર્ય એટલે સંસ્કૃત મહાકવિ બાણભટ્ટની પ્રખ્યાત ગદ્ય-કૃતિ 'કાદંબરી'નો ગુજરાતીમાં અનુવાદ (ભાવાનુવાદ) કરવો. આ કાર્ય ગુજરાતી ભાષા માટે અમૂલ્ય ભેટ સાબિત થયું.

'કાદંબરી' એ સંસ્કૃત સાહિત્યની એક ખૂબ જાણીતી અને કઠિન ગદ્ય-રચના છે, જે મહાકવિ બાણભટ્ટે રચી હતી. એમાં લાંબાં વર્ણનો, અલંકારો અને કલ્પનાશીલ કથા છે. સંસ્કૃત ગદ્ય-સાહિત્યમાં 'કાદંબરી' શિખર સમાન ગણાય છે.

ભાવણે આ કઠિન સંસ્કૃત કૃતિને ગુજરાતી ભાષામાં પદ્ય રૂપે ઉતારી, જેથી સામાન્ય ગુજરાતી વાચક પણ આ સુંદર કથાનો આનંદ લઈ શકે. આ ખૂબ મોટું અને કપરું કાર્ય હતું, કારણ કે કઠિન સંસ્કૃત ગદ્યને સરળ ગુજરાતી પદ્યમાં ઉતારવું સહેલું નથી.

ભાવણનો આ અનુવાદ માત્ર શબ્દશઃ ભાષાંતર ન હતો, પણ 'ભાવાનુવાદ' હતો — એટલે કે મૂળ કૃતિના ભાવ અને રસને જાળવી રાખીને ગુજરાતી રંગ આપ્યો. એ રીતે કૃતિ ગુજરાતી વાચક માટે સહજ અને રસપ્રદ બની.

આ અનુવાદને કારણે ગુજરાતી ભાષાને એક ઉચ્ચ કક્ષાની સંસ્કૃત કૃતિનો લાભ મળ્યો. એ બતાવે છે કે ભાવણ સંસ્કૃત અને ગુજરાતી — બંને ભાષાઓ પર સારી પકડ ધરાવતા હતા, અને બંને વચ્ચે સેતુ બાંધી શકતા હતા.

આ રીતે ભાવણ ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ-પરંપરાના પણ આગળ પડતા કવિ ગણાય છે. એમણે દેખાડ્યું કે ગુજરાતી ભાષા પણ ઉચ્ચ સાહિત્યને સમાવી શકે છે — એ ગુજરાતી ભાષાના ગૌરવનો વિષય છે.

ભાવણનું મહત્વનું પ્રદાન

કાર્ય	વિગત	મહત્વ
આખ્યાન-સ્વરૂપ	આખ્યાનને વ્યવસ્થિત રૂપ આપ્યું	'આખ્યાનનો પિતા' બિરુદ
'કાદંબરી' અનુવાદ	બાણભટ્ટની સંસ્કૃત કૃતિનો ગુજરાતી અનુવાદ	ગુજરાતીને ઉચ્ચ કૃતિ મળી
પદ્ય-રચના	પૌરાણિક કથાઓનાં આખ્યાન-પદ્ય	આખ્યાન-પરંપરાનો પાયો

5.5 ભાવણની મુખ્ય કૃતિઓ

ભાવણનું મુખ્ય કાર્ય આખ્યાન-સ્વરૂપની રચના અને સંસ્કૃત કૃતિના ગુજરાતી અનુવાદનું છે. એમની સૌથી જાણીતી સિદ્ધિ બાણભટ્ટની સંસ્કૃત ગદ્ય-કૃતિ 'કાદંબરી'નો ગુજરાતી પદ્ય-ભાવાનુવાદ છે. આ ઉપરાંત એમણે પૌરાણિક કથાઓ પર આખ્યાનો પણ રચ્યાં. નીચેની સારણીમાં એમની જાણીતી કૃતિઓ આપી છે.

નોંધ: મધ્યકાલીન રચનાઓ અંગે વિદ્વાનોમાં કેટલીક જગ્યાએ મતભેદ રહે છે, છતાં નીચે આપેલી કૃતિઓ ભાવણ સાથે પરંપરાગત રીતે જોડાયેલી છે અને પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ મહત્વની છે.

ભાવણની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
કાદંબરી (કાદંબરી-આખ્યાન)	અનુવાદ/આખ્યાન	બાણભટ્ટની સંસ્કૃત 'કાદંબરી'નો ગુજરાતી ભાવાનુવાદ
નળાખ્યાન	આખ્યાન	નળ-દમયંતીની કથા પદ્યમાં
દશમસ્કંધ	આખ્યાન	ભાગવત પુરાણના દસમા સ્કંધ પર આધારિત કૃષ્ણચરિત્ર
ધ્રુવાખ્યાન	આખ્યાન	બાળભક્ત ધ્રુવની કથા
રામબાલચરિત	આખ્યાન-પદ્ય	રામની બાળલીલા-કથા
ભક્તિ-પદ્ય (કૃષ્ણ-રામનાં પદ્ય)	ભક્તિપદ્ય	કૃષ્ણ અને રામની ભક્તિનાં પદ્ય

5.6 ભાલણ: ઓળખ અને નોંધપાત્ર પંક્તિઓ

ભાલણ મુખ્યત્વે આખ્યાનકાર અને અનુવાદક હતા, એટલે નરસિંહ-મીરાં-અખા-દયારામ જેવી છૂટી કહેવત-જેવી પંક્તિઓ એમના નામે ઓછી પ્રચલિત છે. પણ પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ એમની સાહિત્યિક ઓળખ સાથે જોડાયેલા આ મુદ્દા-પંક્તિઓ યાદ રાખવા ઉપયોગી છે.

ભાલણ: યાદ રાખવા જેવી ઓળખ-પંક્તિઓ

- ★ 'આખ્યાનનો પિતા' — આ બિરુદ જ ભાલણની સૌથી જાણીતી 'ઓળખ-પંક્તિ' છે.
- ★ ભાલણ = બાણભટ્ટની સંસ્કૃત 'કાદંબરી'ના ગુજરાતી અનુવાદક — ગુજરાતીમાં 'કાદંબરી' એટલે ભાલણ.
- ★ ભાલણે આખ્યાનને 'કડવાં' અને 'ઢાળ' સાથે વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપ્યું.
- ★ આખ્યાન-પરંપરાનો ક્રમ — 'પિતા ભાલણ, મહાકવિ પ્રેમાનંદ'.

5.7 અખો (અખા ભગત): જીવનપરિચય

અખો — જે 'અખા ભગત' તરીકે પણ ઓળખાય છે — એ સત્તરમી સદી (17મી સદી) ના ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કવિ હતા. તેઓ અમદાવાદના રહેવાસી હતા. અમદાવાદ એ સમયે પણ ગુજરાતનું મોટું શહેર અને વેપાર-કેન્દ્ર હતું.

અખો વ્યવસાયે 'સોની' (સોના-ચાંદીના ઘરેણાં બનાવનાર) હતા. કહેવાય છે કે તેઓ ખૂબ પ્રામાણિક અને કુશળ સોની હતા, અને એમના સોના પર ભરોસો રાખીને લોકો એમની પાસે કામ કરાવતા. એમની પ્રામાણિકતા જાણીતી હતી.

જીવનમાં થયેલા કેટલાક કડવા અનુભવો (વિશ્વાસઘાત જેવા પ્રસંગો) ને કારણે અખાનું મન સંસારના આડંબર અને દંભ પ્રત્યે ઊઠી ગયું અને તેઓ જ્ઞાન-વૈરાગ્ય તથા સાચા ઈશ્વર-તત્ત્વની શોધ તરફ વળ્યા. કથા પ્રમાણે જેને બહેન માની હતી એણે જ એમના પર શંકા કરી, અને એક ગુરુએ પણ એમને છેતર્યા — આ અનુભવોએ એમને જ્ઞાનમાર્ગ તરફ વાળ્યા.

અખો વેદાંતના ઊંડા અભ્યાસી અને 'જ્ઞાનમાર્ગી' કવિ બન્યા. જ્ઞાનમાર્ગ એટલે ભક્તિ-આડંબર નહીં, પણ સાચા જ્ઞાન અને આત્મ-ઈશ્વરના સ્વરૂપને સમજવાનો માર્ગ. એમણે ગુરુ બ્રહ્માનંદ પાસેથી વેદાંતનું જ્ઞાન મેળવ્યું હોવાનું મનાય છે.

અખાએ પોતાની કવિતા દ્વારા સમાજના વહેમ, દંભ, ખોટા કર્મકાંડ અને ઢોંગી ગુરુઓ પર તીખા કટાક્ષ કર્યા. એમની આ નિર્ભય અને કટાક્ષભરી શૈલીને કારણે તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અમર બની ગયા.

આમ એક સોનીમાંથી જ્ઞાનમાર્ગી કવિ બનેલા અખો ગુજરાતી સાહિત્યના સૌથી મૌલિક અને વિચારશીલ કવિઓમાંના એક છે. એમનું જીવન અને કવિતા — બંને સત્ય અને જ્ઞાનની શોધનું પ્રતીક છે.

Akho

5.8 અખો: જ્ઞાનમાર્ગી-વેદાંતી કવિ

અખો ગુજરાતી સાહિત્યના સૌથી મોટા 'જ્ઞાનમાર્ગી' કવિ ગણાય છે. જ્ઞાનમાર્ગ એટલે એવો માર્ગ, જેમાં બાહ્ય આડંબર કે કર્મકાંડ નહીં, પણ સાચા જ્ઞાન દ્વારા ઈશ્વર અને આત્માને સમજવા પર ભાર મુકાય છે. ભક્તિ-યુગના બીજા કવિઓ ભક્તિ પર ભાર મૂકતા, જ્યારે અખો જ્ઞાન પર ભાર મૂકતા.

અખો વેદાંત-દર્શનના ઊંડા જાણકાર હતા. એમની કવિતામાં 'બ્રહ્મ' (પરમ સત્ય/ઈશ્વર) એક જ છે અને આખા જગતમાં એ જ વ્યાપેલો છે — એ અદ્વૈત વિચાર સ્પષ્ટ દેખાય છે. અદ્વૈત એટલે 'બે નહીં' — એટલે કે ઈશ્વર અને જગત અલગ નથી, એક જ છે.

અખો માનતા કે સાચો ઈશ્વર બહાર પથ્થરની મૂર્તિ કે મંદિર-આડંબરમાં નથી, પણ આપણા પોતાના અંતરમાં અને જ્ઞાનમાં છે. એટલે તેઓ બાહ્ય દેખાડા અને વહેમનો સખત વિરોધ કરતા. એમના માટે સાચું મંદિર પોતાનું હૃદય હતું.

એમની કવિતા 'જ્ઞાન' આપવા સાથે સમાજને જગાડવાનું પણ કામ કરે છે. તેઓ લોકોને કહે છે કે વહેમ અને દંભ છોડો અને સાચા જ્ઞાન દ્વારા ઈશ્વરને ઓળખો. એ રીતે એમની કવિતા જ્ઞાન અને સમાજસુધારો — બંને કરે છે.

અખો ભક્તિનો વિરોધ નહોતા કરતા — તેઓ માત્ર 'સમજ વગરની, આડંબરી અને દેખાડાની' ભક્તિનો વિરોધ કરતા. એમનો સંદેશ હતો કે પહેલાં જ્ઞાનથી સાચા ઈશ્વર-તત્વને સમજો, પછી જ ભક્તિ થાય એ સાચી ભક્તિ.

આમ અખો ભક્તિ યુગના ભક્ત-કવિઓથી જરા જુદા પડે છે — તેઓ ભક્તિ કરતાં જ્ઞાન અને વિચાર પર વધારે ભાર મૂકે છે, એટલે જ એમને 'જ્ઞાનમાર્ગી' કવિ કહેવાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં જ્ઞાનમાર્ગી પ્રવાહના તેઓ સૌથી મોટા પ્રતિનિધિ છે.

- ▶ અખો = ગુજરાતી સાહિત્યના મુખ્ય જ્ઞાનમાર્ગી કવિ
- ▶ વેદાંત-દર્શનના ઊંડા જાણકાર; અદ્વૈત વિચાર
- ▶ બાહ્ય આડંબર નહીં, સાચા જ્ઞાન પર ભાર
- ▶ સાચું મંદિર = પોતાનું હૃદય/અંતર
- ▶ વહેમ, દંભ અને ખોટા કર્મકાંડનો વિરોધ

5.9 અખાના છપ્પા

અખાની સૌથી પ્રખ્યાત રચના એટલે 'અખાના છપ્પા'. 'છપ્પા' એ છ-છ પંક્તિના કાવ્ય-ખંડ (છ ચરણનું પદ) છે, જેમાં ટૂંકમાં અને ધારદાર રીતે કોઈ વાત રજૂ થાય છે. 'છપ્પા' શબ્દ જ 'છ' પંક્તિ પરથી આવ્યો છે.

છપ્પાની ખાસિયત છે — એમાં થોડા શબ્દોમાં ઊંડો જ્ઞાન-વિચાર અને સાથે સાથે તીખો કટાક્ષ (વ્યંગ) હોય છે. અખાએ આ સ્વરૂપનો ઉપયોગ સમાજના આંદોલન પર પ્રહાર કરવા માટે ખૂબ સરસ રીતે કર્યો. છપ્પા ટૂંકા હોવાથી સહેલાઈથી યાદ રહી જાય છે.

છપ્પામાં અખો સમાજના વહેમ, દંભ, ઢોંગી ગુરુઓ, ખોટા કર્મકાંડ અને દેખાડાની ભક્તિ પર સીધો, નિર્ભય પ્રહાર કરે છે. એમની ભાષા સરળ પણ ધારદાર છે — એ સામાન્ય માણસને સીધી અસર કરે છે.

છપ્પાનો સૌથી મોટો હેતુ છે — લોકોને જગાડવા અને સાચા જ્ઞાન તરફ વાળવા. અખો કહે છે કે ખોટા આંદોલનમાં ફસાવાને બદલે સાચા ઈશ્વર-તત્ત્વને સમજો. એ રીતે છપ્પા જ્ઞાન, કટાક્ષ અને સમાજસુધારો — ત્રણેય સાધે છે.

છપ્પામાં અખાએ રોજિંદા જીવનનાં ઉદાહરણો અને દાખલા વાપર્યા છે, જેથી ઊંડો જ્ઞાન-વિચાર સામાન્ય માણસને પણ સમજાય. આ ઉદાહરણો સરળ પણ અસરકારક હોવાથી છપ્પા લોકોના હૃદય સુધી પહોંચ્યા.

આ છપ્પા આજે પણ એટલા જ પ્રસ્તુત (relevant) છે, કારણ કે વહેમ અને દંભ સામેનો એમનો સંદેશ દરેક જમાનામાં કામનો છે. એટલે અખાના છપ્પા ગુજરાતી સાહિત્યનું અમૂલ્ય રત્ન ગણાય છે.

'છપ્પા' એક નજરમાં

મુદ્દો	વિગત
સ્વરૂપ	છ ચરણ (પંક્તિ) નું કાવ્ય-ખંડ
નામનો અર્થ	'છ' પંક્તિ પરથી 'છપ્પા'
રચયિતા	અખો (અખા ભગત)
શૈલી	જ્ઞાન + તીખો કટાક્ષ (વ્યંગ)
વિષય	વહેમ, દંભ, આંદોલન, ખોટા કર્મકાંડ સામે પ્રહાર
હેતુ	લોકોને જગાડવા; સાચા જ્ઞાન તરફ વાળવા

5.10 ✍ અખાની મુખ્ય કૃતિઓ

અખો જ્ઞાનમાર્ગી-વેદાંતી કવિ હતા, એટલે એમની કૃતિઓ મુખ્યત્વે જ્ઞાન, વેદાંત-તત્ત્વ અને સામાજિક કટાક્ષની છે. એમની સૌથી પ્રખ્યાત રચના 'અખાના છપ્પા' છે, પણ એ ઉપરાંત એમણે 'અખેગીતા', 'ચિત્તવિચારસંવાદ', 'પંચીકરણ' જેવી દાર્શનિક-વેદાંતી રચનાઓ પણ આપી. નીચેની સારણીમાં એમની જાણીતી કૃતિઓ આપી છે.

નોંધ: અખાની રચનાઓમાં વેદાંતના ઊંડા વિચારો સરળ ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારાયા છે, એટલે એ ફિલસૂફી હોવા છતાં સામાન્ય માણસને સમજાય તેવી છે.

અખાની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
અખાના છપ્પા	છપ્પા (છ ચરણનું પદ)	જ્ઞાન + તીખો કટાક્ષ; સૌથી પ્રખ્યાત રચના
અખેગીતા	દાર્શનિક-વેદાંતી કાવ્ય	વેદાંત-તત્ત્વનું વ્યવસ્થિત નિરૂપણ
ચિત્તવિચારસંવાદ	સંવાદ-કાવ્ય	ચિત્ત અને વિચાર વચ્ચેના સંવાદ રૂપે જ્ઞાન-બોધ
પંચીકરણ	વેદાંતી રચના	પંચભૂત અને બ્રહ્મ-તત્ત્વનું નિરૂપણ
અનુભવબિંદુ	જ્ઞાન-કાવ્ય	આત્મ-અનુભવ અને જ્ઞાનનું નિરૂપણ
સંતપ્રિયા / કેવલચીત્રા-પ્રકારનાં પદ	જ્ઞાનપદ	વેદાંત-આધારિત જ્ઞાન-ભક્તિનાં પદ

5.11 અખાની પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

અખાની ઘણી પંક્તિઓ આજે કહેવત જેવી જાણીતી છે અને રોજિંદા જીવનમાં વપરાય છે. નીચે એમની સૌથી પ્રખ્યાત પંક્તિઓ અને એમનો ટૂંકો અર્થ આપ્યો છે — આ પંક્તિઓ પરીક્ષામાં ઘણી વાર પૂછાય છે.

પ્રખ્યાત પંક્તિઓ (અર્થ સહિત)

- ★ 'એક મૂરખને એવી ટેવ, પથ્થર એટલા પૂજે દેવ' — મૂરખ માણસ સમજ વગર જેટલા પથ્થર દેખાય એટલા બધાને ભગવાન માનીને પૂજે છે (અંધશ્રદ્ધા પર કટાક્ષ).
- ★ 'તિલક કરતાં ત્રેપન થયાં, જપમાળાનાં નાકાં ગયાં' — બાહ્ય ધાર્મિક ક્રિયા (તિલક, જપમાળા) કરતાં ઉંમર વીતી ગઈ, પણ સાચું જ્ઞાન ન મળ્યું.
- ★ 'ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે શૂર' — ભાષા ગમે તે હોય શું ફેર પડે; જે મેદાન મારે (સાચું કહે) તે જ ખરો વીર (ગુજરાતી ભાષામાં લખવાનું સમર્થન).
- ★ 'આંધળો સસરો ને શણગટ વહુ, એ ઘરમાં ગાંગો તેવી' — સમજ વગરના ગુરુ-શિષ્ય અને દંભી લોકો પર કટાક્ષ.
- ★ 'દેહાભિમાન હૂતો પાશેર, વિદ્યા ભણતાં વાધ્યો શેર' — થોડું ભણતાં અભિમાન ઊલટું વધ્યું; જ્ઞાનને બદલે ધમંડ આવ્યું (દંભ પર કટાક્ષ).

5.12 અખાનો તીખો કટાક્ષ: પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

અખાની સૌથી જાણીતી અને કહેવત જેવી પ્રખ્યાત પંક્તિ છે — 'એક મૂરખને એવી ટેવ, પથ્થર એટલા પૂજે દેવ'. એનો અર્થ છે કે એક મૂરખ માણસને એવી આદત હોય છે કે જેટલા પથ્થર દેખાય એટલા બધાને ભગવાન માનીને પૂજવા લાગે છે.

આ પંક્તિ દ્વારા અખો કહેવા માગે છે કે વગર સમજયે, વગર જ્ઞાને કોઈ પણ વસ્તુ સામે માથું ટેકવી દેવું એ સાચી ભક્તિ નથી — એ તો વહેમ અને અંધશ્રદ્ધા છે. અહીં અખો સમજ વગરની ભક્તિ પર કટાક્ષ કરે છે.

અખાની બીજી જાણીતી પંક્તિ છે — 'તિલક કરતાં ત્રેપન થયાં, જપમાળાનાં નાકાં ગયાં' — જેનો ભાવ છે કે માણસ બાહ્ય ધાર્મિક ક્રિયાઓ (તિલક, જપમાળા) કરતો રહ્યો, પણ સાચું જ્ઞાન ન મેળવ્યું. અહીં પણ બાહ્ય આડંબર પર કટાક્ષ છે.

અખો મૂર્તિ-પૂજાનો વિરોધ નથી કરતા એટલા જેટલો તેઓ 'સમજ વગરની, આડંબરી અને દેખાડાની' ભક્તિનો વિરોધ કરે છે. એમનો સંદેશ છે — પહેલાં સાચા ઈશ્વર-તત્ત્વને જ્ઞાનથી સમજો, પછી ભક્તિ કરો.

આવી જ રીતે અખાએ ઢોંગી ગુરુઓ, ખોટા સાધુઓ અને દંભી લોકો પર પણ ધારદાર કટાક્ષ કર્યા. એમની ભાષા સામાન્ય માણસને સીધી સમજાય તેવી અને છતાં ઊંડી છે. એ કટાક્ષમાં હાસ્ય પણ છે અને બોધ પણ.

આ તીખા છતાં હેતુપૂર્ણ કટાક્ષને કારણે અખો ગુજરાતી સાહિત્યના સૌથી નિર્ભય અને વિચારશીલ કવિ ગણાય છે. એમની પંક્તિઓ આજે પણ લોકો કહેવત તરીકે વાપરે છે — એ જ એમની કવિતાની જીવંતતા છે.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ અખો = 17મી સદી, અમદાવાદ, વ્યવસાયે સોની
- ★ અખો = જ્ઞાનમાર્ગી-વેદાંતી કવિ
- ★ પ્રખ્યાત રચના = 'અખાના છપ્પા' (છ ચરણનું પદ)
- ★ પ્રખ્યાત પંક્તિ = 'એક મૂરખને એવી ટેવ, પથ્થર એટલા પૂજે દેવ'
- ★ ખાસિયત = તીખો કટાક્ષ; વહેમ-દંભ સામે પ્રહાર

5.13 અખાનું સાહિત્યિક યોગદાન

અખાનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં યોગદાન અનોખું છે, કારણ કે એમણે ભક્તિ યુગની વચ્ચે જ્ઞાન અને વિચારની એક અલગ ધારા ઊભી કરી. ભક્તિ-યુગ જ્યાં મુખ્યત્વે ભગવાન પ્રત્યેની લાગણીની કવિતા હતી, ત્યાં અખાએ બુદ્ધિ અને જ્ઞાનની કવિતા આપી.

અખાનું પહેલું મોટું યોગદાન છે — જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાનો વિકાસ. એમણે વેદાંતના ઊંડા વિચારોને સામાન્ય માણસની ભાષામાં ઉતાર્યા, જેથી ફિલસૂફી પણ સામાન્ય લોકો સુધી પહોંચી. આ ખૂબ મુશ્કેલ અને મહત્વનું કામ હતું.

બીજું યોગદાન છે — સામાજિક કટાક્ષ. અખાએ સમાજના વહેમ, દંભ, ઢોંગ અને ખોટા કર્મકાંડ સામે નિર્ભય અવાજ ઉઠાવ્યો. એ રીતે એમની કવિતા સમાજસુધારાનું પણ માધ્યમ બની — એ માત્ર સાહિત્ય નહીં, પણ સમાજ-ચિંતન છે.

ત્રીજું યોગદાન છે — છપ્પા સ્વરૂપનો સફળ ઉપયોગ. અખાએ છપ્પાને એવી રીતે વાપર્યું કે થોડા શબ્દોમાં ઊંડો વિચાર અને ધારદાર કટાક્ષ — બંને સમાઈ જાય. એ સ્વરૂપ એમની ઓળખ બની ગયું.

આમ અખો ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિચાર, જ્ઞાન અને નિર્ભય સત્ય-કથનની ધારાના પ્રતિનિધિ છે. એમની કવિતા આજે પણ વાચકને વિચાર કરવા અને વહેમ-દંભથી દૂર રહેવા પ્રેરે છે.

- ▶ જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાનો વિકાસ (વેદાંત સરળ ભાષામાં)
- ▶ સામાજિક કટાક્ષ — વહેમ-દંભ સામે અવાજ
- ▶ છપ્પા સ્વરૂપનો સફળ ઉપયોગ
- ▶ ભક્તિ-યુગમાં વિચાર અને જ્ઞાનની ધારા

5.14 ભાલણ અને અખો: સરખામણી અને સારાંશ

ભાલણ અને અખો — બંને મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના મહત્વના કવિ છે, પણ બંનેનો માર્ગ અને કાર્ય જુદાં છે. ભાલણ આખ્યાન-કથા-અનુવાદના કવિ છે, જ્યારે અખો જ્ઞાન-કટાક્ષના કવિ છે. બંને જુદી દિશામાં, પણ બંને ઊંચાઈએ.

ભાલણનું મુખ્ય પ્રદાન છે — આખ્યાન સ્વરૂપને વ્યવસ્થિત રૂપ આપવું ('આખ્યાનનો પિતા') અને બાણભટ્ટની 'કાદંબરી'નો ગુજરાતી અનુવાદ કરવો. એમણે ગુજરાતી કથા-સાહિત્યનો પાયો મજબૂત કર્યો.

અખાનું મુખ્ય પ્રદાન છે — જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા, 'અખાના છપ્પા' અને સમાજના વહેમ-દંભ સામેનો તીખો કટાક્ષ. એમણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિચાર અને જ્ઞાનની ધારા મજબૂત કરી.

સમયની દૃષ્ટિએ ભાલણ પહેલાં (15મી-16મી સદી) અને અખો પછી (17મી સદી) આવે છે. પ્રદેશની દૃષ્ટિએ ભાલણ પાટણ સાથે અને અખો અમદાવાદ સાથે જોડાયેલા છે. શૈલીની દૃષ્ટિએ ભાલણ કથા-ભક્તિના કવિ અને અખો જ્ઞાન-કટાક્ષના કવિ છે.

ટૂંકમાં, ભાલણ = 'આખ્યાનનો પિતા', 'કાદંબરી'ના ગુજરાતી અનુવાદક; અને અખો = અમદાવાદના સોની, જ્ઞાનમાર્ગી-વેદાંતી કવિ, 'અખાના છપ્પા'ના રચયિતા અને 'એક મૂરખને એવી ટેવ' પંક્તિના સર્જક — આ બધું પરીક્ષા માટે યાદ રાખવું.

ભાલણ અને અખો: એક નજરમાં

મુદ્દો	ભાલણ	અખો
બિરુદ/ઓળખ	આખ્યાનનો પિતા	જ્ઞાનમાર્ગી કવિ
સમય (આશરે)	15મી-16મી સદી	17મી સદી
પ્રદેશ	પાટણ	અમદાવાદ
મુખ્ય કૃતિ	'કાદંબરી' અનુવાદ, આખ્યાનો	અખાના છપ્પા
શૈલી/ભાવ	કથા, અનુવાદ, આખ્યાન	જ્ઞાન + તીખો કટાક્ષ

5.15 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

નીચેના પ્રશ્નો સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં વારંવાર પૂછાતા પ્રકારના છે. ભાવણ અને અખો વિશેના આ પ્રશ્નો-જવાબ બરાબર યાદ રાખવાથી પરીક્ષામાં ચોક્કસ ગુણ મળે છે.

પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ પ્ર: 'આખ્યાનનો પિતા' કોને કહેવાય છે? — જ: ભાવણને.
- ★ પ્ર: 'કાદંબરી'નો ગુજરાતી અનુવાદ કોણે કર્યો? — જ: ભાવણે.
- ★ પ્ર: મૂળ 'કાદંબરી' કોની સંસ્કૃત રચના છે? — જ: મહાકવિ બાણભટ્ટની.
- ★ પ્ર: 'અખાના છપ્પા' કોની રચના છે? — જ: અખા (અખા ભગત) ની.
- ★ પ્ર: અખો વ્યવસાયે શું હતા? — જ: સોની.
- ★ પ્ર: અખો કયા શહેરના હતા? — જ: અમદાવાદ.
- ★ પ્ર: 'એક મૂરખને એવી ટેવ, પથ્થર એટલા પૂજે દેવ' પંક્તિ કોની છે? — જ: અખાની.
- ★ પ્ર: અખો કયા માર્ગના કવિ ગણાય છે? — જ: જ્ઞાનમાર્ગના (જ્ઞાનમાર્ગી-વેદાંતી).
- ★ પ્ર: આખ્યાનનો એક કાવ્ય-ખંડ શું કહેવાય? — જ: કડવું.
- ★ પ્ર: 'છપ્પા' એટલે કેટલા ચરણ (પંક્તિ) નું પદ? — જ: છ ચરણનું.

ગુજરાતી મધ્યકાલીન સાહિત્યના સૌથી મહાન આખ્યાનકાર એટલે પ્રેમાનંદ. ભાવણે જે આખ્યાન સ્વરૂપનો પાયો નાખ્યો, એ સ્વરૂપને પ્રેમાનંદે ચરમસીમાએ (સૌથી ઊંચા શિખરે) પહોંચાડ્યું. એટલે જ એમને 'આખ્યાનનો મહાકવિ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેઓ સત્તરમી સદીના વડોદરાના કવિ હતા અને 'માણભટ્ટ' તરીકે ઓળખાતા — એટલે કે માણ (તાંબાનું વાસણ) વગાડીને આખ્યાન-કથા સંભળાવનાર કલાકાર. એમણે 'ઓખાહરણ', 'નળાખ્યાન', 'સુદામાચરિત્ર', 'મામેરું', 'દશમસ્કંધ' અને 'અભિમન્યુ આખ્યાન' જેવી અમર કૃતિઓ રચી, જેમાં પૌરાણિક કથાઓને ગુજરાતી રંગ, રસ અને ભાવ સાથે જીવંત કરી. આ પ્રકરણમાં આપણે પ્રેમાનંદનું જીવન, એમની માણભટ્ટ-કલા, એમની પ્રખ્યાત કૃતિઓ અને આખ્યાન સાહિત્યમાં એમના સર્વોચ્ચ સ્થાનને સરળ ગુજરાતીમાં સમજીશું.

6.1 જીવનપરિચય: વડોદરાના મહાકવિ

પ્રેમાનંદ આશરે સત્તરમી સદી (17મી સદી) માં થઈ ગયા. તેઓ ગુજરાતના વડોદરા શહેરના રહેવાસી હતા, એટલે એમને વડોદરાના મહાકવિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વડોદરા એ સમયે પણ સંસ્કૃતિ અને કળાનું કેન્દ્ર હતું.

પ્રેમાનંદ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા અને એમનું આખું જીવન આખ્યાન-કથા કહેવાની કળાને સમર્પિત હતું. તેઓ માત્ર કવિ જ નહીં, પણ એક ઉત્તમ કથાકાર (વાર્તાકાર) પણ હતા. કવિતા અને કથા-કહેવાની કળા — બંને એમનામાં ભેગાં થયાં હતાં.

પ્રેમાનંદ ગામેગામ ફરીને લોકોને માણ વગાડીને આખ્યાન સંભળાવતા. એમની કથા-કહેવાની કળા એટલી જબરદસ્ત હતી કે શ્રોતાઓ કલાકો સુધી મંત્રમુગ્ધ થઈને સાંભળતા. એ રીતે એમની કવિતા સીધી લોકો સુધી, લોકોના હૃદય સુધી પહોંચતી.

કહેવાય છે કે પ્રેમાનંદને ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય માટે ખૂબ ગૌરવ હતું. તેઓ ગુજરાતી ભાષાને સંસ્કૃત જેટલી જ સમૃદ્ધ બનાવવા ઇચ્છતા હતા. એક લોકકથા પ્રમાણે એમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે જ્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષાને ઉચ્ચ સ્થાન ન મળે ત્યાં સુધી તેઓ માથે પાઘડી નહીં બાંધે.

પ્રેમાનંદે પોતાનું આખું જીવન ગુજરાતી આખ્યાન-સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવવામાં વિતાવ્યું. એમણે અનેક પૌરાણિક કથાઓને ગુજરાતી રંગ આપીને જીવંત બનાવી, જેથી સામાન્ય લોકો પણ એ કથાઓનો આનંદ લઈ શકે.

પ્રેમાનંદનું સ્થાન મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં સર્વોચ્ચ છે. એમની કૃતિઓ ગુજરાતી આખ્યાન સાહિત્યનું શિખર ગણાય છે, એટલે જ એમને 'આખ્યાનનો મહાકવિ' કહેવાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય

6.2 માણભટ્ટ: માણ વગાડી આખ્યાન કહેનાર

પ્રેમાનંદ 'માણભટ્ટ' તરીકે ઓળખાય છે. 'માણભટ્ટ' એટલે માણ વગાડીને આખ્યાન-કથા કહેનાર કલાકાર. આ એમની ખાસ ઓળખ છે અને આ પરંપરા સાથે એમનું નામ જોડાયેલું છે.

'માણ' એ તાંબા (કે ધાતુ) નું એક મોટું ઘડા જેવું વાસણ છે. કથાકાર આ ઊંઘા માણ પર હાથ અને વીંટીઓ વડે તાલ આપીને — ઢોલકની જેમ — સંગીતમય તાલ ઉપજાવતો અને સાથે કથા ગાઈને કહેતો. માણનો ધૂધવાટ-તાલ કથાને સંગીતમય બનાવતો.

આ રીતે માણના તાલ સાથે, ભાવ-વિભાવ સાથે, અભિનય સાથે આખ્યાન કહેવાની કળાને 'માણભટ્ટ પરંપરા' કહેવાય છે. પ્રેમાનંદ આ પરંપરાના સૌથી મહાન કલાકાર ગણાય છે. એમની માણભટ્ટ-કલા આજે પણ ગુજરાતમાં યાદ કરાય છે.

માણભટ્ટ માત્ર કથા વાંચતા નહીં, પણ જુદાં જુદાં પાત્રોના અવાજ, હાવભાવ અને ભાવ-રસ સાથે કથાને જીવંત કરી દેતા. એટલે શ્રોતાઓ આખ્યાનને નજર સામે જોતા હોય એમ અનુભવતા. એક જ કલાકાર બધાં પાત્રો ભજવી દેતો.

માણભટ્ટ-કલામાં સંગીત (માણનો તાલ), કવિતા (આખ્યાનનાં પદ), અભિનય (પાત્રોના હાવભાવ) અને કથા (વાર્તા) — બધું એકસાથે ભળે છે. એટલે એ એક સંપૂર્ણ રજૂઆત-કળા છે, માત્ર વાંચન નહીં.

પ્રેમાનંદની આ માણભટ્ટ-કલાને કારણે જ આખ્યાન સામાન્ય લોકો સુધી પહોંચ્યું અને ખૂબ લોકપ્રિય બન્યું. એમની કથા-કળા અને કવિતા — બંને એકસાથે ભળતાં, એ જ એમની વિશેષતા છે.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ પ્રેમાનંદ = 'આખ્યાનનો મહાકવિ'
- ★ સમય = 17મી સદી; સ્થળ = વડોદરા
- ★ ઓળખ = 'માણભટ્ટ' (માણ વગાડી આખ્યાન કહેનાર)
- ★ માણ = તાંબા/ધાતુનું વાસણ (તાલ માટે વપરાય)
- ★ આખ્યાન સ્વરૂપને ચરમસીમાએ પહોંચાડ્યું

6.3 આખ્યાન સ્વરૂપની ચરમસીમા

આખ્યાન એ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો સૌથી લોકપ્રિય કાવ્યપ્રકાર છે. એમાં પૌરાણિક કે ધાર્મિક કથાને 'કડવાં' (કાવ્ય-ખંડ) અને 'ઢાળ' (રાગ-ઢબ) માં ગાઈને કહેવામાં આવે છે. કથા, સંગીત અને ભાવ — ત્રણેય એમાં ભળે છે.

ભાવણે આખ્યાન સ્વરૂપનો પાયો નાખ્યો અને એને વ્યવસ્થિત રૂપ આપ્યું, એટલે એ 'આખ્યાનનો પિતા' ગણાયા. પણ આ સ્વરૂપને કલાની ટોચે — ચરમસીમાએ — પહોંચાડવાનું કામ પ્રેમાનંદે કર્યું. એટલે એ 'આખ્યાનનો મહાકવિ' કહેવાયા.

પ્રેમાનંદે આખ્યાનમાં ઊંડું પાત્રચિત્રણ, સુંદર પ્રસંગ-આલેખન, જીવંત સંવાદ, ગુજરાતી લોકજીવનનો રંગ અને નવ-રસ (વિવિધ ભાવ) ભેળવ્યા. એમના આખ્યાનમાં હાસ્ય, કરુણ, શૃંગાર, વીર — દરેક રસ જોવા મળે છે. એ રીતે આખ્યાન રસસભર બની ગયું.

એમની ખાસ ખૂબી એ હતી કે તેઓ પૌરાણિક પાત્રોને પણ ગુજરાતી ઘર-પરિવારના સામાન્ય માણસ જેવા જીવંત બનાવી દેતા. એટલે કથા સામાન્ય શ્રોતાના હૃદય સુધી સીધી પહોંચતી. પૌરાણિક રાજા-રાણી પણ ગુજરાતી ઘરના સભ્ય જેવા લાગતા.

પ્રેમાનંદે કથાને માત્ર ધાર્મિક બોધ પૂરતી મર્યાદિત ન રાખી — એમણે એમાં માનવ-લાગણી, સંબંધો, સુખ-દુઃખ અને જીવનનો રંગ ભેળવ્યો. એટલે એમનું આખ્યાન જીવનનું દર્પણ બની ગયું.

આ રીતે પ્રેમાનંદે આખ્યાનને માત્ર ધાર્મિક કથા ન રહેવા દઈને એક ઉચ્ચ કક્ષાની સાહિત્ય-કલા બનાવી દીધી. એટલે જ ગુજરાતી આખ્યાન સાહિત્યનું શિખર પ્રેમાનંદ ગણાય છે.

આખ્યાન-પરંપરાનો વિકાસ

કવિ	ભૂમિકા	નોંધ
ભાલણ	આખ્યાનનો પિતા	આખ્યાનનો પાયો અને વ્યવસ્થિત રૂપ
પ્રેમાનંદ	આખ્યાનનો મહાકવિ	આખ્યાનની ચરમસીમા (શિખર)

6.4 પ્રખ્યાત કૃતિઓ: ઓખાહરણ અને નળાખ્યાન

પ્રેમાનંદની એક પ્રખ્યાત કૃતિ એટલે 'ઓખાહરણ'. આ કૃતિ બાણાસુરની પુત્રી ઓખા (ઉષા) અને શ્રીકૃષ્ણના પૌત્ર અનિરુદ્ધની પ્રેમકથા પર આધારિત છે. એમાં પ્રેમ, શૃંગાર અને રોમાંચ ભરપૂર છે. 'હરણ' એટલે અહીં અનિરુદ્ધનું ઓખા તરફ ખેંચાવું.

'ઓખાહરણ' માં પ્રેમાનંદે ઓખાના પ્રેમ, વિરહ અને લાગણીઓનું એવું સુંદર આલેખન કર્યું છે કે વાચક ઓખાની સાથે ભાવ અનુભવે છે. આ કૃતિ એમની શૃંગાર-રસની કુશળતા દર્શાવે છે. ઓખાનું પાત્ર ગુજરાતી યુવતી જેવું જીવંત લાગે છે.

બીજી પ્રખ્યાત કૃતિ એટલે 'નળાખ્યાન'. આ મહાભારતની નળ-દમયંતીની કથા પર આધારિત છે. એમાં રાજા નળ અને રાણી દમયંતીના પ્રેમ, વિયોગ અને પુનઃમિલનની હૃદયસ્પર્શી કથા છે.

'નળાખ્યાન' ને પ્રેમાનંદની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓમાંની એક ગણવામાં આવે છે. એમાં કરુણ રસ (દુઃખ-વેદનાનો ભાવ) અને દામ્પત્ય-પ્રેમનું ખૂબ ઊંડું અને સંયમી આલેખન છે. નળ-દમયંતીના વિયોગનું વર્ણન વાચકને રડાવી દે તેવું છે.

નળ જ્યારે જુગારમાં બધું હારી જાય છે અને દમયંતીને જંગલમાં છોડી દે છે, એ પ્રસંગનું પ્રેમાનંદે કરેલું આલેખન કરુણ રસનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. પાત્રોની વેદના વાચક સુધી સીધી પહોંચે છે.

આ બંને કૃતિઓમાં પ્રેમાનંદની પાત્રચિત્રણ, ભાવનિરૂપણ અને કથા-કહેવાની કળાનો ઉત્તમ નમૂનો જોવા મળે છે, એટલે પરીક્ષામાં આ બંને કૃતિઓ ખાસ મહત્વની છે.

6.5 પ્રખ્યાત કૃતિઓ: સુદામાચરિત્ર અને મામેરું

પ્રેમાનંદની ખૂબ લોકપ્રિય કૃતિ એટલે 'સુદામાચરિત્ર'. આ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને એમના ગરીબ બાળમિત્ર સુદામાની મિત્રતાની હૃદયસ્પર્શી કથા છે. મિત્રતા અને ભક્તિ — બંને ભાવ આ કૃતિમાં છે.

'સુદામાચરિત્ર' માં ગરીબ સુદામા પોટલીમાં થોડા તાંદુલ (ચોખા/પૌંઆ) લઈને દ્વારકા પોતાના મિત્ર કૃષ્ણ પાસે જાય છે, અને કૃષ્ણ મિત્રતા ખાતર સુદામાને ગુપ્ત રીતે ભરપૂર સમૃદ્ધિ આપે છે — આ સાચી મિત્રતાનો સંદેશ આ કૃતિમાં છે.

આ કૃતિમાં પ્રેમાનંદે સુદામાની ગરીબી, સંકોચ અને કૃષ્ણ પ્રત્યેના પ્રેમનું એવું જીવંત આલેખન કર્યું છે કે વાચક ભાવવિભોર થઈ જાય છે. સુદામા પત્નીના આગ્રહથી કૃષ્ણ પાસે જાય છે — એ ગૃહસ્થ-જીવનનો રંગ પણ એમાં છે.

બીજી જાણીતી કૃતિ એટલે 'મામેરું' (કુંવરબાઈનું મામેરું). આ નરસિંહ મહેતાના જીવનના પ્રખ્યાત મામેરા-પ્રસંગ પર આધારિત છે, જેમાં ગરીબ ભક્ત નરસિંહની લાજ ભગવાન પોતે રાખે છે.

'મામેરું' માં પ્રેમાનંદે નરસિંહ મહેતાની ભક્તિ, ગરીબી અને ભગવાન પરની શ્રદ્ધાનું સુંદર આલેખન કર્યું છે. આ કૃતિમાં ભક્તિ-ભાવ અને ગુજરાતી લઙ્ગા-રિવાજનો રંગ બંને જોવા મળે છે. એ રીતે પૌરાણિક નહીં, પણ ભક્ત-કવિની કથા પણ પ્રેમાનંદે રચી.

આ બંને કૃતિઓમાં મિત્રતા, ભક્તિ અને ભગવાનની કૃપાનો સંદેશ છે. પ્રેમાનંદે આ પૌરાણિક અને ભક્ત-કથાઓને ગુજરાતી લોકજીવનના રંગ સાથે જીવંત બનાવી દીધી છે.

પ્રેમાનંદની કૃતિ — કથાનો આધાર

કૃતિ	કથાનો આધાર	મુખ્ય ભાવ/વિષય
ઓખાહરણ	ઓખા (ઉષા)-અનિરુદ્ધ	પ્રેમ અને શૃંગાર
નળાખ્યાન	નળ-દમયંતી (મહાભારત)	પ્રેમ, વિયોગ, કરુણ રસ
સુદામાચરિત્ર	કૃષ્ણ-સુદામા	સાચી મિત્રતા
મામેરું	નરસિંહ મહેતા-કુંવરબાઈ	ભક્તિ અને ભગવાનની કૃપા

6.6 પ્રખ્યાત કૃતિઓ: દશમસ્કંધ અને અભિમન્યુ આખ્યાન

પ્રેમાનંદની એક મહત્વની અને મોટી કૃતિ એટલે 'દશમસ્કંધ'. આ ભાગવત પુરાણના દસમા સ્કંધ (ભાગ) પર આધારિત છે, જેમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલા અને જીવનકથા આવે છે. ભાગવતનો દસમો સ્કંધ કૃષ્ણચરિત્રનો સૌથી પ્રિય ભાગ ગણાય છે.

'દશમસ્કંધ' માં પ્રેમાનંદે કૃષ્ણના જન્મ, બાળલીલા, ગોકુળ-વૃંદાવનની લીલાઓ અને કૃષ્ણચરિત્રનું વિગતવાર અને ભાવપૂર્ણ આલેખન કર્યું છે. એ એમની ભક્તિ અને કાવ્ય-કુશળતા બંને બતાવે છે. આ એમની એક વિશાળ અને મહત્વાકાંક્ષી કૃતિ છે.

બીજી જાણીતી કૃતિ એટલે 'અભિમન્યુ આખ્યાન'. આ મહાભારતના વીર યોદ્ધા અભિમન્યુ (અર્જુનનો પુત્ર) ની કથા પર આધારિત છે. અભિમન્યુ મહાભારતના સૌથી વીર અને કરુણ પાત્રોમાંનો એક છે.

'અભિમન્યુ આખ્યાન' માં અભિમન્યુની વીરતા, ચક્રવ્યૂહમાં એના પ્રવેશ અને બલિદાનની કથા છે. એમાં વીર રસ અને કરુણ રસ — બંને ભાવ ઊંડાણથી આલેખાયા છે. યુવાન અભિમન્યુનું બલિદાન વાયકને હયમયાવી દે છે.

પ્રેમાનંદે અભિમન્યુની વીરતા સાથે એના માતા-પિતા અને પત્નીની વેદનાનું પણ સંયમી આલેખન કર્યું છે. એ રીતે વીરતા અને કરુણા — બંને એક જ કથામાં ભળે છે, જે પ્રેમાનંદની કળાની ઊંચાઈ દર્શાવે છે.

આ બંને કૃતિઓ બતાવે છે કે પ્રેમાનંદ ભક્તિ-કથા (દશમસ્કંધ) અને વીર-કથા (અભિમન્યુ આખ્યાન) — બંને પ્રકારની કથાઓને એકસરખી કુશળતાથી હાથ ધરી શકતા. એ જ એમની વિવિધતા અને મહાનતા છે.

- ▶ દશમસ્કંધ = ભાગવત પુરાણના દસમા સ્કંધ પર આધારિત (કૃષ્ણચરિત્ર)
- ▶ અભિમન્યુ આખ્યાન = મહાભારતના અભિમન્યુની વીરકથા
- ▶ દશમસ્કંધ = ભક્તિ + બાળલીલા
- ▶ અભિમન્યુ આખ્યાન = વીર રસ + કરુણ રસ

6.7 પ્રેમાનંદની મુખ્ય કૃતિઓ

પ્રેમાનંદે અનેક આખ્યાનો રચ્યાં, જેમાં પૌરાણિક કથાઓ (મહાભારત, ભાગવત) અને ભક્ત-કથાઓને ગુજરાતી રંગ-રસ સાથે જીવંત કરી. નીચેની સારણીમાં એમની સૌથી જાણીતી કૃતિઓ એક સાથે આપી છે — આ બધી પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ ખૂબ મહત્વની છે.

નોંધ: પ્રેમાનંદની કેટલીક રચનાઓના કર્તૃત્વ અંગે વિદ્વાનોમાં ચર્ચા થઈ છે, છતાં નીચે આપેલી મુખ્ય કૃતિઓ પરંપરાગત રીતે પ્રેમાનંદ સાથે દૃઢપણે જોડાયેલી છે.

પ્રેમાનંદની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
ઓખાહરણ	આખ્યાન	ઓખા (ઉષા)-અનિરુદ્ધ પ્રેમકથા; શૃંગાર રસ
નળાખ્યાન	આખ્યાન	નળ-દમયંતી (મહાભારત); કરુણ રસ; શ્રેષ્ઠ કૃતિ
સુદામાચરિત્ર	આખ્યાન	કૃષ્ણ-સુદામાની મિત્રતા
મામેરું (કુંવરબાઈનું મામેરું)	આખ્યાન	નરસિંહ મહેતાના મામેરા-પ્રસંગ પર; ભક્તિ
અભિમન્યુ આખ્યાન	આખ્યાન	મહાભારતના અભિમન્યુની વીર-કરુણ કથા
દશમસ્કંધ	આખ્યાન	ભાગવત પુરાણના દસમા સ્કંધ પર; કૃષ્ણચરિત્ર
રણયજ્ઞ	આખ્યાન	રામાયણ-આધારિત; રામ-રાવણ યુદ્ધની કથા
ચંદ્રહાસાખ્યાન	આખ્યાન	ભક્ત ચંદ્રહાસની કથા
દાણવીલા	આખ્યાન-પદ	કૃષ્ણની દાણવીલા (ગોપીઓ સાથેની લીલા)
મદાવસા આખ્યાન	આખ્યાન	રાણી મદાવસાની જ્ઞાન-બોધ કથા
હૂંડી	આખ્યાન-પદ	નરસિંહ મહેતાના હૂંડી-પ્રસંગ પર

6.8 પ્રેમાનંદ: ઓળખ અને નોંધપાત્ર પંક્તિઓ

પ્રેમાનંદ આખ્યાનકાર-કથાકાર હતા, એટલે એમની ઓળખ છૂટી કહેવત-પંક્તિઓ કરતાં એમની કૃતિઓ અને કથા-કલા સાથે વધારે જોડાયેલી છે. નીચે એમની સાહિત્યિક ઓળખ સાથે જોડાયેલા યાદ રાખવા જેવા મુદ્દા આપ્યા છે.

પ્રેમાનંદ: યાદ રાખવા જેવી ઓળખ-પંક્તિઓ

- ★ 'આખ્યાનનો મહાકવિ' — આ બિરુદ જ પ્રેમાનંદની સૌથી જાણીતી ઓળખ-પંક્તિ છે.
- ★ 'માણભટ્ટ' — માણ વગાડીને આખ્યાન ગાઈ-સંભળાવનાર કલાકાર તરીકેની ઓળખ.
- ★ આખ્યાન-ક્રમ — 'પિતા ભાવણ, મહાકવિ પ્રેમાનંદ' (પાયો અને શિખર).
- ★ લોકકથા પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષાને ઉચ્ચ સ્થાન અપાવવાની 'પાઘડી ન બાંધવાની પ્રતિજ્ઞા' — ભાષા-ગૌરવનું પ્રતીક.
- ★ પ્રેમાનંદનો સૌથી પ્રબળ રસ = કરુણ રસ (નળાખ્યાન, અભિમન્યુ આખ્યાન).

6.9 પ્રેમાનંદની કવિતાની ખાસિયત

પ્રેમાનંદની કવિતાની સૌથી મોટી ખાસિયત છે — જીવંત પાત્રચિત્રણ. તેઓ પૌરાણિક પાત્રોને પણ ગુજરાતી ઘર-પરિવારના સામાન્ય માણસ જેવા સહજ અને જીવંત બનાવી દેતા. એમનાં પાત્રો કાગળ પરનાં નહીં, પણ જીવતાં-જાગતાં લાગે છે.

બીજી ખાસિયત છે — રસનિરૂપણ. એમના આખ્યાનમાં હાસ્ય, કરુણ, શૃંગાર, વીર — દરેક રસ યોગ્ય જગ્યાએ સુંદર રીતે ભળે છે. એટલે કથા ક્યારેય કંટાળાજનક બનતી નથી. રસનું આ સંતુલન એમની મોટી કળા છે.

ત્રીજી ખાસિયત છે — ગુજરાતી લોકજીવનનો રંગ. પ્રેમાનંદ પૌરાણિક કથામાં પણ ગુજરાતી રિવાજો, ઘરસંસાર, સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધો અને રોજિંદા જીવનનો રંગ ભેળવી દેતા. એટલે કથા ગુજરાતી શ્રોતાને પોતાની લાગતી.

ચોથી ખાસિયત છે — સરળ અને અસરકારક ભાષા તથા સંવાદ. એમના પાત્રો જે રીતે વાત કરે છે, એ સામાન્ય શ્રોતાને સીધી અસર કરે છે અને કથા સાથે જોડી દે છે. સંવાદો સ્વાભાવિક અને જીવંત છે.

પાંચમી ખાસિયત છે — માણભટ્ટ-કલા સાથેનું જોડાણ. પ્રેમાનંદની કવિતા માત્ર વાંચવા માટે નહીં, પણ માણ વગાડીને ગાઈ-સંભળાવવા માટે રચાયેલી છે. એટલે એમાં સ્વાભાવિક લય, સંગીત અને રજૂઆતની તાકાત છે.

આ બધી ખૂબીઓને કારણે પ્રેમાનંદની કવિતા માત્ર ધાર્મિક કથા ન રહેતાં ઉચ્ચ કક્ષાનું સાહિત્ય બની જાય છે. એટલે જ તેઓ ગુજરાતી આખ્યાન સાહિત્યના સર્વોચ્ચ કવિ ગણાય છે.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ પ્રેમાનંદની ખૂબી = જીવંત પાત્રચિત્રણ + રસનિરૂપણ
- ★ પૌરાણિક પાત્રોમાં ગુજરાતી લોકજીવનનો રંગ
- ★ મુખ્ય કૃતિઓ = ઓખાહરણ, નળાખ્યાન, સુદામાચરિત્ર
- ★ બીજી કૃતિઓ = મામેરું, દશમસ્કંધ, અભિમન્યુ આખ્યાન
- ★ આખ્યાન સાહિત્યના સર્વોચ્ચ (મહા) કવિ

6.10 રસનિરૂપણ: પ્રેમાનંદની નવ-રસ સિદ્ધિ

પ્રેમાનંદની કવિતાનું એક ખાસ આકર્ષણ છે — એમની રસનિરૂપણની કળા. 'રસ' એટલે કાવ્ય વાંચતાં-સાંભળતાં વાચક-શ્રોતાના મનમાં જાગતો ભાવ. પ્રેમાનંદ પોતાના આખ્યાનમાં વિવિધ રસોને એવી કુશળતાથી ગૂંથતા કે કથા જીવંત અને ભાવસભર બની જતી.

કરુણ રસ (દુઃખ-વેદનાનો ભાવ) એ પ્રેમાનંદનો સૌથી પ્રબળ રસ ગણાય છે. 'નળાખ્યાન' માં દમયંતીનો વિયોગ અને 'અભિમન્યુ આખ્યાન' માં અભિમન્યુનું બલિદાન — એ કરુણ રસનાં ઉત્તમ ઉદાહરણ છે, જે વાચકને રડાવી દે છે.

શૃંગાર રસ (પ્રેમ-સૌંદર્યનો ભાવ) એમની 'ઓખાહરણ' જેવી કૃતિઓમાં ખીલે છે, જ્યાં ઓખા-અનિરુદ્ધનો પ્રેમ સુંદર રીતે આલેખાય છે. વીર રસ (શૌર્ય-પરાક્રમનો ભાવ) 'અભિમન્યુ આખ્યાન' માં અભિમન્યુની વીરતામાં દેખાય છે.

પ્રેમાનંદ હાસ્ય રસ (વિનોદ-મજાકનો ભાવ) પણ યોગ્ય જગ્યાએ ભેળવતા, જેથી ગંભીર કથામાં પણ થોડી હળવાશ આવે અને શ્રોતા તાજગી અનુભવે. આ રીતે તેઓ રસોનું સંતુલન જાળવતા.

આ નવ-રસ (વિવિધ ભાવ) ની સિદ્ધિને કારણે પ્રેમાનંદનું આખ્યાન માત્ર કથા ન રહેતાં એક સંપૂર્ણ ભાવ-અનુભવ બની જાય છે. એટલે જ રસનિરૂપણ એમની કવિતાની સૌથી મોટી તાકાત ગણાય છે.

પ્રેમાનંદની કૃતિઓમાં મુખ્ય રસ

રસ	ભાવ	ઉદાહરણ-કૃતિ
કરુણ રસ	દુઃખ-વેદના	નળાખ્યાન, અભિમન્યુ આખ્યાન
શૃંગાર રસ	પ્રેમ-સૌંદર્ય	ઓખાહરણ
વીર રસ	શૌર્ય-પરાક્રમ	અભિમન્યુ આખ્યાન
ભક્તિ-ભાવ	ઈશ્વર-પ્રેમ	દશમસ્કંધ, મામેરું

6.11 ભાવણ અને પ્રેમાનંદ: આખ્યાન-પરંપરાના બે સ્તંભ

ગુજરાતી આખ્યાન-પરંપરાના ઇતિહાસમાં ભાવણ અને પ્રેમાનંદ — બંને નામો સાથે જ યાદ આવે છે. ભાવણે આખ્યાનનો પાયો નાખ્યો અને પ્રેમાનંદે એને શિખરે પહોંચાડ્યું. એટલે બંને આખ્યાન-પરંપરાના બે મહત્વના સ્તંભ છે.

ભાવણને 'આખ્યાનનો પિતા' (જનક) કહેવાય છે, કારણ કે એમણે આખ્યાન સ્વરૂપને કડવાં અને ઢાળ સાથે વ્યવસ્થિત રૂપ આપ્યું. એમણે આ સ્વરૂપનું માળખું ઘડ્યું, જે પાછળના બધા આખ્યાનકારોએ અપનાવ્યું.

પ્રેમાનંદને 'આખ્યાનનો મહાકવિ' કહેવાય છે, કારણ કે એમણે એ જ સ્વરૂપમાં જીવંત પાત્રચિત્રણ, રસનિરૂપણ અને ગુજરાતી લોકજીવનનો રંગ ભેળવીને એને કલાની ટોચે પહોંચાડ્યું. ભાવણનો પાયો અને પ્રેમાનંદનું શિખર — બંને મળીને આખ્યાન-પરંપરા પૂરી થાય છે.

બંને વચ્ચેનો સંબંધ સમજવો પરીક્ષા માટે ખૂબ મહત્વનો છે — પિતા ભાવણ, મહાકવિ પ્રેમાનંદ. આ બે બિરુદ અને એમના સંબંધ વિશે પરીક્ષામાં વારંવાર પૂછાય છે.

આમ ભાવણ વગર પ્રેમાનંદ શક્ય ન બનત, અને પ્રેમાનંદ વગર આખ્યાન-પરંપરા આટલી ઊંચાઈએ ન પહોંચત. બંને એકબીજાના પૂરક છે અને ગુજરાતી આખ્યાન સાહિત્યના ભવ્ય મહેલના પાયા અને શિખર છે.

- ▶ ભાવણ = આખ્યાનનો પિતા (પાયો)
- ▶ પ્રેમાનંદ = આખ્યાનનો મહાકવિ (શિખર)
- ▶ ભાવણે માળખું ઘડ્યું, પ્રેમાનંદે કલા ઉમેરી
- ▶ બંને આખ્યાન-પરંપરાના બે સ્તંભ

6.12 સાહિત્યિક મહત્ત્વ અને સારાંશ

પ્રેમાનંદનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાન સર્વોચ્ચ છે. તેઓ ગુજરાતી આખ્યાન સાહિત્યના સૌથી મહાન કવિ છે અને એમનાથી આખ્યાન સ્વરૂપ પોતાની ચરમસીમાએ પહોંચ્યું. એ રીતે તેઓ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના શિખર-કવિ છે.

ભાવણે આખ્યાનનો પાયો નાખ્યો ('આખ્યાનનો પિતા'), તો પ્રેમાનંદે એને કલાની ટોચે પહોંચાડ્યું ('આખ્યાનનો મહાકવિ'). આ બંને કવિઓ વચ્ચેનો સંબંધ પરીક્ષામાં ખાસ યાદ રાખવો.

પ્રેમાનંદની માણભટ્ટ-કલા, જીવંત પાત્રચિત્રણ અને રસનિરૂપણને કારણે આખ્યાન સામાન્ય લોકો સુધી પહોંચ્યું અને ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય સમૃદ્ધ બન્યું. એમણે ગુજરાતી ભાષાને ગૌરવ અપાવ્યું.

એમની કૃતિઓ — ઓખાહરણ, નળાખ્યાન, સુદામાચરિત્ર, મામેરું, દશમસ્કંધ, અભિમન્યુ આખ્યાન — પૌરાણિક અને ભક્ત-કથાઓને ગુજરાતી રંગ સાથે જીવંત કરે છે. દરેક કૃતિમાં અલગ રસ અને અલગ ભાવ છે, જે એમની વિવિધતા દર્શાવે છે.

ટૂંકમાં, પ્રેમાનંદ = વડોદરાના માણભટ્ટ, આખ્યાનના મહાકવિ, અને ઓખાહરણ-નળાખ્યાન-સુદામાચરિત્ર-મામેરું-દશમસ્કંધ-અભિમન્યુ આખ્યાન જેવી અમર કૃતિઓના સર્જક — આ બધું પરીક્ષા માટે યાદ રાખવું.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ પ્રેમાનંદ = આખ્યાનનો મહાકવિ; 17મી સદી; વડોદરા
- ★ ઓળખ = માણભટ્ટ (માણ વગાડી આખ્યાન કહેનાર)
- ★ મુખ્ય કૃતિઓ = ઓખાહરણ, નળાખ્યાન, સુદામાચરિત્ર
- ★ બીજી કૃતિઓ = મામેરું, દશમસ્કંધ, અભિમન્યુ આખ્યાન
- ★ મુખ્ય રસ = કરુણ રસ (નળાખ્યાન, અભિમન્યુ)
- ★ પિતા ભાવણ, મહાકવિ પ્રેમાનંદ

6.13 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

નીચેના પ્રશ્નો સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં વારંવાર પૂછાતા પ્રકારના છે. પ્રેમાનંદ અને આખ્યાન-પરંપરા વિશેના આ પ્રશ્નો-જવાબ બરાબર યાદ રાખવાથી પરીક્ષામાં ચોક્કસ ગુણ મળે છે.

📖 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ પ્ર: 'આખ્યાનનો મહાકવિ' કોને કહેવાય છે? — જ: પ્રેમાનંદને.
- ★ પ્ર: પ્રેમાનંદ કયા શહેરના કવિ હતા? — જ: વડોદરા.
- ★ પ્ર: 'માણભટ્ટ' એટલે શું? — જ: માણ વગાડીને આખ્યાન કહેનાર કલાકાર.
- ★ પ્ર: 'નળાખ્યાન' કૃતિ કોની છે? — જ: પ્રેમાનંદની.
- ★ પ્ર: કૃષ્ણ-સુદામાની મિત્રતાની પ્રેમાનંદની કૃતિ કઈ? — જ: સુદામાચરિત્ર.
- ★ પ્ર: 'ઓખાહરણ' કઈ પ્રેમકથા પર આધારિત છે? — જ: ઓખા (ઉષા)-અનિરુદ્ધ.
- ★ પ્ર: 'દશમસ્કંધ' કયા ગ્રંથના ભાગ પર આધારિત છે? — જ: ભાગવત પુરાણ (દસમો સ્કંધ).
- ★ પ્ર: આખ્યાનનો પિતા કોણ અને મહાકવિ કોણ? — જ: પિતા ભાવણ, મહાકવિ પ્રેમાનંદ.
- ★ પ્ર: પ્રેમાનંદનો સૌથી પ્રબળ રસ કયો ગણાય છે? — જ: કરુણ રસ.
- ★ પ્ર: 'અભિમન્યુ આખ્યાન' કયા ગ્રંથની કથા પર આધારિત છે? — જ: મહાભારત.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો સફર પ્રેમાનંદ પછી બે મહત્વના કવિઓ સુધી પહોંચે છે — શામળ ભટ્ટ અને દયારામ. શામળ ભટ્ટ એ 'પદ્યવાર્તા' (વાર્તાકાવ્ય) ના સૌથી મોટા કવિ છે; એમણે 'સિંહાસન બત્રીસી', 'નંદબત્રીસી', 'મદનમોહના' જેવી મનોરંજક અને બોધદાયક વાર્તાઓ પદ્યમાં લખી. બીજી બાજુ દયારામ એ મધ્યકાલીન યુગના 'છેલ્લા મહાન કવિ' છે; એમણે 'ગરબી' નામનું મધુર ભક્તિ-ગીત-સ્વરૂપ આપ્યું અને પુષ્ટિમાર્ગ (કૃષ્ણભક્તિ) નો સંદેશ ફેલાવ્યો. આ બંને કવિ મધ્યકાલીન યુગના અંતભાગના છે — એક વાર્તા અને વ્યવહારડહાપણની ધારાનો, બીજો ભક્તિ અને પ્રેમની ધારાનો. આ પ્રકરણમાં આપણે આ બંને કવિઓનું જીવન, એમની મુખ્ય રચનાઓ, એમની કવિતાની ખાસિયત, એમની ભાષાશૈલી, એમની પ્રખ્યાત પંક્તિઓ અને એમનું સાહિત્યિક મહત્વ સરળ ગુજરાતીમાં વિગતે સમજીશું. પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ આ બંને નામો અને એમની કૃતિઓ વારંવાર પૂછાય છે, એટલે આ પ્રકરણ ધ્યાનથી તૈયાર કરવું જરૂરી છે.

7.1 શામળ ભટ્ટ: પદ્યવાર્તાનો કવિ

શામળ ભટ્ટ આશરે અઢારમી સદી (18મી સદી) માં થઈ ગયા. તેઓ અમદાવાદ પાસેના વિસ્તારના વતની હતા અને નાગર બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. એમનો સમય પ્રેમાનંદ પછીનો અને દયારામ પહેલાંનો ગણાય છે, એટલે મધ્યકાલીન યુગના ઉત્તરાર્ધ (પાછળના ભાગ) ના કવિ તરીકે એમની ગણના થાય છે.

શામળ ભટ્ટ ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'પદ્યવાર્તા' ના સૌથી મોટા અને જાણીતા કવિ તરીકે ઓળખાય છે. પદ્યવાર્તા એટલે પદ્ય (કવિતા) ના રૂપમાં કહેવાયેલી રસપ્રદ વાર્તા. જેમ આજે આપણે વાર્તાનું પુસ્તક વાંચીએ, તેમ એ સમયમાં લોકો પદ્યવાર્તા સાંભળતા અને માણતા.

જ્યાં પ્રેમાનંદ ભક્તિ અને ધાર્મિક આખ્યાનના કવિ હતા, ત્યાં શામળ ભટ્ટ મુખ્યત્વે મનોરંજક, વ્યવહાર અને ચતુરાઈભરી વાર્તાઓના કવિ હતા. એમની વાર્તાઓમાં રાજા-રાણી, વેપારી, ચતુર સ્ત્રીઓ અને બુદ્ધિના ખેલ આવે છે. એટલે એમની કવિતા ભક્તિ કરતાં લોકજીવનની વધારે નજીક છે.

એમની વાર્તાઓ ભક્તિ કરતાં વધારે 'લોકજીવન', 'વ્યવહારડહાપણ' અને 'નીતિ-બોધ' પર ભાર મૂકે છે. એટલે એમને લોકસાહિત્યની નજીકના, જનતાના કવિ ગણવામાં આવે છે. એમની વાર્તાઓમાં માણસ રોજિંદા જીવનમાં કેવી મુશ્કેલીમાં મુકાય છે અને બુદ્ધિથી તેમાંથી કેવી રીતે બહાર નીકળે છે, એ સરસ રીતે બતાવ્યું છે.

શામળ ભટ્ટની ભાષા સરળ, રસાળ અને રમૂજવાળી છે, જેથી સામાન્ય માણસ પણ એમની વાર્તાઓ આનંદથી સાંભળી અને સમજી શકે. એમની વાર્તાઓમાં ઉત્સુકતા (suspense) અને વળાંક (twist) હોવાથી શ્રોતા છેલ્લે સુધી જકડાઈ રહે છે.

આમ શામળ ભટ્ટ મધ્યકાલીન યુગની ભક્તિ-પ્રધાન ધારાથી અલગ એક 'વાર્તા-પ્રધાન' ધારાના પ્રતિનિધિ છે. એમણે બતાવ્યું કે કવિતા માત્ર ભગવાનની સ્તુતિ માટે જ નહીં, મનોરંજન અને જીવનના બોધ માટે પણ વાપરી શકાય.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ શામળ ભટ્ટ = પદ્યવાર્તા (વાર્તાકાવ્ય) નો સૌથી મોટો કવિ
- ★ સમય = આશરે 18મી સદી
- ★ વિષય = મનોરંજક, બોધદાયક, વ્યવહારડહાપણની વાર્તાઓ
- ★ મુખ્ય રચના = સિંહાસન બત્રીસી, નંદબત્રીસી, મદનમોહના
- ★ ભાષા = સરળ, રસાળ, રમૂજવાળી, લોકભોગ્ય

7.2 શામળ ભટ્ટની મુખ્ય રચનાઓ

શામળ ભટ્ટની સૌથી પ્રખ્યાત રચના એટલે 'સિંહાસન બત્રીસી'. આ રચનામાં રાજા વિક્રમના સિંહાસનને ટેકો આપતી બત્રીસ (32) પૂતળીઓની વાર્તાઓ છે, જે દરેક પૂતળી રાજા વિક્રમની ઉદારતા અને પરાક્રમની એક-એક કથા કહે છે.

આ વાર્તાશ્રેણીની રચના-યુક્તિ ખૂબ રસપ્રદ છે: જ્યારે કોઈ રાજા વિક્રમના જૂના સિંહાસન પર બેસવા જાય છે, ત્યારે દરેક પૂતળી તેને રોકીને કહે છે કે 'આ સિંહાસન પર બેસવા માટે વિક્રમ જેવા ગુણ જોઈએ' અને પછી વિક્રમની એક ઉદાર કથા સંભળાવે છે. આ રીતે મુખ્ય માળખામાં અનેક નાની વાર્તાઓ ગૂંથાય છે.

બીજી મહત્વની રચના 'નંદબત્રીસી' છે. આમાં પણ બત્રીસ વાર્તાઓ દ્વારા નીતિ, ડહાપણ અને જીવનનો બોધ આપવામાં આવ્યો છે. 'સિંહાસન બત્રીસી' અને 'નંદબત્રીસી' બંનેમાં 'બત્રીસ' (32) વાર્તાઓ હોવાથી નામમાં 'બત્રીસી' શબ્દ આવે છે.

'મદનમોહના' એ શામળ ભટ્ટની એક સુંદર પ્રેમકથા આધારિત પદ્યવાર્તા છે, જેમાં પ્રેમ, સાહસ અને ચતુરાઈનું મિશ્રણ છે. એમાં નાયક-નાયિકાના પ્રેમ સાથે બુદ્ધિના ખેલ અને રોમાંચક પ્રસંગો વણાયેલા છે.

'બત્રીસ પૂતળી' (બત્રીસ પૂતળીની વાર્તા) પણ સિંહાસન બત્રીસી સાથે જોડાયેલી જાણીતી કથાશ્રેણી છે, જેમાં દરેક પૂતળી એક રસપ્રદ વાર્તા કહીને રાજાને સિંહાસન પર બેસતા અટકાવે છે.

આ બધી રચનાઓની ખાસિયત એ છે કે દરેક વાર્તાના અંતે કોઈ ને કોઈ જીવનનો બોધ કે વ્યવહારડહાપણ મળે છે — એટલે વાર્તા સાથે શિક્ષણ પણ થાય છે. આ 'મનોરંજન સાથે બોધ' એ શામળ ભટ્ટની વાર્તાકલાનું હાર્દ છે.

શામળ ભટ્ટની મુખ્ય રચનાઓ

રચના	પ્રકાર	મુખ્ય નોંધ
સિંહાસન બત્રીસી	પદ્યવાર્તા	બત્રીસ પૂતળીઓની વિક્રમ-કથાઓ
નંદબત્રીસી	પદ્યવાર્તા	બત્રીસ નીતિ-બોધની વાર્તાઓ
મદનમોહના	પદ્યવાર્તા	પ્રેમ-સાહસ-ચતુરાઈની કથા
બત્રીસ પૂતળી	પદ્યવાર્તા	પૂતળીઓની રસપ્રદ કથાશ્રેણી

7.3 શામળ ભટ્ટની વાર્તાકલા અને રચનાશૈલી

શામળ ભટ્ટની વાર્તાકલાની સૌથી મોટી ખાસિયત એ છે કે તેઓ 'કથામાં કથા' (વાર્તાની અંદર બીજી વાર્તા) ની યુક્તિ વાપરે છે. એક મુખ્ય માળખું હોય અને એમાં અનેક નાની-નાની વાર્તાઓ ગૂંથાય — જેમ 'સિંહાસન બત્રીસી' માં બત્રીસ પૂતળીઓ બત્રીસ અલગ કથાઓ કહે છે.

એમની વાર્તાઓમાં પાત્રો જીવંત અને રોજિંદા જીવનનાં છે — ચતુર વેપારી, બુદ્ધિશાળી સ્ત્રીઓ, મંત્રીઓ, રાજાઓ અને સામાન્ય માણસો. એમની વાર્તાઓમાં સ્ત્રીપાત્રો ઘણીવાર પુરુષ કરતાં વધારે ચતુર અને હાજરજવાબી બતાવાય છે, જે એ સમય માટે નોંધપાત્ર છે.

શામળ ભટ્ટ વાર્તામાં ઉત્સુકતા જાળવી રાખવા માટે વળાંક (twist), કોયડા (puzzle) અને બુદ્ધિના ખેલ વાપરે છે. શ્રોતા સતત વિચારે છે કે 'હવે શું થશે?' — અને છેલ્લે બુદ્ધિ કે ચતુરાઈથી સમસ્યા ઉકેલાય ત્યારે આનંદ થાય છે.

એમની ભાષા સરળ, વહેતી અને રમૂજવાળી છે. અઘરા સંસ્કૃત શબ્દોને બદલે તેઓ રોજિંદા બોલચાલના શબ્દો વાપરે છે, જેથી ભણેલા-ઓછા ભણેલા બધા સહેલાઈથી માણી શકે. એટલે જ એમની વાર્તાઓ ગામડે-ગામડે લોકપ્રિય બની.

વાર્તાના અંતે બોધ આપવાની એમની રીત પણ ખાસ છે — બોધ ઉપદેશ જેવો ભારે નહીં, પણ વાર્તામાંથી આપોઆપ નીકળતો સહજ બોધ હોય છે. એટલે વાંચનાર/સંભળનારને ઉપદેશ ગળે ઊતરી જાય છે.

આમ શામળ ભટ્ટ એક કુશળ વાર્તાકાર (storyteller) હતા, જેમણે પદ્યવાર્તાને માત્ર મનોરંજન જ નહીં, પણ જીવનનું શિક્ષણ આપતું સ્વરૂપ બનાવ્યું.

- ▶ વાર્તાકલા = 'કથામાં કથા' (વાર્તાની અંદર વાર્તા) ની યુક્તિ
- ▶ પાત્રો = ચતુર સ્ત્રીઓ, વેપારી, રાજા-મંત્રી; જીવંત
- ▶ શૈલી = ઉત્સુકતા, વળાંક, કોયડા, બુદ્ધિના ખેલ
- ▶ ભાષા = સરળ, રમૂજવાળી, લોકભોગ્ય
- ▶ બોધ = વાર્તામાંથી સહજ નીકળતો (ભારે ઉપદેશ નહીં)

7.4 શામળ ભટ્ટના 'છપ્પા' અને દૃષ્ટાંત

વાર્તાઓ ઉપરાંત શામળ ભટ્ટ 'છપ્પા' અને 'દૃષ્ટાંત' (દાખલા) માટે પણ જાણીતા છે. 'છપ્પા' એ છ (6) પંક્તિના નાના કાવ્ય-એકમ છે, જેમાં ટૂંકમાં કોઈ વાત કે બોધ કહેવામાં આવે છે.

શામળ ભટ્ટના છપ્પા મુખ્યત્વે 'નીતિ' અને 'વ્યવહારડહાપણ' ના છપ્પા છે. એમાં તેઓ જીવનમાં કેવી રીતે વર્તવું, કોની સાથે કેવી રીતે વર્તવું એ વ્યવહાર સલાહ આપે છે.

'દૃષ્ટાંત' એટલે કોઈ વાત સમજાવવા માટે અપાતો દાખલો કે ઉદાહરણ. શામળ ભટ્ટ પોતાની વાર્તાઓ અને છપ્પાઓમાં દૃષ્ટાંતનો સરસ ઉપયોગ કરે છે, જેથી અઘરો બોધ પણ સહેલાઈથી સમજાય.

દૃષ્ટાંતની તાકાત એ છે કે અમૂર્ત (abstract) વાત નક્કર ઉદાહરણથી તરત ગળે ઊતરી જાય છે. શામળ ભટ્ટ સામાન્ય જીવનના દાખલા આપીને મોટી-મોટી નીતિની વાતો સરળ બનાવી દે છે.

અહીં એક મહત્વનો ભેદ યાદ રાખવો જરૂરી છે: અખાના છપ્પા 'જ્ઞાન' અને 'વેદાંત' ના ગંભીર છપ્પા છે, જ્યારે શામળના છપ્પા વધારે 'વ્યવહાર' અને 'નીતિ' ના છપ્પા છે. અખો બુદ્ધિ-ચિંતનનો કવિ છે, શામળ વ્યવહાર-ડહાપણનો.

આમ શામળ ભટ્ટ માત્ર વાર્તાકાર જ નહીં, પણ વ્યવહારડહાપણના કવિ પણ હતા, જે પોતાની રચનાઓ દ્વારા લોકોને જીવન જીવવાની કળા શીખવતા.

- ▶ છપ્પા = છ (6) પંક્તિના નાના કાવ્ય-એકમ
- ▶ શામળના છપ્પા = નીતિ + વ્યવહારડહાપણ
- ▶ દૃષ્ટાંત = બોધ સમજાવવા માટેનો દાખલો
- ▶ ભેદ યાદ રાખો: અખાના છપ્પા = જ્ઞાન; શામળના છપ્પા = વ્યવહાર-નીતિ

7.5 શામળ ભટ્ટનું સાહિત્યિક મહત્વ

શામળ ભટ્ટનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાન ખાસ એટલા માટે મહત્વનું છે કે એમણે ભક્તિ-પ્રધાન યુગમાં 'મનોરંજક અને ધર્મનિરપેક્ષ (બિન-ધાર્મિક) વાર્તા' ને કવિતામાં ઊંચું સ્થાન આપ્યું.

એમની વાર્તાઓમાં સામાન્ય માણસનું જીવન, ચતુર સ્ત્રીપાત્રો, વેપાર, બુદ્ધિના ખેલ અને વ્યવહારડહાપણ આવે છે, જે એમને 'જનતાના કવિ' બનાવે છે. એમની કવિતામાં દેવ-મંદિર કરતાં માણસ-સમાજ વધારે કેન્દ્રમાં છે.

પદ્યવાર્તાના સ્વરૂપને એમણે જે ઊંચાઈ અને લોકપ્રિયતા આપી, એ બીજા કોઈ કવિએ આપી નથી. એટલે પદ્યવાર્તા સાથે શામળ ભટ્ટનું નામ સૌથી પહેલાં યાદ આવે.

એમની વાર્તાઓ વર્ષો સુધી ગામડે-ગામડે કહેવાતી અને સંભળાતી, જેથી લોકસાહિત્ય અને લેખિત સાહિત્ય વચ્ચે એક સુંદર પુલ બન્યો. એમની ઘણી કથાઓ આજે પણ લોકવાર્તા તરીકે જીવંત છે.

એક રીતે જોઈએ તો શામળ ભટ્ટ ગુજરાતી 'કથાસાહિત્ય' (વાર્તાસાહિત્ય) ની પરંપરાના પાયાના કવિ છે. આગળ જતાં અર્વાચીન યુગમાં જે નવલકથા અને ટૂંકી વાર્તાનો વિકાસ થયો, તેની ભૂમિકા આવા કથાકાવ્યોએ બાંધી હતી.

ટૂંકમાં, શામળ ભટ્ટ = પદ્યવાર્તાનો રાજા, મનોરંજન સાથે બોધ આપનાર કવિ, અને મધ્યકાલીન યુગની એક અલગ (વાર્તા-પ્રધાન) ધારાનો પ્રતિનિધિ.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ પદ્યવાર્તા = શામળ ભટ્ટ (પ્રથમ યાદ આવે તેવું નામ)
- ★ સિંહાસન બત્રીસી = બત્રીસ પૂતળીની વિક્રમ-કથાઓ
- ★ શામળ = 'જનતાના કવિ', વ્યવહારડહાપણના કવિ
- ★ છપ્પા-દૃષ્ટાંત = નીતિ અને બોધ માટે

7.6 શામળ ભટ્ટની મુખ્ય કૃતિઓ

શામળ ભટ્ટ પદ્યવાર્તાના સૌથી મોટા કવિ છે, એટલે એમની મોટા ભાગની કૃતિઓ વાર્તા-કાવ્યો (પદ્યવાર્તા) છે. એમાં મુખ્યત્વે રાજા-રાણી, ચતુર સ્ત્રીઓ, વેપારી અને બુદ્ધિના ખેલ આવે છે, અને દરેક વાર્તાના અંતે કોઈ ને કોઈ બોધ મળે છે. નીચેની સારણીમાં એમની જાણીતી કૃતિઓ આપી છે.

નોંધ: શામળ ભટ્ટની ઘણી પદ્યવાર્તાઓ 'બત્રીસી' (બત્રીસ વાર્તાઓ) ના સ્વરૂપમાં છે, અને એમની વાર્તાઓ 'કથામાં કથા' ની યુક્તિથી ગૂંથાયેલી છે.

શામળ ભટ્ટની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
સિંહાસન બત્રીસી	પદ્યવાર્તા	રાજા વિક્રમની બત્રીસ પૂતળીઓની કથાઓ
બત્રીસ પૂતળી	પદ્યવાર્તા	પૂતળીઓની રસપ્રદ કથાશ્રેણી (સિંહાસન બત્રીસી સાથે)
નંદબત્રીસી	પદ્યવાર્તા	બત્રીસ નીતિ-બોધની વાર્તાઓ
મદનમોહના	પદ્યવાર્તા	પ્રેમ-સાહસ-ચતુરાઈની કથા
પદ્માવતી	પદ્યવાર્તા	પદ્માવતીની પ્રેમ-ચતુરાઈની વાર્તા
સૂડાબહોતેરી	પદ્યવાર્તા	પોપટ (સૂડો) કહેતો હોય તેવી બોધ-વાર્તાઓ
વૈતાલપચીસી	પદ્યવાર્તા	વૈતાળની પચીસ કોયડા-કથાઓ
અંગદવિષ્ટિ	આખ્યાન-પદ્ય	રામાયણ-આધારિત અંગદ-રાવણ સંવાદ
નીતિ-છપ્પા અને દૃષ્ટાંત	છપ્પા/બોધ	વ્યવહારડહાપણ અને નીતિના છપ્પા-દાખલા

7.7 શામળ ભટ્ટની પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

શામળ ભટ્ટ વ્યવહારડહાપણ અને નીતિના કવિ હતા, એટલે એમની ઘણી નીતિ-પંક્તિઓ આજે પણ કહેવત જેવી વપરાય છે. નીચે એમની જાણીતી પંક્તિઓ અને એમનો ટૂંકો ભાવ આપ્યો છે.

પ્રખ્યાત પંક્તિઓ (ભાવ સહિત)

- ★ 'ઉદ્યમ કીધા વિના ફળ નવ મળે, ભલે ને બેઠાં હોય ભાગ્ય' — મહેનત કર્યા વિના ફળ મળતું નથી, ભલે ભાગ્ય સારું હોય (ઉદ્યમનું મહત્વ).
- ★ 'વિદ્યા ભણ્યો જે વ્યવહારે ન જાણે, તે પશુ સમાન' — વ્યવહારની સમજ વગરની માત્ર પોથી-વિદ્યા નકામી છે.
- ★ 'આપ સમાન બળ નહીં, મેઘ સમાન જળ નહીં' — પોતાના આત્મબળ જેવું બીજું બળ નથી, વરસાદ જેવું જળ નથી (સ્વાવલંબનનો બોધ).
- ★ 'ધી ઢોળાયું તોય ખીચડીમાં' — નુકસાન થયું તોય પોતાના જ ઘરમાં રહ્યું, એટલે પૂરું નુકસાન નહીં (વ્યવહાર-ડહાપણ).
- ★ 'કરમની ગતિ ન્યારી' — કર્મ-નસીબની ગતિ સમજાય તેવી નથી (વાર્તાઓમાં વારંવાર આવતો બોધ).

7.8 દયારામ: છેલ્લા મહાન મધ્યકાલીન કવિ

દયારામ આશરે અઢારમી-ઓગણીસમી સદી (18મી-19મી સદી) માં થઈ ગયા. તેઓ ગુજરાતના ચાંદોદ-કરનાળી (નર્મદા કિનારે) વિસ્તારના વતની હતા. નર્મદા નદીના કિનારાનો આ ભક્તિમય વાતાવરણ એમની કવિતામાં ઊંડે ઝિલાયો છે.

દયારામને 'મધ્યકાલીન યુગના છેલ્લા મહાન કવિ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એમના પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં અર્વાચીન (નવો) યુગ શરૂ થાય છે. એટલે એ મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન યુગની વચ્ચેની કડી છે.

તેઓ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્ત હતા અને 'પુષ્ટિમાર્ગ' (વલ્લભાચાર્યે સ્થાપેલો કૃષ્ણભક્તિનો માર્ગ) ના અનુયાયી હતા. એમની આખી કવિતા કૃષ્ણપ્રેમ અને કૃષ્ણભક્તિથી ભરેલી છે.

દયારામની ભક્તિ 'મધુર ભક્તિ' હતી — એટલે કે કૃષ્ણ અને ગોપીઓ (ખાસ કરીને રાધા) ના પ્રેમ દ્વારા ભગવાન સાથેનો પ્રેમ વ્યક્ત કરવાનો ભાવ. એમની કવિતામાં શૃંગાર અને ભક્તિ બંને એકસાથે વણાય છે.

એમની કવિતા સંગીતમય, મધુર અને લાગણીભરી છે. એ ગાવામાં એટલી મીઠી લાગે છે કે આજે પણ એમની રચનાઓ ભક્તિ-સંગીતમાં લોકપ્રિય છે. શાસ્ત્રીય રાગ-તાલમાં દયારામની ગરબીઓ આજે પણ ગવાય છે.

દયારામ જીવનભર અપરિણીત રહ્યા અને કૃષ્ણભક્તિને જ પોતાનું જીવન સમર્પિત કર્યું. એમના માટે કૃષ્ણ જ સર્વસ્વ હતા, અને એ સમર્પણ એમની દરેક રચનામાં ઝળકે છે.

Dayaram

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ દયારામ = મધ્યકાલીન યુગના 'છેલ્લા મહાન કવિ'
- ★ સ્થળ = ચાંદોદ-કરનાળી (નર્મદા કિનારે)
- ★ ભક્તિ માર્ગ = પુષ્ટિમાર્ગ (કૃષ્ણભક્તિ)
- ★ ભક્તિનો પ્રકાર = મધુર ભક્તિ (કૃષ્ણ-રાધા પ્રેમ)
- ★ મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન યુગની વચ્ચેની કડી

7.9 દયારામ અને 'ગરબી'

દયારામનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૌથી મોટું અને ખાસ યોગદાન એટલે 'ગરબી'. ગરબી એ દયારામે વિકસાવેલું એક મધુર, સંગીતમય ભક્તિ-ગીત-સ્વરૂપ છે.

'ગરબી' એ 'ગરબા' નું નાનું અને કોમળ રૂપ છે. ગરબીમાં મુખ્યત્વે કૃષ્ણ અને ગોપીઓના પ્રેમ, વિરહ (છૂટા પડવાનો દુઃખ) અને મિલન (ભેગા થવાનો આનંદ) ની વાગણીઓ ગૂંથાય છે.

દયારામની ગરબીઓ સ્ત્રીના હૃદયની વાગણીના રૂપમાં વખાયેલી હોય છે — જેમ ગોપી કૃષ્ણ માટે ઝૂરે, રિસાય, મનાવે કે પ્રેમ કરે. એટલે એમની ગરબીમાં ભાવની ખૂબ સૂક્ષ્મતા અને કોમળતા છે. આ રીતે સ્ત્રીના ભાવમાં ડૂબીને વખવાની શૈલીને 'સખીભાવ' કે 'નાયિકાભાવ' કહેવાય.

ગરબી અને ગરબાનો ભેદ યાદ રાખવો જરૂરી છે: 'ગરબો' સામાન્ય રીતે દેવી (માતાજી) ની સ્તુતિ અને નૃત્ય સાથે જોડાયેલો છે, જ્યારે દયારામની 'ગરબી' મુખ્યત્વે કૃષ્ણ-ભક્તિ અને કૃષ્ણ-પ્રેમ સાથે જોડાયેલી છે.

ગરબીની ભાષા સરળ, મધુર અને ગાવા માટે અનુકૂળ છે. એમાં લય અને ઢાળ (tune) એવા છે કે સાંભળનાર સહજ રીતે ગણગણવા લાગે. એટલે જ ગરબીઓ લોકોના કંઠે યડી અને પેઢી-દર-પેઢી જીવંત રહી.

આ ગરબી-સ્વરૂપને દયારામે એટલું સુંદર અને લોકપ્રિય બનાવ્યું કે 'ગરબીના રચયિતા' તરીકે દયારામનું નામ સૌથી પહેલાં યાદ આવે છે.

- ▶ ગરબી = દયારામે વિકસાવેલું મધુર ભક્તિ-ગીત-સ્વરૂપ
- ▶ ગરબીનો વિષય = કૃષ્ણ-ગોપી પ્રેમ, વિરહ, મિલન
- ▶ ગરબી = ગરબાનું કોમળ-નાનું રૂપ
- ▶ શૈલી = સખીભાવ/નાયિકાભાવ (સ્ત્રીના હૃદયની વાગણી)
- ▶ ભેદ: ગરબો = દેવી-સ્તુતિ; ગરબી = કૃષ્ણ-ભક્તિ (દયારામ)

ગુજરાતી સાહિત્ય

7.10 દયારામની મુખ્ય રચનાઓ અને પ્રખ્યાત પદ

દયારામની એક મહત્વની રચના એટલે 'રસિકવલ્લભ'. આ એક દાર્શનિક (philosophy વાળી) રચના છે, જેમાં ગુરુ અને શિષ્ય વચ્ચેના સંવાદ દ્વારા પુષ્ટિમાર્ગ અને કૃષ્ણભક્તિના સિદ્ધાંતો સમજાવાયા છે.

દયારામનું સૌથી પ્રખ્યાત પદ એટલે 'શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું'. આ પદમાં એક ગોપી (કે નાયિકા) મજાકમાં કહે છે કે હું શ્યામ (કૃષ્ણ) ના રંગ પાસે નહીં જાઉં — પણ ખરેખર એમાં કૃષ્ણ પ્રત્યેનો ઊંડો પ્રેમ અને આકર્ષણ છૂપાયેલું છે.

આ પદ દયારામની કવિતાની ખાસિયત — મીઠી રમૂજ, કોમળ લાગણી અને કૃષ્ણપ્રેમ — નું સુંદર ઉદાહરણ છે. ઉપરથી 'ના' કહેવી અને અંદરથી ઊંડો પ્રેમ રાખવો — આ વિરોધાભાસ (contrast) એ પદને રસપ્રદ બનાવે છે. એ સંગીતમય હોવાથી આજે પણ ખૂબ ગવાય છે.

દયારામે અસંખ્ય ગરબીઓ અને ભક્તિપદો રચ્યાં, જે કૃષ્ણભક્તિ અને પ્રેમના ભાવથી ભરેલાં છે. એમની ભાષા સરળ છતાં ભાવપૂર્ણ અને મધુર છે.

દયારામની કવિતામાં વ્રજ (કૃષ્ણની ભૂમિ) નું વાતાવરણ, ગોપીઓની લાગણી અને કૃષ્ણ પ્રત્યેનો સમર્પણભાવ વારંવાર આવે છે. એમની રચનાઓ વાંચતાં વ્રજનું ભક્તિમય દૃશ્ય આંખ સામે ઊભું થાય છે.

આમ દયારામ = 'રસિકવલ્લભ' અને 'શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું' ના સર્જક, ગરબીના રચયિતા, અને કૃષ્ણભક્તિના મધુર કવિ — આ બધું પરીક્ષા માટે યાદ રાખવું.

દયારામની મુખ્ય રચના/પદ

રચના/પદ	પ્રકાર	મુખ્ય ભાવ/નોંધ
રસિકવલ્લભ	દાર્શનિક રચના	ગુરુ-શિષ્ય સંવાદ; પુષ્ટિમાર્ગ-બોધ
શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું	ગરબી/પદ	મીઠી રમૂજ સાથે કૃષ્ણપ્રેમ
અનેક ગરબીઓ	ભક્તિ-ગીત	કૃષ્ણ-ગોપી પ્રેમ, વિરહ, મિલન

7.11 દયારામની મુખ્ય કૃતિઓ

દયારામની કવિતા મુખ્યત્વે કૃષ્ણભક્તિ અને મધુર પ્રેમની છે. એમણે અસંખ્ય 'ગરબીઓ' અને ભક્તિપદો રચ્યાં, અને સાથે 'રસિકવલ્લભ', 'ભક્તિપોષણ' જેવી દાર્શનિક-બોધાત્મક રચનાઓ પણ આપી. નીચેની સારણીમાં એમની જાણીતી કૃતિઓ આપી છે.

નોંધ: દયારામ 'ગરબી'ના રચયિતા તરીકે સૌથી જાણીતા છે; એમની ગરબીઓ આજે પણ ભક્તિ-સંગીતમાં ખૂબ ગવાય છે.

દયારામની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
રસિકવલ્લભ	દાર્શનિક રચના	ગુરુ-શિષ્ય સંવાદ; પુષ્ટિમાર્ગ-બોધ
ભક્તિપોષણ	દાર્શનિક-બોધ રચના	પુષ્ટિમાર્ગ-ભક્તિના સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ
શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું	ગરબી/પદ	મીઠી રમૂજ સાથે કૃષ્ણપ્રેમ; સૌથી પ્રખ્યાત પદ
ગરબીઓ (અનેક)	ભક્તિ-ગીત	કૃષ્ણ-ગોપી પ્રેમ, વિરહ, મિલન
પ્રેમરસગીતા	ભક્તિ-કાવ્ય	કૃષ્ણપ્રેમ-રસનું નિરૂપણ
અજામિલાખ્યાન	આખ્યાન	ભક્ત અજામિલની ઉદ્ધાર-કથા
નૃસિંહ-મહેતાનું હૂંડી / ભક્ત-કથા-પદ	ભક્તિ-કાવ્ય	ભક્ત-કથાઓ અને ભક્તિ-મહિમાનાં પદ
પદ-ભજન (વ્રજ-ભાષા મિશ્રિત)	ભક્તિપદ	ગુજરાતી + વ્રજનો સ્પર્શ ધરાવતાં મધુર પદ

7.12 દયારામની પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

દયારામની ગરબીઓ અને પદોની ઘણી પંક્તિઓ આજે પણ ભક્તિ-સંગીતમાં ગવાય છે. નીચે એમની સૌથી પ્રખ્યાત પંક્તિઓ અને એમનો ટૂંકો અર્થ આપ્યો છે.

પ્રખ્યાત પંક્તિઓ (અર્થ સહિત)

- ★ 'શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું, મારે આજ થકી શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું' — ગોપી મજાકમાં 'શ્યામ (કૃષ્ણ) પાસે નહીં જાઉં' કહે છે, પણ અંદર ઊંડો કૃષ્ણપ્રેમ છૂપાયેલો છે.
- ★ 'ઓ રસિયા, મુખ મલકાવી શીદ બોલાવો છો' — હે રસિક કૃષ્ણ, મુખ મલકાવીને શા માટે મને બોલાવો છો (નાયિકાનો માન-ભાવ).
- ★ 'વહાલા, તારી વાતો કેને કહીએ' — હે પ્રિય કૃષ્ણ, તારી વાતો કોને કહીએ (વિરહ-ભાવ).
- ★ 'નંદ ઘેર આનંદ ભયો, જય કનૈયા લાલ કી' — નંદના ઘરે કૃષ્ણ-જન્મનો આનંદ છવાયો (કૃષ્ણ-જન્મ ઉલ્લાસ).
- ★ 'મારે ઘેર આવજે માવા' — હે કૃષ્ણ (માવા), મારે ઘેર આવજે (મિલનની ઝંખના).

7.13 દયારામની ભક્તિ અને કાવ્યશૈલી

દયારામની ભક્તિ 'મધુર ભક્તિ' (madhura bhakti) તરીકે ઓળખાય છે. આમાં ભક્ત પોતાને ગોપી કે નાયિકા માની, કૃષ્ણ પ્રત્યે પ્રિયતમ જેવો પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે. એટલે દયારામની ભક્તિમાં શૃંગાર (પ્રેમ-રસ) અને ભક્તિ બંને એકબીજામાં ઓગળી જાય છે.

દયારામની કાવ્યશૈલીની સૌથી મોટી ખાસિયત એ એની 'સંગીતમયતા' છે. એમની રચનાઓ વાંચવા કરતાં ગાવા માટે વધારે છે. વચ, પ્રાસ (rhyme) અને ઢાળ એવા છે કે પદ આપોઆપ સંગીતમાં ઢળી જાય છે.

એમની ભાષામાં વ્રજ-ભાષા (કૃષ્ણ-ભક્તિની ભાષા) ની મીઠાશ ભળેલી છે. ગુજરાતી સાથે વ્રજનો સ્પર્શ એમની ગરબીઓને ખાસ માધુર્ય આપે છે.

દયારામની કવિતામાં ભાવનું ખૂબ સૂક્ષ્મ નિરૂપણ છે — ગોપીનો માન (રિસામણું), વિરહની વેદના, મિલનનો આનંદ, રાધાનું ઝૂરવું — આ બધી લાગણીઓ તેઓ બારીકાઈથી આવેખે છે.

એમની કવિતામાં 'નાયિકાભેદ' (નાયિકાના જુદા-જુદા ભાવ) અને શૃંગાર-રસનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ દેખાય છે, જે બતાવે છે કે દયારામ માત્ર ભક્ત જ નહીં, કુશળ કવિ પણ હતા.

આમ દયારામ ભક્તિ અને કલા બંનેને એકસાથે સાધનાર કવિ છે — ભક્તિની ઊંડાઈ અને કવિતાની મધુરતા એમની રચનાઓમાં સાથે મળે છે.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ભક્તિનો પ્રકાર = મધુર ભક્તિ (શૃંગાર + ભક્તિ)
- ★ શૈલીની ખાસિયત = સંગીતમયતા, મધુરતા
- ★ ભાષા = ગુજરાતી + વ્રજનો સ્પર્શ
- ★ ભાવ = ગોપીનો માન, વિરહ, મિલન (સૂક્ષ્મ નિરૂપણ)

7.14 સરખામણી: શામળ ભટ્ટ vs દયારામ

શામળ ભટ્ટ અને દયારામ બંને મધ્યકાલીન યુગના અંતભાગના કવિઓ છે, પણ બંનેની ધારા તદ્દન અલગ છે. શામળ ભટ્ટ 'વાર્તા' અને વ્યવહારડહાપણ' ના કવિ છે, જ્યારે દયારામ 'ભક્તિ અને પ્રેમ' ના કવિ છે.

શામળ ભટ્ટની કવિતા મુખ્યત્વે મનોરંજક, બોધદાયક અને જનજીવનની છે; એમાં ભક્તિ કરતાં વ્યવહાર વધારે છે. દયારામની કવિતા મુખ્યત્વે ભક્તિમય, મધુર અને કૃષ્ણપ્રેમની છે.

શામળનું મુખ્ય સ્વરૂપ 'પદ્યવાર્તા' છે, જ્યારે દયારામનું મુખ્ય સ્વરૂપ 'ગરબી' છે. એક વાર્તા કહે છે, બીજો ભક્તિ-ગીત ગાય છે.

શામળની કવિતા બુદ્ધિ અને ચતુરાઈને કેન્દ્રમાં રાખે છે, જ્યારે દયારામની કવિતા હૃદય અને લાગણીને કેન્દ્રમાં રાખે છે. એક 'મગજ' ની કવિતા છે, બીજી 'દિલ' ની.

છતાં બંનેમાં એક સામ્ય છે — બંનેની ભાષા સરળ અને લોકભોગ્ય છે, અને બંને કવિ લોકોના કંઠે ચડ્યા. એક વાર્તાથી, બીજો ગીતથી — પણ બંને જનતા સુધી પહોંચ્યા.

નીચેની સારણી આ બંને કવિઓના ભેદ એક નજરમાં બતાવે છે, જે પરીક્ષા માટે ખૂબ ઉપયોગી છે.

શામળ ભટ્ટ vs દયારામ

મુદ્દો	શામળ ભટ્ટ	દયારામ
મુખ્ય સ્વરૂપ	પદ્યવાર્તા	ગરબી
મુખ્ય વિષય	વાર્તા, વ્યવહારડહાપણ	કૃષ્ણભક્તિ, પ્રેમ
કેન્દ્ર	બુદ્ધિ-ચતુરાઈ	હૃદય-લાગણી
પ્રખ્યાત કૃતિ/પદ	સિંહાસન બત્રીસી	શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું
ઓળખ	જનતાના કવિ	છેલ્લા મહાન કવિ

7.15 સારાંશ અને પુનરાવર્તન

આ પ્રકરણમાં આપણે મધ્યકાલીન યુગના અંતભાગના બે મહત્વના કવિઓ — શામળ ભટ્ટ અને દયારામ — નું જીવન, રચનાઓ અને શૈલી જોઈ. બંને અલગ ધારાના કવિ છે, પણ બંને મધ્યકાલીન સાહિત્યના ગૌરવ છે.

શામળ ભટ્ટ = પદ્યવાર્તાનો સૌથી મોટો કવિ. મુખ્ય રચના: સિંહાસન બત્રીસી, નંદબત્રીસી, મદનમોહના. ખાસિયત: 'કથામાં કથા', ચતુર સ્ત્રીપાત્રો, વ્યવહારડહાપણનો બોધ, છપ્પા-દૃષ્ટાંત.

દયારામ = મધ્યકાલીન યુગના છેલ્લા મહાન કવિ. યોગદાન: 'ગરબી' સ્વરૂપ. માર્ગ: પુષ્ટિમાર્ગ (કૃષ્ણભક્તિ). ભક્તિ: મધુર ભક્તિ. પ્રખ્યાત: 'રસિકવલ્લભ', 'શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું'.

દયારામ સાથે મધ્યકાલીન યુગ પૂરો થાય છે અને એમના પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ, મુદ્રણ અને સમાજસુધારાવાળો અર્વાચીન યુગ શરૂ થાય છે. એટલે દયારામનું સ્થાન 'સંધિ-કવિ' (બે યુગને જોડનાર કવિ) તરીકે ખાસ મહત્વનું છે.

આ બંને કવિઓ બતાવે છે કે મધ્યકાલીન સાહિત્ય માત્ર ભક્તિ પૂરતું મર્યાદિત ન હતું — એમાં વાર્તા, મનોરંજન, બોધ, પ્રેમ અને ભક્તિ — બધું હતું. ટૂંકમાં યાદ રાખો: પદ્યવાર્તા = શામળ ભટ્ટ; ગરબી + છેલ્લા મધ્યકાલીન મહાન કવિ = દયારામ. આ બે મુખ્ય મુદ્દા પરીક્ષામાં વારંવાર પૂછાય છે.

પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ પ્ર: પદ્યવાર્તાના સૌથી મોટા કવિ કોણ? — જ: શામળ ભટ્ટ.
- ★ પ્ર: 'સિંહાસન બત્રીસી' ની રચના કોણે કરી? — જ: શામળ ભટ્ટ.
- ★ પ્ર: 'નંદબત્રીસી' અને 'મદનમોહના' કોની રચના છે? — જ: શામળ ભટ્ટની.
- ★ પ્ર: શામળના છપ્પા કયા પ્રકારના? — જ: નીતિ અને વ્યવહારડહાપણના.
- ★ પ્ર: મધ્યકાલીન યુગના છેલ્લા મહાન કવિ કોણ? — જ: દયારામ.
- ★ પ્ર: 'ગરબી' નામનું ભક્તિ-ગીત-સ્વરૂપ કોણે આપ્યું? — જ: દયારામે.
- ★ પ્ર: દયારામ કયા ભક્તિ માર્ગના અનુયાયી હતા? — જ: પુષ્ટિમાર્ગ (કૃષ્ણભક્તિ).
- ★ પ્ર: દયારામની ભક્તિ કયા પ્રકારની હતી? — જ: મધુર ભક્તિ.
- ★ પ્ર: 'શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું' પદ કોની રચના છે? — જ: દયારામની.
- ★ પ્ર: 'રસિકવલ્લભ' રચના કોની છે? — જ: દયારામની.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનેક પ્રકારનાં કાવ્ય-સ્વરૂપો (forms) વિકસ્યાં — આખ્યાન, પદ, ભજન, ગરબી, ગરબો, રાસ, ફાગુ, પદ્યવાર્તા, છપ્પા અને આરતી. દરેક સ્વરૂપની પોતાની ખાસિયત, વિષય અને મુખ્ય રચયિતા છે. પરીક્ષામાં વારંવાર પૂછાય છે કે 'આ સ્વરૂપ એટલે શું?' અને 'આ સ્વરૂપના મુખ્ય કવિ કોણ?'. આ પ્રકરણ આખા મધ્યકાલીન યુગનો સારાંશ (revision) છે — એમાં બધાં સ્વરૂપોની સરળ વ્યાખ્યા, એમની ઉત્પત્તિ અને હેતુ, ભક્તિધારા અને જ્ઞાનધારા વચ્ચેનો ભેદ, જૈન સાહિત્યનું પ્રદાન, અને બધા મુખ્ય કવિ-કૃતિની એક જ સારણી (table) આપી છે, જેથી પરીક્ષા પહેલાં ઝડપથી પુનરાવર્તન થઈ શકે. આ પ્રકરણ આખા મધ્યકાલીન વિભાગનો નકશો છે, એટલે એને બરાબર સમજવો અને ગોખવો જરૂરી છે.

8.1 સાહિત્ય-સ્વરૂપ એટલે શું?

'સાહિત્ય-સ્વરૂપ' એટલે સાહિત્યનો પ્રકાર કે ઢાંચો — જેમ કે કવિતા કયા આકારમાં, કયા વિષય પર અને કયા હેતુથી લખાઈ છે, એ પ્રમાણે એને નામ આપવામાં આવે છે.

મધ્યકાલીન યુગ મુખ્યત્વે 'પદ્ય' (કવિતા) નો યુગ હતો — એ સમયે ગદ્ય (સામાન્ય લખાણ) બહુ ઓછું હતું. એટલે મોટા ભાગનાં મધ્યકાલીન સ્વરૂપો કાવ્ય-સ્વરૂપો છે.

આ સ્વરૂપો મોટે ભાગે ગાવા માટે રચાતાં, એટલે એમાં સંગીત, લય અને ઢાળ (tune) નું ખૂબ મહત્ત્વ હતું. ભક્તો અને લોકો આ રચનાઓ ભેગા મળીને ગાતા. એ સમયે છાપખાનું ન હોવાથી રચનાઓ કંઠોપકંઠ (મોઢે-મોઢે) સચવાતી, એટલે ગાવા-લાયક, સહેલાઈથી યાદ રહે તેવાં સ્વરૂપો વધારે ફૂલ્યાં-ફાલ્યાં.

દરેક સ્વરૂપનો એક ખાસ હેતુ હતો — કોઈ ભક્તિ માટે, કોઈ વાર્તા કહેવા માટે, કોઈ ઉપદેશ માટે, તો કોઈ ઉત્સવ-નૃત્ય માટે. એ હેતુ સમજવાથી સ્વરૂપ સહેલાઈથી યાદ રહે છે.

સ્વરૂપ યાદ રાખવાની સહેલી રીત એ છે કે દરેક સ્વરૂપને એના 'મુખ્ય કવિ' અને 'મુખ્ય હેતુ' સાથે જોડી દેવું — દા.ત. આખ્યાન = કથા = પ્રેમાનંદ; ગરબી = કૃષ્ણપ્રેમ = દયારામ. આવી જોડી (pair) બનાવવાથી ભૂલ થતી નથી.

આ પ્રકરણમાં આપણે દરેક મુખ્ય સ્વરૂપની વ્યાખ્યા અને એના મુખ્ય રચયિતા સાથે જોઈશું, જે પરીક્ષા માટે ખૂબ ઉપયોગી છે.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ મધ્યકાલીન યુગ = મુખ્યત્વે પદ્ય (કવિતા) નો યુગ
- ★ ગદ્ય (સામાન્ય લખાણ) એ સમયે બહુ ઓછું હતું
- ★ મોટા ભાગનાં સ્વરૂપો = ગાવા માટેનાં (સંગીતમય)
- ★ દરેક સ્વરૂપનો એક ખાસ હેતુ હોય છે
- ★ યાદ રાખવાની રીત = સ્વરૂપ + હેતુ + મુખ્ય કવિ ની જોડી

8.2 આખ્યાન, પદ અને ભજન

'આખ્યાન' એ મધ્યકાલીન યુગનું ખૂબ મહત્વનું કથા-કાવ્ય સ્વરૂપ છે. આખ્યાન એટલે ધાર્મિક કે પૌરાણિક કથા (જેમ કે રામાયણ, મહાભારત, ભાગવતની વાર્તાઓ) ને પદમાં, કડવાં (ભાગ) માં વહેંચીને ગાવાનું સ્વરૂપ. આખ્યાનના સૌથી મોટા કવિ 'પ્રેમાનંદ' છે, જે 'આખ્યાનશિરોમણિ' તરીકે ઓળખાય છે. ભાવણને આખ્યાનના 'પિતા' (આધ રચયિતા) ગણવામાં આવે છે.

આખ્યાન 'કડવાં' નામના ભાગોમાં વહેંચાયેલું હોય છે અને દરેક કડવાને અંતે 'વલણ' (ધ્રુવપંક્તિ જેવો ભાગ) આવે છે. એ ગાનાર (માણભટ્ટ) તાંબાનો ઘડો (માણ) વગાડીને આખ્યાન સંભળાવતા, એટલે આખ્યાન એ સામૂહિક શ્રવણ-મનોરંજનનું પણ સ્વરૂપ હતું.

'પદ' એ નાનું, ભક્તિભર્યું ગીત છે, જે ભગવાનની સ્તુતિ કે ભક્તિભાવ વ્યક્ત કરે છે. પદ ગાવામાં સહેલું અને ભાવપૂર્ણ હોય છે. નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈ પદના સૌથી મોટા રચયિતા છે.

'ભજન' એ પણ ભક્તિગીત છે, પણ ભજનમાં વધારે ભાર ભગવાનની ભક્તિ, સંતવાણી અને જીવનના સત્ય પર હોય છે. ભજન મોટે ભાગે સંતો અને ભક્તકવિઓએ રચ્યાં છે.

પદ અને ભજન બંને ભક્તિ-સંગીત માટેનાં સ્વરૂપ છે, એટલે એ ઘણીવાર એકબીજાની નજીક વાગે છે. પણ 'પદ' વધારે ઊર્મિ-ભક્તિનું અને 'ભજન' વધારે સંતવાણી-બોધનું વલણ ધરાવે છે.

આ ત્રણેય સ્વરૂપો — આખ્યાન (કથા), પદ (ભક્તિ-ઊર્મિ) અને ભજન (સંતવાણી) — મધ્યકાલીન ભક્તિ-સાહિત્યનો પાયો છે.

- ▶ આખ્યાન = પૌરાણિક કથાનું પદ-કાવ્ય (કડવાંમાં) — પ્રેમાનંદ
- ▶ આખ્યાનના આધ/પિતા = ભાવણ
- ▶ આખ્યાનનો ભાગ = કડવું; અંતે = વલણ
- ▶ પદ = નાનું ભક્તિ-ગીત — નરસિંહ, મીરાં
- ▶ ભજન = સંતવાણી-ભક્તિગીત — ભક્તકવિ/સંતો

8.3 ગરબી, ગરબો અને રાસ

'ગરબી' એ મધુર ભક્તિ-ગીત સ્વરૂપ છે, જે મુખ્યત્વે કૃષ્ણ-ગોપીના પ્રેમ, વિરહ અને મિલનની લાગણીઓ વ્યક્ત કરે છે. ગરબીના સૌથી મોટા રચયિતા 'દયારામ' છે.

'ગરબો' એ ગુજરાતનું ખૂબ જાણીતું સ્વરૂપ છે, જે મુખ્યત્વે દેવી (માતાજી) ની સ્તુતિ અને નૃત્ય સાથે જોડાયેલું છે. નવરાત્રિમાં ગવાતા-નયાતા ગરબા આ સ્વરૂપનું જીવંત ઉદાહરણ છે. 'વલ્લભ ભટ્ટ' ('આનંદનો ગરબો' જેવા) ગરબાના જાણીતા રચયિતા છે.

'ગરબો' શબ્દ 'ગર્ભદીપ' (કાણાંવાળા માટલામાં મુકાતો દીવો) પરથી આવ્યો મનાય છે — સ્ત્રીઓ માથે દીપ-ઘટ મૂકીને એની આસપાસ ગોળ ફરીને ગાય-નાચે, એ જ ગરબો. એટલે ગરબો ભક્તિ સાથે નૃત્ય-ઉત્સવનું પણ સ્વરૂપ છે.

ગરબી અને ગરબાનો ભેદ યાદ રાખવો જરૂરી છે: 'ગરબી' મુખ્યત્વે કૃષ્ણ-ભક્તિ-પ્રેમની (કોમળ, સ્ત્રી-ભાવની) છે, જ્યારે 'ગરબો' મુખ્યત્વે દેવી-સ્તુતિ અને નૃત્યનો છે.

'રાસ' એ સમૂહ-નૃત્ય સાથે ગવાતું કાવ્ય-સ્વરૂપ છે, જે કૃષ્ણની રાસલીલા સાથે જોડાયેલું છે. દાંડિયા-રાસ આજે પણ ગુજરાતમાં ખૂબ લોકપ્રિય છે. જૈન કવિઓએ પણ ધાર્મિક 'રાસ' (રાસા) રચ્યા છે.

આ ત્રણેય સ્વરૂપો — ગરબી, ગરબો અને રાસ — ગુજરાતની સંગીત-નૃત્ય પરંપરા સાથે ઊંડે જોડાયેલાં છે અને ગુજરાતી સંસ્કૃતિની ઓળખ બની ગયાં છે.

ગરબી, ગરબો અને રાસ — ભેદ

ગુજરાતી સાહિત્ય

સ્વરૂપ	મુખ્ય વિષય	મુખ્ય રચયિતા/નોંધ
ગરબી	કૃષ્ણ-ગોપી પ્રેમ (કોમળ)	દયારામ
ગરબો	દેવી-સ્તુતિ + નૃત્ય	વલ્લભ ભટ્ટ; નવરાત્રિ
રાસ	કૃષ્ણની રાસલીલા + સમૂહ-નૃત્ય	દાંડિયા-રાસ; જૈન રાસા

8.4 ફાગુ, પદ્યવાર્તા, છપ્પા અને આરતી

'ફાગુ' એ વસંત ઋતુ અને ફાગણ (હોળી) ના સમયના ઉલ્લાસ-આનંદનું વર્ણન કરતું કાવ્ય-સ્વરૂપ છે. એમાં વસંતનું સૌંદર્ય, પ્રકૃતિ અને પ્રેમ-આનંદનું વર્ણન હોય છે. 'વસંતવિલાસ' એ ફાગુ સ્વરૂપની એક પ્રખ્યાત જૂની કૃતિ છે.

ફાગુ સ્વરૂપ ખાસ કરીને જૈન કવિઓમાં અને પ્રારંભિક મધ્યકાલીન યુગમાં લોકપ્રિય હતું. એમાં ઋતુ-વર્ણન સાથે કોઈવાર ધાર્મિક ત્યાગ-વૈરાગ્યનો બોધ પણ ભળતો. 'નેમિનાથ ફાગુ' જેવી જૈન ફાગુ-રચનાઓ આનું ઉદાહરણ છે.

'પદ્યવાર્તા' એ પદ્ય (કવિતા) ના રૂપમાં કહેવાયેલી રસપ્રદ વાર્તા છે. એમાં ભક્તિ કરતાં મનોરંજન, સાહસ અને વ્યવહારડહાપણ વધારે હોય છે. પદ્યવાર્તાના સૌથી મોટા કવિ 'શામળ ભટ્ટ' છે.

'છપ્પા' એ છ (6) પંક્તિના નાના કાવ્ય-એકમ છે, જેમાં ટૂંકમાં બોધ કે વાર્તા કહેવાય છે. 'અખા' ભગતના છપ્પા જ્ઞાન અને વેદાંતના ગંભીર છપ્પા તરીકે સૌથી પ્રખ્યાત છે.

'આરતી' એ ભગવાનની પૂજાના અંતે દીવો ફેરવીને ગવાતું ભક્તિ-ગીત છે. એમાં ભગવાનની સ્તુતિ અને મહિમા ગવાય છે. આરતી આજે પણ દરેક મંદિર અને ઘરમાં ગવાય છે.

આમ ફાગુ (ઋતુ-આનંદ), પદ્યવાર્તા (વાર્તા), છપ્પા (બોધ) અને આરતી (પૂજા-ગીત) — દરેક સ્વરૂપનો અલગ હેતુ અને અલગ રચયિતા છે, જે યાદ રાખવા જરૂરી છે.

ફાગુ, પદ્યવાર્તા, છપ્પા, આરતી

સ્વરૂપ	વ્યાખ્યા (ટૂંકમાં)	મુખ્ય રચયિતા/કૃતિ
ફાગુ	વસંત-ફાગણના આનંદનું કાવ્ય	વસંતવિલાસ
પદ્યવાર્તા	પદ્યમાં કહેવાયેલી વાર્તા	શામળ ભટ્ટ
છપ્પા	છ પંક્તિના બોધ-કાવ્ય	અખો (જ્ઞાનના છપ્પા)
આરતી	પૂજાના અંતે ગવાતું ભક્તિ-ગીત	ભક્તકવિ/સંતો

8.5 પ્રભાતિયું, કાફી અને જૈન સાહિત્યનું પ્રદાન

'પ્રભાતિયું' એ સવારના (પ્રભાત = સવાર) સમયે ગવાતું ભક્તિ-પદ્ય છે. એમાં ઈશ્વર-સ્મરણ, જાગૃતિ અને જીવનની ક્ષણભંગુરતા (નશ્વરતા) નો બોધ હોય છે. નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતિયાં ખૂબ પ્રખ્યાત છે — જેમ કે 'જાગને જાદવા ફૂણ ગોવાળિયા' અને 'અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ'.

આ રીતે 'પ્રભાતિયું' એ ખરેખર પદ્યનો જ એક પ્રકાર છે, પણ સવારે ગાવાના હેતુ અને જાગૃતિ-બોધના વિષયને કારણે એને અલગ ઓળખ મળી છે.

'કાફી' એ સંતકવિઓ અને ભક્તકવિઓએ રચેલું ભક્તિ-ગીત-સ્વરૂપ છે, જે મુખ્યત્વે વૈરાગ્ય, સંતવાણી અને ઈશ્વર-પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે. એ ભજનની નજીકનું સ્વરૂપ ગણાય.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'જૈન સાહિત્ય' નું પ્રદાન ખૂબ મોટું છે. જૈન સાધુ-કવિઓએ 'રાસ' (રાસા), 'ફાગુ', 'સ્તવન', 'સજ્જાયા' અને 'પ્રબંધ' જેવાં અનેક સ્વરૂપો રચ્યાં. ભારતનું પ્રારંભિક ગુજરાતી લખાણ ઘણીવાર જૈન ભંડારો (ગ્રંથ-સંગ્રહો) માં સચવાયેલું મળે છે.

જૈન કવિઓએ સાહિત્યને હસ્તપ્રતો (handwritten ગ્રંથો) રૂપે સાચવ્યું, એટલે મધ્યકાલીન ભાષાનો ઘણો ખજાનો આજે જૈન ભંડારોને કારણે ઉપલબ્ધ છે. આ રીતે જૈન સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષાના સંરક્ષણમાં મહત્વનું છે.

આમ પ્રભાતિયું (સવારનું ભક્તિ-પદ્ય), કાફી (સંતવાણી) અને જૈન સ્વરૂપો (રાસ, ફાગુ, સ્તવન) પણ મધ્યકાલીન સાહિત્યનો અગત્યનો ભાગ છે, જે પરીક્ષામાં ક્યારેક પૂછાય છે.

- ▶ પ્રભાતિયું = સવારે ગવાતું ભક્તિ-પદ્ય (નરસિંહ મહેતા)
- ▶ પ્રખ્યાત પ્રભાતિયું = 'જાગને જાદવા', 'અખિલ બ્રહ્માંડમાં'
- ▶ કાફી = વૈરાગ્ય-સંતવાણીનું ભક્તિ-ગીત
- ▶ જૈન સાહિત્ય = રાસ, ફાગુ, સ્તવન, સજ્જાયા
- ▶ જૈન ભંડારો = મધ્યકાલીન ભાષાનું સંરક્ષણ

8.6 ભક્તિધારા vs જ્ઞાનધારા

મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે બે ધારા (પ્રવાહ) જોવા મળે છે — 'ભક્તિધારા' અને 'જ્ઞાનધારા'. આ બે ધારા સમજવાથી આખું મધ્યકાલીન સાહિત્ય સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

'ભક્તિધારા' એટલે ભગવાન પ્રત્યેના પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને સમર્પણ પર આધારિત સાહિત્ય. એમાં ભગવાનને પ્રેમ કરવો, એમની લીલા ગાવી અને એમના શરણે જવું — એ મુખ્ય ભાવ છે. નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, પ્રેમાનંદ અને દયારામ આ ધારાના કવિ છે.

'જ્ઞાનધારા' એટલે જ્ઞાન, વેદાંત, આત્મા-બ્રહ્મ અને જીવનના ઊંડા સત્ય પર આધારિત સાહિત્ય. એમાં અંધશ્રદ્ધા, દંભ અને ખોટા રિવાજો સામે વિરોધ અને સાચા જ્ઞાનનો બોધ હોય છે. 'અખો' (અખા ભગત) આ જ્ઞાનધારાના સૌથી મોટા કવિ છે.

ભક્તિધારામાં 'લાગણી અને પ્રેમ' મુખ્ય છે, જ્યારે જ્ઞાનધારામાં 'વિચાર અને બોધ' મુખ્ય છે. એક હૃદયની કવિતા છે, બીજી બુદ્ધિ-ચિંતનની કવિતા છે.

આ બે ધારા સાવ અલગ નથી — ઘણા કવિઓમાં બંનેનું મિશ્રણ પણ જોવા મળે છે. દા.ત. નરસિંહ મહેતામાં ભક્તિ મુખ્ય હોવા છતાં 'અખિલ બ્રહ્માંડમાં' જેવાં પદોમાં જ્ઞાન-વેદાંતનો સ્પર્શ પણ છે. છતાં પરીક્ષા માટે દરેક કવિની 'મુખ્ય ધારા' યાદ રાખવી.

આ ભેદ યાદ રાખવાથી પરીક્ષામાં 'કયો કવિ કઈ ધારાનો?' એ પ્રશ્ન સહેલાઈથી ઉકેલાય છે — દા.ત. અખો = જ્ઞાનધારા; નરસિંહ-મીરાં-દયારામ = ભક્તિધારા.

ભક્તિધારા vs જ્ઞાનધારા

મુદ્દો	ભક્તિધારા	જ્ઞાનધારા
મુખ્ય ભાવ	ભગવાન પ્રત્યે પ્રેમ-ભક્તિ	જ્ઞાન-વેદાંત-બોધ
કેન્દ્ર	હૃદય (લાગણી)	બુદ્ધિ (ચિંતન)
મુખ્ય કવિ	નરસિંહ, મીરાં, દયારામ	અખો
લક્ષ્ય	ભગવાનનું શરણ-પ્રેમ	સાચું જ્ઞાન; દંભનો વિરોધ

8.7 મધ્યકાલીન યુગનો વિકાસ-ક્રમ (કાળ-રેખા)

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યને સમજવા માટે એનો સમય-ક્રમ (timeline) ધ્યાનમાં રાખવો જરૂરી છે. આ યુગ આશરે હજાર વર્ષ સુધી ફેલાયેલો છે અને એમાં ધીમે-ધીમે જુદાં-જુદાં સ્વરૂપો અને કવિઓ આવ્યા.

નરસિંહ મહેતા (આશરે 15મી સદી) ને ગુજરાતી ભક્તિ-કવિતાના 'આદિ કવિ' ગણવામાં આવે છે. એમનાથી મધ્યકાલીન ભક્તિ-યુગ ભવ્ય રીતે શરૂ થાય છે.

ત્યાર પછી ભાલણ (આખ્યાનના પિતા, 15મી-16મી સદી) અને મીરાંબાઈ (16મી સદી) આવે છે. ભાલણે આખ્યાનનો પાયો નાખ્યો અને મીરાંબાઈએ કૃષ્ણભક્તિના પદ આપ્યાં.

17મી સદીમાં અખો (જ્ઞાનધારા) અને પ્રેમાનંદ (આખ્યાનશિરોમણિ) આવે છે — એક બુદ્ધિ-બોધનો કવિ, બીજો કથા-ભક્તિનો કવિ. આ સદી મધ્યકાલીન સાહિત્યનો સુવર્ણકાળ ગણાય.

18મી સદીમાં શામળ ભટ્ટ (પદ્યવાર્તા) અને છેલ્લે 18મી-19મી સદીમાં દયારામ (ગરબી, છેલ્લા મહાન કવિ) આવે છે. દયારામ સાથે મધ્યકાલીન યુગ પૂરો થાય છે.

આ ક્રમ — નરસિંહ → ભાલણ-મીરાં → અખો-પ્રેમાનંદ → શામળ → દયારામ — યાદ રાખવાથી 'કયો કવિ પહેલાં, કયો પછી?' જેવા પ્રશ્નો સહેલાઈથી ઉકેલાય છે.

મધ્યકાલીન કવિઓનો સમય-ક્રમ

સદી (આશરે)	મુખ્ય કવિ	મુખ્ય ઓળખ
15મી	નરસિંહ મહેતા	આદિ કવિ; ભક્તિ-યુગનો આરંભ
15મી-16મી	ભાલણ	આખ્યાનના પિતા
16મી	મીરાંબાઈ	કૃષ્ણભક્ત કવયિત્રી
17મી	અખો	જ્ઞાનધારા; છપ્પા
17મી	પ્રેમાનંદ	આખ્યાનશિરોમણિ
18મી	શામળ ભટ્ટ	પદ્યવાર્તા
18મી-19મી	દયારામ	ગરબી; છેલ્લા મહાન કવિ

8.8 મધ્યકાલીન કવિ-કૃતિ સારણી

હવે આપણે મધ્યકાલીન યુગના મુખ્ય કવિઓ અને એમની મુખ્ય ઓળખ એક જ સારણીમાં જોઈશું. પરીક્ષા પહેલાં આ સારણી ઝડપથી પુનરાવર્તન માટે સૌથી ઉપયોગી છે.

આ સારણીમાં દરેક કવિનો સમય (આશરે), એમની મુખ્ય ધારા/સ્વરૂપ અને એમની એક પ્રખ્યાત ઓળખ/કૃતિ આપી છે. એક નજરમાં આખો યુગ આવરી લેવાનો આ પ્રયાસ છે.

નોંધ રાખો કે નરસિંહ મહેતા (આદિ કવિ) થી મધ્યકાલીન ભક્તિ યુગ ભવ્ય રીતે શરૂ થાય છે અને દયારામ (છેલ્લા મહાન કવિ) સાથે મધ્યકાલીન યુગ પૂરો થાય છે.

વચ્ચે ભાલણ (આખ્યાનના પિતા), મીરાંબાઈ (કૃષ્ણ-પ્રેમની ભક્તકવયિત્રી), અખો (જ્ઞાનધારા), પ્રેમાનંદ (આખ્યાનશિરોમણિ) અને શામળ ભટ્ટ (પદ્યવાર્તા) — આ બધા મહત્વના કવિઓ આવે છે.

આ ક્રમ અને ઓળખ યાદ રાખવાથી 'કવિ-કૃતિ મેળવો' (matching) અને 'કોણ કયા સ્વરૂપના કવિ?' જેવા પ્રશ્નો સહેલાઈથી ઉકેલાય છે.

મધ્યકાલીન મુખ્ય કવિ-કૃતિ સારણી

કવિ	સમય (આશરે)	મુખ્ય ઓળખ/સ્વરૂપ	પ્રખ્યાત કૃતિ/પદ
નરસિંહ મહેતા	15મી સદી	આદિ કવિ; પદ-પ્રભાતિયાં	વૈષ્ણવ જન; અખિલ બ્રહ્માંડમાં
મીરાંબાઈ	16મી સદી	કૃષ્ણભક્ત કવયિત્રી; પદ	મેરે તો ગિરધર ગોપાલ
ભાલણ	15મી-16મી સદી	આખ્યાનના પિતા	કાદંબરી; નળાખ્યાન
અખો	17મી સદી	જ્ઞાનધારા; છપ્પા	અખાના છપ્પા
પ્રેમાનંદ	17મી સદી	આખ્યાનશિરોમણિ; આખ્યાન	નળાખ્યાન; સુદામાચરિત્ર
શામળ ભટ્ટ	18મી સદી	પદ્યવાર્તા	સિંહાસન બત્રીસી
દયારામ	18મી-19મી સદી	છેલ્લા મહાન કવિ; ગરબી	રસિકવલ્લભ; શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું

8.9 સ્વરૂપ-રચયિતા ઝડપી સારણી

પરીક્ષામાં ઘણીવાર સીધો પ્રશ્ન આવે છે કે 'આ સ્વરૂપના મુખ્ય કવિ કોણ?'. એટલે દરેક સ્વરૂપ સાથે જે કવિનું નામ સૌથી પહેલાં યાદ આવવું જોઈએ, એ અહીં એક સારણીમાં આપ્યું છે.

આ સારણી 'સ્વરૂપ → કવિ' ની જોડી (pair) તરીકે યાદ રાખવી. દા.ત. આખ્યાન સાંભળતાં જ પ્રેમાનંદ, છપ્પા સાંભળતાં જ અખો, અને પદ્યવાર્તા સાંભળતાં જ શામળ ભટ્ટ — એમ આપોઆપ યાદ આવવું જોઈએ.

આ રીતે જોડી બનાવીને યાદ રાખવાથી 'મેળવો' (matching) અને 'ખાલી જગ્યા પૂરો' પ્રકારના પ્રશ્નોમાં ભૂલ થતી નથી.

ધ્યાન રાખો કે કેટલાક કવિ એક કરતાં વધારે સ્વરૂપમાં કામ કરી શકે છે, પણ પરીક્ષા માટે 'સૌથી મુખ્ય જોડી' જ યાદ રાખવી સૌથી સલામત છે.

નીચેની સારણી આ આખા પ્રકરણનો સૌથી મહત્વનો revision-ભાગ છે — એને બરાબર ગોખી લેવી.

સ્વરૂપ → મુખ્ય રચયિતા

સ્વરૂપ	મુખ્ય રચયિતા
આખ્યાન	પ્રેમાનંદ (પિતા: ભાલણ)
પદ	નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ
પ્રભાતિયું	નરસિંહ મહેતા
છપ્પા	અખો
પદ્યવાર્તા	શામળ ભટ્ટ
ગરબી	દયારામ
ગરબો	વલ્લભ ભટ્ટ

8.10 પરીક્ષામાં ગૂંચવાતી જોડીઓ (ભૂલ-નિવારણ)

પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીઓ મધ્યકાલીન સ્વરૂપો અને કવિઓ વચ્ચે વારંવાર ગૂંચવાય છે. અહીં એવી જોડીઓ આપી છે, જ્યાં મોટે ભાગે ભૂલ થાય છે — એને ધ્યાનથી સમજવાથી ભૂલ ટળે છે.

પહેલી ગૂંચ: 'ગરબી' અને 'ગરબો'. યાદ રાખો — ગરબી = કૃષ્ણ-પ્રેમ = દયારામ; ગરબો = દેવી-સ્તુતિ + નૃત્ય = વલ્લભ ભટ્ટ. નામ લગભગ સરખાં હોવાથી અહીં વારંવાર ભૂલ થાય છે.

બીજી ગૂંચ: 'છપ્પા' — અખા અને શામળ બંનેએ છપ્પા લખ્યા છે. પણ અખાના છપ્પા = જ્ઞાન-વેદાંતના (ગંભીર); શામળના છપ્પા = નીતિ-વ્યવહારના. પરીક્ષામાં માત્ર 'છપ્પા' પૂછાય તો સૌથી પ્રખ્યાત જવાબ = અખો.

ત્રીજી ગૂંચ: આખ્યાનના 'પિતા' અને 'શિરોમણિ'. પિતા/આધ રચયિતા = ભાવણ; શિરોમણિ (સૌથી મોટા કવિ) = પ્રેમાનંદ. આ બે અલગ છે — એક પાયો નાખનાર, બીજો શિખર.

ચોથી ગૂંચ: 'આદિ કવિ' અને 'છેલ્લા મહાન કવિ'. આદિ કવિ = નરસિંહ મહેતા (શરૂઆત); છેલ્લા મહાન કવિ = દયારામ (અંત). યુગની શરૂઆત અને અંત — બંને ખાસ યાદ રાખવાં.

આ ભૂલ-નિવારણની જોડીઓ બરાબર સમજવાથી 'મેળવો' (matching) અને ખાલી જગ્યા પ્રકારના પ્રશ્નોમાં ભૂલ થતી નથી.

ગૂંચવાતી જોડીઓ — સ્પષ્ટતા

ગૂંચ	સાચું યાદ
ગરબી vs ગરબો	ગરબી = દયારામ (કૃષ્ણ); ગરબો = વલ્લભ ભટ્ટ (દેવી)
છપ્પા	અખો = જ્ઞાન; શામળ = નીતિ
આખ્યાન પિતા vs શિરોમણિ	પિતા = ભાવણ; શિરોમણિ = પ્રેમાનંદ
આદિ vs છેલ્લા કવિ	આદિ = નરસિંહ; છેલ્લા = દયારામ

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ગરબી = દયારામ; ગરબો = વલ્લભ ભટ્ટ.
- ★ છપ્પા (પ્રખ્યાત) = અખો.
- ★ આખ્યાનના પિતા = ભાવણ; શિરોમણિ = પ્રેમાનંદ.
- ★ આદિ કવિ = નરસિંહ; છેલ્લા મહાન કવિ = દયારામ.

8.11 સારાંશ અને પુનરાવર્તન

આ પ્રકરણમાં આપણે મધ્યકાલીન યુગનાં બધાં મુખ્ય સાહિત્ય-સ્વરૂપો — આખ્યાન, પદ, ભજન, ગરબી, ગરબો, રાસ, ફાગુ, પદ્યવાર્તા, છપ્પા, આરતી, પ્રભાતિયું અને કાફી — એમની વ્યાખ્યા અને મુખ્ય રચયિતા સાથે જોયાં.

આપણે ભક્તિધારા અને જ્ઞાનધારા વચ્ચેનો ભેદ સમજ્યો — ભક્તિધારા હૃદય-પ્રેમની છે (નરસિંહ, મીરાં, દયારામ), જ્યારે જ્ઞાનધારા બુદ્ધિ-બોધની છે (અખો). ઉપરાંત જૈન સાહિત્યનું ભાષા-સંરક્ષણમાં પ્રદાન પણ જોયું.

આપણે મધ્યકાલીન કવિઓનો સમય-ક્રમ, મુખ્ય કવિ-કૃતિ સારણી અને સ્વરૂપ-રચયિતા સારણી પણ જોઈ, જે પરીક્ષા પહેલાંના ઝડપી પુનરાવર્તન માટે સૌથી ઉપયોગી છે.

આખા યુગનો ક્રમ યાદ રાખો: નરસિંહ મહેતા (શરૂઆત/આદિ કવિ) → ભાલણ, મીરાં, અખો, પ્રેમાનંદ, શામળ → દયારામ (અંત/છેલ્લા મહાન કવિ).

આ સારાંશ-પ્રકરણ આખા મધ્યકાલીન વિભાગનો નકશો છે — એને બરાબર સમજી અને ગોખી લેવાથી પરીક્ષામાં મધ્યકાલીન સાહિત્યના મોટા ભાગના પ્રશ્નો સહેલાઈથી ઉકેલાશે.

પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ પ્ર: આખ્યાનના સૌથી મોટા કવિ કોણ? — જ: પ્રેમાનંદ.
- ★ પ્ર: આખ્યાનના પિતા/આદ્ય રચયિતા કોણ? — જ: ભાલણ.
- ★ પ્ર: જ્ઞાનધારાના મુખ્ય કવિ કોણ? — જ: અખો.
- ★ પ્ર: પદ્યવાર્તાના કવિ કોણ? — જ: શામળ ભટ્ટ.
- ★ પ્ર: ગરબીના રચયિતા કોણ? — જ: દયારામ.
- ★ પ્ર: પ્રભાતિયાં માટે કયા કવિ જાણીતા? — જ: નરસિંહ મહેતા.
- ★ પ્ર: 'છપ્પા' એટલે કેટલી પંક્તિનું કાવ્ય? — જ: છ (6) પંક્તિનું.
- ★ પ્ર: ફાગુ સ્વરૂપ કયા સમય/ઋતુ સાથે જોડાયેલું છે? — જ: વસંત-ફાગણ (હોળી).
- ★ પ્ર: આખ્યાનનો ભાગ કયા નામે ઓળખાય? — જ: કડવું.
- ★ પ્ર: મધ્યકાલીન યુગની શરૂઆત અને અંત કયા કવિથી? — જ: શરૂઆત નરસિંહ મહેતાથી, અંત દયારામથી.

ભાગ B — અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય

દયારામ સાથે મધ્યકાલીન યુગ પૂરો થાય છે અને આશરે ઈ.સ. 1850 પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'અર્વાચીન યુગ' (નવો યુગ) શરૂ થાય છે. આ યુગની શરૂઆતનો સમય 'સુધારક યુગ' તરીકે ઓળખાય છે. આ બદલાવ પાછળ ત્રણ મોટાં કારણો હતાં — અંગ્રેજી શિક્ષણ, છાપખાનું (મુદ્રણ) અને સમાજસુધારાની ભાવના. આ યુગમાં પહેલીવાર ગદ્ય (નિબંધ, વાર્તા, અખબાર) નો ઊંડો વિકાસ થયો, સમાજના ખોટા રિવાજો સામે અવાજ ઊઠ્યો અને સાહિત્ય ભક્તિમાંથી નીકળીને સમાજ અને જીવનની વાસ્તવિકતા તરફ વળ્યું. આ પ્રકરણમાં આપણે અર્વાચીન યુગના આરંભ, એનાં કારણો, અંગ્રેજી શિક્ષણ અને છાપખાનાનો પ્રભાવ, સમાજસુધારાનું આંદોલન, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, પ્રથમ ગુજરાતી અખબાર, સામયિકોનો ઉદય અને મધ્યકાલીન-અર્વાચીન વચ્ચેનો તફાવત સરળ ગુજરાતીમાં વિગતે સમજીશું. પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ આ વિભાગના સાલ-સંવત અને નામો ખૂબ મહત્વના છે.

9.1 અર્વાચીન યુગ એટલે શું?

'અર્વાચીન' એટલે 'નવો' કે 'આધુનિક'. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આશરે ઈ.સ. 1850 પછીના સમયને 'અર્વાચીન યુગ' કહેવામાં આવે છે.

આ યુગ પહેલાંના આશરે હજાર વર્ષના સાહિત્યને 'મધ્યકાલીન યુગ' કહેવાય છે, જે મુખ્યત્વે ભક્તિ અને પદ્ય (કવિતા) નો યુગ હતો.

અર્વાચીન યુગમાં સાહિત્યનો વિષય, સ્વરૂપ અને હેતુ — બધું બદલાયું. હવે સાહિત્ય માત્ર ભગવાનની ભક્તિ પૂરતું મર્યાદિત ન રહ્યું, પણ સમાજ, દેશ, શિક્ષણ અને માણસના જીવન વિશે પણ લખાવા લાગ્યું.

આ યુગની શરૂઆતનો સમય 'સુધારક યુગ' તરીકે ઓળખાય છે, કારણ કે આ સમયના લેખકો અને વિચારકોએ સમાજસુધારા પર સૌથી વધારે ભાર મૂક્યો.

અર્વાચીન યુગમાં અંગ્રેજી સાહિત્યના સંપર્કથી નિબંધ, નવલકથા, નાટક, આત્મકથા અને ટૂંકી વાર્તા જેવાં સાલ નવાં સ્વરૂપો ગુજરાતીમાં આવ્યાં. એટલે માત્ર વિચાર જ નહીં, સાહિત્યનાં સ્વરૂપો પણ બદલાયાં.

આમ અર્વાચીન યુગ એ ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક મોટો વળાંક (turning point) છે, જ્યાંથી આધુનિક ગુજરાતી ગદ્ય, નિબંધ, વાર્તા અને પત્રકારત્વનો જન્મ થાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ અર્વાચીન = નવો/આધુનિક યુગ
- ★ આરંભ = આશરે ઈ.સ. 1850 પછી
- ★ શરૂઆતનો સમય = 'સુધારક યુગ'
- ★ મુખ્ય ભાર = સમાજસુધારો + ગદ્યનો વિકાસ
- ★ દયારામ પછી મધ્યકાલીન યુગ પૂરો; પછી અર્વાચીન શરૂ

9.2 અંગ્રેજી શિક્ષણનો પ્રભાવ

અર્વાચીન યુગ આવવાનું પહેલું મોટું કારણ એ અંગ્રેજી શિક્ષણ હતું. અંગ્રેજોના શાસન દરમિયાન ભારતમાં અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓ અને કોલેજો શરૂ થઈ.

અંગ્રેજી શિક્ષણ દ્વારા ગુજરાતના લોકો પશ્ચિમ (Western) ના નવા વિચારો — જેવા કે સ્વતંત્રતા, સમાનતા, વિજ્ઞાન, તર્ક (logic) અને માનવ-અધિકાર — ના સંપર્કમાં આવ્યા.

આ નવા વિચારોના કારણે ભણેલા-ગણેલા ગુજરાતીઓને સમજાયું કે સમાજમાં ઘણા ખોટા રિવાજો અને અંધશ્રદ્ધાઓ છે, જેને બદલવાની જરૂર છે. અંગ્રેજી સાહિત્ય (નિબંધ, નવલકથા, કવિતા, નાટક) વાંચીને ગુજરાતી લેખકોને નવા સાહિત્ય-સ્વરૂપોની પ્રેરણા મળી. એમણે એ સ્વરૂપો ગુજરાતીમાં અપનાવ્યાં.

આ સમયમાં મુંબઈ અને અમદાવાદ જેવાં શહેરો શિક્ષણ અને નવા વિચારોનાં કેન્દ્રો બન્યાં. એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (મુંબઈ) જેવી સંસ્થાઓમાં ભણેલા ગુજરાતી યુવાનો જ આગળ જતાં સુધારક અને લેખક બન્યા.

આમ અંગ્રેજી શિક્ષણે વિચાર પણ બદલ્યો અને સાહિત્યનું સ્વરૂપ પણ — એ અર્વાચીન યુગનો સૌથી મોટો પ્રેરક હતો.

- ▶ અંગ્રેજી શિક્ષણ = નવા (પશ્ચિમી) વિચારોનો સ્રોત
- ▶ નવા વિચાર = સ્વતંત્રતા, સમાનતા, વિજ્ઞાન, તર્ક
- ▶ પરિણામ = જૂના ખોટા રિવાજો સામે જાગૃતિ
- ▶ નવા સાહિત્ય-સ્વરૂપો (નિબંધ, નવલકથા, નાટક) ની પ્રેરણા
- ▶ કેન્દ્રો = મુંબઈ, અમદાવાદ (શિક્ષણ-સંસ્થાઓ)

9.3 છાપખાનું (મુદ્રણ) અને ગદ્યનો ઉદય

અર્વાચીન યુગ આવવાનું બીજું મોટું કારણ એ છાપખાનું (printing press) એટલે કે મુદ્રણ-યંત્રનો આવિષ્કાર અને પ્રચાર હતો.

છાપખાના પહેલાં દરેક પુસ્તક હાથેથી લખવું પડતું, એટલે પુસ્તકો ઓછાં, મોંઘાં અને થોડા લોકો પાસે જ રહેતાં. છાપખાનાથી હવે પુસ્તકો અને અખબારો ઝડપથી, સસ્તામાં અને મોટી સંખ્યામાં છપાવા લાગ્યાં.

છાપખાનાને કારણે જ્ઞાન અને વિચારો સામાન્ય લોકો સુધી પહોંચવા લાગ્યા. હવે કોઈ પણ લેખક પોતાના વિચારો છાપીને હજારો લોકો સુધી પહોંચાડી શકતો.

છાપખાનાની સૌથી મોટી અસર 'ગદ્ય' (prose — સામાન્ય લખાણ) પર પડી. અખબાર, નિબંધ, વાર્તા અને પુસ્તકો માટે ગદ્ય જરૂરી હતું, એટલે ગુજરાતી ગદ્યનો ઝડપથી વિકાસ થયો.

ગદ્યના વિકાસથી નવાં સ્વરૂપો શક્ય બન્યાં — નિબંધ, નવલકથા, ટૂંકી વાર્તા, જીવનચરિત્ર, આત્મકથા અને અખબારી લેખન. આ બધાં અર્વાચીન યુગનાં લક્ષણ બન્યાં, જે મધ્યકાલીન યુગમાં લગભગ નહોતાં.

મધ્યકાલીન યુગ મુખ્યત્વે પદ્ય (કવિતા) નો યુગ હતો; અર્વાચીન યુગમાં પહેલીવાર ગદ્ય મુખ્ય સ્થાને આવ્યું — અને એમાં છાપખાનાનો ફાળો સૌથી મોટો હતો.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ છાપખાનું = printing press (મુદ્રણ-યંત્ર)
- ★ અસર = પુસ્તકો-અખબારો સસ્તાં, ઝડપી, મોટી સંખ્યામાં
- ★ સૌથી મોટી અસર = ગદ્યનો ઉદય/વિકાસ
- ★ નવાં ગદ્ય-સ્વરૂપો = નિબંધ, નવલકથા, વાર્તા, આત્મકથા
- ★ મધ્યકાલીન = પદ્ય; અર્વાચીન = ગદ્ય મુખ્ય સ્થાને

9.4 સમાજસુધારો અને 'સુધારક યુગ'

અર્વાચીન યુગની શરૂઆતનો સમય 'સુધારક યુગ' તરીકે ઓળખાય છે, કારણ કે આ સમયના લેખકો અને વિચારકોનું મુખ્ય ધ્યેય સમાજસુધારો હતું. એ સમયે સમાજમાં ઘણા ખોટા રિવાજો અને કુરુદ્ધિઓ હતા — જેવા કે બાળલગ્ન, વિધવા-પુનર્લગ્ન પર પ્રતિબંધ, સ્ત્રીશિક્ષણનો અભાવ, અંધશ્રદ્ધા અને જ્ઞાતિ-ભેદભાવ.

સુધારક યુગના લેખકોએ પોતાના લખાણ, નિબંધ, અખબાર અને ભાષણ દ્વારા આ ખોટા રિવાજો સામે અવાજ ઉઠાવ્યો અને લોકોને જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

એમણે સ્ત્રીશિક્ષણ, વિધવા-પુનર્લગ્ન, અંધશ્રદ્ધા-નિવારણ અને સમાનતા જેવા સુધારાઓ માટે જોરદાર પ્રયત્ન કર્યો. એટલે આ યુગને 'સુધારક યુગ' નામ મળ્યું.

આ સુધારક-ભાવનાના અગ્રણીઓમાં નર્મદ અને દલપતરામ મુખ્ય હતા. નર્મદ આક્રમક અને નીડર સુધારક હતા, જ્યારે દલપતરામ સૌમ્ય સમજાવટ અને હાસ્ય દ્વારા સુધારાનો માર્ગ અપનાવતા.

આ સમયમાં સાહિત્ય માત્ર મનોરંજન કે ભક્તિ માટે નહીં, પણ 'સમાજને સુધારવાનું હથિયાર' બની ગયું — એ આ યુગની સૌથી મોટી ખાસિયત છે.

- ▶ સુધારક યુગ = સમાજસુધારા પર ભાર મૂકતો અર્વાચીન યુગનો આરંભ
- ▶ વિરોધ = બાળલગ્ન, અંધશ્રદ્ધા, જ્ઞાતિ-ભેદ, સ્ત્રીશિક્ષણનો અભાવ
- ▶ સમર્થન = સ્ત્રીશિક્ષણ, વિધવા-પુનર્લગ્ન, સમાનતા
- ▶ અગ્રણી = નર્મદ (નીડર), દલપતરામ (સૌમ્ય)
- ▶ સાહિત્ય = સમાજસુધારાનું હથિયાર

9.5 ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (1848)

અર્વાચીન યુગ અને સુધારક યુગના વિકાસમાં 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી' નો ફાળો ખૂબ મહત્વનો છે. એની સ્થાપના ઈ.સ. 1848 માં અમદાવાદમાં થઈ.

આ સંસ્થાની સ્થાપના અંગ્રેજ અધિકારી અને વિદ્વાન એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્બ્સ (A.K. Forbes) ના પ્રયત્નોથી થઈ. એમને આ કાર્યમાં કવિ દલપતરામનો ખૂબ સાથ મળ્યો.

આ સંસ્થાનો મુખ્ય હેતુ ગુજરાતી ભાષા (વર્નાક્યુલર = પ્રાદેશિક ભાષા) અને જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનો, ગુજરાતી પુસ્તકો છપાવવાનો, શાળાઓ-પુસ્તકાલયો ખોલવાનો અને લોકોમાં શિક્ષણ ફેલાવવાનો હતો.

આ સંસ્થાએ ગુજરાતી અખબારો અને સામયિકો શરૂ કર્યાં, અનેક પુસ્તકો છપાવ્યાં અને ગુજરાતી ભાષાના વિકાસમાં મોટું પ્રદાન કર્યું. એટલે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસમાં એ પાયાનો પથ્થર છે.

આ સંસ્થાએ 'બુદ્ધિપ્રકાશ' જેવું મહત્વનું સામયિક પણ શરૂ કર્યું, જે જ્ઞાન અને સુધારાના પ્રચારનું મુખ્ય માધ્યમ બન્યું. દલપતરામ આ સામયિક સાથે જોડાયેલા હતા.

આજે આ સંસ્થા 'ગુજરાત વિદ્યાસભા' ના નામે ઓળખાય છે અને હજી પણ ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના ક્ષેત્રે કાર્યરત છે.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી — ઝડપી હકીકતો

મુદ્દો	વિગત
સ્થાપના વર્ષ	ઈ.સ. 1848
સ્થળ	અમદાવાદ
સ્થાપક	A.K. Forbes (દલપતરામની મદદથી)
હેતુ	ગુજરાતી ભાષા-શિક્ષણ-જ્ઞાનનો પ્રચાર
સામયિક	બુદ્ધિપ્રકાશ
હાલનું નામ	ગુજરાત વિદ્યાસભા

9.6 પ્રથમ ગુજરાતી અખબાર: 'મુંબઈ સમાચાર' (1822)

અર્વાચીન યુગમાં પત્રકારત્વ (journalism) નો જન્મ થયો, અને એમાં સૌથી મહત્વનું નામ એટલે 'મુંબઈ સમાચાર'.

'મુંબઈ સમાચાર' એ પ્રથમ ગુજરાતી અખબાર છે, જે ઈ.સ. 1822 માં મુંબઈમાં શરૂ થયું. એને ફરદુનજી મર્ઝબાન નામના પારસી સજ્જને શરૂ કર્યું. આ અખબાર શરૂ થયું એ સમય બતાવે છે કે છાપખાનું અને ગદ્યનો વિકાસ કેવી રીતે પત્રકારત્વ સુધી પહોંચ્યો. અખબાર માટે સરળ, સ્પષ્ટ ગદ્ય જરૂરી હતું, જેણે ગુજરાતી ગદ્યને વધારે મજબૂત બનાવ્યું.

નોંધવા જેવું છે કે ગુજરાતી પત્રકારત્વના આરંભમાં પારસી સમુદાયનો ફાળો ઘણો મોટો રહ્યો. પારસીઓ વેપાર-વ્યવસાય માટે અંગ્રેજો સાથે નજીકના સંપર્કમાં હતા, એટલે છાપકામ અને અખબારી ક્ષેત્રે તેઓ આગળ રહ્યા.

'મુંબઈ સમાચાર' એ ભારતનાં સૌથી જૂનાં અખબારોમાંનું એક છે અને આટલાં વર્ષો પછી પણ પ્રકાશિત થાય છે — એ ગુજરાતી પત્રકારત્વનું ગૌરવ છે.

આ અખબારે લોકોને સમાચાર, વિચારો અને સમાજસુધારાના સંદેશ પહોંચાડ્યા, એટલે અર્વાચીન-સુધારક યુગના વિકાસમાં એનો મોટો ફાળો રહ્યો.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ પ્રથમ ગુજરાતી અખબાર = 'મુંબઈ સમાચાર'
- ★ શરૂ થયું = ઈ.સ. 1822, મુંબઈ
- ★ શરૂ કરનાર = ફરદુનજી મર્ઝબાન (પારસી)
- ★ પત્રકારત્વના આરંભમાં પારસી સમુદાયનો મોટો ફાળો
- ★ ભારતનાં સૌથી જૂનાં અખબારોમાંનું એક; આજે પણ ચાલુ

9.7 સામયિકો અને નવાં ગદ્ય-સ્વરૂપોનો ઉદય

અખબારની સાથે-સાથે અર્વાચીન યુગમાં 'સામયિક' (magazine/periodical) નો પણ ઉદય થયો. સામયિક એટલે નિયમિત સમયે (દર મહિને કે પખવાડિયે) પ્રગટ થતું વિચાર-સાહિત્યનું પ્રકાશન.

આ સમયમાં 'બુદ્ધિપ્રકાશ' જેવું સામયિક ખૂબ મહત્વનું બન્યું, જે જ્ઞાન, સુધારો અને સાહિત્યના વિચારોના પ્રચારનું માધ્યમ હતું. નર્મદે 'ડાંડિયો' નામનું સુધારક સામયિક શરૂ કર્યું, જે જૂની રૂઢિઓ સામે નીડરપણે અવાજ ઉઠાવતું.

સામયિકોને કારણે લેખકોને નિયમિત રીતે પોતાના વિચારો, નિબંધ અને રચનાઓ પ્રગટ કરવાનું વ્યાસપીઠ (platform) મળ્યું. એનાથી નવા લેખકો ઘડાયા અને ગદ્ય-લેખન કૌશલ્ય-ફાલ્યું.

આ યુગમાં ગુજરાતીમાં પ્રથમવાર નિબંધ, મૌલિક નવલકથા ('કરણ ઘેલો', 1866), આત્મકથા ('મારી હકીકત') અને શબ્દકોશ ('નર્મકોશ') જેવાં સ્વરૂપો આવ્યાં — જે ગદ્યના વિકાસનું સીધું પરિણામ હતું.

આમ અખબાર અને સામયિક માત્ર સમાચાર કે મનોરંજનનું સાધન ન રહ્યાં, પણ સમાજજાગૃતિ, શિક્ષણ અને નવા સાહિત્યના ઘડતરનું મુખ્ય માધ્યમ બન્યાં.

પરીક્ષામાં સામયિક અને એના તંત્રી/સ્થાપકની જોડી (દા.ત. ડાંડિયો-નર્મદ, બુદ્ધિપ્રકાશ-દલપતરામ) વારંવાર પૂછાય છે, એટલે એ ખાસ યાદ રાખવી.

અર્વાચીન યુગનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

પ્રકાશન	પ્રકાર	સંબંધિત નામ/વર્ષ
મુંબઈ સમાચાર	પ્રથમ ગુજરાતી અખબાર	ફરદુનજી મર્ઝબાન (1822)
બુદ્ધિપ્રકાશ	સામયિક	દલપતરામ સાથે જોડાયેલું
ડાંડિયો	સુધારક સામયિક	નર્મદ
કરણ ઘેલો	પ્રથમ મૌલિક નવલકથા	નંદશંકર મહેતા (1866)

9.8 મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન યુગનો તફાવત

પરીક્ષામાં વારંવાર પૂછાય છે કે મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન યુગ વચ્ચે શો તફાવત છે. એ સમજવાથી બંને યુગની ઓળખ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

મધ્યકાલીન યુગ મુખ્યત્વે 'પદ્ય' (કવિતા) અને 'ભક્તિ' નો યુગ હતો. એમાં ભગવાન, ભક્તિ અને ધાર્મિક કથાઓ મુખ્ય વિષય હતા, અને રચનાઓ ગાવા માટે હતી.

અર્વાચીન યુગમાં 'ગદ્ય' (નિબંધ, વાર્તા, નવલકથા, અખબાર) મુખ્ય સ્થાને આવ્યું. એમાં સમાજ, દેશ, શિક્ષણ, સુધારો અને માણસનું વાસ્તવિક જીવન મુખ્ય વિષય બન્યા.

મધ્યકાલીન સાહિત્યનો હેતુ મુખ્યત્વે ભક્તિ-ઉપદેશ-મનોરંજન હતો, જ્યારે અર્વાચીન સાહિત્યનો હેતુ સમાજજાગૃતિ, સુધારો અને નવા વિચારોનો પ્રચાર બન્યો.

બીજો મોટો ભેદ 'દૃષ્ટિ' નો છે — મધ્યકાલીન સાહિત્ય મુખ્યત્વે પરલોક (ભગવાન, મોક્ષ) તરફ જોતું, જ્યારે અર્વાચીન સાહિત્ય આ લોક (સમાજ, વર્તમાન જીવન, દેશ) તરફ જોવા લાગ્યું.

આ તફાવત નીચેની સારણીમાં એક નજરમાં જોઈ શકાય — જે પરીક્ષા માટે ખૂબ ઉપયોગી છે.

મધ્યકાલીન vs અર્વાચીન યુગ

મુદ્દો	મધ્યકાલીન યુગ	અર્વાચીન યુગ
સમય	આશરે 1850 પહેલાં	આશરે 1850 પછી
મુખ્ય સ્વરૂપ	પદ્ય (કવિતા)	ગદ્ય (નિબંધ, વાર્તા, અખબાર)
મુખ્ય વિષય	ભક્તિ, ભગવાન, ધાર્મિક કથા	સમાજ, સુધારો, જીવન, દેશ
હેતુ	ભક્તિ-ઉપદેશ-મનોરંજન	સમાજજાગૃતિ-સુધારો-નવા વિચાર
દૃષ્ટિ	પરલોક (ભગવાન, મોક્ષ)	આ લોક (વર્તમાન જીવન, દેશ)
પ્રેરક પરિબળ	ભક્તિ આંદોલન	અંગ્રેજી શિક્ષણ + છાપખાનું

9.9 સુધારક યુગની મર્યાદાઓ અને મહત્ત્વ

સુધારક યુગે ગુજરાતી સમાજ અને સાહિત્ય બંનેને નવી દિશા આપી, પણ એની કેટલીક મર્યાદાઓ પણ હતી, જે સમજવી જરૂરી છે.

આ યુગના સુધારકો મુખ્યત્વે અંગ્રેજી-ભણેલા શહેરી વર્ગના હતા, એટલે એમના વિચારો અને સુધારા ઘણીવાર સામાન્ય ગ્રામજનતા સુધી પૂરી રીતે પહોંચતા નહોતા. સુધારાનો વ્યાપ મર્યાદિત રહ્યો.

કેટલીકવાર પશ્ચિમના વિચારોના ઉત્સાહમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ અને પરંપરાનું મૂલ્ય ઓછું અંકાયું — એ સામે પાછળથી પ્રતિક્રિયા પણ આવી. પંડિત યુગમાં ભારતીય દર્શન અને સંસ્કૃતિ તરફ ફરી ધ્યાન ગયું.

આ યુગનું સાહિત્ય ઘણીવાર 'સુધારાનો સંદેશ' આપવાના ઉત્સાહમાં કલાત્મકતા કરતાં ઉપદેશ-પ્રધાન બની જતું. એટલે કેટલીક રચનાઓમાં સાહિત્યિક ઊંડાણ ઓછું જોવા મળે છે.

છતાં આ યુગનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ઘણું મોટું છે — એણે ગુજરાતી ગદ્યનો પાયો નાખ્યો, સ્ત્રીશિક્ષણ અને સમાનતા જેવા વિચારોને જન્મ આપ્યો, અને સાહિત્યને સમાજ સાથે જોડ્યું.

આમ સુધારક યુગ એ ગુજરાતી સાહિત્યનો 'આધાર-યુગ' છે — એની મર્યાદાઓ છતાં, એણે જે પાયો નાખ્યો તેના પર જ આગળના પંડિત યુગ અને ગાંધી યુગની ભવ્ય ઇમારત ઊભી થઈ.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ મર્યાદા = સુધારા મુખ્યત્વે શહેરી, ભણેલા વર્ગ પૂરતા
- ★ મર્યાદા = ઘણીવાર ઉપદેશ-પ્રધાન, કલાત્મકતા ઓછી
- ★ મહત્ત્વ = ગુજરાતી ગદ્યનો પાયો
- ★ મહત્ત્વ = સ્ત્રીશિક્ષણ, સમાનતા જેવા વિચારોનો જન્મ

9.10 અર્વાચીન યુગના તબક્કા (એક નજરમાં)

અર્વાચીન યુગ એક જ સરખો યુગ નથી — એમાં સમય સાથે જુદા-જુદા તબક્કા (phases) આવ્યા. આ તબક્કા સમજવાથી આખા અર્વાચીન સાહિત્યનો નકશો સ્પષ્ટ થાય છે, અને આ પ્રકરણ પછી આવનારા પ્રકરણો સાથે જોડાણ બંધાય છે.

પહેલો તબક્કો 'સુધારક યુગ' અથવા 'દલપત-નર્મદ યુગ' (આશરે 1850-1885) છે, જે આ પ્રકરણનો મુખ્ય વિષય છે. એમાં મુખ્ય ભાર સમાજસુધારો, જનજાગૃતિ અને ગદ્યનો આરંભ હતો. અગ્રણી: નર્મદ અને દલપતરામ.

બીજો તબક્કો 'પંડિત યુગ' અથવા 'સાક્ષર યુગ' (આશરે 1885-1915) છે, જેમાં ગંભીર ચિંતન, વિદ્વત્તા અને કલાત્મકતા પર ભાર આવ્યો. અગ્રણી: ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મણિલાલ દ્વિવેદી, રમણભાઈ નીલકંઠ.

ત્રીજો તબક્કો 'ગાંધી યુગ' (આશરે 1915 પછી) છે, જેમાં ગાંધીજીની અસર નીચે સાહિત્ય સામાન્ય માણસ, સત્ય-અહિંસા અને રાષ્ટ્રીય ભાવના તરફ વળ્યું.

આમ અર્વાચીન યુગનો પ્રવાહ આ રીતે વહે છે: સુધારક યુગ (સમાજસુધારો) → પંડિત યુગ (વિદ્વત્તા) → ગાંધી યુગ (રાષ્ટ્રીય ભાવના). દરેક તબક્કાએ આગળના તબક્કાના પાયા પર નવું ઉમેર્યું.

આ ક્રમ યાદ રાખવાથી 'કયો યુગ પહેલાં, કયો પછી?' અને 'કયો કવિ કયા યુગનો?' જેવા પ્રશ્નો સહેલાઈથી ઉકેલાય છે.

અર્વાચીન યુગના તબક્કા

તબક્કો	સમય (આશરે)	મુખ્ય ભાર
સુધારક / દલપત-નર્મદ યુગ	1850-1885	સમાજસુધારો, ગદ્યનો આરંભ
પંડિત / સાક્ષર યુગ	1885-1915	વિદ્વત્તા, ગંભીર ચિંતન
ગાંધી યુગ	1915 પછી	રાષ્ટ્રીય ભાવના, સામાન્ય માણસ

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ અર્વાચીન યુગના તબક્કા = સુધારક → પંડિત → ગાંધી.
- ★ સુધારક યુગ = 1850-1885 (નર્મદ-દલપતરામ).
- ★ પંડિત યુગ = 1885-1915 (વિદ્વત્તા).
- ★ ગાંધી યુગ = 1915 પછી (રાષ્ટ્રીય ભાવના).

9.11 સારાંશ અને પુનરાવર્તન

આ પ્રકરણમાં આપણે જોયું કે દયારામ પછી, આશરે ઇ.સ. 1850 ની આસપાસ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અર્વાચીન યુગ શરૂ થાય છે, જેની શરૂઆતનો સમય 'સુધારક યુગ' તરીકે ઓળખાય છે.

આ યુગ આવવાનાં ત્રણ મુખ્ય કારણો છે — અંગ્રેજી શિક્ષણ (નવા વિચાર), છાપખાનું (મુદ્રણ → ગદ્યનો ઉદય) અને સમાજસુધારાની ભાવના. આ ત્રણેય મળીને સાહિત્યનો ચહેરો બદલી નાખ્યો.

આ યુગની બે મહત્વની ઘટનાઓ યાદ રાખવી: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (1848, A.K. Forbes + દલપતરામ; હાલ ગુજરાત વિદ્યાસભા) અને પ્રથમ ગુજરાતી અખબાર 'મુંબઈ સમાચાર' (1822, ફરદુનજી મર્ઝબાન).

આ યુગમાં અખબાર અને સામયિક (બુદ્ધિપ્રકાશ, ડાંડિયો) દ્વારા પત્રકારત્વ અને ગદ્ય-લેખનનો વિકાસ થયો, અને પ્રથમ નવલકથા, આત્મકથા, શબ્દકોશ જેવાં નવાં સ્વરૂપો આવ્યાં.

મધ્યકાલીન યુગ પદ્ય-ભક્તિનો હતો, જ્યારે અર્વાચીન યુગ ગદ્ય-સમાજસુધારાનો છે — આ મુખ્ય તફાવત છે.

ટૂંકમાં, અર્વાચીન યુગનો આરંભ એ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભક્તિમાંથી સમાજ તરફ, પદ્યમાંથી ગદ્ય તરફ અને જૂના રિવાજમાંથી નવા વિચારો તરફનો મોટો વળાંક છે — જે પરીક્ષા માટે ખૂબ મહત્વનો વિભાગ છે.

પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ પ્ર: ગુજરાતી સાહિત્યમાં અર્વાચીન યુગ આશરે ક્યારથી શરૂ થયો? — જ: આશરે ઇ.સ. 1850 પછી.
- ★ પ્ર: અર્વાચીન યુગની શરૂઆતનો સમય કયા નામે ઓળખાય છે? — જ: સુધારક યુગ.
- ★ પ્ર: અર્વાચીન યુગ આવવાનાં મુખ્ય કારણો કયાં? — જ: અંગ્રેજી શિક્ષણ, છાપખાનું, સમાજસુધારો.
- ★ પ્ર: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના ક્યારે અને કોણે કરી? — જ: 1848 માં, A.K. Forbes (દલપતરામની મદદથી).
- ★ પ્ર: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી હાલ કયા નામે ઓળખાય છે? — જ: ગુજરાત વિદ્યાસભા.
- ★ પ્ર: પ્રથમ ગુજરાતી અખબાર કયું? — જ: 'મુંબઈ સમાચાર' (1822).
- ★ પ્ર: 'મુંબઈ સમાચાર' કોણે શરૂ કર્યું? — જ: ફરદુનજી મર્ઝબાને.
- ★ પ્ર: નર્મદે કયું સુધારક સામયિક શરૂ કર્યું? — જ: ડાંડિયો.
- ★ પ્ર: છાપખાનાની સૌથી મોટી અસર શેના પર પડી? — જ: ગદ્યના વિકાસ પર.
- ★ પ્ર: મધ્યકાલીન યુગ મુખ્યત્વે કયા સ્વરૂપનો અને અર્વાચીન યુગ કયા સ્વરૂપનો? — જ: મધ્યકાલીન = પદ્ય; અર્વાચીન = ગદ્ય.

નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે, જે "વીર નર્મદ" તરીકે ઓળખાય છે, એ ગુજરાતી સાહિત્યના અર્વાચીન (આધુનિક) યુગના પ્રથમ અને સૌથી મોટા પ્રણેતા ગણાય છે. તેમનો જન્મ 1833માં અને અવસાન 1886માં થયું. તેઓ માત્ર કવિ જ નહોતા, પણ ગદ્યલેખક, કોશકાર, આત્મકથાકાર, પત્રકાર અને સમાજસુધારક પણ હતા. ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ શબ્દકોશ, પ્રથમ આત્મકથા અને ગુજરાતનું ગૌરવગાન — આ ત્રણેય મહત્વનાં યોગદાન નર્મદનાં છે. તેમની ઓળખ "સુધારાના યુગનો લડવૈયો" તરીકે થાય છે, કારણ કે તેમણે જૂની રૂઢિઓ, અંધશ્રદ્ધા અને સામાજિક અન્યાય સામે કલમ ઉઠાવી. આ પ્રકરણમાં આપણે નર્મદનું જીવન, તેમનું બહુમુખી યોગદાન, તેમની મુખ્ય કૃતિઓ, તેમની ગદ્ય-કવિતા-શૈલી, તેમની પ્રખ્યાત પંક્તિઓ અને તેમની સુધારક-ભૂમિકા વિગતે જોઈશું. પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ નર્મદ વિશેના પ્રશ્નો ગુજરાતી સાહિત્યના દરેક પેપરમાં લગભગ નિશ્ચિત હોય છે, તેથી આ પ્રકરણ ધ્યાનથી તૈયાર કરવું જરૂરી છે.

10.1 પરિચય અને ઐતિહાસિક સ્થાન

ગુજરાતી સાહિત્યમાં મુખ્ય બે યુગ ગણાય છે — મધ્યકાલીન યુગ અને અર્વાચીન (આધુનિક) યુગ. અર્વાચીન યુગની શરૂઆત નર્મદ અને દલપતરામથી થઈ એમ મનાય છે. આ બે કવિઓ "દલપત-નર્મદ યુગ" તરીકે ઓળખાય છે, જે ઈ.સ. 1850થી 1885 સુધીનો ગાળો ગણાય છે.

નર્મદ અંગ્રેજી શિક્ષણ પામેલા હતા અને પશ્ચિમના વિચારોથી પ્રભાવિત હતા. તેમણે ગુજરાતી સમાજને જૂની ઘરેડમાંથી બહાર કાઢીને નવા વિચારો તરફ વાળવાનું કામ કર્યું. તેથી તેમને "સુધારક યુગના અગ્રણી" કહેવામાં આવે છે.

નર્મદનું સૌથી મોટું યોગદાન એ છે કે તેમણે ગુજરાતી ગદ્યને નવો આકાર આપ્યો. તેમના પહેલાં ગુજરાતી ગદ્ય મુખ્યત્વે ધાર્મિક કે વ્યવહારુ લખાણ પૂરતું મર્યાદિત હતું. નર્મદે ગદ્યને વિચાર, દલીલ અને નિબંધનું માધ્યમ બનાવ્યું. એટલે જ તેમને "અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્યના પિતા" કહેવાય છે.

નર્મદ માત્ર લેખક નહોતા, પણ ક્રિયાશીલ સુધારક હતા. તેમણે પોતાના જીવનમાં વિધવા-પુનર્લગ્નને ટેકો આપ્યો અને જૂની રૂઢિઓ સામે ખુલ્લેઆમ લડ્યા. તેમની કલમ અને જીવન બંને એક જ દિશામાં ચાલતાં હતાં.

દલપતરામ અને નર્મદ — બંને એક જ યુગના હોવા છતાં સ્વભાવે સાવ અલગ હતા. દલપતરામ સૌમ્ય, બોધક અને હાસ્યવૃત્તિવાળા હતા, જ્યારે નર્મદ આક્રમક, નીડર અને ક્રાંતિકારી હતા. આ ભેદ બંને કવિને સમજવામાં ચાવીરૂપ છે.

પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ યાદ રાખવાનું કે નર્મદ બહુમુખી પ્રતિભા હતા — એક જ વ્યક્તિ કવિ, ગદ્યકાર, કોશકાર, આત્મકથાકાર અને પત્રકાર. આવી બહુમુખી પ્રતિભા ગુજરાતી સાહિત્યમાં બહુ ઓછા સર્જકોમાં જોવા મળે છે.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ નર્મદ = અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્યના પિતા.
- ★ અર્વાચીન યુગની શરૂઆત = દલપત-નર્મદ યુગ (આશરે 1850-1885).
- ★ નર્મદ = આક્રમક નીડર સુધારક; દલપતરામ = સૌમ્ય બોધક.
- ★ નર્મદ બહુમુખી પ્રતિભા — કવિ + ગદ્યકાર + કોશકાર + આત્મકથાકાર + પત્રકાર.

10.2 જન્મ, જીવન અને ઉપનામ "વીર નર્મદ"

નર્મદનું પૂરું નામ નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે હતું. તેમનો જન્મ ઇ.સ. 1833માં થયો અને અવસાન ઇ.સ. 1886માં થયું. તેમની અટક "દવે" હતી અને તેઓ સુરત સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલા હતા.

નર્મદને "વીર નર્મદ" એવું માનવાયક ઉપનામ મળ્યું. આ "વીર" શબ્દ તેમની નીડરતા, સુધારા માટેની હિંમત અને જૂની રૂઢિઓ સામે લડવાની તાકાત દર્શાવે છે. તેઓ જે માનતા તે ખુલ્લેઆમ કહેતા અને કરી બતાવતા.

નર્મદ પોતાનું ઉપનામ "નર્મ" પણ રાખ્યું હતું, જે તેમના નામ નર્મદાશંકર પરથી આવ્યું. તેમની કાવ્યસૃષ્ટિ સાથે જોડાયેલા ઘણા શબ્દોમાં "નર્મ" શબ્દ જોવા મળે છે, જેમ કે "નર્મકોશ", "નર્મકવિતા", "નર્મગદ્ય".

નર્મદનું જીવન સંઘર્ષમય રહ્યું. તેમણે સરકારી નોકરી છોડીને કલમને જ પોતાનો વ્યવસાય બનાવ્યો. એ સમયે માત્ર લેખનથી જીવન ગુજારવું ખૂબ મુશ્કેલ હતું, છતાં તેમણે હિંમતપૂર્વક આ માર્ગ પસંદ કર્યો. તેથી તેઓ ગુજરાતના પ્રથમ "વ્યાવસાયિક લેખકો"માંના એક ગણાય છે.

નોકરી છોડતી વખતે નર્મદે કલમને ખોળામાં લઈને 'હવેથી તારે આશરે છું' એવી ભાવનાથી લેખનને જ જીવનનું સાધન બનાવ્યું — આ ઘટના તેમના કલમ પ્રત્યેના સમર્પણનું પ્રતીક છે.

પોતાના સિદ્ધાંતો માટે જીવનભર લડનાર નર્મદનું જીવન જ "યા ડોમ કરીને પડો, ફતેહ છે આગે" એ તેમના જ સૂત્રનું જીવંત ઉદાહરણ બની રહ્યું.

નર્મદ — મૂળભૂત માહિતી

વિગત	માહિતી
પૂરું નામ	નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે
ઉપનામ	વીર નર્મદ / નર્મ
જન્મ	1833
અવસાન	1886
શહેર	સુરત
ઓળખ	અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્યના પિતા, સુધારક

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ પૂરું નામ = નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે.
- ★ ઉપનામ = વીર નર્મદ ("વીર" = નીડર સુધારક).
- ★ જન્મ 1833, અવસાન 1886; સુરત સાથે જોડાયેલા.
- ★ ગુજરાતના પ્રથમ વ્યાવસાયિક લેખકોમાંના એક.

10.3 "જય જય ગરવી ગુજરાત" — ગુજરાતનું ગૌરવગાન

નર્મદની સૌથી પ્રસિદ્ધ રચના "જય જય ગરવી ગુજરાત" છે. આ કાવ્ય ગુજરાત રાજ્યનું ગૌરવગાન (પ્રાર્થના-ગાન) ગણાય છે. "ગરવી" એટલે ગૌરવવાળી, ગર્વ કરવા જેવી. એટલે કે "ગૌરવશાળી ગુજરાતનો જય હો" એવો અર્થ થાય.

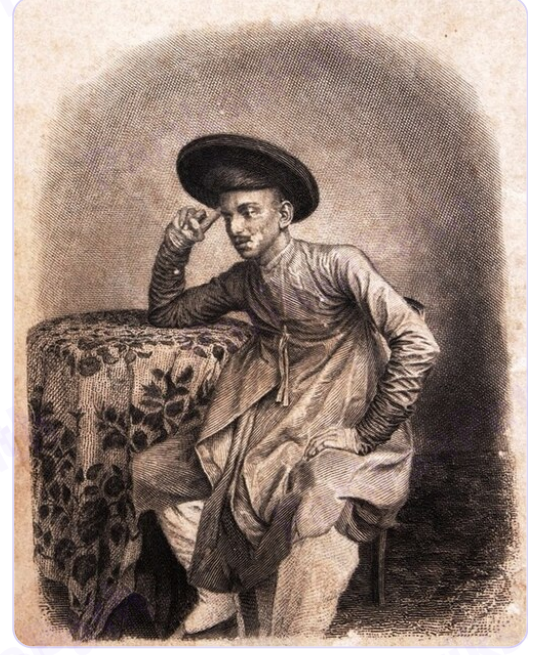
આ કાવ્યમાં નર્મદે ગુજરાતની ધરતી, સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ અને ગૌરવનું વર્ણન કર્યું છે. દરેક ગુજરાતીના હૃદયમાં માતૃભૂમિ પ્રત્યેનો પ્રેમ જગાડે એવી આ રચના છે.

આ કાવ્ય દ્વારા નર્મદે ગુજરાતી અસ્મિતા (ઓળખ અને ગૌરવ)ની ભાવનાને નવી ધાર આપી. તે સમયે જ્યારે પ્રાંતીય ઓળખ બહુ સ્પષ્ટ નહોતી, ત્યારે નર્મદે ગુજરાત નામની ભૌગોલિક અને સાંસ્કૃતિક ઓળખને ગીત દ્વારા ઘડી.

આ રચના માત્ર પ્રશંસા-ગીત નથી, પણ એમાં ગુજરાતની એકતા અને ગૌરવનો સંદેશ છે. એ સમયમાં લોકોમાં પ્રાદેશિક અભિમાન (પોતાની ભૂમિ માટેનો સ્વસ્થ ગર્વ) જગાડવાનું કામ આ ગીતે કર્યું.

આજે પણ સરકારી કાર્યક્રમો, શાળાઓ અને જાહેર સમારંભોમાં આ ગીત ગવાય છે. તેથી "જય જય ગરવી ગુજરાત"ને નર્મદની અમર રચના કહી શકાય.

પરીક્ષામાં વારંવાર પૂછાય છે કે "ગુજરાતનું ગૌરવગાન કોણે લખ્યું?" — તેનો જવાબ હંમેશા "વીર નર્મદ" થાય. આ હકીકત ભૂલવી ન જોઈએ.

Narmad

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ "જય જય ગરવી ગુજરાત" = ગુજરાતનું ગૌરવગાન, રચયિતા નર્મદ.
- ★ "ગરવી" = ગૌરવવાળી / ગર્વ કરવા જેવી.
- ★ આ રચના ગુજરાતી અસ્મિતાનું પ્રતીક છે.

10.4 "નર્મકોશ" — પ્રથમ ગુજરાતી શબ્દકોશ

નર્મદનું એક અમૂલ્ય યોગદાન છે "નર્મકોશ" — જે ગુજરાતી ભાષાનો પ્રથમ શબ્દકોશ (ડિક્શનરી) ગણાય છે. આ કોશમાં ગુજરાતી શબ્દોના અર્થ આપવામાં આવ્યા હતા.

"નર્મકોશ" નામ નર્મદના ઉપનામ "નર્મ" પરથી પડ્યું છે. એક જ વ્યક્તિએ આટલા મોટા કોશનું કામ હાથ ધર્યું એ તે સમય માટે અસાધારણ સિદ્ધિ હતી.

શબ્દકોશ બનાવવો એ ભાષાના વિકાસનું પાયાનું કામ છે. કોશ વગર ભાષાનું પ્રમાણ (સ્ટાન્ડર્ડ) નક્કી થઈ શકતું નથી. નર્મદે આ કામ કરીને ગુજરાતી ભાષાને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપવામાં મદદ કરી.

નર્મદે કોશ બનાવવા માટે ઘણાં વર્ષોની મહેનત કરી અને ઘણી આર્થિક મુશ્કેલીઓ વેઠી. છતાં તેમણે આ કામ પૂરું કરીને ગુજરાતી ભાષાની મોટી સેવા કરી.

આ કોશને કારણે ગુજરાતી શબ્દોના અર્થ, જોડણી અને વપરાશને એક પ્રમાણભૂત આધાર મળ્યો. પછીના કોશકારો અને ભાષાવિજ્ઞાનીઓ માટે નર્મકોશ પાયારૂપ બન્યો.

પરીક્ષામાં "પ્રથમ ગુજરાતી શબ્દકોશ કયો?" એ પ્રશ્ન વારંવાર પૂછાય છે — જવાબ "નર્મકોશ" અને રચયિતા "નર્મદ". આ બાબત ખાસ યાદ રાખવી.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ "નર્મકોશ" = પ્રથમ ગુજરાતી શબ્દકોશ, રચયિતા નર્મદ.
- ★ નામ "નર્મ" (નર્મદનું ઉપનામ) પરથી પડ્યું.
- ★ ભાષાના પ્રમાણીકરણ માટેનું પાયાનું કામ.

10.5 "મારી હકીકત" — પ્રથમ ગુજરાતી આત્મકથા

નર્મદે "મારી હકીકત" નામની આત્મકથા લખી, જે ગુજરાતી ભાષાની પ્રથમ આત્મકથા ગણાય છે. આત્મકથા એટલે લેખક પોતે પોતાના જીવનની વાત લખે તે.

"મારી હકીકત"માં નર્મદે પોતાના જીવનની સાચી અને નિખાવસ વાતો લખી છે. તેમણે પોતાની સફળતાઓ જ નહીં, પણ ભૂલો અને નબળાઈઓ પણ પ્રામાણિકપણે જણાવી છે. આ નિખાવસતા આ આત્મકથાની મોટી વિશેષતા છે.

આત્મકથા લખવી એ સાહસનું કામ છે, કારણ કે તેમાં લેખકે પોતાના ખાનગી જીવનને જાહેર કરવું પડે છે. નર્મદે આ સાહસ કરીને ગુજરાતી સાહિત્યમાં આત્મકથાની પરંપરા શરૂ કરી.

આ આત્મકથા તે સમયના સમાજનું, સુધારા-આંદોલનનું અને નર્મદના વ્યક્તિગત સંઘર્ષનું ચિત્ર પણ આપે છે. તેથી તે માત્ર જીવનકથા જ નહીં, એક ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ પણ બની રહે છે.

નર્મદની આ નિખાવસતા એ સમય માટે ખૂબ હિંમતભરી હતી — પોતાની ભૂલો જાહેર કરવી એ સહેલું નથી. એ રીતે "મારી હકીકત" એ સત્યનિષ્ઠ આત્મકથનનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રથમ ઉદાહરણ બની.

પરીક્ષામાં "પ્રથમ ગુજરાતી આત્મકથા કઈ?" એ પ્રશ્નનો જવાબ "મારી હકીકત" અને લેખક "નર્મદ" થાય — આ યાદ રાખવું ખૂબ જરૂરી છે.

નર્મદની 'પ્રથમ' સિદ્ધિઓ

પ્રથમ શું	કૃતિ
પ્રથમ ગુજરાતી શબ્દકોશ	નર્મકોશ
પ્રથમ ગુજરાતી આત્મકથા	મારી હકીકત
ગુજરાતનું ગૌરવગાન	જય જય ગરવી ગુજરાત

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ "મારી હકીકત" = પ્રથમ ગુજરાતી આત્મકથા, લેખક નર્મદ.
- ★ નિખાવસતા અને પ્રામાણિકતા તેની વિશેષતા.
- ★ તે સમયના સમાજ-સુધારાનું ચિત્ર પણ આપે છે.

10.6 "ડાંડિયો" સામયિક અને પત્રકારત્વ

નર્મદે "ડાંડિયો" નામનું સામયિક (મેગેઝિન) શરૂ કર્યું. "ડાંડિયો" એટલે જે ડાંડી પીટીને લોકોને જાગૃત કરે તે. આ નામ જ સૂચવે છે કે આ સામયિકનો હેતુ સમાજને જગાડવાનો, સુધારાનો સંદેશ ફેલાવવાનો હતો.

"ડાંડિયો" દ્વારા નર્મદે જૂની રૂઢિઓ, અંધશ્રદ્ધા, સામાજિક અન્યાય અને ખોટી પ્રથાઓ સામે ખુલ્લેઆમ ટીકા કરી. તેઓ નીડરપણે પોતાના વિચારો રજૂ કરતા.

આ સામયિક ગુજરાતી પત્રકારત્વના આરંભના તબક્કાનું મહત્વનું ઉદાહરણ છે. તેના દ્વારા નર્મદે ગદ્યને જનજાગૃતિ અને વિચારપ્રચારનું માધ્યમ બનાવ્યું.

નર્મદ માનતા હતા કે લેખકની ફરજ માત્ર મનોરંજન કરવાની નહીં, પણ સમાજને સાચી દિશા બતાવવાની છે. "ડાંડિયો" તેમની આ માન્યતાનું પ્રતિબિંબ હતું.

નર્મદ માત્ર સામયિક ચલાવનાર નહોતા — તેઓ નિબંધ, વ્યાખ્યાન અને લેખો દ્વારા પણ સતત સમાજ સાથે સંવાદ કરતા. તેમના નિબંધો વિચાર અને દલીલથી ભરેલા હતા, જે ગુજરાતી નિબંધ-લેખનનો પાયો બન્યા.

પરીક્ષામાં ઘણીવાર પૂછાય છે કે "ડાંડિયો સામયિક કોણે શરૂ કર્યું?" — જવાબ "નર્મદે". સામયિકના નામ અને તેના સુધારક હેતુને જોડીને યાદ રાખવું.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ "ડાંડિયો" સામયિક = નર્મદે શરૂ કર્યું.
- ★ હેતુ = સમાજજાગૃતિ અને સુધારાનો પ્રચાર.
- ★ ગુજરાતી પત્રકારત્વ અને નિબંધ-લેખનના આરંભનું ઉદાહરણ.

10.7 નર્મદની કવિતા અને ગદ્યશૈલી

નર્મદ માત્ર ગદ્યકાર નહોતા, ઊર્મિશીલ કવિ પણ હતા. તેમની કવિતામાં દેશપ્રેમ, સ્વાતંત્ર્ય, સુધારો અને જોમ-જુસ્સો ભારોભાર ભર્યો છે. તેમની કવિતા આળસ ખંખેરી કાર્ય માટે પ્રેરે એવી છે.

નર્મદની કવિતાનો સ્વર આક્રમક, ઉત્સાહપૂર્ણ અને જુસ્સાદાર છે. જ્યાં દલપતરામ સૌમ્ય બોધ આપે, ત્યાં નર્મદ લલકાર (પડકાર) અને જોમથી લોકોને જગાડે. એટલે નર્મદની કવિતા 'ક્રાંતિ-કવિતા' જેવી લાગે છે.

ગદ્યમાં નર્મદે વિચાર, દલીલ અને નિબંધ માટેની નવી ગુજરાતી ભાષા ઘડી. તેમના પહેલાં ગુજરાતી ગદ્ય મુખ્યત્વે ધાર્મિક કે વ્યવહારુ હતું; નર્મદે એને બૌદ્ધિક ચર્ચા અને સામાજિક વિચારનું માધ્યમ બનાવ્યું.

નર્મદની ગદ્યશૈલી જોરદાર, સ્પષ્ટ અને નિર્ભીક છે. તેઓ વાત ગોળ-ગોળ ફેરવ્યા વગર સીધી અને ધારદાર રીતે કહે છે. એમની ભાષામાં લડાયક તેજ (combative energy) અનુભવાય છે.

નર્મદની કવિતા અને ગદ્ય બંનેમાં એક સામાન્ય સૂત્ર છે — સમાજને જગાડવો, સુધારવો અને આગળ વધવા પ્રેરવો. કલા તેમના માટે સાધન હતી, ધ્યેય હતું સમાજનું ઉત્થાન.

આમ નર્મદ 'જોમ અને જુસ્સાના કવિ' તથા 'વિચાર અને દલીલના ગદ્યકાર' — બંને રીતે અર્વાચીન સાહિત્યના પ્રણેતા છે.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ નર્મદની કવિતા = દેશપ્રેમ, જોમ, સુધારો, જુસ્સો.
- ★ સ્વર = આક્રમક, ઉત્સાહપૂર્ણ, લલકારભર્યો.
- ★ ગદ્યશૈલી = સ્પષ્ટ, ધારદાર, નિર્ભીક, વિચારપ્રધાન.
- ★ નર્મદ = જોમ-જુસ્સાના કવિ + દલીલના ગદ્યકાર.

10.8 "યા હોમ કરીને પડો" અને સુધારક-ભાવના

નર્મદની સૌથી જાણીતી પંક્તિ છે — "યા હોમ કરીને પડો, ફતેહ છે આગે." આ પંક્તિનો અર્થ છે કે હિંમતભેર, જરા પણ ડર્યા વગર આગળ વધો, કારણ કે જીત (ફતેહ) આગળ જ છે. જે હિંમત કરે છે તેને જ સફળતા મળે છે.

આ પંક્તિ નર્મદના સમગ્ર જીવનદર્શનનો સાર છે. તેઓ માનતા હતા કે સુધારા માટે હિંમત જરૂરી છે અને પરિણામની ચિંતા કર્યા વગર સાચા માર્ગે આગળ વધવું જોઈએ.

આ સૂત્ર આજે પણ યુવાનોને પ્રેરણા આપે છે. કોઈ પણ મુશ્કેલ કામ શરૂ કરતી વખતે આ પંક્તિ યાદ કરાય છે. તેથી તે ગુજરાતી ભાષાની એક અમર પ્રેરક પંક્તિ બની ગઈ છે.

નર્મદ સુધારક યુગના લડવૈયા હતા. તેમણે વિધવા-પુનર્લગ્ન, સ્ત્રી-શિક્ષણ અને રૂઢિઓ-વિરોધી વિચારોને ટેકો આપ્યો. પોતાના વિચારોને માત્ર લખ્યા જ નહીં, જીવનમાં અમલ પણ કર્યો.

નર્મદનો સુધારો માત્ર શબ્દોમાં નહોતો — તેમણે પોતે જોખમ વેઠીને, સમાજનો વિરોધ સહીને પણ સુધારાના સિદ્ધાંતો જીવનમાં ઉતાર્યા. એટલે જ તેઓ 'સુધારાના વીર' ગણાય છે.

પરીક્ષામાં આ પંક્તિ અને તેનો અર્થ, તેમજ નર્મદની સુધારક ભૂમિકા વારંવાર પૂછાય છે, તેથી તેને કવિના જીવનદર્શન સાથે જોડીને સમજવી.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ "યા હોમ કરીને પડો, ફતેહ છે આગે" = નર્મદની પ્રખ્યાત પ્રેરક પંક્તિ.
- ★ અર્થ = નિર્ભયપણે આગળ વધો, જીત આગળ છે.
- ★ નર્મદ = સુધારક યુગના નીડર લડવૈયા.
- ★ વિચાર શબ્દમાં જ નહીં, જીવનમાં પણ અમલ કર્યો.

10.9 નર્મદ અને દલપતરામ — સરખામણી

નર્મદ અને દલપતરામ બંને અર્વાચીન યુગના આરંભના સ્તંભ છે અને બંને મળીને "દલપત-નર્મદ યુગ" રચે છે. પણ બંનેનો સ્વભાવ અને અભિગમ સાવ અલગ હતો, જે સમજવો જરૂરી છે.

નર્મદ આક્રમક, નીડર અને ક્રાંતિકારી સુધારક હતા. તેઓ જૂની રૂઢિઓ સામે સીધો અને ધારદાર પ્રહાર કરતા. દલપતરામ સૌમ્ય, શાંત અને બોધક હતા — તેઓ હાસ્ય અને સમજાવટ દ્વારા સમાજને સુધારવાનો માર્ગ અપનાવતા.

નર્મદનું મુખ્ય બળ ગદ્ય (નિબંધ, સામયિક, આત્મકથા, કોશ) હતું, જ્યારે દલપતરામનું મુખ્ય બળ કવિતા (બોધક અને હાસ્ય) હતું. એટલે નર્મદ ગદ્યના પિતા, અને દલપતરામ આરંભના મહત્વના કવિ ગણાય.

નર્મદની શૈલીમાં જોમ અને લડાયક તેજ છે, જ્યારે દલપતરામની શૈલીમાં મીઠાશ, રમૂજ અને સરળતા છે. એક 'ગરમ', બીજો 'નરમ'.

બંને વચ્ચે અભિગમનો ભેદ હોવા છતાં, ધ્યેય એક જ હતું — સમાજસુધારો અને ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનો વિકાસ. એક જ ધ્યેય તરફ બે અલગ રસ્તે ચાલ્યા.

નીચેની સારણી બંને સર્જકોનો ભેદ એક નજરમાં બતાવે છે, જે પરીક્ષા માટે ખૂબ ઉપયોગી છે.

નર્મદ vs દલપતરામ

મુદ્દો	નર્મદ	દલપતરામ
સ્વભાવ	આક્રમક, નીડર, ક્રાંતિકારી	સૌમ્ય, શાંત, બોધક
મુખ્ય બળ	ગદ્ય (નિબંધ, સામયિક)	કવિતા (બોધ + હાસ્ય)
અભિગમ	સીધો પ્રહાર	હાસ્ય-સમજાવટ
શૈલી	જોમ, ધારદાર	મીઠાશ, રમૂજ, સરળ
ઓળખ	ગદ્યના પિતા	આરંભના મહત્વના કવિ

10.10 નર્મદનું બહુમુખી યોગદાન — એક સારણી

નર્મદની સૌથી મોટી ખાસિયત એ છે કે તેઓ એક જ સાથે અનેક ક્ષેત્રોમાં પ્રથમ અને અગ્રણી હતા. એક જ વ્યક્તિએ આટલાં બધાં ક્ષેત્રોમાં પાયાનું કામ કર્યું હોય, એવું ગુજરાતી સાહિત્યમાં બહુ ઓછું જોવા મળે છે.

કવિ તરીકે તેમણે દેશપ્રેમ અને જોમ-જુસ્સાની કવિતા આપી; ગદ્યકાર તરીકે નિબંધ અને વિચાર-લેખનનો પાયો નાખ્યો; કોશકાર તરીકે પ્રથમ શબ્દકોશ 'નર્મકોશ' આપ્યો.

આત્મકથાકાર તરીકે પ્રથમ ગુજરાતી આત્મકથા 'મારી હકીકત' આપી; પત્રકાર તરીકે 'ડાંડિયો' સામયિક ચલાવ્યું; અને સમાજસુધારક તરીકે જૂની રૂઢિઓ સામે જીવનભર લડ્યા.

આ બધાં ક્ષેત્રોને એક સારણીમાં જોવાથી નર્મદની બહુમુખી પ્રતિભા સ્પષ્ટ થાય છે અને પરીક્ષામાં 'નર્મદનું કયા ક્ષેત્રે યોગદાન?' જેવા પ્રશ્નો સહેલાઈથી ઉકેલાય છે.

આ સારણી નર્મદ વિશેના આખા પ્રકરણનો ઝડપી revision-ભાગ છે — એને બરાબર ગોખી લેવી.

નોંધ રાખો કે આ બધાં ક્ષેત્રોમાં 'પ્રથમ' હોવાને કારણે જ નર્મદને 'અર્વાચીન યુગના પ્રણેતા' અને 'અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્યના પિતા' કહેવાય છે.

નર્મદ — બહુમુખી યોગદાન

ક્ષેત્ર	યોગદાન / ફાળો
કવિ	દેશપ્રેમ-જોમની કવિતા; જય જય ગરવી ગુજરાત
ગદ્યકાર	નિબંધ; ગુજરાતી ગદ્યના પિતા
કોશકાર	નર્મકોશ (પ્રથમ શબ્દકોશ)
આત્મકથાકાર	મારી હકીકત (પ્રથમ આત્મકથા)
પત્રકાર	ડાંડિયો સામયિક
સમાજસુધારક	વિધવા-પુનર્વગ્ન, સ્ત્રીશિક્ષણનો ટેકો

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ નર્મદ = કવિ + ગદ્યકાર + કોશકાર + આત્મકથાકાર + પત્રકાર + સુધારક.
- ★ દરેક ક્ષેત્રે 'પ્રથમ' અગ્રણી — એટલે અર્વાચીન યુગના પ્રણેતા.
- ★ પ્રથમ શબ્દકોશ = નર્મકોશ; પ્રથમ આત્મકથા = મારી હકીકત.

10.11 સારાંશ અને પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

આ પ્રકરણમાં આપણે નર્મદનું જીવન, બહુમુખી પ્રતિભા અને યોગદાન વિગતે જોયું. નર્મદ અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્યના પિતા, સુધારક યુગના નીડર લડવૈયા અને એક જ સાથે કવિ, ગદ્યકાર, કોશકાર, આત્મકથાકાર અને પત્રકાર હતા.

નર્મદની 'પ્રથમ' સિદ્ધિઓ ખાસ યાદ રાખવી: પ્રથમ ગુજરાતી શબ્દકોશ 'નર્મકોશ', પ્રથમ ગુજરાતી આત્મકથા 'મારી હકીકત', અને ગુજરાતનું ગૌરવગાન 'જય જય ગરવી ગુજરાત'.

તેમણે 'ડાંડિયો' સામયિક દ્વારા સમાજજાગૃતિ ફેલાવી અને 'યા હોમ કરીને પડો, ફતેહ છે આગે' જેવી અમર પ્રેરક પંક્તિ આપી.

નર્મદ અને દલપતરામ બંને દલપત-નર્મદ યુગના સ્તંભ છે — નર્મદ આક્રમક ગદ્યકાર, દલપતરામ સૌમ્ય બોધક કવિ. બંનેનો ભેદ પરીક્ષામાં વારંવાર પૂછાય છે.

નીચે નર્મદ વિશે પરીક્ષામાં વારંવાર પૂછાતા પ્રશ્નો અને તેમના ટૂંકા જવાબો આપ્યા છે. આ પ્રશ્નો GPSC, GSSSB, Talati, Police, TET જેવી પરીક્ષાઓમાં ઉપયોગી છે.

પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ પ્ર: અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્યના પિતા કોણ? — જ: નર્મદ (નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે).
- ★ પ્ર: નર્મદનું ઉપનામ શું? — જ: વીર નર્મદ / નર્મ.
- ★ પ્ર: પ્રથમ ગુજરાતી શબ્દકોશ કયો? — જ: નર્મકોશ.
- ★ પ્ર: પ્રથમ ગુજરાતી આત્મકથા કઈ? — જ: મારી હકીકત.
- ★ પ્ર: ગુજરાતનું ગૌરવગાન કોણે લખ્યું? — જ: નર્મદ ("જય જય ગરવી ગુજરાત").
- ★ પ્ર: "ડાંડિયો" સામયિક કોણે શરૂ કર્યું? — જ: નર્મદ.
- ★ પ્ર: "યા હોમ કરીને પડો, ફતેહ છે આગે" પંક્તિ કોની? — જ: નર્મદની.
- ★ પ્ર: અર્વાચીન યુગના આરંભનો ગાળો કયા નામે ઓળખાય? — જ: દલપત-નર્મદ યુગ.
- ★ પ્ર: નર્મદ અને દલપતરામમાં મુખ્ય ભેદ શો? — જ: નર્મદ આક્રમક ગદ્યકાર, દલપતરામ સૌમ્ય બોધક કવિ.
- ★ પ્ર: નર્મદનો જન્મ અને અવસાન વર્ષ? — જ: જન્મ 1833, અવસાન 1886.

10.12 નર્મદની મુખ્ય કૃતિઓ

નર્મદની બહુમુખી પ્રતિભાનો સૌથી સ્પષ્ટ પુરાવો એમની વૈવિધ્યસભર કૃતિઓ છે — કવિતા, ગદ્ય, કોશ, આત્મકથા અને સામયિક. નીચેની સારણીમાં નર્મદની મુખ્ય અને જાણીતી કૃતિઓ એમના પ્રકાર અને ટૂંકી નોંધ સાથે આપી છે.

આ સારણી પરીક્ષામાં 'કૃતિ ↔ પ્રકાર' અને 'કૃતિ ↔ લેખક' જોડવાના પ્રશ્નો માટે ખૂબ ઉપયોગી છે. દરેક કૃતિના નામમાં 'નર્મ' શબ્દ વારંવાર આવે છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

નર્મદની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
નર્મકવિતા	કાવ્યસંગ્રહ	નર્મદની કવિતાઓનો સંગ્રહ; દેશપ્રેમ, જોમ, સુધારો
જય જય ગરવી ગુજરાત	ગીત/કાવ્ય	ગુજરાતનું ગૌરવગાન; અસ્મિતાનું પ્રતીક
નર્મગદ્ય	ગદ્યસંગ્રહ	નર્મદના નિબંધ-ગદ્યલેખનનો સંગ્રહ
મારી હકીકત	આત્મકથા	પ્રથમ ગુજરાતી આત્મકથા; નિખાલસ આત્મકથન
નર્મકોશ	શબ્દકોશ	પ્રથમ ગુજરાતી શબ્દકોશ
ડાંડિયો	સામયિક	સમાજજાગૃતિ અને સુધારા માટેનું પત્ર
રાજ્યરંગ	ઇતિહાસ-ગ્રંથ	જગતના ઇતિહાસ વિશેનું ગદ્યલેખન
ધર્મવિચાર	ચિંતન-ગ્રંથ	ધર્મ અને વિચાર વિશેનું ગદ્યલેખન

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ નર્મકવિતા = કાવ્યસંગ્રહ; નર્મગદ્ય = ગદ્યસંગ્રહ.
- ★ મારી હકીકત = પ્રથમ આત્મકથા; નર્મકોશ = પ્રથમ શબ્દકોશ.
- ★ ડાંડિયો = સામયિક (પત્ર).
- ★ મોટાભાગની કૃતિઓના નામમાં 'નર્મ' શબ્દ આવે છે.

10.13 નર્મદની પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

નર્મદની કેટલીક પંક્તિઓ ગુજરાતી ભાષામાં અમર બની ગઈ છે અને આજે પણ પ્રેરણા તથા ગૌરવ માટે વારંવાર ટાંકવામાં આવે છે. નીચે એમની સૌથી જાણીતી પંક્તિઓ એમના ટૂંકા અર્થ સાથે આપી છે.

પરીક્ષામાં 'આ પંક્તિ કોની?' એવા પ્રશ્નો ખૂબ આવે છે, તેથી પંક્તિ અને એનો ભાવ બંને યાદ રાખવા.

પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

- ★ "યા હોમ કરીને પડો, ફતેહ છે આગે." — અર્થ: નિર્ભયપણે હિંમતભરે આગળ વધો, જીત આગળ જ છે; નર્મદના જીવનદર્શનનો સાર.
- ★ "જય જય ગરવી ગુજરાત." — અર્થ: ગૌરવશાળી ગુજરાતનો જય હો; ગુજરાતી અસ્મિતાનું ગૌરવગાન.
- ★ "સહુ ચલો જીતવા જંગ, બ્યૂગલો વાગે." — અર્થ: રણશિંગું વાગે છે, સૌ સાથે મળીને જંગ (સંઘર્ષ) જીતવા ચાલો; જોમ અને સંઘર્ષ માટેનું આહ્વાન.
- ★ "ડિંગ્ મંડળ ગાજે ને ધરા ધૂજે, સહુ ચલો જીતવા જંગ." — અર્થ: દિશાઓ ગાજે અને ધરતી ધૂજે એવા જુસ્સાથી જંગ જીતવા આગળ વધો; નર્મદની લડાયક કવિતાનું ઉદાહરણ.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના આરંભમાં નર્મદની સાથે બીજું મોટું નામ છે દલપતરામનું. નર્મદ જો સુધારાનો નીડર વડવૈયો હતો, તો દલપતરામ સૌમ્ય, બોધક અને હાસ્યવૃત્તિવાળા કવિ હતા. આ બંને કવિઓ સાથે મળીને "દલપત-નર્મદ યુગ" ઘડે છે. દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ (1820-1898) એ "બુદ્ધિપ્રકાશ" સામયિકના તંત્રી હતા, અંગ્રેજ વિદ્વાન A.K. Forbes ના મિત્ર હતા, અને તેમના પુત્ર કવિ ન્હાનાલાલ આગળ જતાં ગુજરાતી સાહિત્યના મોટા કવિ બન્યા. આ જ સમયગાળામાં નંદશંકર મહેતાએ "કરણ ઘેલો" (1866) લખી, જે પ્રથમ મૌલિક ગુજરાતી નવલકથા ગણાય છે. આ પ્રકરણમાં આપણે દલપતરામ અને નંદશંકર મહેતા — બંને સર્જકોનું જીવન, કૃતિઓ, શૈલી અને યોગદાન સરળ ભાષામાં વિગતે સમજીશું. પરીક્ષામાં આ બંને નામો અને તેમની કૃતિઓ વારંવાર પૂછાય છે.

11.1 દલપતરામ — પરિચય અને જીવન

દલપતરામનું પૂરું નામ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ હતું. તેમનો જન્મ ઇ.સ. 1820માં અને અવસાન ઇ.સ. 1898માં થયું. તેઓ અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાના આરંભના મહત્વના કવિ ગણાય છે.

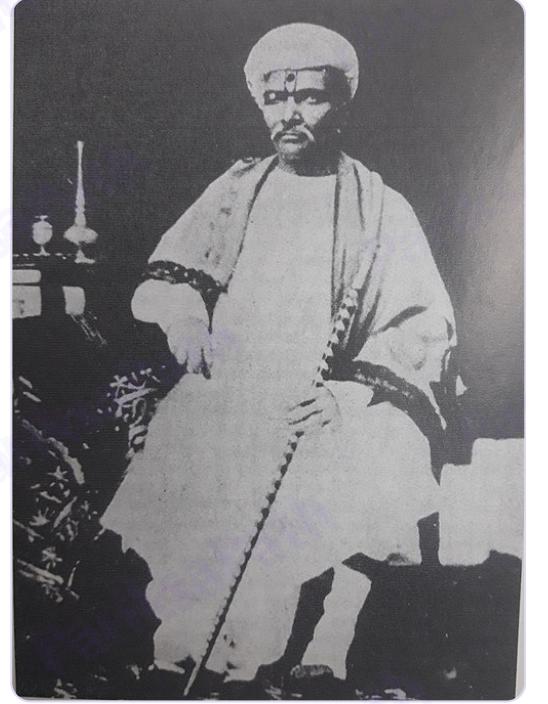
દલપતરામ સ્વભાવે સૌમ્ય, શાંત અને બોધક હતા. નર્મદ જ્યાં આક્રમક સુધારક હતા, ત્યાં દલપતરામ સમજાવટ અને હાસ્ય દ્વારા સમાજને સુધારવાનો માર્ગ અપનાવતા. તેમની કવિતામાં ઉપદેશ અને હળવી રમૂજ બંને જોવા મળે છે.

દલપતરામની કવિતા સામાન્ય લોકોને સહેલાઈથી સમજાય એવી હતી. તેઓ સરળ ભાષામાં નીતિ અને બોધ આપતા, તેથી તેમની રચનાઓ ખૂબ લોકપ્રિય બની.

દલપતરામને કાવ્ય-છંદ અને પિંગળ (છંદશાસ્ત્ર) નું ઊંડું જ્ઞાન હતું. તેઓ પરંપરાગત છંદો કુશળતાથી વાપરતા, છતાં ભાષા સરળ રાખતા — એ તેમની ખાસિયત હતી.

દલપતરામ અને નર્મદ બંને મળીને ગુજરાતી સાહિત્યના અર્વાચીન યુગના પાયાના સ્તંભો ગણાય છે. તેથી આ સમયગાળાને "દલપત-નર્મદ યુગ" નામ આપવામાં આવ્યું છે.

પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ યાદ રાખવાનું કે દલપતરામ = બોધક અને હાસ્ય કવિ, જ્યારે નર્મદ = નીડર સુધારક ગદ્યકાર. આ બંને વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ રાખવો.

Dalpatram

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ પૂરું નામ = દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.
- ★ જન્મ 1820, અવસાન 1898.
- ★ સ્વભાવ = સૌમ્ય, બોધક અને હાસ્યવૃત્તિવાળા કવિ.
- ★ છંદ-પિંગળનું ઊંડું જ્ઞાન, છતાં સરળ ભાષા.

11.2 દલપતરામ — બોધક અને હાસ્ય કવિતા

દલપતરામની કવિતાની મુખ્ય બે વિશેષતા છે — બોધ (નીતિ-ઉપદેશ) અને હાસ્ય (રમૂજ). તેઓ સામાન્ય માણસને નીતિનો પાઠ ભણાવવા સરળ અને રમૂજી રીતનો ઉપયોગ કરતા.

બાળકો અને સામાન્ય લોકોમાં તેમની કવિતા ખૂબ લોકપ્રિય હતી, કારણ કે તે યાદ રાખવામાં સહેલી અને સમજવામાં સરળ હતી. તેમની કવિતામાંની ઘણી પંક્તિઓ કહેવત જેવી બની ગઈ.

દલપતરામ માનતા હતા કે કવિતા દ્વારા સમાજને હસતાં-હસતાં સુધારી શકાય. તેથી તેઓ કડક ટીકાને બદલે હળવી રમૂજ અને દાખલા-દલીલથી પોતાની વાત રજૂ કરતા.

તેમની હાસ્યવૃત્તિ માત્ર મનોરંજન માટે નહોતી, પણ તેમાં હંમેશા કોઈ સારો બોધ છુપાયેલો રહેતો. એટલે જ તેમની હાસ્ય કવિતા "સહેતુક હાસ્ય" ગણાય છે.

દલપતરામની 'ઊંટ કહે: આ સમામાં...' જેવી રચનાઓ બાળકો અને મોટેરાં બંનેમાં લોકપ્રિય રહી — એમાં હાસ્ય સાથે 'બીજાની ભૂલ જોવી, પોતાની નહીં' એવો સરસ બોધ સહજ રીતે મળે છે.

પરીક્ષામાં વારંવાર પૂછાય છે કે દલપતરામની કવિતાની વિશેષતા શું? — જવાબ "બોધક અને હાસ્યપૂર્ણ" એમ યાદ રાખવું.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ દલપતરામની કવિતા = બોધક + હાસ્ય.
- ★ સરળ ભાષા, સામાન્ય લોકોમાં ખૂબ લોકપ્રિય.
- ★ હાસ્ય દ્વારા સમાજસુધારનો અભિગમ ('સહેતુક હાસ્ય').

11.3 "મિથ્યાભિમાન" નાટક

દલપતરામની એક પ્રખ્યાત કૃતિ છે "મિથ્યાભિમાન" નામનું નાટક. "મિથ્યાભિમાન" એટલે ખોટું અભિમાન — એવું ગર્વ જેને કોઈ સાચો આધાર નથી. આ નાટક હાસ્યરસ-પ્રધાન છે અને તેમાં ખોટા અભિમાનની હાંસી ઉડાવવામાં આવી છે. નાટકનું જાણીતું પાત્ર "જીવરામ ભટ્ટ" છે, જે પોતાની નબળાઈઓને છુપાવીને ખોટું અભિમાન કરે છે અને તેના કારણે હાસ્યાસ્પદ પરિસ્થિતિમાં મુકાય છે.

જીવરામ ભટ્ટ રતાંધળા (રાત્રે ઓછું દેખાય તેવા) છે, પણ એ વાત છુપાવવા જતાં અનેક રમૂજી મુશ્કેલીમાં ફસાય છે. આ પાત્ર દ્વારા દલપતરામે માણસના દંભ અને ખોટા દેખાવ પર સરસ કટાક્ષ કર્યો છે.

નાટક દ્વારા દલપતરામે સમાજમાં રહેલા દંભ અને ખોટા દેખાવ પર કટાક્ષ કર્યો છે. હસતાં-હસતાં લોકોને બોધ આપવાની તેમની શૈલીનું આ સુંદર ઉદાહરણ છે.

"મિથ્યાભિમાન" ગુજરાતી હાસ્ય-નાટ્ય પરંપરાની મહત્વની કૃતિ ગણાય છે. તેમાં બોધ અને મનોરંજન બંને એકસાથે મળે છે.

પરીક્ષામાં "મિથ્યાભિમાન નાટકના લેખક કોણ?" એ પ્રશ્ન વારંવાર પૂછાય છે — જવાબ "દલપતરામ". પાત્ર જીવરામ ભટ્ટ પણ યાદ રાખવા જેવું છે.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ "મિથ્યાભિમાન" = દલપતરામનું હાસ્ય-નાટક.
- ★ મુખ્ય પાત્ર = જીવરામ ભટ્ટ (રતાંધળો, દંભી).
- ★ વિષય = ખોટા અભિમાન અને દંભ પર કટાક્ષ.

11.4 "બુદ્ધિપ્રકાશ" અને A.K. Forbes સાથેની મિત્રતા

દલપતરામ "બુદ્ધિપ્રકાશ" નામના સામયિકના તંત્રી હતા. આ સામયિક જ્ઞાન, વિચાર અને સુધારાના પ્રચાર માટેનું મહત્વનું માધ્યમ હતું. તંત્રી તરીકે દલપતરામે લોકોમાં શિક્ષણ અને જાગૃતિ ફેલાવી.

દલપતરામ અંગ્રેજ વિદ્વાન અને અધિકારી A.K. Forbes ના ગાઢ મિત્ર હતા. Forbes ને ગુજરાતના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિમાં ઊંડો રસ હતો.

Forbes એ ગુજરાતના ઇતિહાસ પર "Rasmala" નામનો જાણીતો ગ્રંથ તૈયાર કર્યો, જેમાં ગુજરાતની લોકવાર્તાઓ, ઇતિહાસ અને પરંપરાઓ સંઘરાયેલી છે. આ કામમાં દલપતરામે Forbes ને માહિતી અને માર્ગદર્શન આપીને મદદ કરી હતી.

દલપતરામ અને Forbes ની મુલાકાત જ ગુજરાતી સાહિત્ય માટે ભાગ્યશાળી ઘટના બની — એક અંગ્રેજ વિદ્વાનનો ગુજરાત-પ્રેમ અને એક ગુજરાતી કવિનું ભાષાજ્ઞાન ભેગાં થયાં, જેનાથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (1848) જેવી સંસ્થા પણ ઊભી થઈ.

Forbes ની યાદમાં ગુજરાતમાં "ફાર્બસ ગુજરાતી સભા" નામની સંસ્થા સ્થાપાઈ, જે ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના સંવર્ધનનું કામ કરે છે. દલપતરામ અને Forbes ની મિત્રતા ગુજરાતી સાહિત્ય માટે ફળદાયી રહી.

પરીક્ષામાં "દલપતરામ કયા સામયિકના તંત્રી હતા?" (જવાબ: બુદ્ધિપ્રકાશ) અને "દલપતરામના મિત્ર અંગ્રેજ વિદ્વાન કોણ?" (જવાબ: A.K. Forbes) એવા પ્રશ્નો પૂછાય છે.

દલપતરામ — મહત્વના સંબંધો

વિગત	માહિતી
તંત્રી	બુદ્ધિપ્રકાશ સામયિક
અંગ્રેજ મિત્ર	A.K. Forbes
Forbes નો ગ્રંથ	Rasmala
Forbes ની યાદમાં સંસ્થા	ફાર્બસ ગુજરાતી સભા
પુત્ર	કવિ ન્હાનાલાલ

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ દલપતરામ = "બુદ્ધિપ્રકાશ" સામયિકના તંત્રી.
- ★ A.K. Forbes = દલપતરામના અંગ્રેજ મિત્ર ("Rasmala" ના કર્તા).
- ★ Forbes ની યાદમાં = ફાર્બસ ગુજરાતી સભા.

11.5 દલપતરામ અને પુત્ર કવિ ન્હાનાલાલ

દલપતરામના પુત્ર હતા કવિ ન્હાનાલાલ, જે આગળ જતાં ગુજરાતી સાહિત્યના ખૂબ મોટા કવિ બન્યા. આમ એક જ કુટુંબમાં પિતા-પુત્ર બંને નામાંકિત કવિ થયા, જે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગૌરવની વાત છે.

દલપતરામ અર્વાચીન યુગના આરંભના કવિ હતા, જ્યારે તેમના પુત્ર ન્હાનાલાલ પાછળના સમયમાં "પંડિત યુગ" અને તેના પછીના ગાળામાં મહત્વના કવિ તરીકે જાણીતા થયા.

ન્હાનાલાલ "અપદ્યાગદ્ય" (ડોલનશૈલી) નામની વિશિષ્ટ રચનાશૈલી માટે જાણીતા છે. તેમની ભાષા ભવ્ય અને ઊર્મિપૂર્ણ હતી.

ન્હાનાલાલની 'વસંતોત્સવ' અને 'જયા-જયંત' જેવી ભવ્ય રચનાઓ તથા 'ગુજરાત' માટેનાં ઊર્મિગીતો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઊંચું સ્થાન ધરાવે છે. પિતા સરળ-બોધક, પુત્ર ભવ્ય-ઊર્મિલ — બંને અલગ રંગના કવિ.

પિતા દલપતરામની સરળ, બોધક શૈલી અને પુત્ર ન્હાનાલાલની ભવ્ય, ઊર્મિપૂર્ણ શૈલી — બંને વચ્ચેનો તફાવત ગુજરાતી કવિતાના વિકાસને દર્શાવે છે.

પરીક્ષામાં વારંવાર પૂછાય છે કે "કવિ ન્હાનાલાલના પિતા કોણ?" — જવાબ "દલપતરામ". આ સંબંધ ખાસ યાદ રાખવો.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ દલપતરામના પુત્ર = કવિ ન્હાનાલાલ.
- ★ પિતા-પુત્ર બંને નામાંકિત કવિ.
- ★ ન્હાનાલાલ = "અપદ્યાગદ્ય" (ડોલનશૈલી) માટે જાણીતા.

11.6 નંદશંકર મહેતા — પરિચય

નંદશંકર મહેતા અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના મહત્વના ગદ્યલેખક હતા. ગુજરાતી નવલકથાના ઇતિહાસમાં તેમનું નામ સૌથી પહેલા આવે છે.

નંદશંકર મહેતા શિક્ષણ ક્ષેત્ર સાથે જોડાયેલા હતા અને કેળવણીના કામમાં સક્રિય હતા. તેઓ સમાજસુધારા અને શિક્ષણના હિમાયતી હતા.

તેમની ઓળખ મુખ્યત્વે "કરણ ઘેલો" નવલકથાના લેખક તરીકે થાય છે. એક જ કૃતિને કારણે તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અમર બની ગયા.

નંદશંકર મહેતાનું યોગદાન એ રીતે મહત્વનું છે કે તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં મૌલિક નવલકથા-લેખનની શરૂઆત કરી. તેમના પહેલાં ગુજરાતીમાં મૌલિક નવલકથા નહોતી.

એ સમયમાં અંગ્રેજી નવલકથાઓ વાંચીને ગુજરાતી લેખકોને નવલકથા-સ્વરૂપની પ્રેરણા મળી હતી. નંદશંકરે એ પ્રેરણાને ગુજરાતી ભૂમિ અને ઇતિહાસમાં ઢાળીને મૌલિક કૃતિ રચી — એ તેમની મોટી સિદ્ધિ છે.

પરીક્ષામાં નંદશંકર મહેતાનું નામ હંમેશા "કરણ ઘેલો" સાથે જોડીને પૂછાય છે, તેથી આ બંને નામ સાથે યાદ રાખવાં.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ નંદશંકર મહેતા = "કરણ ઘેલો" નવલકથાના લેખક.
- ★ શિક્ષણ અને સમાજસુધારા સાથે જોડાયેલા.
- ★ ગુજરાતી મૌલિક નવલકથાના આરંભ સાથે જોડાયેલું નામ.

11.7 "કરણ ઘેલો" — પ્રથમ મૌલિક ગુજરાતી નવલકથા

નંદશંકર મહેતાએ લખેલી "કરણ ઘેલો" (ઈ.સ. 1866) ગુજરાતી ભાષાની પ્રથમ મૌલિક નવલકથા ગણાય છે. "મૌલિક" એટલે જે કોઈ બીજી ભાષામાંથી ભાષાંતર નહીં, પણ સ્વતંત્ર રીતે રચાયેલી હોય તે.

આ નવલકથા ઐતિહાસિક વિષય પર આધારિત છે. તેમાં ગુજરાતના છેલ્લા હિન્દુ રાજા કરણ વાઘેલા (કરણદેવ) ની કથા છે, જેના સમયમાં ગુજરાત પર પરદેશી આક્રમણ થયું અને રાજ્ય હાથમાંથી ગયું.

"કરણ ઘેલો" દ્વારા નંદશંકરે ઇતિહાસને રસપ્રદ વાર્તાના રૂપમાં લોકો સમક્ષ મૂક્યો. તેમાં રાજકારણ, પ્રેમ, વિશ્વાસઘાત અને રાજ્યના પતનની કથા વણાયેલી છે.

નવલકથાનું શીર્ષક 'કરણ ઘેલો' (ઘેલો = મૂર્ખ/ઉતાવળિયો) સૂચવે છે કે રાજા કરણની ઉતાવળ અને ભૂલભરેલા નિર્ણયોને કારણે જ ગુજરાતનું પતન થયું — એ રીતે કથામાં ઇતિહાસનો બોધ પણ ભળેલો છે.

આ કૃતિ ગુજરાતી નવલકથા-સાહિત્યનો પાયો ગણાય છે. તેના પછી જ ગુજરાતીમાં નવલકથા-લેખનની પરંપરા વિકસી. તેથી તેનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ઘણું મોટું છે.

પરીક્ષામાં "પ્રથમ મૌલિક ગુજરાતી નવલકથા કઈ?" એ પ્રશ્ન ખૂબ વારંવાર પૂછાય છે — જવાબ "કરણ ઘેલો" (1866), લેખક "નંદશંકર મહેતા". વર્ષ 1866 પણ ધ્યાનમાં રાખવું.

"કરણ ઘેલો" — મુખ્ય મુદ્દા

વિગત	માહિતી
કૃતિ	કરણ ઘેલો
લેખક	નંદશંકર મહેતા
પ્રકાશન વર્ષ	1866
પ્રકાર	પ્રથમ મૌલિક ગુજરાતી નવલકથા (ઐતિહાસિક)

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ "કરણ ઘેલો" (1866) = પ્રથમ મૌલિક ગુજરાતી નવલકથા.
- ★ લેખક = નંદશંકર મહેતા.
- ★ વિષય = કરણ વાઘેલા (ગુજરાતના છેલ્લા હિન્દુ રાજા) ની ઐતિહાસિક કથા.

11.8 દલપતરામની કાવ્યશૈલી અને 'ફાર્બસવિરહ'

દલપતરામની કાવ્યશૈલીની મુખ્ય ઓળખ એ સરળતા, સંગીતમયતા અને બોધ-યુક્ત રમૂજ છે. તેઓ પરંપરાગત છંદો અને પિંગળ (છંદશાસ્ત્ર) ના ઊંડા જાણકાર હોવા છતાં, ભાષા સામાન્ય માણસ સમજી શકે એટલી સરળ રાખતા.

દલપતરામની કવિતા મુખ્યત્વે 'સહેતુક' (હેતુવાળી) છે — દરેક રચના પાછળ કોઈ નીતિ, બોધ કે સામાજિક સંદેશ હોય છે. તેઓ માનતા કે કવિતા સમાજને કંઈક શીખવવી જોઈએ.

દલપતરામની એક હૃદયસ્પર્શી રચના 'ફાર્બસવિરહ' છે, જે તેમણે પોતાના પ્રિય મિત્ર A.K. Forbes ના અવસાન પછી તેમની યાદમાં લખી. એમાં મિત્ર ગુમાવ્યાનું ઊંડું દુઃખ અને કરુણ ભાવ વ્યક્ત થયો છે.

'ફાર્બસવિરહ' બતાવે છે કે દલપતરામ માત્ર હાસ્ય-બોધના કવિ નહોતા — તેઓ ઊંડી લાગણી અને કરુણ ભાવ પણ સુંદર રીતે વ્યક્ત કરી શકતા. એ રીતે તેમની કવિતામાં હાસ્ય અને કરુણ બંને રસ જોવા મળે છે.

દલપતરામની ભાષામાં લોકબોલીની મીઠાશ અને કહેવત-જેવી ચોટ છે, એટલે તેમની ઘણી પંક્તિઓ લોકોના મોઢે ચડી અને કહેવત જેવી બની ગઈ.

આમ દલપતરામ સરળ-બોધક-હાસ્ય કવિ હોવા ઉપરાંત, કરુણ ભાવના કવિ પણ હતા — એ તેમની કાવ્યશૈલીની વ્યાપકતા બતાવે છે.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ દલપતરામની શૈલી = સરળતા + સંગીતમયતા + સહેતુક હાસ્ય.
- ★ 'ફાર્બસવિરહ' = મિત્ર A.K. Forbes ની યાદમાં કરુણ રચના.
- ★ દલપતરામ = હાસ્ય + કરુણ બંને રસના કવિ.
- ★ છંદ-પિંગળના જાણકાર, છતાં ભાષા સરળ.

11.9 ગુજરાતી સાહિત્યના 'પ્રથમ' — એક સ્મરણ-સારણી

અર્વાચીન યુગના આરંભમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઘણાં 'પ્રથમ' (firsts) આવ્યાં, જે પરીક્ષામાં ખૂબ વારંવાર પૂછાય છે. આ પ્રકરણ અને આગળના પ્રકરણોના 'પ્રથમ' એક જગ્યાએ યાદ રાખવાથી પરીક્ષામાં ઝડપથી ઉત્તર આપી શકાય.

પ્રથમ મૌલિક ગુજરાતી નવલકથા = 'કરણ ઘેલો' (1866), લેખક નંદશંકર મહેતા — આ આ પ્રકરણનો સૌથી મહત્વનો 'પ્રથમ' છે.

પ્રથમ ગુજરાતી શબ્દકોશ = 'નર્મકોશ' (નર્મદ); પ્રથમ ગુજરાતી આત્મકથા = 'મારી હકીકત' (નર્મદ); પ્રથમ ગુજરાતી અખબાર = 'મુંબઈ સમાચાર' (1822, ફરદુનજી મર્ઝબાન).

પ્રથમ ગુજરાતી હાસ્યનવલ = 'ભદ્રંભદ્ર' (રમણભાઈ નીલકંઠ, પંડિત યુગ); ગુજરાતી મહાનવલ = 'સરસ્વતીચંદ્ર' (ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, પંડિત યુગ).

આ 'પ્રથમ' ની યાદી પરીક્ષામાં સૌથી વધારે પૂછાતો વિભાગ છે — એને કૃતિ, લેખક અને (જ્યાં લાગુ પડે ત્યાં) વર્ષ સાથે ગોખી લેવી.

નીચેની સારણી આ બધાં 'પ્રથમ' એક નજરમાં બતાવે છે, જે ઝડપી પુનરાવર્તન માટે ખૂબ ઉપયોગી છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનાં મહત્વનાં 'પ્રથમ'

પ્રથમ શું	કૃતિ	લેખક/વર્ષ
પ્રથમ મૌલિક નવલકથા	કરણ ઘેલો	નંદશંકર મહેતા (1866)
પ્રથમ શબ્દકોશ	નર્મકોશ	નર્મદ
પ્રથમ આત્મકથા	મારી હકીકત	નર્મદ
પ્રથમ અખબાર	મુંબઈ સમાચાર	ફરદુનજી મર્ઝબાન (1822)
પ્રથમ હાસ્યનવલ	ભદ્રંભદ્ર	રમણભાઈ નીલકંઠ
મહાનવલ	સરસ્વતીચંદ્ર	ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ પ્રથમ મૌલિક નવલકથા = કરણ ઘેલો (1866) — નંદશંકર મહેતા.
- ★ પ્રથમ શબ્દકોશ/આત્મકથા = નર્મકોશ/મારી હકીકત — નર્મદ.
- ★ પ્રથમ અખબાર = મુંબઈ સમાચાર (1822).
- ★ પ્રથમ હાસ્યનવલ = ભદ્રંભદ્ર; મહાનવલ = સરસ્વતીચંદ્ર.

11.10 દલપત-નર્મદ યુગનું સ્થાન અને સારાંશ

દલપતરામ, નર્મદ અને નંદશંકર મહેતા — આ ત્રણેય સર્જકો અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના આરંભના સ્તંભ છે. દલપતરામ અને નર્મદ કવિતા-ગદ્ય દ્વારા, અને નંદશંકરે નવલકથા દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યને નવી દિશા આપી.

આ યુગ (આશરે 1850-1885) 'દલપત-નર્મદ યુગ' તરીકે ઓળખાય છે. એમાં મુખ્ય ભાર સમાજસુધારો, જનજાગૃતિ અને નવાં સાહિત્ય-સ્વરૂપો (નિબંધ, નવલકથા, આત્મકથા, સામયિક) ના વિકાસ પર હતો.

દલપતરામ સૌમ્ય-બોધક કવિ, નર્મદ આક્રમક-સુધારક ગદ્યકાર, અને નંદશંકર પ્રથમ મૌલિક નવલકથાકાર — આ ત્રણ ઓળખ ખાસ યાદ રાખવી.

આ યુગ પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'પંડિત યુગ' (સાક્ષર યુગ) આવ્યો, જેમાં ગંભીર ચિંતન અને વિદ્વત્તા પર ભાર આવ્યો. પણ દલપત-નર્મદ યુગે જે પાયો નાખ્યો, તેના પર જ આગળનું બધું ઊભું થયું.

નીચે દલપતરામ અને નંદશંકર મહેતા વિશે પરીક્ષામાં વારંવાર પૂછાતા પ્રશ્નો અને જવાબો આપ્યા છે. આ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ માટે ખૂબ ઉપયોગી છે.

દલપત-નર્મદ યુગ — ઝડપી સ્મરણ

સર્જક	મુખ્ય ઓળખ	પ્રખ્યાત કૃતિ
દલપતરામ	બોધક-હાસ્ય કવિ	મિથ્યાભિમાન (નાટક)
નર્મદ	ગદ્યના પિતા, સુધારક	મારી હકીકત, નર્મકોશ
નંદશંકર મહેતા	પ્રથમ નવલકથાકાર	કરણ ઘેલો (1866)

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ દલપત-નર્મદ યુગ = આશરે 1850-1885.
- ★ દલપતરામ = બોધક કવિ; નર્મદ = સુધારક ગદ્યકાર.
- ★ નંદશંકર = પ્રથમ મૌલિક નવલકથા 'કરણ ઘેલો' (1866).

11.11 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

નીચે દલપતરામ, નંદશંકર મહેતા અને દલપત-નર્મદ યુગ વિશે પરીક્ષામાં વારંવાર પૂછાતા પ્રશ્નો અને જવાબો આપ્યા છે. આ GPSC, GSSSB, Talati, Police, TET જેવી સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ માટે ખૂબ ઉપયોગી છે.

► પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ પ્ર: દલપતરામનું પૂરું નામ શું? — જ: દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.
- ★ પ્ર: "મિથ્યાભિમાન" નાટકના લેખક કોણ? — જ: દલપતરામ.
- ★ પ્ર: "મિથ્યાભિમાન" નાટકનું મુખ્ય પાત્ર કયું? — જ: જીવરામ ભટ્ટ.
- ★ પ્ર: દલપતરામ કયા સામયિકના તંત્રી હતા? — જ: બુદ્ધિપ્રકાશ.
- ★ પ્ર: દલપતરામના અંગ્રેજ મિત્ર વિદ્વાન કોણ? — જ: A.K. Forbes.
- ★ પ્ર: કવિ ન્હાનાલાલના પિતા કોણ? — જ: દલપતરામ.
- ★ પ્ર: પ્રથમ મૌલિક ગુજરાતી નવલકથા કઈ? — જ: કરણ ઘેલો (1866).
- ★ પ્ર: "કરણ ઘેલો" ના લેખક કોણ? — જ: નંદશંકર મહેતા.
- ★ પ્ર: "કરણ ઘેલો" નવલકથા કયા વર્ષે પ્રગટ થઈ? — જ: ઈ.સ. 1866.
- ★ પ્ર: "કરણ ઘેલો" કયા રાજાની કથા છે? — જ: કરણ વાઘેલા (ગુજરાતના છેલ્લા હિન્દુ રાજા).

11.12 ✍ દલપતરામની મુખ્ય કૃતિઓ

દલપતરામ બોધક અને હાસ્ય કવિતાના કવિ હોવા ઉપરાંત નાટ્યકાર અને છંદશાસ્ત્રના જાણકાર પણ હતા. નીચેની સારણીમાં એમની મુખ્ય અને જાણીતી કૃતિઓ પ્રકાર અને ટૂંકી નોંધ સાથે આપી છે.

આ સારણી પરીક્ષામાં 'કૃતિ ↔ લેખક' અને 'કૃતિ ↔ પ્રકાર' જોડવાના પ્રશ્નો માટે ઉપયોગી છે. 'મિથ્યાભિમાન' (નાટક) અને 'ફાર્બસવિરહ' (કરુણ રચના) ખાસ યાદ રાખવાં.

✍ દલપતરામની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
દલપતકાવ્ય	કાવ્યસંગ્રહ	દલપતરામની કવિતાઓનો સંગ્રહ; બોધ + હાસ્ય
મિથ્યાભિમાન	નાટક	હાસ્ય-નાટક; મુખ્ય પાત્ર જીવરામ ભટ્ટ
ફાર્બસવિરહ	કરુણપ્રશસ્તિ (શોકકાવ્ય)	મિત્ર A.K. Forbes ની યાદમાં કરુણ રચના
વેનચરિત્ર	કથાકાવ્ય	બોધપ્રધાન કથાકાવ્ય
હુન્નરખાનની ચઢાઈ	કાવ્ય	ઉદ્યોગ-હુન્નરના મહત્વ વિશેનું બોધક કાવ્ય
બુદ્ધિપ્રકાશ	સામયિક	દલપતરામ તંત્રી; જ્ઞાન-સુધારાનું માધ્યમ

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ દલપતકાવ્ય = કાવ્યસંગ્રહ; મિથ્યાભિમાન = નાટક.
- ★ ફાર્બસવિરહ = A.K. Forbes ની યાદમાં કરુણ રચના.
- ★ વેનચરિત્ર, હુન્નરખાનની ચઢાઈ = બોધક કાવ્યો.
- ★ બુદ્ધિપ્રકાશ = દલપતરામ તંત્રી હતા તે સામયિક.

11.13 ✍ દલપતરામની પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

દલપતરામની સરળ, સંગીતમય અને બોધક પંક્તિઓ આજે પણ બાળકો અને મોટેરાંને મોઢે છે. એમની ઘણી પંક્તિઓ કહેવત જેવી બની ગઈ છે. નીચે એમની જાણીતી પંક્તિઓ ટૂંકા અર્થ સાથે આપી છે.

પરીક્ષામાં આ પંક્તિઓ અને એમનો બોધ બંને યાદ રાખવા ઉપયોગી છે.

✍ પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

- ★ "ઊંટ કહે: આ સમામાં, વાંકાં અંગવાળાં ભૂંડાં." — અર્થ: ઊંટ બીજાં પ્રાણીઓને વાંકાં કહે છે, પણ પોતે જ સૌથી વાંકું છે; બોધ — બીજાની ભૂલ જોવી, પોતાની નહીં.
- ★ "દેખ બિચારી બકરીનો પણ કોઈ ન જાતાં પકડે કાન." — અર્થ: ગરીબ-નબળાને સૌ સતાવે છે; દુનિયાની રીત પર સહજ કટાક્ષ.
- ★ "જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત." — અર્થ: જ્યાં પણ ગુજરાતી વસે ત્યાં ગુજરાત જીવંત રહે છે; ગુજરાતી અસ્મિતાનું ગૌરવ.
- ★ "અંધેરી નગરી ને ગંડુ રાજા." — અર્થ: જ્યાં અન્યાય અને અવ્યવસ્થા હોય એવા તંત્ર પર કટાક્ષ; દલપતરામની હાસ્ય-બોધ શૈલીનું ઉદાહરણ.

11.14 નંદશંકર મહેતાની મુખ્ય કૃતિઓ

નંદશંકર મહેતાની ઓળખ મુખ્યત્વે ગુજરાતી પ્રથમ મૌલિક નવલકથા 'કરણ ઘેલો' ના લેખક તરીકે છે. તેઓ શિક્ષણ-ક્ષેત્ર સાથે જોડાયેલા હતા અને કેળવણીના કામમાં પણ સક્રિય હતા. નીચેની સારણીમાં એમની મુખ્ય કૃતિ અને યોગદાન આપ્યાં છે.

નંદશંકરનું નામ હંમેશા 'કરણ ઘેલો' (1866) સાથે જોડીને યાદ રાખવું — પરીક્ષામાં આ સૌથી મહત્વનો મુદ્દો છે.

નંદશંકર મહેતાની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
કરણ ઘેલો	નવલકથા (ઐતિહાસિક)	પ્રથમ મૌલિક ગુજરાતી નવલકથા (1866); કરણ વાઘેલાની કથા

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ 'કરણ ઘેલો' (1866) = પ્રથમ મૌલિક ગુજરાતી નવલકથા.
- ★ પ્રકાર = ઐતિહાસિક નવલકથા; વિષય = કરણ વાઘેલા.
- ★ લેખક = નંદશંકર મહેતા (કેળવણીકાર).

11.15 "કરણ ઘેલો" ની યાદગાર વાત

નંદશંકર મહેતા મુખ્યત્વે નવલકથાકાર છે, કવિ નહીં, તેથી એમની 'પંક્તિઓ' નહીં પણ 'કરણ ઘેલો' ની યાદગાર વાત અને એમાંથી મળતો બોધ યાદ રાખવાનો છે. નીચે કૃતિ સાથે જોડાયેલા જાણીતા ભાવ-મુદ્દા ટૂંકા અર્થ સાથે આપ્યા છે.

પરીક્ષામાં 'કરણ ઘેલો' નો વિષય, બોધ અને ઐતિહાસિક મહત્વ — આ બાબતો વારંવાર પૂછાય છે.

યાદગાર વાત અને બોધ

- ★ 'કરણ ઘેલો' — શીર્ષકનો ભાવ: 'ઘેલો' એટલે મૂર્ખ/ઉતાવળિયો; રાજા કરણની ઉતાવળ અને ભૂલભરેલા નિર્ણયોને કારણે ગુજરાતનું પતન થયું.
- ★ કથાનો બોધ: રાજાની એક ભૂલ આખા રાજ્યનું પતન નોતરી શકે છે — સત્તા સાથે જવાબદારી જોડાયેલી છે.
- ★ ઐતિહાસિક મહત્વ: ગુજરાતના છેલ્લા હિન્દુ રાજા કરણ વાઘેલાના સમયની કથા; ગુજરાતી નવલકથા-પરંપરાનો પાયો.

દલપત-નર્મદ યુગ પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક નવો અને વધુ ગંભીર તથા વિદ્વતાભર્યો યુગ આવ્યો, જેને "પંડિત યુગ" અથવા "સાક્ષર યુગ" કહેવાય છે. આ યુગ આશરે ઇ.સ. 1885થી 1915 સુધી ગણાય છે. "પંડિત" અને "સાક્ષર" શબ્દો જ સૂચવે છે કે આ યુગના સર્જકો ઊંડા વિદ્વાન, ભણેલા-ગણેલા અને ગંભીર ચિંતક હતા. તેમની કૃતિઓમાં વેદાંત, તત્ત્વજ્ઞાન, ભાષાશાસ્ત્ર અને ગંભીર વિચારોનું ઊંડાણ જોવા મળે છે. આ યુગના મુખ્ય સર્જકો છે — ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી ("સરસ્વતીચંદ્ર" મહાનવલના કર્તા), મણિલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી ("કાન્તા" નાટક, વેદાંતી વિચારક), નરસિંહરાવ દિવેટિયા (કવિ અને ભાષાશાસ્ત્રી), રમણભાઈ નીલકંઠ ("ભદ્રભદ્ર" હાસ્યનવલના કર્તા) અને આનંદશંકર ધ્રુવ (વિચારક અને "વસંત" સામયિકના તંત્રી). આ પ્રકરણમાં આ બધા સર્જકોનું જીવન, કૃતિઓ, શૈલી અને યોગદાન સરળ ભાષામાં વિગતે સમજાવ્યું. પરીક્ષામાં આ યુગ વિશે ઘણા પ્રશ્નો પૂછાય છે.

12.1 પંડિત યુગ — પરિચય અને વિશેષતા

પંડિત યુગ એ ગુજરાતી સાહિત્યનો બીજો મહત્વનો અર્વાચીન યુગ છે, જે આશરે ઇ.સ. 1885થી 1915 સુધી ફેલાયેલો છે. તેને "સાક્ષર યુગ" પણ કહેવાય છે.

આ યુગની પહેલી અને સૌથી મોટી વિશેષતા એ છે કે તેના સર્જકો ખૂબ ભણેલા, વિદ્વાન અને ગંભીર ચિંતક હતા. તેથી તેમની કૃતિઓમાં વિચારોનું ઊંડાણ, તત્ત્વજ્ઞાન અને ગંભીરતા જોવા મળે છે.

દલપત-નર્મદ યુગમાં મુખ્ય ભાર સમાજસુધારા અને જનજાગૃતિ પર હતો, જ્યારે પંડિત યુગમાં ભાર ગંભીર ચિંતન, સાહિત્યિક ઊંડાણ અને કલાત્મકતા પર આવ્યો.

આ યુગમાં ગુજરાતી નવલકથા, નાટક, કવિતા, નિબંધ અને ભાષાશાસ્ત્ર — દરેક ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ કક્ષાનું કામ થયું. ગુજરાતી સાહિત્ય આ યુગમાં વધુ પરિપક્વ બન્યું.

આ યુગમાં પશ્ચિમના વિચારોની સાથે ભારતીય સંસ્કૃતિ, વેદાંત અને દર્શન તરફ ફરી ધ્યાન ગયું. સુધારક યુગે જ્યાં પશ્ચિમ તરફ વધારે ઝુકાવ રાખ્યો, ત્યાં પંડિત યુગે પૂર્વ (ભારતીય) અને પશ્ચિમ બંનેનો સમન્વય સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ યાદ રાખવાનું કે પંડિત યુગ = સાક્ષર યુગ = વિદ્વાન સર્જકોનો યુગ, સમયગાળો આશરે 1885-1915.

પંડિત યુગ — મુખ્ય સર્જકો અને કૃતિ

સર્જક	મુખ્ય ઓળખ / કૃતિ
ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી	સરસ્વતીચંદ્ર (મહાનવલ)
મણિલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી	કાન્તા (નાટક), વેદાંત
નરસિંહરાવ દિવેટિયા	સ્મરણસંહિતા, ભાષાશાસ્ત્ર
રમણભાઈ નીલકંઠ	ભદ્રભદ્ર (હાસ્યનવલ)
આનંદશંકર ધ્રુવ	વસંત (સામયિક)

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ પંડિત યુગ = સાક્ષર યુગ, સમય આશરે 1885-1915.
- ★ વિશેષતા = વિદ્વતા, ગંભીર ચિંતન, તત્ત્વજ્ઞાન.
- ★ ભાર = જનજાગૃતિથી હટીને સાહિત્યિક ઊંડાણ તરફ.
- ★ પૂર્વ-પશ્ચિમ વિચારોનો સમન્વય.

12.2 ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી અને "સરસ્વતીચંદ્ર"

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી પંડિત યુગના સૌથી મોટા સર્જક ગણાય છે. તેમની અમર કૃતિ છે "સરસ્વતીચંદ્ર", જે ગુજરાતી ભાષાની મહાનવલ (મહાન અને વિશાળ નવલકથા) ગણાય છે.

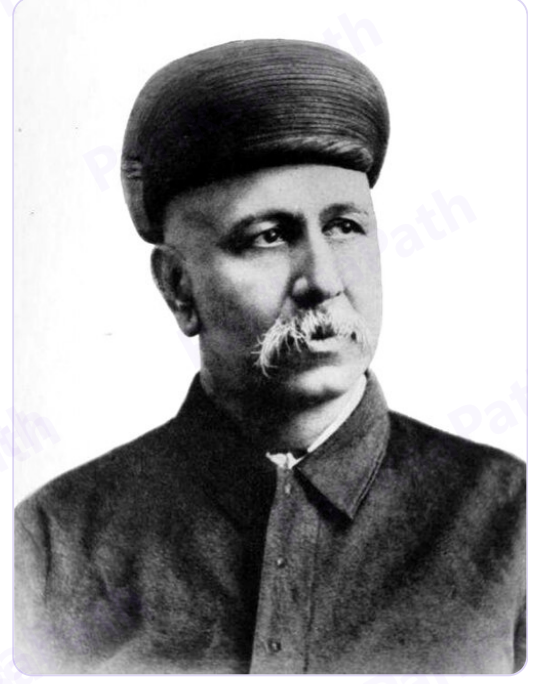
"સરસ્વતીચંદ્ર" નવલકથા કુલ ચાર ભાગમાં લખાયેલી છે. આટલી મોટી, ઊંડી અને વ્યાપક નવલકથા ગુજરાતી સાહિત્યમાં બીજે ભાગ્યે જ જોવા મળે છે.

આ નવલકથામાં માત્ર પ્રેમકથા જ નથી, પણ તે સમયના સમાજ, સંસ્કૃતિ, રાજકારણ, તત્ત્વજ્ઞાન અને જીવનદર્શનનું વિશાળ ચિત્ર પણ રજૂ થયું છે. તેથી તેને "યુગનું દર્પણ" પણ કહેવાય છે.

"સરસ્વતીચંદ્ર" નું મુખ્ય પાત્ર સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ વચ્ચેની કથા છે, જેની આસપાસ સમાજ અને જીવનનાં ઘણાં પાસાં વણાયેલાં છે. તેમાં આદર્શ સમાજ અને ત્યાગની ભાવના પણ રજૂ થઈ છે.

ગોવર્ધનરામે આ નવલકથા દ્વારા સુધારક યુગના ઉપરછલ્લા સુધારાથી આગળ વધીને, ભારતીય આદર્શ, ત્યાગ અને ધર્મ-આધારિત સમાજનું ચિત્રન રજૂ કર્યું. એ રીતે 'સરસ્વતીચંદ્ર' માત્ર નવલકથા નહીં, એક વિચાર-ગ્રંથ પણ છે.

પરીક્ષામાં "ગુજરાતી મહાનવલ કઈ?" અને "સરસ્વતીચંદ્રના લેખક કોણ?" એ પ્રશ્નો વારંવાર પૂછાય છે — જવાબ "સરસ્વતીચંદ્ર" (4 ભાગ) અને લેખક "ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી".

Govardhanram Tripathi

"સરસ્વતીચંદ્ર" — મુખ્ય મુદ્દા

વિગત	માહિતી
કૃતિ	સરસ્વતીચંદ્ર
લેખક	ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી
ભાગ	ચાર (4) ભાગ
મુખ્ય પાત્રો	સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ
ઓળખ	ગુજરાતી મહાનવલ; યુગનું દર્પણ

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ "સરસ્વતીચંદ્ર" = ગુજરાતી મહાનવલ, ચાર ભાગમાં.
- ★ લેખક = ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી.
- ★ મુખ્ય પાત્રો = સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ.
- ★ તે યુગ અને સમાજનું વિશાળ ચિત્ર આપે છે.

12.3 મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી

મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી પંડિત યુગના મહત્વના વિચારક, નાટકકાર અને વેદાંતના અભ્યાસી હતા. તેઓ ઊંડા તત્ત્વચિંતક અને ભારતીય દર્શન (ફિલોસોફી) ના જાણકાર હતા.

તેમની પ્રખ્યાત નાટ્યકૃતિ છે "કાન્તા". આ નાટક ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્યમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. નાટકમાં ગંભીર ભાવ અને કરુણ રસનું સુંદર નિરૂપણ થયું છે.

મણિલાલે "સુદર્શન" અને "પ્રિયંવદા" નામનાં સામયિકોનું સંપાદન કર્યું. આ સામયિકો દ્વારા તેમણે વેદાંત, તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યના વિચારોનો પ્રચાર કર્યો. ("પ્રિયંવદા" પાછળથી "સુદર્શન" નામે પ્રસિદ્ધ થયું.)

વેદાંતના પ્રચારક તરીકે મણિલાલ ભારતીય દર્શન અને અદ્વૈત વિચારધારાના સમર્થક હતા. પશ્ચિમના વિચારોની સામે તેમણે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની મહત્તા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

મણિલાલની એક જાણીતી ઊર્મિ-રચના 'કાવ્ય' તરીકે પણ યાદ કરાય છે, જેમાં ભક્તિ અને તત્ત્વચિંતનનો સંગમ છે. તેઓ ગદ્ય અને પદ્ય બંનેમાં ગંભીર વિચાર રજૂ કરી શકતા.

પરીક્ષામાં "કાન્તા નાટકના લેખક કોણ?" (જવાબ: મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી) અને "સુદર્શન / પ્રિયંવદા સામયિક કોણે ચલાવ્યું?" એવા પ્રશ્નો પૂછાય છે.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ મણિલાલ દ્વિવેદી = "કાન્તા" નાટકના લેખક.
- ★ સામયિક = "સુદર્શન" / "પ્રિયંવદા".
- ★ ઓળખ = વેદાંત-તત્ત્વચિંતક, અદ્વૈતના સમર્થક.

12.4 નરસિંહરાવ દિવેટિયા

નરસિંહરાવ દિવેટિયા પંડિત યુગના મહત્વના કવિ અને ભાષાશાસ્ત્રી હતા. તેઓ કવિતા ઉપરાંત ભાષાના અભ્યાસ (ભાષાશાસ્ત્ર) માટે ખાસ જાણીતા છે.

તેમની એક ખૂબ પ્રખ્યાત કૃતિ છે "સ્મરણસંહિતા". આ એક કરુણપ્રશસ્તિ (શોકકાવ્ય) છે, જે તેમણે પોતાના પુત્રના અવસાન પછી તેની યાદમાં લખ્યું. તેમાં પિતાનું ઊંડું દુઃખ અને કરુણ ભાવ વ્યક્ત થયો છે.

નરસિંહરાવનો બીજો જાણીતો કાવ્યસંગ્રહ "કુસુમમાળા" છે. આ સંગ્રહ ગુજરાતી ઊર્મિકાવ્ય (ભાવનાપ્રધાન કવિતા) ની પરંપરામાં મહત્વનો ગણાય છે.

ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે નરસિંહરાવે ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપ, ઉચ્ચારણ અને વ્યાકરણ પર ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. તેથી તેઓ માત્ર કવિ જ નહીં, વિદ્વાન ભાષાવિજ્ઞાની તરીકે પણ ઓળખાય છે.

"કુસુમમાળા" એ અંગ્રેજી ઊર્મિકાવ્ય (lyric) ની અસર ઝીલતો ગુજરાતી ઊર્મિકાવ્યનો મહત્વનો સંગ્રહ ગણાય છે. એનાથી ગુજરાતી કવિતામાં વ્યક્તિગત લાગણીના ઊર્મિકાવ્યનો માર્ગ ખૂલ્યો.

પરીક્ષામાં "સ્મરણસંહિતા (કરુણપ્રશસ્તિ) ના કવિ કોણ?" (જવાબ: નરસિંહરાવ દિવેટિયા) અને "કુસુમમાળા કાવ્યસંગ્રહ કોનો?" એવા પ્રશ્નો વારંવાર પૂછાય છે.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ નરસિંહરાવ દિવેટિયા = કવિ + ભાષાશાસ્ત્રી.
- ★ "સ્મરણસંહિતા" = કરુણપ્રશસ્તિ (શોકકાવ્ય), પુત્રની યાદમાં.
- ★ "કુસુમમાળા" = ઊર્મિકાવ્ય-સંગ્રહ.

12.5 રમણભાઈ નીલકંઠ

રમણભાઈ નીલકંઠ પંડિત યુગના મહત્વના ગદ્યલેખક, હાસ્યલેખક અને નાટ્યકાર હતા. તેમની ઓળખ મુખ્યત્વે હાસ્યનવલ "ભદ્રંભદ્ર" ના લેખક તરીકે થાય છે.

"ભદ્રંભદ્ર" ગુજરાતી ભાષાની પ્રથમ હાસ્યનવલ ગણાય છે. તેમાં ભદ્રંભદ્ર નામનું પાત્ર છે, જે જૂની રૂઢિઓ અને અંધશ્રદ્ધાને વળગી રહે છે અને નવા સુધારાનો વિરોધ કરે છે. આ પાત્ર દ્વારા લેખકે જૂનવાણી માનસિકતા પર સરસ કટાક્ષ કર્યો છે.

"ભદ્રંભદ્ર" માં હાસ્ય સાથે સમાજસુધારાનો સંદેશ પણ છે. હસતાં-હસતાં લોકોને જૂની ખોટી માન્યતાઓની હાસ્યાસ્પદતા સમજાવવાનો આ સફળ પ્રયોગ છે.

ભદ્રંભદ્રની ભારે-ભારે સંસ્કૃતમય ભાષા અને જૂનવાણી દલીલો વાંચતાં વાચક હસી પડે છે — પણ એ હાસ્ય પાછળ સુધારા-વિરોધી માનસિકતા પર ઊંડો કટાક્ષ છૂપાયેલો છે. એટલે આ પાત્ર ગુજરાતી હાસ્ય-સાહિત્યનું અમર પાત્ર બની ગયું.

રમણભાઈ નીલકંઠની બીજી જાણીતી કૃતિ છે "રાઈનો પર્વત" નામનું નાટક. આ નાટકમાં ગંભીર વિચાર અને કલાત્મકતા જોવા મળે છે.

પરીક્ષામાં "પ્રથમ ગુજરાતી હાસ્યનવલ કઈ?" (જવાબ: ભદ્રંભદ્ર) અને "રાઈનો પર્વત નાટકના લેખક કોણ?" (જવાબ: રમણભાઈ નીલકંઠ) એવા પ્રશ્નો વારંવાર પૂછાય છે.

રમણભાઈ નીલકંઠ — મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર
ભદ્રંભદ્ર	પ્રથમ ગુજરાતી હાસ્યનવલ
રાઈનો પર્વત	નાટક

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ "ભદ્રંભદ્ર" = પ્રથમ ગુજરાતી હાસ્યનવલ, લેખક રમણભાઈ નીલકંઠ.
- ★ ભદ્રંભદ્ર પાત્ર = જૂનવાણી માનસિકતા પર કટાક્ષ.
- ★ "રાઈનો પર્વત" = રમણભાઈનું નાટક.

12.6 આનંદશંકર ધ્રુવ

આનંદશંકર ધ્રુવ પંડિત યુગના વિદ્વાન વિચારક, નિબંધકાર અને સંપાદક હતા. તેઓ ભારતીય સંસ્કૃતિ, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ઊંડા અભ્યાસી હતા.

તેમણે "વસંત" નામનું સામયિક ચલાવ્યું. આ સામયિક દ્વારા તેમણે ગંભીર સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક વિચારોનો પ્રચાર કર્યો. "વસંત" તે સમયનું એક પ્રતિષ્ઠિત સામયિક હતું.

આનંદશંકર ધ્રુવ ભારતીય દર્શન અને ધર્મ-વિચારના સમન્વયકાર (બંનેને જોડનાર) તરીકે ઓળખાય છે. તેમણે પ્રાચીન ભારતીય જ્ઞાન અને આધુનિક વિચારોને એકસાથે જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

તેમની લેખનશૈલી ગંભીર, વિચારપ્રધાન અને વિદ્વતાભરી હતી. તેઓ સંસ્કૃત અને ભારતીય શાસ્ત્રોના ઊંડા જાણકાર હતા, જે તેમના નિબંધોમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

આનંદશંકર ધ્રુવ શિક્ષણ ક્ષેત્રે પણ સક્રિય હતા અને વિદ્યાર્થીઓ તથા વિચારકોની એક આખી પેઢી તેમના વિચારોથી પ્રભાવિત થઈ. એ રીતે તેઓ વિચાર-પ્રચારક અને કેળવણીકાર બંને હતા.

પરીક્ષામાં "વસંત સામયિક કોણે ચલાવ્યું?" એ પ્રશ્નનો જવાબ "આનંદશંકર ધ્રુવ" થાય — આ ખાસ યાદ રાખવું.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ આનંદશંકર ધ્રુવ = વિચારક, નિબંધકાર, સંપાદક.
- ★ સામયિક = "વસંત".
- ★ ઓળખ = ભારતીય દર્શન-ધર્મ વિચારના સમન્વયકાર.

12.7 પંડિત યુગ — સામયિકો અને ગદ્યનો વિકાસ

પંડિત યુગની એક મહત્વની વિશેષતા એ છે કે આ યુગમાં ગંભીર વિચાર-સામયિકો (intellectual journals) નો ભારે વિકાસ થયો. આ સામયિકો જ વિદ્વાન સર્જકોના વિચાર-આધાનપ્રદાનનું મુખ્ય મંચ બન્યાં.

મણિલાલ દ્વિવેદીનું "સુદર્શન"/"પ્રિયંવદા" અને આનંદશંકર ધ્રુવનું "વસંત" — આ બે સામયિકો પંડિત યુગના વિચાર-પ્રવાહનાં મુખ્ય કેન્દ્રો હતાં. એમાં વેદાંત, સાહિત્ય-ચર્ચા અને સાંસ્કૃતિક વિચારો રજૂ થતા.

આ યુગમાં નિબંધ-વેખન ખૂબ પરિપક્વ બન્યું. નર્મદ-યુગના સુધારક-નિબંધથી આગળ વધીને, પંડિત યુગનો નિબંધ ગંભીર ચિંતન, તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્ય-વિવેચન તરફ વળ્યો.

આ યુગમાં 'સાહિત્ય-વિવેચન' (literary criticism) નો પણ વિકાસ થયો. વિદ્વાન સર્જકો કૃતિઓનું ગંભીર મૂલ્યાંકન કરવા લાગ્યા, જેનાથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવેચન-પરંપરા ધડાઈ.

ગદ્યની સાથે કવિતા પણ વધારે કલાત્મક અને ઊર્મિપ્રધાન બની. નરસિંહરાવ દિવેદિયાનું ઊર્મિકાવ્ય આ વિકાસનું ઉદાહરણ છે.

આમ પંડિત યુગે ગુજરાતી ગદ્ય, સામયિક અને વિવેચનને ગંભીરતા અને ઊંડાણ આપ્યું — જે પછીના ગાંધી યુગ માટે પાયારૂપ બન્યું.

પંડિત યુગનાં મુખ્ય સામયિકો

સામયિક	સંપાદક/તંત્રી
સુદર્શન / પ્રિયંવદા	મણિલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી
વસંત	આનંદશંકર ધ્રુવ

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ પંડિત યુગ = ગંભીર વિચાર-સામયિકોનો યુગ.
- ★ સુદર્શન/પ્રિયંવદા = મણિલાલ; વસંત = આનંદશંકર ધ્રુવ.
- ★ આ યુગમાં સાહિત્ય-વિવેચનનો વિકાસ થયો.

12.8 પંડિત યુગ vs દલપત-નર્મદ યુગ

પંડિત યુગને બરાબર સમજવા માટે એને એની પહેલાંના દલપત-નર્મદ યુગ (સુધારક યુગ) સાથે સરખાવવો ઉપયોગી છે. બંને અર્વાચીન યુગના ભાગ છે, પણ બંનેનો સ્વભાવ અલગ છે.

દલપત-નર્મદ યુગ (1850-1885) નો મુખ્ય ભાર સમાજસુધારો અને જનજાગૃતિ પર હતો. એમાં સાહિત્ય સામાન્ય માણસને જગાડવાનું હથિયાર હતું, એટલે ભાષા સરળ અને સંદેશ સીધો રહેતો.

પંડિત યુગ (1885-1915) નો મુખ્ય ભાર ગંભીર ચિંતન, વિદ્વત્તા અને કલાત્મકતા પર હતો. એમાં સાહિત્ય વધારે ઊંડું, વિચારપ્રધાન અને ક્યારેક અઘરી ભાષાવાળું બન્યું.

સુધારક યુગ પશ્ચિમના વિચારો તરફ વધારે ઝૂક્યો, જ્યારે પંડિત યુગે ભારતીય દર્શન, વેદાંત અને સંસ્કૃતિ તરફ ફરી ધ્યાન આપ્યું — એટલે પૂર્વ-પશ્ચિમના સમન્વયનો યુગ બન્યો.

આ બે યુગ વિરોધી નથી, પણ એક-બીજાના પૂરક છે — સુધારક યુગે પાથો નાખ્યો અને પંડિત યુગે એના પર ગંભીર સાહિત્યની ઇમારત ઊભી કરી. નીચેની સારણી આ બે યુગનો ભેદ એક નજરમાં બતાવે છે, જે પરીક્ષા માટે ખૂબ ઉપયોગી છે.

દલપત-નર્મદ યુગ vs પંડિત યુગ

મુદ્દો	દલપત-નર્મદ યુગ	પંડિત યુગ
સમય	આશરે 1850-1885	આશરે 1885-1915
મુખ્ય ભાર	સમાજસુધારો, જનજાગૃતિ	ગંભીર ચિંતન, વિદ્વત્તા
ભાષા	સરળ, સીધી	ગંભીર, વિચારપ્રધાન
ઝુકાવ	પશ્ચિમ તરફ	પૂર્વ-પશ્ચિમ સમન્વય
પ્રતિનિધિ કૃતિ	મારી હકીકત, કરણ ઘેલો	સરસ્વતીચંદ્ર

12.9 પંડિત યુગ — સારાંશ અને સ્મરણ-કોષ્ટક

પંડિત યુગ (1885-1915) ગુજરાતી સાહિત્યનો સૌથી વિદ્વતાભર્યો યુગ ગણાય છે. આ યુગના સર્જકોએ નવલકથા, નાટક, કવિતા, નિબંધ અને ભાષાશાસ્ત્ર — દરેક ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ કક્ષાનું કામ કર્યું.

આ યુગની સૌથી મોટી સિદ્ધિ "સરસ્વતીચંદ્ર" મહાનવલ છે, જે આજે પણ ગુજરાતી સાહિત્યનું ગૌરવ ગણાય છે.

દરેક સર્જકને તેની મુખ્ય કૃતિ સાથે જોડીને યાદ રાખવાથી પરીક્ષામાં ગૂંચવણ થતી નથી. નીચેનું કોષ્ટક ઝડપી પુનરાવર્તન (રિવિઝન) માટે ઉપયોગી છે.

આ યુગ પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગાંધી યુગ આવ્યો, જ્યાં સાહિત્ય સામાન્ય માણસ અને રાષ્ટ્રીય ભાવના તરફ વળ્યું. પણ પંડિત યુગે ગુજરાતી સાહિત્યને ગંભીરતા અને ઊંડાણ આપ્યું, જે પાચારૂપ રહ્યું.

પરીક્ષામાં ઝડપથી ઉત્તર આપવા માટે "સર્જક → મુખ્ય કૃતિ" ની જોડી મોઢે કરી લેવી શ્રેષ્ઠ રહે છે.

પંડિત યુગ — ઝડપી સ્મરણ કોષ્ટક

સર્જક	મુખ્ય કૃતિ / ઓળખ
ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી	સરસ્વતીચંદ્ર (4 ભાગ, મહાનવલ)
મણિલાલ નસુભાઈ દ્વિવેદી	કાન્તા (નાટક), સુદર્શન/પ્રિયંવદા
નરસિંહરાવ દિવેટિયા	સ્મરણસંહિતા, કુસુમાળા
રમણભાઈ નીલકંઠ	ભદ્રંભદ્ર, રાઈનો પર્વત
આનંદશંકર ધ્રુવ	વસંત (સામયિક)

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ મહાનવલ = સરસ્વતીચંદ્ર (ગોવર્ધનરામ).
- ★ પ્રથમ હાસ્યનવલ = ભદ્રંભદ્ર (રમણભાઈ).
- ★ કરુણપ્રશસ્તિ = સ્મરણસંહિતા (નરસિંહરાવ).

12.10 પંડિત યુગનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાન

પંડિત યુગનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાન 'પરિપક્વતાના યુગ' તરીકેનું છે. આ યુગે ગુજરાતી સાહિત્યને બાળપણમાંથી પ્રૌઢાવસ્થા (પુખ્તતા) તરફ લઈ ગયું.

આ યુગ પહેલાં ગુજરાતી ગદ્ય મુખ્યત્વે સુધારા અને જનજાગૃતિનું સાધન હતું. પંડિત યુગે એને ગંભીર ચિંતન, તત્ત્વજ્ઞાન અને કલાત્મક અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ બનાવ્યું.

આ યુગે ગુજરાતી નવલકથાને 'સરસ્વતીચંદ્ર' જેવી મહાનવલ, નાટકને 'કાન્તા' જેવી ગંભીર કૃતિ, હાસ્ય-સાહિત્યને 'ભદ્રંભદ્ર', અને ઊર્મિકાવ્યને 'કુસુમમાળા' આપી — દરેક ક્ષેત્રે ઉચ્ચ આદર્શ સ્થાપ્યો.

આ યુગે પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિચારોનો સમન્વય સાધ્યો, એટલે ગુજરાતી સાહિત્ય માત્ર અનુકરણ ન રહ્યું, પણ પોતાની આગવી ઊંડાઈ સાથેનું પરિપક્વ સાહિત્ય બન્યું.

આ યુગ પછી આવેલા ગાંધી યુગ અને અનુ-ગાંધી યુગના સર્જકોએ પંડિત યુગે નાખેલા આ ગંભીરતા અને ઊંડાણના પાયા પર જ પોતાનું કામ ઊભું કર્યું.

આમ પંડિત યુગ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક સુવર્ણ-તબક્કો છે, જેણે ભાષા અને સાહિત્યને વિદ્વત્તા, ગંભીરતા અને કલાત્મકતા આપી.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ પંડિત યુગ = ગુજરાતી સાહિત્યનો પરિપક્વતાનો યુગ.
- ★ દરેક ક્ષેત્રે ઉચ્ચ આદર્શ — નવલકથા, નાટક, હાસ્ય, ઊર્મિકાવ્ય.
- ★ આ યુગ પછી ગાંધી યુગ આવ્યો.

12.11 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

નીચે પંડિત યુગ વિશે પરીક્ષામાં વારંવાર પૂછાતા પ્રશ્નો અને તેમના ટૂંકા જવાબો આપ્યા છે. આ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ (GPSC, GSSSB, Talati, Police, TET) માટે ખૂબ ઉપયોગી છે.

📖 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ પ્ર: પંડિત યુગનો બીજો કયો નામ છે? — જ: સાક્ષર યુગ (આશરે 1885-1915).
- ★ પ્ર: ગુજરાતી મહાનવલ કઈ? — જ: સરસ્વતીચંદ્ર (4 ભાગ).
- ★ પ્ર: "સરસ્વતીચંદ્ર" ના લેખક કોણ? — જ: ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી.
- ★ પ્ર: "સરસ્વતીચંદ્ર" નાં મુખ્ય પાત્રો કોણ? — જ: સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ.
- ★ પ્ર: "કાન્તા" નાટકના લેખક કોણ? — જ: મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી.
- ★ પ્ર: "સ્મરણસંહિતા" કરુણપ્રશસ્તિ કોણે લખી? — જ: નરસિંહરાવ દિવેટિયા.
- ★ પ્ર: પ્રથમ ગુજરાતી હાસ્યનવલ કઈ? — જ: ભદ્રંભદ્ર (રમણભાઈ નીલકંઠ).
- ★ પ્ર: "રાઈનો પર્વત" નાટકના લેખક કોણ? — જ: રમણભાઈ નીલકંઠ.
- ★ પ્ર: "સુદર્શન"/"પ્રિયંવદા" સામયિક કોણે ચલાવ્યું? — જ: મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી.
- ★ પ્ર: "વસંત" સામયિક કોણે ચલાવ્યું? — જ: આનંદશંકર ધ્રુવ.

12.12 ✍ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની મુખ્ય કૃતિઓ

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી મુખ્યત્વે 'સરસ્વતીચંદ્ર' મહાનવલના કર્તા તરીકે ઓળખાય છે, પણ એમણે કવિતા અને ચિંતન-ગ્રંથ પણ આપ્યા છે. નીચેની સારણીમાં એમની મુખ્ય કૃતિઓ પ્રકાર અને ટૂંકી નોંધ સાથે આપી છે.

પરીક્ષામાં 'સરસ્વતીચંદ્ર' (4 ભાગ) સૌથી મહત્વની છે, છતાં 'સ્નેહમુદ્રા' અને 'લીલાવતી જીવનકલા' પણ યાદ રાખવા જેવી છે.

✍ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
સરસ્વતીચંદ્ર	મહાનવલ (4 ભાગ)	ગુજરાતી મહાનવલ; યુગનું દર્પણ; પાત્રો સરસ્વતીચંદ્ર-કુમુદ
સ્નેહમુદ્રા	કાવ્ય (દીર્ઘકાવ્ય)	પ્રેમ અને ભાવ-ચિંતનનું કાવ્ય
લીલાવતી જીવનકલા	ચરિત્ર / ચિંતન-ગ્રંથ	પુત્રી લીલાવતીના જીવન દ્વારા જીવનકલાનું નિરૂપણ
ક્લાસિકલ પોએટ્સ ઓફ ગુજરાત	વિવેચન (અંગ્રેજી)	ગુજરાતના પ્રશિષ્ટ કવિઓ વિશેનું વ્યાખ્યાન-લેખન

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ સરસ્વતીચંદ્ર = મહાનવલ, ચાર ભાગ.
- ★ સ્નેહમુદ્રા = દીર્ઘકાવ્ય.
- ★ લીલાવતી જીવનકલા = ચરિત્ર/ચિંતન-ગ્રંથ.

12.13 ✍ ગોવર્ધનરામ — 'સરસ્વતીચંદ્ર' ની યાદગાર વાત

ગોવર્ધનરામ મુખ્યત્વે ગદ્યકાર-નવલકથાકાર છે, તેથી એમની 'સરસ્વતીચંદ્ર' માંથી મળતા ભાવ-મુદ્દા અને બોધ યાદ રાખવાના છે. નીચે કૃતિ સાથે જોડાયેલા જાણીતા વિચારો ટૂંકા અર્થ સાથે આપ્યા છે.

પરીક્ષામાં 'સરસ્વતીચંદ્ર' નો વિષય, મુખ્ય પાત્રો અને એમાંનો ત્યાગ-આદર્શનો ભાવ વારંવાર પૂછાય છે.

✍ યાદગાર વાત અને ભાવ

- ★ 'સરસ્વતીચંદ્ર' = યુગનું દર્પણ — એક પ્રેમકથાની આસપાસ આખા સમાજ, સંસ્કૃતિ અને જીવનદર્શનનું વિશાળ ચિત્ર.
- ★ મુખ્ય ભાવ: પ્રેમ સાથે ત્યાગ અને કર્તવ્ય — સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદની કથામાં ત્યાગની ભાવના કેન્દ્રમાં છે.
- ★ બોધ: ઉપરછલ્લા સુધારાથી આગળ વધીને ભારતીય આદર્શ, ધર્મ અને કર્તવ્ય-આધારિત સમાજનું ચિંતન.

12.14 ✍ મણિલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદીની મુખ્ય કૃતિઓ

મણિલાલ દ્વિવેદી નાટ્યકાર, કવિ, વેદાંતી વિચારક અને સંપાદક — એમ બહુમુખી સર્જક હતા. નીચેની સારણીમાં એમની મુખ્ય કૃતિઓ પ્રકાર અને ટૂંકી નોંધ સાથે આપી છે.

પરીક્ષામાં 'કાન્તા' (નાટક), 'આત્મનિમજ્જન' (કાવ્યસંગ્રહ) અને 'સિદ્ધાંતસાર' (વેદાંત-ગ્રંથ) ખાસ યાદ રાખવાં; સામયિક 'સુદર્શન'/'પ્રિયંવદા' પણ એમની જ ઓળખ છે.

✍ મણિલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદીની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
કાન્તા	નાટક	ગંભીર ભાવ અને કરુણ રસનું પ્રખ્યાત નાટક
નૃસિંહાવતાર	નાટક	પૌરાણિક વિષય પરનું નાટક
આત્મનિમજ્જન	કાવ્યસંગ્રહ	ભક્તિ અને તત્ત્વચિંતનનો ઊર્મિ-કાવ્યસંગ્રહ
પ્રાણવિનિમય	ગ્રંથ	મનોવિજ્ઞાન/યોગ વિષયક ગદ્યગ્રંથ
સિદ્ધાંતસાર	વેદાંત-ગ્રંથ	અદ્વૈત-વેદાંત તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ
સુદર્શન / પ્રિયંવદા	સામયિક	મણિલાલ સંપાદક; વેદાંત-સાહિત્યનો પ્રચાર

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ કાન્તા, નૃસિંહાવતાર = નાટકો.
- ★ આત્મનિમજ્જન = કાવ્યસંગ્રહ.
- ★ સિદ્ધાંતસાર = વેદાંત-ગ્રંથ; પ્રાણવિનિમય = ગદ્યગ્રંથ.
- ★ સામયિક = સુદર્શન / પ્રિયંવદા.

12.15 ✍ મણિલાલ દ્વિવેદીની પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

મણિલાલ દ્વિવેદીની ઊર્મિ-કવિતામાં ભક્તિ અને તત્ત્વચિંતનનો સંગમ છે. એમની કેટલીક પંક્તિઓ ભજન-પ્રાર્થના રૂપે ગવાય છે. નીચે જાણીતી પંક્તિ ટૂંકા અર્થ સાથે આપી છે.

પરીક્ષામાં 'આ પ્રાર્થના/પંક્તિ કોની?' એવા પ્રશ્નો માટે આ યાદ રાખવું ઉપયોગી છે.

✍ પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

- ★ "દિવ્ય ભવ્ય જ્યોત જ્યાં, ત્યાં લઈ જા મને." — અર્થ: પ્રભુ જ્યાં દિવ્ય પ્રકાશ છે ત્યાં મને લઈ જા; ભક્તિ અને આત્મ-ઉન્નતિની ઝંખના ('આત્મનિમજ્જન' ભાવ).
- ★ "ડૂબવા દે મને, ડૂબવા દે, પ્રભુ! તારી કરુણાસાગરમાં." — અર્થ: પ્રભુની કરુણાના સાગરમાં મને લીન થઈ જવા દે; આત્મનિમજ્જન (પોતાનામાં-પ્રભુમાં ડૂબવું) નો ભાવ.
- ★ મણિલાલની કવિતાનો કેન્દ્રીય સૂર — અદ્વૈત-ભક્તિ અને આત્માની પરમ સાથેની એકતા.

12.16 નરસિંહરાવ દિવેટિયાની મુખ્ય કૃતિઓ

નરસિંહરાવ દિવેટિયા કવિ અને ભાષાશાસ્ત્રી — બંને રૂપે જાણીતા છે. એમના ઊર્મિકાવ્ય-સંગ્રહો અને કરુણપ્રશસ્તિ ગુજરાતી કવિતામાં મહત્વના છે. નીચેની સારણીમાં એમની મુખ્ય કૃતિઓ પ્રકાર અને ટૂંકી નોંધ સાથે આપી છે.

પરીક્ષામાં 'કુસુમમાળા' (ઊર્મિકાવ્ય-સંગ્રહ) અને 'સ્મરણસંહિતા' (કરુણપ્રશસ્તિ) ખાસ યાદ રાખવાં.

નરસિંહરાવ દિવેટિયાની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
કુસુમમાળા	ઊર્મિકાવ્ય-સંગ્રહ	અંગ્રેજી lyric ની અસર; ગુજરાતી ઊર્મિકાવ્યનો માર્ગ ખોલ્યો
સ્મરણસંહિતા	કરુણપ્રશસ્તિ (શોકકાવ્ય)	પુત્રના અવસાન પછી એની યાદમાં લખેલું કરુણ કાવ્ય
હૃદયવીણા	કાવ્યસંગ્રહ	ભાવ-ઊર્મિની કવિતાનો સંગ્રહ
નૂપુરઝંકાર	કાવ્યસંગ્રહ	ઊર્મિકાવ્યનો સંગ્રહ
મનોમુકુર	વિવેચન / ગદ્ય	સાહિત્ય-વિવેચન અને ભાષાવિચારના નિબંધો

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ કુસુમમાળા = ઊર્મિકાવ્ય-સંગ્રહ (પ્રથમ).
- ★ સ્મરણસંહિતા = કરુણપ્રશસ્તિ (પુત્રની યાદમાં).
- ★ હૃદયવીણા, નૂપુરઝંકાર = કાવ્યસંગ્રહ; મનોમુકુર = વિવેચન.
- ★ નરસિંહરાવ = કવિ + ભાષાશાસ્ત્રી.

12.17 નરસિંહરાવ દિવેટિયાની પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

નરસિંહરાવની સૌથી પ્રખ્યાત પંક્તિ એમની પ્રાર્થના-રચના 'મંગલ મંદિર ખોલો' છે, જે આજે પણ પ્રાર્થના રૂપે ગવાય છે. નીચે જાણીતી પંક્તિઓ ટૂંકા અર્થ સાથે આપી છે.

પરીક્ષામાં 'મંગલ મંદિર ખોલો' પંક્તિ કોની? — એ પ્રશ્ન માટે જવાબ નરસિંહરાવ દિવેટિયા.

પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

- ★ "મંગલ મંદિર ખોલો, દયામયા મંગલ મંદિર ખોલો." — અર્થ: હે દયાળુ પ્રભુ, મંગલમય (કલ્યાણકારી) મંદિરનાં દ્વાર ખોલો; આત્માની પ્રભુ-મિલન માટેની પ્રાર્થના.
- ★ "જીવનનો થાક્યો, પ્રભુ! તવ દ્વાર આવ્યો." — અર્થ: જીવનથી થાકેલો જીવ આશ્રય માટે પ્રભુના દ્વારે આવ્યો છે; શરણાગતિનો ભાવ ('મંગલ મંદિર ખોલો' નો ભાગ).
- ★ 'સ્મરણસંહિતા' નો ભાવ — પુત્ર ગુમાવ્યાનું ઊંડું પિતૃ-દુઃખ અને કરુણ સ્મરણ.

12.18 રમણભાઈ નીલકંઠની મુખ્ય કૃતિઓ

રમણભાઈ નીલકંઠ હાસ્યનવલકાર, નાટ્યકાર અને વિવેચક હતા. એમની 'ભદ્રંભદ્ર' પ્રથમ ગુજરાતી હાસ્યનવલ ગણાય છે. નીચેની સારણીમાં એમની મુખ્ય કૃતિઓ પ્રકાર અને ટૂંકી નોંધ સાથે આપી છે.

પરીક્ષામાં 'ભદ્રંભદ્ર' (હાસ્યનવલ), 'રાઈનો પર્વત' (નાટક) અને 'કવિતા અને સાહિત્ય' (વિવેચન) ખાસ યાદ રાખવાં.

રમણભાઈ નીલકંઠની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
ભદ્રંભદ્ર	હાસ્યનવલ	પ્રથમ ગુજરાતી હાસ્યનવલ; જૂનવાણી માનસિકતા પર કટાક્ષ
રાઈનો પર્વત	નાટક	ગંભીર વિચાર અને કલાત્મકતાવાળું નાટક
કવિતા અને સાહિત્ય	વિવેચન	સાહિત્ય-વિવેચનના નિબંધોનો સંગ્રહ (અનેક ભાગ)
હાસ્યમંદિર	હાસ્ય-લેખસંગ્રહ	હાસ્ય-નિબંધ/લેખોનો સંગ્રહ

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ભદ્રંભદ્ર = પ્રથમ ગુજરાતી હાસ્યનવલ.
- ★ રાઈનો પર્વત = નાટક.
- ★ કવિતા અને સાહિત્ય = વિવેચન-ગ્રંથ.
- ★ રમણભાઈ = હાસ્યનવલકાર + નાટ્યકાર + વિવેચક.

12.19 રમણભાઈ નીલકંઠ — 'ભદ્રંભદ્ર' ની યાદગાર વાત

રમણભાઈ મુખ્યત્વે ગદ્યકાર-હાસ્યલેખક છે, તેથી એમની 'ભદ્રંભદ્ર' માંથી મળતા હાસ્ય-મુદ્દા અને કટાક્ષ યાદ રાખવાના છે. નીચે કૃતિ સાથે જોડાયેલા જાણીતા ભાવ ટૂંકા અર્થ સાથે આપ્યા છે.

પરીક્ષામાં 'ભદ્રંભદ્ર' નું પાત્ર, હાસ્ય અને એમાંનો સુધારા-સંદેશ વારંવાર પૂછાય છે.

યાદગાર વાત અને કટાક્ષ

- ★ ભદ્રંભદ્ર પાત્ર = જૂની રૂઢિ-અંધશ્રદ્ધાને વળગી રહેતું, સુધારા-વિરોધી પાત્ર — ભારે સંસ્કૃતમય ભાષા અને જૂનવાણી દલીલોથી હાસ્ય જગાડે છે.
- ★ બોધ: હસતાં-હસતાં લોકોને જૂની ખોટી માન્યતાઓની હાસ્યાસ્પદતા સમજાવવી — હાસ્ય દ્વારા સમાજસુધારો.
- ★ મહત્ત્વ: ભદ્રંભદ્ર ગુજરાતી હાસ્ય-સાહિત્યનું અમર પાત્ર બની ગયું.

પંડિત યુગના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતી કવિતા નવા વળાંક પર આવી. ગોવર્ધનરામ અને નરસિંહરાવ પછી ચાર મોટા કવિઓએ ગુજરાતી કાવ્યને નવી ઊંચાઈ આપી — કાન્ત, કલાપી, ન્હાનાલાલ અને બલવંતરાય ક. ઠાકોર. આ ચારેય કવિઓ લગભગ સમકાલીન હતા અને એકબીજાના મિત્ર પણ હતા. દરેકે કવિતામાં કંઈક નવું આપ્યું — કાન્તે ખંડકાવ્ય આપ્યું, કલાપીએ આત્મલક્ષી પ્રણય-કવિતા આપી, ન્હાનાલાલે ડોલનશૈલી આપી અને બ.ક. ઠાકોરે સોનેટ તથા અર્થઘન કવિતા આપી. આ પ્રકરણ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ ખૂબ મહત્વનું છે કારણ કે આ ચારેય કવિઓ વિશે દર વર્ષે પ્રશ્નો પુછાય છે.

13.1 કવિ યુગનો પરિચય અને ભૂમિકા

ઓગણીસમી સદીના અંત અને વીસમી સદીની શરૂઆતનો ગાળો ગુજરાતી કવિતા માટે સોનેરી યુગ ગણાય છે. આ સમયમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ અને પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો પ્રભાવ વધ્યો. કવિઓએ અંગ્રેજી કવિતાના સ્વરૂપો — જેવા કે sonnet અને elegy — ગુજરાતીમાં અપનાવ્યા.

આ યુગની કવિતામાં વ્યક્તિગત લાગણી, પ્રેમ, પ્રકૃતિ અને ચિંતન મુખ્ય વિષયો બન્યા. અગાઉના સુધારક યુગની જેમ માત્ર સમાજસુધારાની વાત ન રહી, પણ કવિ પોતાના હૃદયની વાત કરવા લાગ્યો. એને આત્મલક્ષી (subjective) કવિતા કહેવાય છે.

આ ચાર કવિઓમાં વિવિધતા હતી. કાન્ત સંયમી અને કલાત્મક હતા, કલાપી ભાવુક અને પ્રણયમય હતા, ન્હાનાલાલ ભવ્ય અને કલ્પનાશીલ હતા, અને બ.ક. ઠાકોર બૌદ્ધિક અને વિચારપ્રધાન હતા. છતાં ચારેય મિત્રો હતા અને એકબીજાને પત્રો લખતા.

આ યુગને ક્યારેક 'કલાપી-કાન્ત યુગ' પણ કહેવાય છે. કવિતામાં છંદ, ભાષા અને ભાવ — ત્રણેયમાં નવા પ્રયોગો થયા. ખંડકાવ્ય, સોનેટ અને અપદ્યાગદ્ય જેવાં નવાં સ્વરૂપો આ યુગની દેણ છે.

આ યુગ પાછળ સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પૃષ્ઠભૂમિ પણ હતી. નર્મદ-દલપતરામના સુધારક યુગે ગુજરાતી ગદ્ય અને કવિતાનો પાયો નાખ્યો; ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી અને નરસિંહરાવ દિવેટિયાના પંડિત યુગે ભાષાને ગંભીરતા અને ઊંડાણ આપ્યું. એ ભૂમિ પર આ ચાર કવિઓએ આત્મલક્ષી અને કલાત્મક કવિતા ઊભી કરી.

પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ આ ચાર કવિઓનાં ઉપનામ, મુખ્ય કૃતિઓ અને એમના સાહિત્યમાં યોગદાન — આ ત્રણ બાબતો ખાસ યાદ રાખવી જરૂરી છે.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ આ યુગ ઓગણીસમી સદીના અંતથી વીસમી સદીની શરૂઆત સુધીનો છે.
- ★ કવિતા આત્મલક્ષી બની — પ્રેમ, પ્રકૃતિ અને ચિંતન મુખ્ય વિષય.
- ★ અંગ્રેજી sonnet અને elegy ગુજરાતીમાં આવ્યાં.
- ★ ચારેય કવિ — કાન્ત, કલાપી, ન્હાનાલાલ, બ.ક. ઠાકોર — સમકાલીન અને મિત્રો.

13.2 કવિ યુગનાં મુખ્ય લક્ષણો અને નવાં સ્વરૂપો

કવિ યુગની કવિતાનું પહેલું મોટું લક્ષણ છે આત્મલક્ષિતા. કવિ હવે માત્ર ઉપદેશ કે સમાજસુધારાની વાત ન કરતાં પોતાના અંગત ભાવ, વેદના, પ્રેમ અને આનંદ વ્યક્ત કરવા લાગ્યો. કવિતા 'હું'ની કવિતા બની.

બીજું લક્ષણ છે પ્રકૃતિ-પ્રેમ. આ યુગના કવિઓએ પ્રકૃતિને માત્ર પૃષ્ઠભૂમિ તરીકે નહીં, પણ ભાવ-સંવેદનના સાધન તરીકે કવિતામાં વર્ણી. વસંત, ઝરણાં, પક્ષીઓ અને ઋતુઓ કવિતામાં જીવંત થયાં.

ત્રીજું લક્ષણ છે નવાં કાવ્ય-સ્વરૂપોનો પ્રવેશ. કાન્તે ખંડકાવ્ય, બ.ક. ઠાકોરે સોનેટ અને પ્રવાહી પદ્ય, અને ન્હાનાલાલે અપદ્યાગદ્ય (ડીલનશૈલી) — એમ દરેક કવિએ એક-એક નવું સ્વરૂપ ગુજરાતી કવિતાને આપ્યું.

ચોથું લક્ષણ છે છંદ અને ભાષાનો સભાન પ્રયોગ. કવિઓ છંદની પસંદગી અને શબ્દની યોજના વિશે અત્યંત સભાન હતા. છંદનું સંગીત અને શબ્દનું સૌંદર્ય આ યુગની કવિતાની ઓળખ બની.

પાંચમું લક્ષણ છે પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો સંતુલિત પ્રભાવ. અંગ્રેજી રોમેન્ટિક કવિઓ (Wordsworth, Shelley, Keats) અને sonnet-elegy જેવાં સ્વરૂપોની અસર ઝિલાઈ, છતાં કવિઓએ ભારતીય-ગુજરાતી પરંપરા સાથે એનો સમન્વય સાધ્યો.

આ બધાં લક્ષણો મળીને કવિ યુગને ગુજરાતી કવિતાનો સૌંદર્ય-પ્રધાન અને કલાત્મક યુગ બનાવે છે, જે પંડિત યુગની ગંભીરતા અને ગાંધી યુગની લોકાભિમુખતા વચ્ચેનો સેતુ છે.

- ▶ આત્મલક્ષિતા — 'હું'ની અંગત કવિતા.
- ▶ પ્રકૃતિ-પ્રેમ અને ભાવ-સંવેદન.
- ▶ નવાં સ્વરૂપો — ખંડકાવ્ય, સોનેટ, અપદ્યાગદ્ય.
- ▶ છંદ અને ભાષાનો સભાન પ્રયોગ.
- ▶ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો સંતુલિત પ્રભાવ.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ પાંચ લક્ષણ — આત્મલક્ષિતા, પ્રકૃતિ-પ્રેમ, નવાં સ્વરૂપો, છંદ-ભાષાનો સભાન પ્રયોગ, પાશ્ચાત્ય પ્રભાવ.
- ★ ખંડકાવ્ય = કાન્ત; સોનેટ = બ.ક. ઠાકોર; અપદ્યાગદ્ય = ન્હાનાલાલ.
- ★ આ યુગ પંડિત યુગ અને ગાંધી યુગ વચ્ચેનો સેતુ.

13.3 કાન્ત — ખંડકાવ્યના પ્રણેતા

કાન્તનું મૂળ નામ મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ હતું. 'કાન્ત' એ એમનું ઉપનામ છે. તેઓ ગુજરાતી ખંડકાવ્યના પ્રણેતા (શરૂઆત કરનાર) તરીકે પ્રખ્યાત છે. ખંડકાવ્ય એટલે કોઈ એક પ્રસંગ કે ઘટનાનું ટૂંકું પણ ઘટ્ટ કાવ્ય, જેમાં નાટ્યાત્મકતા હોય. કાન્તે આ સ્વરૂપને ગુજરાતીમાં સ્થાપ્યું અને એને કલાત્મક ઊંચાઈ આપી. ખંડકાવ્યમાં એક પ્રસંગ પર કેન્દ્રિત રહીને ઊંડો ભાવ ધૂંટવામાં આવે છે.

કાન્તની સૌથી જાણીતી કૃતિઓ 'વસંતવિજય' અને 'ચક્રવાકમિથુન' છે. આ બંને ખંડકાવ્યો ગુજરાતી સાહિત્યમાં અમર ગણાય છે. 'વસંતવિજય'માં પાંડુ રાજાની કથા છે અને 'ચક્રવાકમિથુન'માં ચક્રવાક પક્ષીના જોડાનો વિરહ વર્ણવાયો છે.

કાન્તની કવિતામાં છંદનું સૌંદર્ય, ભાષાની સ્વચ્છતા અને ભાવની ગહનતા જોવા મળે છે. તેઓ સંયમી કવિ હતા — શબ્દોનો બગાડ કરતા નહીં. એમની કવિતા ઓછા શબ્દોમાં ઊંડો ભાવ વ્યક્ત કરે છે, જે એમની કલાનું મુખ્ય બળ છે.

કાન્તે પાછળથી ખ્રિસ્તી ધર્મ અપનાવ્યો હતો, જે એમના જીવનની એક ચર્યાસપદ ઘટના રહી. છતાં એમની કવિતાનું મૂલ્ય સાહિત્યમાં અકબંધ રહ્યું. પરીક્ષામાં 'ખંડકાવ્યના પ્રણેતા કોણ?' એ પ્રશ્નનો જવાબ હંમેશાં 'કાન્ત (મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ)' છે.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ કાન્તનું મૂળ નામ — મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ.
- ★ ઓળખ — ગુજરાતી ખંડકાવ્યના પ્રણેતા.
- ★ મુખ્ય ખંડકાવ્યો — 'વસંતવિજય' અને 'ચક્રવાકમિથુન'.
- ★ કાવ્ય-ગુણ — છંદ-સૌંદર્ય, ભાષાની સ્વચ્છતા, સંયમ.

13.4 કાન્તનાં ખંડકાવ્યો — કૃતિ-વિશ્લેષણ

'વસંતવિજય' કાન્તનું સૌથી પ્રખ્યાત ખંડકાવ્ય છે. એમાં મહાભારતના પાંડુ રાજાનો પ્રસંગ આવેખાયો છે — જે ઋષિના શાપને કારણે પ્રેમ-મિલન કરી શકતા નથી, છતાં વસંતઋતુની મદદોશીમાં અંતે પોતાનો જીવ ગુમાવે છે. અહીં વસંતનું સૌંદર્ય અને માનવ-વાસનાનો સંઘર્ષ નાટ્યાત્મક રીતે રજૂ થયો છે.

'ચક્રવાકમિથુન' ખંડકાવ્યમાં ચક્રવાક પક્ષીના જોડાની કથા છે. માન્યતા છે કે ચક્રવાક અને ચક્રવાકી રાત્રે અલગ થઈ જાય છે અને સવારે જ ફરી મળે છે — એ વિરહને કાન્તે ઊંડો સંવેદનાથી વર્ણવ્યો છે. પ્રકૃતિ અને પ્રેમ-વિરહનું મિશ્રણ આ કાવ્યની ખાસિયત છે.

આ બંને કૃતિઓમાં કાન્તની ખંડકાવ્ય-કલાનાં મુખ્ય તત્ત્વો જોવા મળે છે — એક કેન્દ્રીય પ્રસંગ, ઊંડો ભાવ, નાટ્યાત્મક ક્ષણ અને છંદનું સંગીત. કાન્ત એક પ્રસંગને કાવ્યમય ચરમ સુધી લઈ જાય છે.

કાન્તે છંદની પસંદગીમાં અસાધારણ કુશળતા બતાવી. પૃથ્વી, મંદાકાન્તા જેવા છંદોનો એમણે સૌંદર્યપૂર્ણ ઉપયોગ કર્યો. છંદ અને ભાવ વચ્ચેનો મેળ એમની કવિતાને સંગીતમય બનાવે છે.

કાન્તની ભાષા સ્વચ્છ, સંયમી અને કલાત્મક છે. તેઓ બિનજરૂરી અલંકાર કે શબ્દાડંબરથી દૂર રહે છે. આ સંયમ જ એમની કવિતાને ઉત્તમ બનાવે છે.

પરીક્ષામાં 'વસંતવિજય' અને 'ચક્રવાકમિથુન'નો વિષય શું? — એ પ્રશ્ન માટે: 'વસંતવિજય' = પાંડુ રાજાની કથા; 'ચક્રવાકમિથુન' = ચક્રવાક પક્ષીના જોડાનો વિરહ.

ખંડકાવ્ય	વિષય / કથા	મુખ્ય ભાવ
વસંતવિજય	પાંડુ રાજાનો પ્રસંગ	વસંત-સૌંદર્ય અને વાસનાનો સંઘર્ષ
ચક્રવાકમિથુન	ચક્રવાક પક્ષીના જોડાની કથા	પ્રેમ-વિરહ અને પ્રકૃતિ

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ 'વસંતવિજય' — પાંડુ રાજાનો પ્રસંગ; વસંત-સૌંદર્ય.
- ★ 'ચક્રવાકમિથુન' — ચક્રવાક પક્ષીના જોડાનો વિરહ.
- ★ બંને ખંડકાવ્ય; કાન્તની છંદ-કલા અને સંયમ.

13.5 કલાપી — લાઠીના રાજવી-કવિ

કલાપીનું મૂળ નામ સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહિલ હતું. તેઓ લાઠી રજવાડાના રાજવી હતા, એટલે એમને 'રાજવી-કવિ' કહેવાય છે. 'કલાપી' એ એમનું ઉપનામ છે, જેનો અર્થ 'મોર' થાય છે.

કલાપીની કવિતા આત્મલક્ષી અને પ્રણયપ્રધાન છે. એમના જીવનની પ્રેમકથા — રાજબા અને શોભના સાથેનો સંબંધ — એમની કવિતામાં ઝીલાયેલો છે. એમની કવિતામાં વેદના, વિરહ અને ઝૂરાપો ઘૂંટાયેલાં છે.

એમનો કાવ્યસંગ્રહ 'કલાપીનો કેકારવ' ખૂબ પ્રખ્યાત છે. 'કેકારવ' એટલે મોરનો ટહુકો — ઉપનામ 'કલાપી' (મોર) સાથે મેળ ખાય છે. આ સંગ્રહ એમના મૃત્યુ પછી પ્રગટ થયો.

કલાપીની બે પંક્તિઓ આજે પણ ઘરે ઘરે ગવાય છે — 'જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે, યાદી ભરી ત્યાં આપની' (કાવ્ય 'આપની યાદી'). આ પંક્તિ ગુજરાતી પ્રેમકવિતાનું પ્રતીક બની ગઈ છે.

કલાપીની કવિતામાં લાગણીની સચ્ચાઈ અને સહજતા છે. તેઓ કૃત્રિમ અલંકાર કરતાં હૃદયના સાચા ભાવને મહત્ત્વ આપતા, એટલે એમની કવિતા સામાન્ય વાચકના હૃદય સુધી સીધી પહોંચે છે.

કલાપીનું અવસાન ખૂબ નાની વયે (માત્ર 26 વર્ષે) થયું. છતાં આટલા ટૂંકા જીવનમાં એમણે ગુજરાતી કવિતાને ભાવસભર પ્રણય-કવિતા આપી.

પરીક્ષામાં 'જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે' કોની પંક્તિ છે? — જવાબ કલાપી. અને 'કલાપીનો કેકારવ' કોની કૃતિ? — જવાબ કલાપી (સુરસિંહજી ગોહિલ).

Kalapi

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ કલાપીનું મૂળ નામ — સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહિલ.
- ★ ઓળખ — લાઠીના રાજવી-કવિ; ઉપનામ 'કલાપી' એટલે મોર.
- ★ મુખ્ય સંગ્રહ — 'કલાપીનો કેકારવ'.
- ★ પ્રખ્યાત પંક્તિ — 'જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે, યાદી ભરી ત્યાં આપની' ('આપની યાદી').
- ★ નાની વયે (26 વર્ષે) અવસાન.

13.6 કલાપીની કવિતા — પ્રણય, વેદના અને પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

કલાપીની કવિતાનો કેન્દ્રીય ભાવ પ્રણય અને એની વેદના છે. એમની કવિતામાં પ્રેમ માત્ર સુખ નહીં, પણ ઝૂરાપો, ત્યાગ અને કરુણા સાથે જોડાયેલો છે. એટલે એમની કવિતાને 'વેદનાની કવિતા' પણ કહેવાય છે.

'આપની યાદી' કલાપીનું સૌથી પ્રખ્યાત કાવ્ય છે. એની પ્રારંભ-પંક્તિ 'જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે, યાદી ભરી ત્યાં આપની' આજે પ્રેમ-કવિતાનું ગુજરાતી પ્રતીક બની ગઈ છે. પ્રિયજનની યાદ સર્વત્ર છવાયેલી હોવાનો ભાવ આ પંક્તિમાં છે.

કલાપીની બીજી પ્રખ્યાત પંક્તિ છે — 'રે પંખીની ઉપર પથરો ફેંકતા ફેંકી દીધો' — જેમાં અજાણતાં થયેલા દુઃખ અને પશ્ચાત્તાપનો ભાવ છે. કલાપીની કરુણા અને માનવતા આવી પંક્તિઓમાં ઝિલાય છે.

કલાપીની કવિતામાં પ્રકૃતિ અને પ્રેમ ઘણીવાર એકરૂપ થઈ જાય છે. ઝરણાં, ફૂલ, પંખી — બધાં એમની પ્રેમ-વેદનાનાં પ્રતીક બને છે. આ સહજ સંયોજન એમની કવિતાનું સૌંદર્ય છે.

ગઝલ-શૈલીની છાંટ પણ કલાપીની કવિતામાં જોવા મળે છે. ફારસી-ઉર્દૂ કાવ્યપરંપરાનો પ્રભાવ ઝીલીને એમણે ગુજરાતી પ્રણય-કવિતાને નવો રંગ આપ્યો.

પરીક્ષામાં કલાપીની પ્રખ્યાત પંક્તિઓ અને એમની પ્રણય-વેદનાનો ભાવ — બંને બાબતો યાદ રાખવી ઉપયોગી છે.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ કેન્દ્રીય ભાવ — પ્રણય અને વેદના.
- ★ પ્રખ્યાત કાવ્ય — 'આપની યાદી'.
- ★ પ્રખ્યાત પંક્તિ — 'જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે, યાદી ભરી ત્યાં આપની'.
- ★ પ્રકૃતિ + પ્રેમનું સહજ સંયોજન; ગઝલ-છાંટ.

13.7 ન્હાનાલાલ — ડોલનશૈલીના કવિ

ન્હાનાલાલ કવિ દલપતરામના પુત્ર હતા. એમનું પૂરું નામ ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ હતું. પિતા-પુત્ર બંને કવિ હોવાનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિરલ ઉદાહરણ છે.

ન્હાનાલાલે કવિતામાં એક નવી શૈલી આપી — 'અપધાગધ' અથવા 'ડોલનશૈલી'. આ શૈલીમાં કવિતા ન તો સંપૂર્ણ પદ્ય (છંદબદ્ધ) હોય છે, ન તો સંપૂર્ણ ગદ્ય — પણ બંને વચ્ચેની લયબદ્ધ 'ડોલતી' ભાષા હોય છે.

એમની જાણીતી કૃતિઓમાં 'વસંતોત્સવ' અને 'જયા જયંત' (નાટ્યકાવ્ય) મુખ્ય છે. એમની કવિતા ભવ્ય, કલ્પનાશીલ અને ભક્તિભાવથી ભરપૂર છે.

ન્હાનાલાલનું 'ગુજરાત મોરી મોરી રે' એ ગુજરાતની અસ્મિતાનું ગીત છે, જે આજે પણ ગૌરવ સાથે ગવાય છે. તેઓ ગુજરાતના 'કવિ' તરીકે ઓળખાય છે અને એમને 'કવિવર' પણ કહેવાય છે.

એમની ભાષા અલંકારોથી સમૃદ્ધ અને ભવ્ય હતી. ક્યારેક એમની ભાષાને 'મહાકવિ'ની ભાષા ગણવામાં આવે છે કારણ કે એમાં ઉદાત્તતા અને ભવ્યતા છે.

પરીક્ષામાં 'ડોલનશૈલી / અપધાગધ કોણે આપી?' — જવાબ ન્હાનાલાલ. 'દલપતરામના પુત્ર કવિ કોણ?' — જવાબ ન્હાનાલાલ.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ન્હાનાલાલ — કવિ દલપતરામના પુત્ર.
- ★ શૈલી — 'અપધાગધ' / 'ડોલનશૈલી'.
- ★ મુખ્ય કૃતિઓ — 'વસંતોત્સવ', 'જયા જયંત'.
- ★ પ્રખ્યાત ગીત — 'ગુજરાત મોરી મોરી રે'.
- ★ ઓળખ — કવિવર; ભવ્ય અને કલ્પનાશીલ કવિતા.

13.8 ન્હાનાલાલ — ડોલનશૈલી અને કૃતિઓનું વિશ્લેષણ

ડોલનશૈલી (અપધાગધ) ન્હાનાલાલનું ગુજરાતી કવિતાને સૌથી મૌલિક પ્રદાન છે. આ શૈલીમાં વાક્યો છંદના કડક નિયમમાં બંધાયેલાં નથી, છતાં એમાં એક આંતરિક લય અને 'ડોલન' (rhythmic flow) હોય છે. એટલે એ ગદ્ય જેવી મુક્ત છતાં પદ્ય જેવી સંગીતમય લાગે છે.

'વસંતોત્સવ' ન્હાનાલાલની પ્રખ્યાત કૃતિ છે, જેમાં વસંતઋતુનો ઉત્સવ અને પ્રેમ-ભાવ ભવ્ય શૈલીમાં આલેખાયો છે. એમની કલ્પનાશીલતા અને ભાષાની ભવ્યતા આ કૃતિમાં ખીલી ઊઠે છે.

'જયા જયંત' એ ન્હાનાલાલનું નાટ્યકાવ્ય છે, જેમાં પ્રેમ, ત્યાગ અને આદર્શ-ભાવનાનું ઉદાત્ત ચિત્ર છે. નાટક અને કવિતાનો સમન્વય આ કૃતિની વિશેષતા છે.

ન્હાનાલાલની કવિતામાં ભક્તિ, રાષ્ટ્રપ્રેમ અને પ્રકૃતિ-સૌંદર્ય — ત્રણેય ભાવ ભવ્યતા સાથે વ્યક્ત થાય છે. 'ગુજરાત મોરી મોરી રે' ગીતમાં ગુજરાતની ધરતી પ્રત્યેનો ગૌરવ-ભાવ ઊભરી આવે છે.

ન્હાનાલાલની ભાષા અલંકારોથી ભરપૂર, ઉદાત્ત અને ભવ્ય છે. એમની ભાષાનું ગૌરવ ક્યારેક 'મહાકવિ'ની ભાષા ગણાય છે; એમાં શબ્દની ભવ્યતા અને કલ્પનાની ઉડાન બંને છે.

પરીક્ષામાં 'વસંતોત્સવ' અને 'જયા જયંત' (નાટ્યકાવ્ય) ન્હાનાલાલની કૃતિ છે — એ ખાસ યાદ રાખવું; અને ડોલનશૈલીની વ્યાખ્યા પણ સ્પષ્ટ રાખવી.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ડોલનશૈલી = પદ્ય નહીં, ગદ્ય નહીં — લયબદ્ધ 'ડોલતી' ભાષા.
- ★ 'વસંતોત્સવ' — વસંત-ઉત્સવ અને પ્રેમ-ભાવ.
- ★ 'જયા જયંત' — નાટ્યકાવ્ય (પ્રેમ-ત્યાગ-આદર્શ).
- ★ ભાષા — ભવ્ય, ઉદાત્ત, અલંકારસમૃદ્ધ.

13.9 બલવંતરાય ક. ઠાકોર — સોનેટ-પ્રવર્તક

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર (બ.ક. ઠાકોર) ગુજરાતી કવિતામાં સોનેટના પ્રવર્તક (શરૂઆત કરનાર) ગણાય છે. અંગ્રેજી sonnet સ્વરૂપને ગુજરાતીમાં લાવનાર તેઓ મુખ્ય કવિ હતા.

બ.ક. ઠાકોરની કવિતા 'અર્થઘન' (વિચારથી ભરપૂર) કવિતા તરીકે ઓળખાય છે. એમનું પ્રખ્યાત સૂત્ર છે — 'કવિતા એ વિચારપ્રધાન કલા છે.' એમની કવિતામાં લાગણી કરતાં વિચાર અને બુદ્ધિ વધારે મહત્વનાં છે.

એમનો જાણીતો કાવ્યસંગ્રહ 'ભણકાર' છે. આ સંગ્રહમાં એમની વિચારપ્રધાન અને અર્થઘન કવિતાઓ સંગ્રહાયેલી છે.

બ.ક. ઠાકોરે 'પ્રવાહી પદ્ય' (blank verse જેવી મુક્ત છંદ-રચના) પર પણ ભાર મૂક્યો, જેથી કવિતામાં વિચાર સ્વાભાવિક રીતે વહી શકે. તેઓ માનતા કે કવિતા ગવાય એના કરતાં વિચારાય એ વધારે મહત્વનું છે.

તેઓ વિવેચક અને શિક્ષક પણ હતા. એમના વિચારોએ ગાંધી યુગના અને પછીના કવિઓ પર ઊંડી અસર કરી. ગુજરાતી કવિતાને બૌદ્ધિક ગૌરવ આપવામાં એમનો મોટો ફાળો છે.

પરીક્ષામાં 'ગુજરાતી સોનેટના પ્રવર્તક કોણ?' — જવાબ બ.ક. ઠાકોર. 'ભણકાર' કોની કૃતિ? — જવાબ બ.ક. ઠાકોર. 'અર્થઘન કવિતા' કોની સાથે જોડાયેલી છે? — બ.ક. ઠાકોર.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ પૂરું નામ — બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર (બ.ક. ઠાકોર).
- ★ ઓળખ — ગુજરાતી સોનેટના પ્રવર્તક.
- ★ કવિતાનો પ્રકાર — અર્થઘન (વિચારપ્રધાન) કવિતા.
- ★ મુખ્ય સંગ્રહ — 'ભણકાર'.
- ★ સૂત્ર — 'કવિતા વિચારપ્રધાન કલા છે.'

13.10 બ.ક. ઠાકોર — અર્થઘન કવિતા અને પ્રવાહી પદ્ય

બ.ક. ઠાકોરની કવિતાનો પાયો છે 'અર્થઘનતા' — એટલે ઓછા શબ્દોમાં ઘટ્ટ વિચાર ભરવો. એમની કવિતા સહજ ગાવા માટે નહીં, પણ વાંચીને વિચારવા માટે છે. એમાં બૌદ્ધિક ઊંડાણ અને તર્ક હોય છે.

એમણે ગુજરાતી કવિતામાં sonnet (ચૌદ પંક્તિનું કાવ્ય) સ્વરૂપ સ્થાપ્યું. અંગ્રેજી sonnet-પરંપરાને ગુજરાતી છંદ અને ભાવ સાથે જોડીને એમણે આ સ્વરૂપને ગુજરાતી કવિતામાં મજબૂત પાયો આપ્યો.

'પ્રવાહી પદ્ય' એ બ.ક. ઠાકોરનો બીજો મહત્વનો પ્રયોગ છે. એમાં છંદની પંક્તિ-સીમા તૂટે છે અને વાક્ય-ભાવ આગળની પંક્તિમાં વહી જાય છે (enjambment), જેથી વિચાર સ્વાભાવિક અને અખંડ વહે છે.

બ.ક. ઠાકોર માનતા કે કવિતામાં લાગણીના ઉભરા કરતાં વિચારની સ્પષ્ટતા અને સંયમ વધારે મહત્વનાં છે. એટલે એમની કવિતા સંયમી, ગંભીર અને બૌદ્ધિક છે.

વિવેચક તરીકે પણ બ.ક. ઠાકોરનું પ્રદાન મોટું છે. એમના વિચારો અને કસોટીઓએ ગુજરાતી કાવ્ય-વિવેચનને નવી દિશા આપી અને પછીના કવિઓને બૌદ્ધિક કવિતા તરફ વાળ્યા.

પરીક્ષામાં 'પ્રવાહી પદ્ય' અને 'અર્થઘન કવિતા' — બંને સંકલ્પનાઓ બ.ક. ઠાકોર સાથે જોડાયેલી છે, એ યાદ રાખવું.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ અર્થઘનતા = ઓછા શબ્દોમાં ઘટ્ટ વિચાર.
- ★ sonnet (ચૌદ પંક્તિ) ગુજરાતીમાં સ્થાપ્યું.
- ★ 'પ્રવાહી પદ્ય' — વિચારનો અખંડ પ્રવાહ.
- ★ કવિતા + વિવેચન બંનેમાં પ્રદાન.

13.11 ચાર કવિઓની તુલના — એક નજરમાં

આ ચાર કવિઓને એકસાથે યાદ રાખવા હોય તો એમના ઉપનામ, મુખ્ય કૃતિ અને વિશેષ યોગદાન — આ ત્રણ બાબતો સાથે જોડીને યાદ રાખવી સહેલી પડે છે. નીચેનું કોષ્ટક પરીક્ષા પહેલાં ઝડપથી ઊલટાવી જવા માટે ઉપયોગી છે.

ધ્યાન રાખો — કાન્ત = ખંડકાવ્ય, કલાપી = પ્રણય-કવિતા (કેકારવ), ન્હાનાલાલ = ડોલનશૈલી, બ.ક. ઠાકોર = સોનેટ. આ ચાર જોડી ગોખી લો તો અડધો અભ્યાસ થઈ ગયો.

આ ચારેય કવિ સમકાલીન હતા, એટલે પરીક્ષામાં ક્યારેક 'નીચેનામાંથી કયા કવિ સમકાલીન છે?' એવો પ્રશ્ન પણ આવી શકે — એમાં આ ચારેયનાં નામ સાચાં ગણાય.

ભાવ-સ્વભાવની દૃષ્ટિએ પણ ચારેય અલગ છે — કાન્ત સંયમી-કલાત્મક, કલાપી ભાવુક-પ્રણયમય, ન્હાનાલાલ ભવ્ય-કલ્પનાશીલ, અને બ.ક. ઠાકોર બૌદ્ધિક-વિચારપ્રધાન. આ ભેદ યાદ રાખવાથી તુલનાત્મક પ્રશ્નોના જવાબ સહેલા બને છે.

કોષ્ટકમાં દરેક કવિનું મૂળ નામ પણ આપ્યું છે, કારણ કે 'મણિશંકર ભટ્ટનું ઉપનામ શું?' જેવા ઊલટા પ્રશ્નો પણ પુછાય છે.

કવિ / ઉપનામ	મૂળ નામ	મુખ્ય કૃતિ	વિશેષ યોગદાન
કાન્ત	મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ	વસંતવિજય, ચક્રવાકમિથુન	ખંડકાવ્યના પ્રણેતા
કલાપી	સુરસિંહજી ગોહિલ	કલાપીનો કેકારવ	આત્મલક્ષી પ્રણય-કવિતા; લાઠીના રાજવી-કવિ
ન્હાનાલાલ	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	વસંતોત્સવ, જયા જયંત	ડોલનશૈલી / અપધાગધ
બ.ક. ઠાકોર	બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર	ભણકાર	સોનેટના પ્રવર્તક; અર્થઘન કવિતા

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ કાન્ત = ખંડકાવ્ય; કલાપી = કેકારવ; ન્હાનાલાલ = ડોલનશૈલી; ઠાકોર = સોનેટ.
- ★ ચારેય કવિ સમકાલીન અને મિત્રો હતા.
- ★ ઉપનામ ↔ મૂળ નામ બંને દિશામાં યાદ રાખો.
- ★ સ્વભાવ — કાન્ત સંયમી, કલાપી ભાવુક, ન્હાનાલાલ ભવ્ય, ઠાકોર બૌદ્ધિક.

13.12 કવિ યુગનો પ્રભાવ અને વારસો

કવિ યુગના આ ચાર કવિઓએ ગુજરાતી કવિતાને જે દિશા આપી, એનો પ્રભાવ પછીના આખા સાહિત્ય પર પડ્યો. એમણે ગુજરાતી કવિતાને સૌંદર્ય, ભાવ-ઊંડાણ અને કલાત્મક સભાનતા આપ્યાં.

કાન્તના ખંડકાવ્યે પછીના કવિઓને એક પ્રસંગ પર કેન્દ્રિત ઘટ્ટ કાવ્ય રચવાનો માર્ગ બતાવ્યો. ઉમાશંકર જોશી જેવા ગાંધી યુગના કવિઓએ પણ ખંડકાવ્ય-પરંપરા આગળ વધારી.

બ.ક. ઠાકોરની અર્થઘન અને બૌદ્ધિક કવિતાનો પ્રભાવ ગાંધી યુગ અને આધુનિક યુગના કવિઓ સુધી પહોંચ્યો. સોનેટ અને પ્રવાહી પદ્ય આગળ જતાં ગુજરાતી કવિતાનાં સ્થાયી સ્વરૂપ બન્યાં.

કલાપીની પ્રણય-વેદનાની કવિતા અને ન્હાનાલાલની ભવ્ય ડોલનશૈલીએ ગુજરાતી ગીત અને ભાવ-કવિતાને સમૃદ્ધ કરી. એમની પંક્તિઓ આજે પણ લોકજીભે રમે છે.

આમ આ ચાર કવિઓ માત્ર પોતાના યુગના નહીં, સમગ્ર ગુજરાતી કવિતા-પરંપરાના આધારસ્તંભ છે. એમના વિના ગુજરાતી કવિતાનો ઇતિહાસ અધૂરો ગણાય.

પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ આ યુગનો વારસો — ખંડકાવ્ય, સોનેટ, અપદ્યાગદ્ય અને આત્મલક્ષી પ્રણય-કવિતા — ગુજરાતી સાહિત્યનાં સ્થાયી પ્રદાન તરીકે યાદ રાખવો.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ વારસો — ખંડકાવ્ય, સોનેટ, અપદ્યાગદ્ય, પ્રણય-કવિતા.
- ★ પ્રભાવ — ગાંધી યુગ અને આધુનિક યુગ સુધી.
- ★ ચાર કવિ = ગુજરાતી કવિતા-પરંપરાના આધારસ્તંભ.

13.13 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

નીચે આ પ્રકરણ પર આધારિત મહત્વના પ્રશ્નો અને એમના ટૂંકા જવાબો આપ્યા છે. પરીક્ષા પહેલાં આટલા પ્રશ્નો ગોખી લેવાથી આ વિભાગ પાકો થઈ જશે.

📌 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ પ્ર.1: ગુજરાતી ખંડકાવ્યના પ્રણેતા કોણ છે? — જ. કાન્ત (મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ).
- ★ પ્ર.2: 'કલાપીનો કેકારવ' કોની કૃતિ છે? — જ. કલાપી (સુરસિંહજી ગોહિલ).
- ★ પ્ર.3: 'જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે, યાદી ભરી ત્યાં આપની' — આ પંક્તિ કોની છે? — જ. કલાપી.
- ★ પ્ર.4: ગુજરાતી કવિતામાં 'ડોલનશૈલી / અપદ્યાગદ્ય' કોણે આપી? — જ. ન્હાનાલાલ.
- ★ પ્ર.5: કવિ ન્હાનાલાલ કોના પુત્ર હતા? — જ. કવિ દલપતરામના.
- ★ પ્ર.6: ગુજરાતી સોનેટના પ્રવર્તક કોણ ગણાય છે? — જ. બ.ક. ઠાકોર (બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર).
- ★ પ્ર.7: 'ભણકાર' કાવ્યસંગ્રહ કોની રચના છે? — જ. બ.ક. ઠાકોર.
- ★ પ્ર.8: 'વસંતવિજય' અને 'ચક્રવાકમિથુન' ખંડકાવ્યો કોણે રચ્યાં? — જ. કાન્ત.
- ★ પ્ર.9: 'ગુજરાત મોરી મોરી રે' ગીત કોની રચના છે? — જ. ન્હાનાલાલ.
- ★ પ્ર.10: 'કવિતા વિચારપ્રધાન કલા છે' — આ વિચાર કયા કવિનો છે? — જ. બ.ક. ઠાકોર.

13.14 ✍ કાન્તની મુખ્ય કૃતિઓ

કાન્ત (મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ) ગુજરાતી ખંડકાવ્યના પ્રણેતા છે. એમની કવિતા ઓછી પણ ઘટ્ટ અને કલાત્મક છે. નીચેની સારણીમાં એમની મુખ્ય કૃતિઓ પ્રકાર અને ટૂંકી નોંધ સાથે આપી છે.

પરીક્ષામાં 'પૂર્વાવાપ' (કાવ્યસંગ્રહ) અને ખંડકાવ્યો 'વસંતવિજય', 'ચક્રવાકમિથુન', 'અતિજ્ઞાન' ખાસ યાદ રાખવાં.

✍ કાન્તની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
પૂર્વાવાપ	કાવ્યસંગ્રહ	કાન્તની કવિતાઓનો મુખ્ય સંગ્રહ
વસંતવિજય	ખંડકાવ્ય	પાંડુ રાજાનો પ્રસંગ; વસંત-સૌંદર્ય અને વાસનાનો સંઘર્ષ
ચક્રવાકમિથુન	ખંડકાવ્ય	ચક્રવાક પક્ષીના જોડાનો વિરહ; પ્રેમ-વિરહ અને પ્રકૃતિ
અતિજ્ઞાન	ખંડકાવ્ય	જ્ઞાનની મર્યાદા અને ભાવનું ખંડકાવ્ય
દેવયાની	ખંડકાવ્ય	પૌરાણિક પાત્ર દેવયાની વિષયક ખંડકાવ્ય
ગુરુ ગોવિંદસિંહ	નાટક	શીખ ગુરુ વિષયક નાટ્યકૃતિ

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ પૂર્વાવાપ = કાન્તનો મુખ્ય કાવ્યસંગ્રહ.
- ★ વસંતવિજય, ચક્રવાકમિથુન, અતિજ્ઞાન, દેવયાની = ખંડકાવ્યો.
- ★ કાન્ત = ખંડકાવ્યના પ્રણેતા.

13.15 ✍ કાન્તની પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

કાન્તની કવિતામાં છંદનું સૌંદર્ય અને ભાવની ગહનતા છે. એમની કેટલીક પંક્તિઓ ખંડકાવ્યના ભાવને કલાત્મક રીતે રજૂ કરે છે. નીચે જાણીતી પંક્તિઓ ટૂંકા અર્થ સાથે આપી છે.

પરીક્ષામાં પંક્તિ સાથે કૃતિ અને કવિ જોડવાનું યાદ રાખવું ઉપયોગી છે.

✍ પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

- ★ "સહસા ધસી નદી અકસ્માત્ ... વસંત આવ્યો." — અર્થ: વસંતઋતુ અચાનક છવાઈ જાય છે ('વસંતવિજય' નો વસંત-સૌંદર્યનો ભાવ); પ્રકૃતિ અને માનવ-મનનો સંઘર્ષ.
- ★ 'ચક્રવાકમિથુન' નો ભાવ — રાત્રે વિખૂટાં પડેલાં ચક્રવાક-જોડાનો વિરહ અને પુનર્મિલનની ઝંખના; પ્રેમ-વિરહની કરુણ સંવેદના.
- ★ કાન્તની કવિતાનો સૂર — ઓછા શબ્દોમાં ઊંડો ભાવ; છંદ-સૌંદર્ય અને સંયમ.

13.16 ✍ કલાપીની મુખ્ય કૃતિઓ

કલાપી (સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહિલ) લાઠીના રાજવી-કવિ હતા. એમની આત્મલક્ષી પ્રણય-કવિતા ગુજરાતી સાહિત્યમાં અમર છે. નીચેની સારણીમાં એમની મુખ્ય કૃતિઓ પ્રકાર અને ટૂંકી નોંધ સાથે આપી છે.

પરીક્ષામાં 'કલાપીનો કેકારવ' (કાવ્યસંગ્રહ) સૌથી મહત્વનો છે; 'કાશ્મીરનો પ્રવાસ' અને એમના પત્રો પણ જાણીતા છે.

✍ કલાપીની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
કલાપીનો કેકારવ	કાવ્યસંગ્રહ	કલાપીની કવિતાઓનો સંગ્રહ; મૃત્યુ પછી પ્રગટ
આપની યાદી	કાવ્ય	'જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે...' — પ્રખ્યાત પ્રણય-કાવ્ય
કાશ્મીરનો પ્રવાસ	પ્રવાસવર્ણન	કાશ્મીર-યાત્રાનું ગદ્ય પ્રવાસવર્ણન
કલાપીના પત્રો	પત્રસાહિત્ય	કલાપીના અંગત પત્રોનો સંગ્રહ
માલા અને મુદ્રિકા	કાવ્ય/કથાકાવ્ય	પ્રણય-ભાવનું કથાકાવ્ય

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ કલાપીનો કેકારવ = મુખ્ય કાવ્યસંગ્રહ (મૃત્યુ પછી પ્રગટ).
- ★ આપની યાદી = પ્રખ્યાત પ્રણય-કાવ્ય.
- ★ કાશ્મીરનો પ્રવાસ = પ્રવાસવર્ણન.
- ★ કલાપી = લાઠીના રાજવી-કવિ; ઉપનામ એટલે 'મોર'.

13.17 ✍ કલાપીની પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

કલાપીની પંક્તિઓ ગુજરાતી પ્રણય-કવિતાનું પ્રતીક બની ગઈ છે અને આજે પણ ઘરે ઘરે ગવાય છે. નીચે એમની સૌથી જાણીતી પંક્તિઓ ટૂંકા અર્થ સાથે આપી છે.

પરીક્ષામાં 'આ પંક્તિ કોની?' એ સૌથી વારંવાર પૂછાતો પ્રશ્ન છે, તેથી પંક્તિ, કૃતિ અને ભાવ — ત્રણેય યાદ રાખવા.

✍ પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

- ★ "જ્યાં જ્યાં નજર મહારી ઠરે, યાદી ભરી ત્યાં આપની." — અર્થ: જ્યાં પણ મારી નજર પડે ત્યાં બધે પ્રિયજનની યાદ છવાયેલી છે ('આપની યાદી'); પ્રેમ-સ્મરણનું પ્રતીક.
- ★ "રે પંખીડાં! સુખથી યણજો, ગીત વા કાંઈ ગાજો." — અર્થ: હે પક્ષીઓ, સુખેથી યણજો અને ગીત ગાજો; પ્રકૃતિ-પ્રેમ અને જીવમાત્ર પ્રત્યેની કરુણા ('રે પંખીડાં').
- ★ "હા! પસ્તાવો વિપુલ ઝરણું સ્વર્ગથી ઊતર્યું છે." — અર્થ: પસ્તાવો (પશ્ચાત્તાપ) સ્વર્ગથી ઊતરેલા વિશાળ ઝરણા સમાન છે, જે પાપને ઘોઈ નાખે છે; પશ્ચાત્તાપનો મહિમા.
- ★ "તે પંખીની ઉપર પથરો ફેંકતાં ફેંકી દીધો." — અર્થ: અજાણતાં પક્ષી પર પથ્થર ફેંકાઈ ગયો — અને પછી પશ્ચાત્તાપ; અહિંસા અને કરુણાનો ભાવ.

13.18 ✍ ન્હાનાલાલની મુખ્ય કૃતિઓ

ન્હાનાલાલ (કવિ દલપતરામના પુત્ર) ડોલનશૈલી (અપધાગદ્ય) ના પ્રણેતા છે અને 'કવિવર' તરીકે ઓળખાય છે. એમની કવિતા ભવ્ય, કલ્પનાશીલ અને ભક્તિભાવપૂર્ણ છે. નીચેની સારણીમાં એમની મુખ્ય કૃતિઓ પ્રકાર અને ટૂંકી નોંધ સાથે આપી છે.

પરીક્ષામાં 'વસંતોત્સવ', 'જયા જયંત', 'ઇન્દુકુમાર' અને 'કુરુક્ષેત્ર' ખાસ યાદ રાખવાં.

✍ ન્હાનાલાલની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
વસંતોત્સવ	કાવ્ય (અપધાગદ્ય)	વસંત-ઉત્સવ અને પ્રેમ-ભાવ; ડોલનશૈલીનું ઉદાહરણ
જયા જયંત	નાટ્યકાવ્ય	પ્રેમ, ત્યાગ અને આદર્શ-ભાવનાનું ઉદાત્ત ચિત્ર
ઇન્દુકુમાર	નાટ્યકાવ્ય	આદર્શ અને ભાવનાપ્રધાન નાટ્યકાવ્ય
કુરુક્ષેત્ર	મહાકાવ્ય	મહાભારત-આધારિત ભવ્ય મહાકાવ્ય
ગુજરાત મોરી મોરી રે	ગીત	ગુજરાતની અસ્મિતાનું પ્રખ્યાત ગૌરવ-ગીત
પિતૃતર્પણ	કરુણપ્રશસ્તિ	પિતા દલપતરામની યાદમાં લખેલું કાવ્ય

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ વસંતોત્સવ = અપધાગદ્ય (ડોલનશૈલી).
- ★ જયા જયંત, ઇન્દુકુમાર = નાટ્યકાવ્ય.
- ★ કુરુક્ષેત્ર = મહાકાવ્ય.
- ★ ન્હાનાલાલ = ડોલનશૈલીના પ્રણેતા; કવિવર.

13.19 ✍ ન્હાનાલાલની પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

ન્હાનાલાલની ભવ્ય અને ઊર્મિપૂર્ણ પંક્તિઓ ગુજરાતની અસ્મિતા અને ભક્તિ-ભાવનું પ્રતીક છે. નીચે એમની જાણીતી પંક્તિઓ ટૂંકા અર્થ સાથે આપી છે.

પરીક્ષામાં 'ગુજરાત મોરી મોરી રે' જેવી પંક્તિ કોની? — એ પ્રશ્ન માટે જવાબ ન્હાનાલાલ.

✍ પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

- ★ "ધન્ય હો! ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ! અમારો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ!" — અર્થ: અમારો ગુણવાન ગુજરાત પ્રદેશ ધન્ય અને પુણ્યશાળી છે; ગુજરાત-ગૌરવ ('ગુજરાત મોરી મોરી રે').
- ★ "ગુજરાત મોરી મોરી રે!" — અર્થ: મારી પ્યારી ગુજરાત રે; માતૃભૂમિ પ્રત્યેના પ્રેમ અને ગૌરવનો ઉદ્ગાર.
- ★ "અસૂરના ઓધાર, પ્રભુ તારી દયા જ આધાર." — અર્થ: પાપી-અસૂરનો પણ ઉદ્ધાર કરનાર પ્રભુ, તારી દયા જ એકમાત્ર આધાર છે; ભક્તિ અને શરણાગતિનો ભાવ.
- ★ ન્હાનાલાલની કવિતાનો સૂર — ભવ્યતા, ઉદાત્તતા અને ડોલનશૈલીની લયબદ્ધ ભાષા.

13.20 ✍ બ.ક. ઠાકોરની મુખ્ય કૃતિઓ

બલવંતરાય ક. ઠાકોર ગુજરાતી સોનેટના પ્રવર્તક અને અર્થઘન (વિચારપ્રધાન) કવિતાના હિમાયતી હતા. તેઓ કવિ ઉપરાંત વિવેચક અને શિક્ષક પણ હતા. નીચેની સારણીમાં એમની મુખ્ય કૃતિઓ પ્રકાર અને ટૂંકી નોંધ સાથે આપી છે.

પરીક્ષામાં 'ભણકાર' (કાવ્યસંગ્રહ) સૌથી મહત્વનો છે; એમની વિવેચન-કૃતિઓ પણ જાણીતી છે.

✍ બ.ક. ઠાકોરની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
ભણકાર	કાવ્યસંગ્રહ	વિચારપ્રધાન અને અર્થઘન કવિતાઓનો મુખ્ય સંગ્રહ
આરોહણ	કાવ્ય	ચિંતનપ્રધાન કાવ્ય
નવીન કવિતા વિશે વ્યાખ્યાનો	વિવેચન	નવી કવિતા અને કાવ્ય-વિચાર વિશેનાં વ્યાખ્યાનો
ભિરિક	વિવેચન	ઊર્મિકાવ્ય-સ્વરૂપ વિશેનું વિવેચન
દર્શનિયું	ગદ્ય/ડાયરી	વિચાર અને નોંધનું ગદ્યલેખન

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ભણકાર = બ.ક. ઠાકોરનો મુખ્ય કાવ્યસંગ્રહ.
- ★ બ.ક. ઠાકોર = સોનેટના પ્રવર્તક; અર્થઘન કવિતા.
- ★ કવિ + વિવેચક + શિક્ષક.
- ★ 'પ્રવાહી પદ્ય' નો પ્રયોગ એમની ઓળખ.

13.21 ✍ બ.ક. ઠાકોરની પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

બ.ક. ઠાકોરની કવિતા લાગણીના ઉભરા કરતાં વિચારની સ્પષ્ટતા અને સંયમ પર ભાર મૂકે છે. એમનું પ્રખ્યાત સૂત્ર અને જાણીતી પંક્તિઓ નીચે ટૂંકા અર્થ સાથે આપી છે.

પરીક્ષામાં 'કવિતા વિચારપ્રધાન કલા છે' એ વિચાર કોનો? — જવાબ બ.ક. ઠાકોર.

✍ પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

- ★ "કવિતા એ વિચારપ્રધાન કલા છે." — અર્થ: કવિતામાં લાગણી કરતાં વિચાર અને બુદ્ધિ વધારે મહત્વનાં છે; બ.ક. ઠાકોરનું જાણીતું કાવ્ય-સૂત્ર.
- ★ "ઊગે છે સુરખી ભરી રવિ મૃદુ હેમન્તનો પૂર્વમાં." — અર્થ: હેમન્ત (શિયાળા) ની સવારે પૂર્વમાં લાલિમાભર્યો કોમળ સૂર્ય ઊગે છે; બ.ક. ઠાકોરના પ્રખ્યાત સોનેટની પંક્તિ, છંદ-સૌંદર્ય અને પ્રવાહી પદ્યનું ઉદાહરણ.
- ★ બ.ક. ઠાકોરની કવિતાનો સૂર — અર્થઘનતા (ઓછા શબ્દોમાં ઘટ્ટ વિચાર), સંયમ અને બૌદ્ધિક ઊંડાણ.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં લગભગ 1915 થી 1940 સુધીના ગાળાને 'ગાંધી યુગ' કહેવામાં આવે છે. 1915માં મહાત્મા ગાંધી દક્ષિણ આફ્રિકાથી ભારત પાછા આવ્યા અને એમના વિચારોએ આખા દેશ સાથે સાહિત્ય પર પણ ઊંડી અસર પાડી. આ યુગમાં સાહિત્ય માત્ર સૌંદર્ય માટે નહીં, પણ સમાજ અને રાષ્ટ્ર માટે લખાવા લાગ્યું. સાદગી, સત્ય, અહિંસા, દેશપ્રેમ અને ગરીબ-ગ્રામજનો પ્રત્યેની લાગણી — આ ગાંધી યુગના સાહિત્યનાં મુખ્ય લક્ષણો બન્યાં. આ પ્રકરણમાં આપણે ગાંધી યુગનો પરિચય, ગાંધીજીનું પોતાનું લેખન અને એ યુગના મુખ્ય લેખકો વિશે જાણીશું. સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષામાં આ યુગ વિશે ઘણા પ્રશ્નો પુછાય છે.

14.1 ગાંધી યુગ — સમય અને પૃષ્ઠભૂમિ

ગાંધી યુગનો સમયગાળો આશરે 1915 થી 1940 સુધીનો ગણાય છે. 1915માં ગાંધીજી ભારત પાછા આવ્યા એ ઘટના આ યુગની શરૂઆતનું પ્રતીક છે.

આ પહેલાંના 'પંડિત યુગ' અને 'કવિ યુગ'માં સાહિત્ય મુખ્યત્વે વિદ્વાનો અને કવિઓ માટેનું હતું. ભાષા ભારે અને અલંકારપૂર્ણ હતી. ગાંધી યુગમાં ભાષા સાદી અને લોકો સમજી શકે એવી બની.

ગાંધીજીના આદર્શો — સત્ય, અહિંસા, સાદગી, સ્વદેશી અને સેવા — સાહિત્યમાં ઝીલાયા. લેખકો ગામડાં, ખેડૂતો, મજૂરો અને દલિતો વિશે લખવા લાગ્યા.

આ યુગને 'લોકાભિમુખ' (લોકો તરફ વળેલો) યુગ કહેવાય છે, કારણ કે સાહિત્ય સામાન્ય માણસ સુધી પહોંચ્યું. કવિતા, વાર્તા, નિબંધ અને આત્મકથા — બધાં સ્વરૂપોમાં આ અસર દેખાય છે.

ભારતની સ્વતંત્રતા-ચળવળ આ યુગની પૃષ્ઠભૂમિ છે. અસહકાર આંદોલન, મીઠાનો સત્યાગ્રહ વગેરે ઘટનાઓએ સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રીય ચેતના ભરી. સાહિત્યકારો પોતે પણ સ્વતંત્રતા-ચળવળમાં જોડાયા, જેલ ગયા અને એ અનુભવો સાહિત્યમાં ઊતર્યા.

પરીક્ષામાં 'ગાંધી યુગ ક્યારથી શરૂ થયો?' — જવાબ આશરે 1915 (ગાંધીજીના ભારત-આગમન સાથે).

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ગાંધી યુગ — આશરે 1915 થી 1940.
- ★ શરૂઆત — 1915માં ગાંધીજીનું ભારત-આગમન.
- ★ મુખ્ય આદર્શ — સત્ય, અહિંસા, સાદગી, સ્વદેશી, સેવા.
- ★ ભાષા સાદી અને લોકાભિમુખ બની.

14.2 ગાંધી યુગના સાહિત્યનાં લક્ષણો

ગાંધી યુગના સાહિત્યનું પહેલું લક્ષણ છે — સાદગી. ભારે અને ભપકાદાર ભાષાને બદલે સરળ અને સ્પષ્ટ ભાષાનો ઉપયોગ થયો, જેથી સામાન્ય માણસ પણ સમજી શકે.

બીજું લક્ષણ — રાષ્ટ્રીય ચેતના. દેશપ્રેમ, સ્વતંત્રતા અને બલિદાનની ભાવના સાહિત્યમાં ભારોભાર જોવા મળે છે.

ત્રીજું લક્ષણ — લોકાભિમુખતા અને સત્યનિષ્ઠા. લેખકો ગરીબો, ખેડૂતો અને દલિતોના જીવનને કેન્દ્રમાં લાવ્યા. હરિજન-ઉદ્ધાર અને ગ્રામસેવાની વાતો સાહિત્યમાં આવી.

ચોથું લક્ષણ — આત્મકથા અને નિબંધનો વિકાસ. ગાંધી યુગમાં આત્મકથા-લેખન ખૂબ ખીલ્યું. ગાંધીજીની 'સત્યના પ્રયોગો' એનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે.

પાંચમું લક્ષણ — પત્રકારત્વ અને સામયિકોનો વિકાસ. 'નવજીવન' અને 'હરિજનબંધુ' જેવાં સામયિકો દ્વારા સાહિત્ય અને વિચારો લોકો સુધી પહોંચ્યા.

આ બધાં લક્ષણો મળીને ગાંધી યુગને ગુજરાતી સાહિત્યનો એક નવો અને મહત્વનો યુગ બનાવે છે.

- ▶ સાદગી અને સરળ ભાષા.
- ▶ રાષ્ટ્રીય ચેતના અને દેશપ્રેમ.
- ▶ લોકાભિમુખતા — ગરીબ, ખેડૂત, દલિતનું જીવન.
- ▶ સત્ય અને નૈતિક મૂલ્યો પર ભાર.
- ▶ આત્મકથા, નિબંધ અને પત્રકારત્વનો વિકાસ.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ પાંચ લક્ષણો — સાદગી, રાષ્ટ્રીય ચેતના, લોકાભિમુખતા, સત્યનિષ્ઠા, આત્મકથા/નિબંધનો વિકાસ.
- ★ બે મુખ્ય સામયિક — 'નવજીવન' અને 'હરિજનબંધુ'.
- ★ ભાષા સાદી; વિષય સામાન્ય માણસ.

14.3 ગાંધી યુગ અને અગાઉના યુગો — તફાવત

ગાંધી યુગને સમજવા માટે એને અગાઉના યુગો સાથે સરખાવવો ઉપયોગી છે. સુધારક યુગ (નર્મદ-દલપતરામ) સમાજસુધારા પર કેન્દ્રિત હતો; પંડિત યુગ (ગોવર્ધનરામ-નરસિંહરાવ) વિદ્વત્તા અને ગંભીર ભાષા પર; કવિ યુગ (કાન્ત-કલાપી) સૌંદર્ય અને આત્મવક્ષી કવિતા પર.

ગાંધી યુગ આ બધાથી અલગ પડે છે કારણ કે એ સાહિત્યને ફરી સમાજ અને રાષ્ટ્ર સાથે જોડે છે — પણ સુધારક યુગ કરતાં વધારે વ્યાપક અને ઊંડી રીતે. અહીં માત્ર ઉપદેશ નહીં, સત્ય-આચરણ અને જીવન-મૂલ્યો કેન્દ્રમાં છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ સૌથી મોટો તફાવત છે — પંડિત યુગની ભારે-અલંકારી ભાષાને બદલે ગાંધી યુગ સાદી, સ્પષ્ટ અને લોકબોલીની નજીકની ભાષા અપનાવે છે.

વિષયની દૃષ્ટિએ ગાંધી યુગ ગ્રામજીવન, ખેડૂત, મજૂર અને દલિત — એટલે કે હાંસિયા પરના માણસને કેન્દ્રમાં લાવે છે, જે અગાઉના યુગોમાં ઓછું હતું.

સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ આત્મકથા, ચરિત્ર-નિબંધ અને પત્રકારત્વ આ યુગમાં ખાસ ખીલ્યાં, જ્યારે કવિ યુગમાં ખંડકાવ્ય-સોનેટ જેવાં કાવ્ય-સ્વરૂપો કેન્દ્રમાં હતાં.

પરીક્ષામાં 'ગાંધી યુગ અને પંડિત યુગ વચ્ચે મુખ્ય તફાવત શો?' — જવાબ: ભાષા સાદી-લોકાભિમુખ બની અને વિષય સામાન્ય માણસ-કેન્દ્રિત બન્યો.

યુગ	મુખ્ય કેન્દ્ર	ભાષા
સુધારક યુગ	સમાજસુધારો	સરળ-ઉપદેશાત્મક
પંડિત યુગ	વિદ્વત્તા-ગંભીરતા	ભારે, અલંકારી
કવિ યુગ	સૌંદર્ય-આત્મવક્ષિતા	કલાત્મક-છંદબદ્ધ
ગાંધી યુગ	સત્ય-સેવા-લોકાભિમુખતા	સાદી, સ્પષ્ટ

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ગાંધી યુગ — સાહિત્યને ફરી સમાજ-રાષ્ટ્ર સાથે જોડે છે.
- ★ ભાષા — પંડિત યુગની ભારે ભાષાથી સાદી-લોકાભિમુખ.
- ★ વિષય — ગ્રામજીવન, ખેડૂત, મજૂર, દલિત.
- ★ સ્વરૂપ — આત્મકથા, ચરિત્ર-નિબંધ, પત્રકારત્વ.

14.4 મહાત્મા ગાંધી — સાહિત્યકાર તરીકે

મહાત્મા ગાંધી (મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી) માત્ર રાષ્ટ્રપિતા જ નહીં, એક મહત્વના લેખક પણ હતા. એમનું લેખન સાદું, સ્પષ્ટ અને સચોટ હતું. ગાંધીજીની સૌથી પ્રખ્યાત કૃતિ છે — 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા'. આ ગુજરાતી સાહિત્યની એક ઉત્તમ આત્મકથા ગણાય છે. એમાં ગાંધીજીએ પોતાના જીવનના સત્ય સાથેના પ્રયોગો નિખાલસતાથી લખ્યા છે.

આ આત્મકથાની ખાસિયત એ છે કે ગાંધીજીએ પોતાની ભૂલો અને નબળાઈઓ પણ સ્પષ્ટપણે કબૂલ કરી છે. આ નિખાલસતા (પ્રામાણિકતા) જ આ કૃતિને મહાન બનાવે છે.

ગાંધીજીની ભાષા એટલી સાદી હતી કે ભણેલા-અભણ બધા સમજી શકે. એમણે માન્યું કે લખાણ સત્ય અને હૃદયમાંથી આવવું જોઈએ, શબ્દોની ભપકાથી નહીં.

ગાંધીજીએ 'નવજીવન', 'હરિજનબંધુ' અને 'Young India' જેવાં સામયિકો ચલાવ્યાં અને એમના દ્વારા પોતાના વિચારો લોકો સુધી પહોંચાડ્યા. એમની કલમ સ્વતંત્રતા-ચળવળનું પ્રબળ સાધન બની.

પરીક્ષામાં 'સત્યના પ્રયોગો' કોની કૃતિ છે? — જવાબ મહાત્મા ગાંધી. અને એ કયા પ્રકારની કૃતિ છે? — જવાબ આત્મકથા.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ પૂરું નામ — મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.
- ★ મુખ્ય કૃતિ — 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા' (આત્મકથા).
- ★ વિશેષતા — સાદી, સ્પષ્ટ અને નિખાલસ ભાષા.
- ★ સામયિકો — 'નવજીવન', 'હરિજનબંધુ'.

14.5 'સત્યના પ્રયોગો' — આત્મકથાનું મહત્વ

'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા' ગાંધીજીની અમર કૃતિ છે અને ગુજરાતી આત્મકથા-સાહિત્યનું શિખર ગણાય છે. એમાં ગાંધીજીએ બાળપણથી લઈ પોતાના જીવનના વિવિધ તબક્કા સત્યની શોધના 'પ્રયોગો' તરીકે રજૂ કર્યા છે.

આ કૃતિનું શીર્ષક જ સૂચક છે — ગાંધીજી પોતાના જીવનને સત્ય સાથેના સતત પ્રયોગો તરીકે જુએ છે. તેઓ માને છે કે સત્ય એ જ ઈશ્વર છે અને જીવન એની શોધ છે.

આ આત્મકથાની સૌથી મોટી વિશેષતા છે નિખાલસતા. ગાંધીજીએ પોતાની ભૂલો, ડર, મોહ અને નબળાઈઓ પણ સ્પષ્ટપણે કબૂલ કરી છે. આ પ્રામાણિકતા જ વાચકને કૃતિ સાથે જોડે છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ કૃતિ સાદગીનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. કોઈ શબ્દાડંબર નથી, છતાં દરેક વાક્ય સચોટ અને હૃદયસ્પર્શી છે. એટલે આ કૃતિ સાહિત્યિક અને નૈતિક — બંને દૃષ્ટિએ મહાન છે.

આ આત્મકથા ગાંધી યુગના સાહિત્યનાં લક્ષણો — સાદગી, સત્યનિષ્ઠા અને આત્મકથા-વિકાસ — એકસાથે રજૂ કરે છે, એટલે એ આખા યુગનું પ્રતિનિધિ-ગ્રંથ ગણાય.

પરીક્ષામાં 'સત્યના પ્રયોગો' કયા પ્રકારની કૃતિ છે અને એની મુખ્ય વિશેષતા શી? — જવાબ: એ આત્મકથા છે; એની વિશેષતા સત્યનિષ્ઠા અને નિખાલસતા છે.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ 'સત્યના પ્રયોગો' = ગુજરાતી આત્મકથા-સાહિત્યનું શિખર.
- ★ વિષય — જીવનને સત્ય સાથેના પ્રયોગો તરીકે જોવું.
- ★ વિશેષતા — નિખાલસતા, સાદગી, સત્યનિષ્ઠા.
- ★ આખા ગાંધી યુગનું પ્રતિનિધિ-ગ્રંથ.

14.6 કાકાસાહેબ કાલેલકર — સવાઈ ગુજરાતી

કાકાસાહેબ કાલેલકરનું પૂરું નામ દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર હતું. એમને પ્રેમથી 'કાકાસાહેબ' કહેવામાં આવે છે. તેઓ મૂળ મહારાષ્ટ્રના હતા, પણ ગુજરાતી ભાષામાં એટલું સુંદર લખ્યું કે એમને 'સવાઈ ગુજરાતી' (ગુજરાતી કરતાં પણ વધારે સારા ગુજરાતી) કહેવાયા.

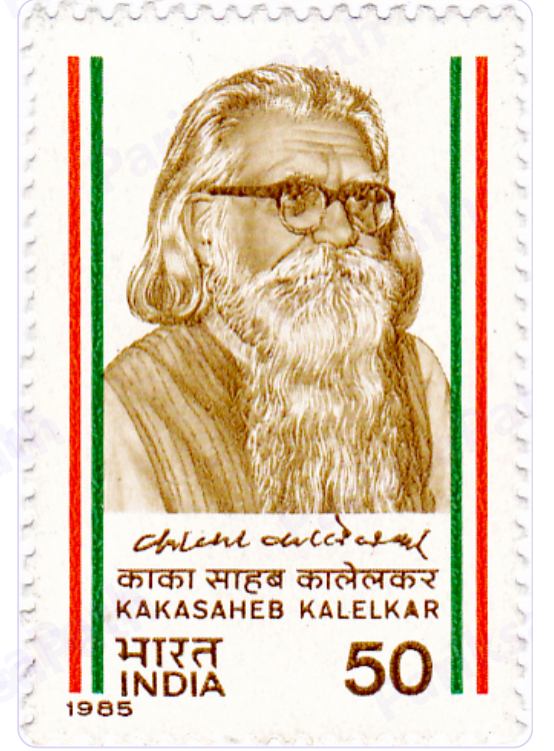
કાકાસાહેબ ગુજરાતી સાહિત્યના એક ઉત્તમ નિબંધકાર છે. એમના નિબંધો પ્રકૃતિ, પ્રવાસ અને ચિંતનથી ભરપૂર છે. એમની ભાષા સરળ છતાં ભાવસભર છે.

એમની સૌથી પ્રખ્યાત કૃતિ 'હિમાલયનો પ્રવાસ' છે. આ પ્રવાસ-નિબંધમાં હિમાલયની પ્રકૃતિનું સુંદર અને ભક્તિભાવભર્યું વર્ણન છે. આ કૃતિ ગુજરાતી પ્રવાસ-સાહિત્યનું ઉત્તમ ઉદાહરણ ગણાય છે.

કાકાસાહેબ ગાંધીજીના નિકટના સાથી અને શિક્ષણકાર હતા. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે એમનો ગાઢ સંબંધ હતો. એમણે પ્રકૃતિ અને માણસ વચ્ચેના સંબંધને પોતાના લેખનમાં સુંદર રીતે રજૂ કર્યો.

મૂળ મહારાષ્ટ્રીય હોવા છતાં ગુજરાતી ભાષા પર એમની પકડ અસાધારણ હતી. પ્રકૃતિ-નિરીક્ષણ, ચિંતન અને ભક્તિ-ભાવનો સમન્વય એમના નિબંધોની ઓળખ છે.

પરીક્ષામાં 'સવાઈ ગુજરાતી' કોને કહેવાય? — જવાબ કાકાસાહેબ કાલેલકર. 'હિમાલયનો પ્રવાસ' કોની કૃતિ? — જવાબ કાકાસાહેબ કાલેલકર.

Kaka Kalelkar

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ પૂરું નામ — દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર.
- ★ બિરુદ — 'સવાઈ ગુજરાતી'.
- ★ ઓળખ — ઉત્તમ નિબંધકાર (પ્રવાસ-નિબંધ).
- ★ મુખ્ય કૃતિ — 'હિમાલયનો પ્રવાસ'.
- ★ મૂળ મહારાષ્ટ્રના, પણ ગુજરાતીમાં લખ્યું.

14.7 કિશોરલાલ મશરૂવાળા અને સ્વામી આનંદ

કિશોરલાલ મશરૂવાળા ગાંધી યુગના એક મહત્વના વિચારક અને લેખક હતા. તેઓ ગાંધીજીના આદર્શો અને ફિલસૂફી પર ગંભીરતાથી લખતા. એમનું લેખન ચિંતનપ્રધાન અને ગંભીર છે.

મશરૂવાળાએ ધર્મ, નીતિ અને કેળવણી જેવા વિષયો પર સ્પષ્ટ વિચારો સાથે લખ્યું. ગાંધી-વિચારને સમજાવવામાં અને ફેલાવવામાં એમનો મોટો ફાળો છે.

સ્વામી આનંદ પણ ગાંધી યુગના એક અનોખા લેખક હતા. એમની ભાષા તેજસ્વી, જીવંત અને લોકબોલીની છાંટવાળી હતી. એમના ચરિત્ર-નિબંધો (વ્યક્તિ-રેખાચિત્રો) ખૂબ જાણીતા છે.

સ્વામી આનંદે સામાન્ય માણસોના — ખાસ કરીને ગરીબ અને મહેનતકશ લોકોના — જીવંત ચિત્રો શબ્દોમાં ઉતાર્યા. એમની ભાષાની તાજગી અને બળકટતા ગુજરાતી ગદ્યમાં વિશેષ સ્થાન ધરાવે છે.

આ બંને લેખકો ગાંધીજીના નિકટના સાથી હતા અને 'નવજીવન' તથા ગાંધી-સામયિકો સાથે જોડાયેલા હતા. બંનેએ પોત-પોતાની રીતે ગાંધી-વિચાર અને ગુજરાતી ગદ્ય બંનેને સમૃદ્ધ કર્યા.

પરીક્ષામાં આ બંને નામ — કિશોરલાલ મશરૂવાળા (ચિંતક-લેખક) અને સ્વામી આનંદ (તેજસ્વી ગદ્ય, ચરિત્ર-નિબંધ) — ગાંધી યુગના લેખકો તરીકે યાદ રાખવાં.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ કિશોરલાલ મશરૂવાળા — ચિંતનપ્રધાન વિચારક-લેખક; ગાંધી-વિચારના પ્રચારક.
- ★ સ્વામી આનંદ — તેજસ્વી, જીવંત ગદ્ય; ચરિત્ર-નિબંધ (વ્યક્તિ-રેખાચિત્રો).
- ★ બંને ગાંધીજીના નિકટના સાથી.
- ★ બંને 'નવજીવન' / ગાંધી-સામયિકો સાથે જોડાયેલા.

14.8 ગાંધી યુગના અન્ય મહત્વના સર્જકો

ગાંધી યુગ માત્ર ગાંધીજી અને એમના નિકટના સાથીઓ પૂરતો સીમિત ન હતો; આ યુગે અનેક મહાન સર્જકો આપ્યા. કવિતા-ક્ષેત્રે ઝવેરચંદ મેઘાણી 'રાષ્ટ્રીય શાયર' તરીકે ઊભર્યા, જેમણે લોકસાહિત્ય અને દેશપ્રેમ-કવિતા સમૃદ્ધ કરી.

ઐતિહાસિક નવલકથા-ક્ષેત્રે ક.મા. મુનશીએ ગુજરાતના ભવ્ય ભૂતકાળને જીવંત કરી 'ગુજરાતી અસ્મિતા'ની ભાવના જગાવી. એમની 'પાટણ ત્રયી' આ યુગની મોટી સિદ્ધિ છે.

કવિતા-ક્ષેત્રે ઉમાશંકર જોશી અને સુંદરમ્ — ગાંધી યુગના 'જોડિયા કવિ' — ઊભર્યા. બંનેએ ગાંધી-આદર્શ, સામાન્ય માણસની વેદના અને વિશ્વમાનવતાને કવિતામાં વાચા આપી.

આ ઉપરાંત રમણલાલ વ. દેસાઈ જેવા નવલકથાકારોએ સામાજિક નવલકથા આપી અને 'યુગમૂર્તિ વાર્તાકાર' તરીકે ઓળખાયા. એમની નવલકથાઓએ ગાંધી યુગના સામાજિક પ્રશ્નો રજૂ કર્યા.

આ બધા સર્જકો વિશે અલગ-અલગ પ્રકરણોમાં વિગતે અભ્યાસ કરવાનો છે; અહીં માત્ર એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે ગાંધી યુગ ગુજરાતી સાહિત્યનો અત્યંત સમૃદ્ધ અને બહુવિધ યુગ હતો.

પરીક્ષામાં 'ગાંધી યુગના મુખ્ય સર્જકો કોણ?' — જવાબ: ગાંધીજી, કાકાસાહેબ કાલેલકર, ઝવેરચંદ મેઘાણી, ક.મા. મુનશી, ઉમાશંકર જોશી અને સુંદરમ્ વગેરે.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ મેઘાણી — 'રાષ્ટ્રીય શાયર'; લોકસાહિત્ય + દેશપ્રેમ.
- ★ ક.મા. મુનશી — ઐતિહાસિક નવલકથા; 'પાટણ ત્રયી'.
- ★ ઉમાશંકર જોશી + સુંદરમ્ — ગાંધી યુગના 'જોડિયા કવિ'.
- ★ ગાંધી યુગ — બહુવિધ અને સમૃદ્ધ સર્જક-યુગ.

14.9 ગાંધી યુગનાં સામયિકો — નવજીવન અને હરિજનબંધુ

ગાંધી યુગમાં સામયિકો (magazines) સાહિત્ય અને વિચારોને લોકો સુધી પહોંચાડવાનું મુખ્ય સાધન બન્યાં. એમાં 'નવજીવન' અને 'હરિજનબંધુ' સૌથી મહત્વનાં હતાં.

'નવજીવન' ગાંધીજી દ્વારા ચલાવાતું ગુજરાતી સામયિક હતું. એમાં ગાંધીજી પોતાના વિચારો, સત્યાગ્રહની વાતો અને સામાજિક પ્રશ્નો વિશે લખતા. આ સામયિક રાષ્ટ્રીય ચેતના જગાડવાનું કામ કરતું.

'હરિજનબંધુ' મુખ્યત્વે હરિજનો (દલિતો) ના ઉદ્ધાર અને અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ માટેનું સામયિક હતું. ગાંધીજીના સામાજિક સુધારણાના વિચારો આ સામયિક દ્વારા ફેલાયા.

આ સામયિકોએ માત્ર વિચારો જ નહીં, સારા ગુજરાતી ગદ્યનો પણ વિકાસ કર્યો. ઘણા લેખકો આ સામયિકોમાં લખીને પ્રખ્યાત થયા.

આ રીતે ગાંધી યુગનું સાહિત્ય માત્ર પુસ્તકોમાં નહીં, સામયિકોમાં પણ ઘબકતું હતું અને સામાન્ય માણસ સુધી પહોંચતું હતું. પત્રકારત્વ અને સાહિત્ય આ યુગમાં એકબીજા સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલાં હતાં.

પરીક્ષામાં 'નવજીવન' અને 'હરિજનબંધુ' કોણે ચલાવ્યાં? — જવાબ મહાત્મા ગાંધી (ગાંધી-આશ્રમ સાથે જોડાયેલાં).

લેખક	ઓળખ / બિરુદ	મુખ્ય ફિતિ
મહાત્મા ગાંધી	રાષ્ટ્રપિતા; આત્મકથાકાર	સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા
કાકાસાહેબ કાલેલકર	સવાઈ ગુજરાતી; નિબંધકાર	હિમાલયનો પ્રવાસ
કિશોરલાલ મશરૂવાળા	ચિંતક-લેખક	ગાંધી-વિચાર પરનું ચિંતનાત્મક લેખન
સ્વામી આનંદ	તેજસ્વી ગદ્યકાર	ચરિત્ર-નિબંધો (વ્યક્તિ-રેખાચિત્રો)

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ 'નવજીવન' — ગાંધીજીનું મુખ્ય ગુજરાતી સામયિક; રાષ્ટ્રીય ચેતના.
- ★ 'હરિજનબંધુ' — હરિજન-ઉદ્ધાર અને અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ માટેનું સામયિક.
- ★ સામયિકોએ ગુજરાતી ગદ્યનો વિકાસ કર્યો.

14.10 ગાંધી યુગનું મહત્વ અને વારસો

ગાંધી યુગનું સૌથી મોટું મહત્વ એ છે કે એણે સાહિત્યને 'કળા ખાતર કળા'ની સીમામાંથી બહાર લાવી જીવન અને સમાજ સાથે જોડ્યું. સાહિત્ય હવે માણસના આચરણ અને નૈતિક ઘડતરનું સાધન બન્યું.

આ યુગે ગુજરાતી ગદ્યને નવી તાકાત આપી. સાદી, સ્પષ્ટ અને સચોટ ભાષાનો આદર્શ સ્થાપાયો, જે પછીના આખા ગુજરાતી ગદ્ય પર પ્રભાવ પાડે છે. આત્મકથા, ચરિત્ર-નિબંધ, પ્રવાસ-નિબંધ અને ચિંતનાત્મક ગદ્ય — આ સ્વરૂપો ગાંધી યુગમાં ખીલ્યાં અને ગુજરાતી સાહિત્યનો સ્થાયી ભાગ બન્યાં. આ યુગે સામાન્ય માણસ — ખેડૂત, મજૂર, દલિત — ને સાહિત્યના કેન્દ્રમાં મૂક્યો. આ લોકાભિમુખ દૃષ્ટિ પછીના સામાજિક અને દલિત સાહિત્યનો પાયો બની.

રાષ્ટ્રીય ચેતના અને દેશપ્રેમની ભાવના આ યુગના સાહિત્યે જગાવી, જે સ્વતંત્રતા-ચળવળને બળ આપતી રહી. એટલે ગાંધી યુગનું સાહિત્ય રાષ્ટ્રનિર્માણ સાથે પણ જોડાયેલું છે.

પરીક્ષામાં 'ગાંધી યુગનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં શું મહત્વ?' — જવાબ: એણે સાહિત્યને જીવન-સમાજ સાથે જોડ્યું, ગદ્યને સાદગી-તાકાત આપી અને આત્મકથા-નિબંધ-પત્રકારત્વનો વિકાસ કર્યો.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ સાહિત્યને જીવન-સમાજ સાથે જોડ્યું.
- ★ સાદી-સ્પષ્ટ ગદ્ય-ભાષાનો આદર્શ.
- ★ આત્મકથા-નિબંધ-પત્રકારત્વનો વિકાસ.
- ★ લોકાભિમુખ દૃષ્ટિ + રાષ્ટ્રીય ચેતના.

14.11 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

નીચે ગાંધી યુગ પર આધારિત મહત્વના પ્રશ્નો અને ટૂંકા જવાબો આપ્યા છે. પરીક્ષા પહેલાં આ પ્રશ્નોની ઊલટ-તપાસ કરી લેવી.

📖 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ પ્ર.1: ગાંધી યુગનો સમયગાળો કયો છે? — જ. આશરે 1915 થી 1940.
- ★ પ્ર.2: 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા' કોની કૃતિ છે? — જ. મહાત્મા ગાંધી.
- ★ પ્ર.3: 'સવાઈ ગુજરાતી' બિરુદ કોને મળ્યું? — જ. કાકાસાહેબ કાલેલકર.
- ★ પ્ર.4: 'હિમાલયનો પ્રવાસ' કોની કૃતિ છે? — જ. કાકાસાહેબ કાલેલકર.
- ★ પ્ર.5: ગાંધી યુગનાં બે મુખ્ય સામયિક કયાં? — જ. 'નવજીવન' અને 'હરિજનબંધુ'.
- ★ પ્ર.6: ગાંધી યુગના સાહિત્યનાં મુખ્ય લક્ષણો કયાં? — જ. સાદગી, રાષ્ટ્રીય ચેતના, લોકાભિમુખતા, સત્યનિષ્ઠા.
- ★ પ્ર.7: ગાંધી યુગના તેજસ્વી ગદ્યકાર અને ચરિત્ર-નિબંધકાર કોણ? — જ. સ્વામી આનંદ.
- ★ પ્ર.8: ગાંધી-વિચાર પર ચિંતનાત્મક લેખન કરનાર લેખક કોણ? — જ. કિશોરલાલ મશરૂવાળા.
- ★ પ્ર.9: 'સત્યના પ્રયોગો' કયા પ્રકારની કૃતિ છે? — જ. આત્મકથા.
- ★ પ્ર.10: ગાંધી યુગના 'જોડિયા કવિ' તરીકે કોણ ઓળખાય છે? — જ. ઉમાશંકર જોશી અને સુંદરમ્.

14.12 ✍ મહાત્મા ગાંધીની મુખ્ય કૃતિઓ

મહાત્મા ગાંધીનું લેખન વિપુલ અને વૈવિધ્યસભર છે. એમણે આત્મકથા, રાજકીય-વૈચારિક ગ્રંથો, ઇતિહાસ અને નીતિ-ચિંતન — એમ અનેક પ્રકારે લખ્યું. નીચે એમની જાણીતી કૃતિઓ એક નજરમાં આપી છે.

આ બધી કૃતિઓ સાદી, સ્પષ્ટ અને સત્યનિષ્ઠ ભાષાનું ઉદાહરણ છે. પરીક્ષામાં ખાસ કરીને 'સત્યના પ્રયોગો', 'હિંદ સ્વરાજ' અને 'મંગળપ્રભાત' વારંવાર પુછાય છે.

ગાંધીજીની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા	આત્મકથા	ગુજરાતી આત્મકથા-સાહિત્યનું શિખર; નિખાલસ સત્ય-આલેખન
હિંદ સ્વરાજ	વૈચારિક ગ્રંથ (સંવાદ-રૂપે)	સ્વરાજ અને આધુનિક સભ્યતા પરનું મૂળભૂત ચિંતન; 1909
દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ	ઇતિહાસ	દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહ-વડત્તનો અધિકૃત વૃત્તાંત
મંગળપ્રભાત	નીતિ-ચિંતન	આશ્રમ-વ્રતો (સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય વગેરે) પરનું ચિંતન
નવજીવન / હરિજનબંધુ	સામયિક (તંત્રી)	ગુજરાતી સામયિકો; રાષ્ટ્રીય ચેતના અને હરિજન-ઉદ્ધાર
યંગ ઇન્ડિયા / હરિજન	સામયિક (તંત્રી)	અંગ્રેજી-ગુજરાતી સામયિકો; ગાંધી-વિચારનો પ્રચાર

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ આત્મકથા — 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા'.
- ★ 'હિંદ સ્વરાજ' (1909) — સ્વરાજ-ચિંતનનો મૂળભૂત ગ્રંથ.
- ★ 'મંગળપ્રભાત' — આશ્રમ-વ્રતો પરનું નીતિ-ચિંતન.
- ★ તંત્રી — 'નવજીવન', 'યંગ ઇન્ડિયા', 'હરિજન'.

14.13 ✍ ગાંધીજી — યાદગાર વાત

ગાંધીજી કવિ ન હતા, પણ એમનાં સૂત્રો અને વાક્યો આજે પણ લોકજીભે રમે છે. નીચે એમની કેટલીક પ્રખ્યાત ઉક્તિઓ અને એમનો ભાવ આપ્યો છે.

✍ પ્રખ્યાત ઉક્તિઓ / યાદગાર વાત

- ★ 'સત્ય એ જ ઈશ્વર છે.' — સત્ય ગાંધી-દર્શનનું કેન્દ્ર; જીવન એની શોધ છે.
- ★ 'દુનિયામાં તમે જે પરિવર્તન જોવા ઇચ્છો છો, તે પહેલાં જાતે બનો.' — સુધારો પોતાનાથી શરૂ થાય.
- ★ 'અહિંસા એ બળવાનનું શસ્ત્ર છે.' — અહિંસા નબળાઈ નહીં, પણ આત્મબળ છે.
- ★ 'મારું જીવન એ જ મારો સંદેશ છે.' — ઉપદેશ નહીં, આચરણ જ સાચું શિક્ષણ.
- ★ 'સ્વચ્છતા એ સ્વતંત્રતા કરતાં વધારે મહત્વની છે.' — સ્વચ્છતા અને સ્વાવલંબન પર ભાર.

14.14 કાકાસાહેબ કાલેલકરની મુખ્ય કૃતિઓ

કાકાસાહેબ કાલેલકર ('સવાઈ ગુજરાતી') ગુજરાતી નિબંધ અને પ્રવાસ-સાહિત્યના ઉત્તમ સર્જક છે. એમના નિબંધોમાં પ્રકૃતિ-નિરીક્ષણ, ચિંતન અને ભક્તિભાવનો સમન્વય છે. નીચે એમની જાણીતી કૃતિઓ આપી છે.

કાકાસાહેબ કાલેલકરની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
હિમાલયનો પ્રવાસ	પ્રવાસ-નિબંધ	હિમાલયની પ્રકૃતિનું ભક્તિભાવભર્યું વર્ણન; એમની સૌથી પ્રખ્યાત કૃતિ
જીવનનો આનંદ	નિબંધસંગ્રહ	પ્રકૃતિ અને જીવન-ચિંતનના નિબંધો
ઓતરાતી દીવાલો	સંસ્મરણ	જેલ-જીવનનાં સંસ્મરણો; એકાંતમાં પ્રકૃતિ-સંગાથ
જીવનલીલા / જીવનવ્યવસ્થા	ચિંતનાત્મક નિબંધ	જીવન અને કેળવણી પરનું ચિંતન
સ્મરણયાત્રા	આત્મકથાત્મક	બાળપણ અને જીવન-યાત્રાનાં સંસ્મરણો

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ મુખ્ય કૃતિ — 'હિમાલયનો પ્રવાસ' (પ્રવાસ-નિબંધ).
- ★ અન્ય — 'જીવનનો આનંદ', 'ઓતરાતી દીવાલો'.
- ★ બિરુદ — 'સવાઈ ગુજરાતી'; ઉત્તમ નિબંધકાર.
- ★ વિશેષતા — પ્રકૃતિ + ચિંતન + ભક્તિભાવ.

14.15 કાકાસાહેબ — યાદગાર વાત

કાકાસાહેબના નિબંધોમાં પ્રકૃતિ અને જીવન વિશેની સૂક્ષ્મ સમજ ઝળકે છે. નીચે એમના લેખનની કેટલીક યાદગાર વાતો અને ભાવ આપ્યો છે.

✍ યાદગાર પંક્તિઓ / વાત

- ★ 'પ્રકૃતિ એ ઈશ્વરનું જીવંત મંદિર છે.' — પ્રકૃતિ-દર્શનમાં ભક્તિભાવ.
- ★ હિમાલયને એમણે 'દેવાત્મા હિમાલય' રૂપે જોયો — પર્વતમાં દિવ્યતાનો અનુભવ.
- ★ 'જે માણસ પ્રકૃતિને પ્રેમ કરે છે, તે માણસને પણ પ્રેમ કરી શકે છે.' — પ્રકૃતિ-પ્રેમ અને માનવ-પ્રેમનો સંબંધ.
- ★ મૂળ મહારાષ્ટ્રીય હોવા છતાં ગુજરાતીને એમણે 'પોતાની માતૃભાષા જેવી' અપનાવી — 'સવાઈ ગુજરાતી' બિરુદનું મૂળ.

14.16 ✍ કિશોરલાલ મશરૂવાળાની મુખ્ય કૃતિઓ

કિશોરલાલ મશરૂવાળા ગાંધી યુગના ગંભીર વિચારક અને ચિંતક-લેખક હતા. એમણે ધર્મ, નીતિ, કેળવણી અને ગાંધી-વિચાર પર સ્પષ્ટ અને તર્કબદ્ધ લેખન કર્યું. નીચે એમની જાણીતી કૃતિઓ આપી છે.

કિશોરલાલ મશરૂવાળાની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
જીવનશોધન	ચિંતનાત્મક ગ્રંથ	જીવન-મૂલ્યો અને નીતિ પરનું ગંભીર ચિંતન
ગીતામંથન	ધર્મ-ચિંતન	ભગવદ્ગીતાનું સરળ ભાષામાં મનન-વિવેચન
કેળવણીના પાયા	કેળવણી-ચિંતન	શિક્ષણ અને ઘડતર પરના વિચારો
સહજાનંદ સ્વામી / ધર્મ-લેખો	ધર્મ-ચિંતન	ધર્મ અને સંપ્રદાય પરનું વિવેચનાત્મક લેખન

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ મુખ્ય કૃતિઓ — 'જીવનશોધન', 'ગીતામંથન'.
- ★ ઓળખ — ચિંતનપ્રધાન વિચારક-લેખક.
- ★ વિષય — ધર્મ, નીતિ, કેળવણી, ગાંધી-વિચાર.
- ★ ગાંધી-વિચારના પ્રચારક.

14.17 ✍ કિશોરલાલ મશરૂવાળા — યાદગાર વાત

મશરૂવાળાનું ગદ્ય ગંભીર, સ્પષ્ટ અને તર્કબદ્ધ છે. નીચે એમના ચિંતનની કેટલીક યાદગાર વાતો અને ભાવ આપ્યો છે.

✍ યાદગાર વાત

- ★ 'સાચી કેળવણી માણસને વિચારતો કરે છે, ગોખણપટ્ટી નહીં.' — કેળવણીનો સાચો અર્થ.
- ★ 'ધર્મ એટલે આચરણ, માત્ર ક્રિયાકાંડ નહીં.' — ધર્મની વ્યવહારુ સમજ.
- ★ 'જીવનશોધન' એટલે જીવનને સતત તપાસતા-સુધારતા રહેવું — સ્વ-પરીક્ષણ પર ભાર.
- ★ ગાંધી-વિચારને એમણે તર્ક અને ચિંતનથી સમજાવ્યો — અંધશ્રદ્ધાથી નહીં.

14.18 ✍ સ્વામી આનંદની મુખ્ય કૃતિઓ

સ્વામી આનંદ ગાંધી યુગના તેજસ્વી ગદ્યકાર અને ચરિત્ર-નિબંધકાર હતા. એમની ભાષા જીવંત, બળકટ અને લોકબોલીની છાંટવાળી છે. એમના વ્યક્તિ-રેખાચિત્રો ગુજરાતી ગદ્યમાં વિશેષ સ્થાન ધરાવે છે. નીચે એમની જાણીતી કૃતિઓ આપી છે.

સ્વામી આનંદની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
ધરતીની આરતી	ગદ્ય-લેખસંગ્રહ	ધરતી, શ્રમ અને સામાન્ય માણસનું જીવંત આલેખન
કુળકથાઓ	ચરિત્ર-નિબંધ	વ્યક્તિ-રેખાચિત્રો; યાદગાર પાત્રોનાં ચિત્રો
મોટાં માણસ	ચરિત્ર-નિબંધ	મહાનુભાવોનાં જીવંત રેખાચિત્રો
સંતોના અનુજ	ચરિત્ર-નિબંધ	સંત-મહાત્માઓનાં સંસ્મરણ-ચિત્રો
નરો વા કુંજરો વા	નિબંધ	ચિંતન અને કટાક્ષયુક્ત ગદ્ય-લેખો

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ મુખ્ય કૃતિઓ — 'ધરતીની આરતી', 'કુળકથાઓ'.
- ★ ઓળખ — તેજસ્વી ગદ્યકાર; ચરિત્ર-નિબંધકાર.
- ★ વિશેષતા — જીવંત, બળકટ, લોકબોલીની ભાષા.
- ★ વ્યક્તિ-રેખાચિત્રો માટે પ્રખ્યાત.

14.19 ✍ સ્વામી આનંદ — યાદગાર વાત

સ્વામી આનંદનું ગદ્ય તાજગીભર્યું અને ઘબકતું છે. નીચે એમના લેખનની કેટલીક યાદગાર વાતો અને ભાવ આપ્યો છે.

✍ યાદગાર વાત

- ★ 'ધરતી અને એના માણસ — એ જ મારી આરતી.' — શ્રમજીવી અને ધરતી પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ.
- ★ સામાન્ય માણસને એમણે 'મોટાં માણસ' કહ્યાં — ગરીબ-મહેનતકશમાં મહાનતા જોઈ.
- ★ એમની ભાષા જાણે કોઈ લોકજનો સામે બેસી વાત કરતો હોય એવી જીવંત — તાજગીભર્યું ગદ્ય.
- ★ ગાંધી-આશ્રમ અને 'નવજીવન' સાથે જોડાઈ સત્ય અને સાદગીને જીવનમાં ઉતારી.

ગાંધી યુગના સૌથી તેજસ્વી અને લોકપ્રિય સાહિત્યકારોમાં ઝવેરચંદ મેઘાણીનું નામ મોખરે છે. એમને ખુદ મહાત્મા ગાંધીએ 'રાષ્ટ્રીય શાયર' નું બિરુદ આપ્યું હતું. મેઘાણીએ સૌરાષ્ટ્રની ધરતી પર ફરી-ફરીને લોકગીતો, લોકકથાઓ અને બહારવટિયાઓની વાર્તાઓ એકઠી કરી અને એને સાહિત્યનું રૂપ આપ્યું. તેઓ લોકસાહિત્યના મહાન સંશોધક અને સંપાદક હતા. એમની કવિતામાં દેશપ્રેમ, શૌર્ય અને બલિદાનની ભાવના ભારોભાર ભરી છે. આ પ્રકરણ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ ખૂબ મહત્વનું છે, કારણ કે મેઘાણી વિશે, એમના બિરુદ વિશે અને એમની કૃતિઓ વિશે દર વર્ષે પ્રશ્નો પુછાય છે.

15.1 ઝવેરચંદ મેઘાણી — જીવન-પરિચય

ઝવેરચંદ મેઘાણી ગુજરાતી સાહિત્યના એક અસાધારણ સર્જક હતા. તેઓ કવિ, વાર્તાકાર, નવલકથાકાર, પત્રકાર અને લોકસાહિત્યના સંશોધક — એમ બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા હતા.

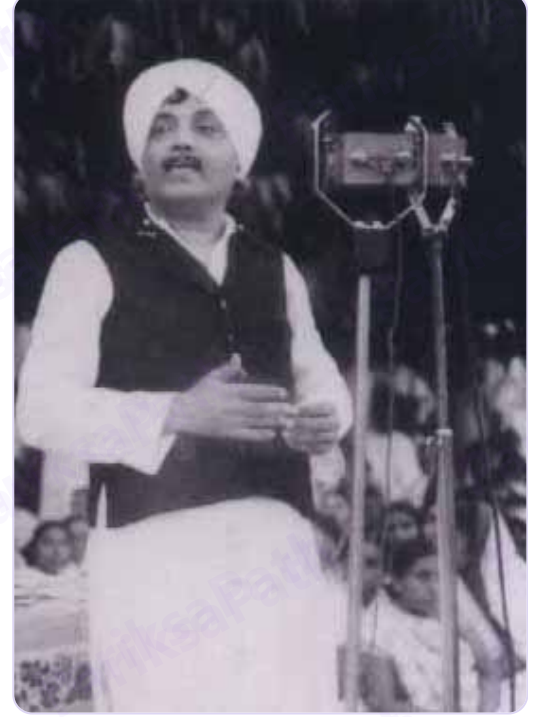
મેઘાણીનું જીવન સૌરાષ્ટ્રની ધરતી સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલું હતું. તેઓ ગામડે-ગામડે ફરીને લોકો પાસેથી જૂનાં ગીતો, કથાઓ અને દુહા-છંદ સાંભળતા અને એને લખી લેતા.

તેઓ ગાંધી યુગના સાહિત્યકાર હતા અને એમની કૃતિઓમાં દેશપ્રેમ, સ્વતંત્રતા-ચળવળ અને સામાન્ય માણસની વેદના સ્પષ્ટ રીતે ઝિલાયેલી છે.

મેઘાણીએ પત્રકાર તરીકે પણ કામ કર્યું. એમના લેખો અને કવિતાઓ સ્વતંત્રતા-ચળવળ દરમિયાન લોકોમાં જોશ ભરતાં. પત્રકારત્વ અને સાહિત્ય — બંને ક્ષેત્રે એમની કલમ સક્રિય રહી.

એમની ભાષા સૌરાષ્ટ્રની લોકબોલીની તાજગીથી ભરપૂર છે. આ જ કારણે એમનું સાહિત્ય સામાન્ય માણસના હૃદય સુધી સીધું પહોંચે છે.

પરીક્ષામાં મેઘાણીને ગાંધી યુગના 'લોકસાહિત્યના સંશોધક-સંપાદક' અને 'રાષ્ટ્રીય શાયર' તરીકે ઓળખવાનું ખાસ યાદ રાખવું.

Zaverchand Meghani

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ઝવેરચંદ મેઘાણી — બહુમુખી સર્જક (કવિ, વાર્તાકાર, પત્રકાર, સંશોધક).
- ★ સૌરાષ્ટ્રની ધરતી સાથે ગાઢ સંબંધ.
- ★ લોકસાહિત્યના સંશોધક અને સંપાદક.
- ★ ગાંધી યુગના સાહિત્યકાર.

15.2 બહુમુખી પ્રતિભા — સર્જનનાં વિવિધ ક્ષેત્રો

મેઘાણીની પ્રતિભા એક ક્ષેત્ર પૂરતી સીમિત ન હતી. તેઓ કવિ, વાર્તાકાર, નવલકથાકાર, નાટ્યલેખક, પત્રકાર, અનુવાદક અને લોકસાહિત્યના સંશોધક-સંપાદક — એમ અનેક ક્ષેત્રે સક્રિય હતા. આ બહુમુખીપણું એમની વિશેષતા છે.

કવિ તરીકે એમણે દેશપ્રેમ, શૌર્ય અને બલિદાનની કવિતા આપી, જેણે સ્વતંત્રતા-ચળવળમાં લોકોમાં જોશ ભર્યું. 'કસુંબીનો રંગ' અને 'છેલ્લો કટોરો' એમની કવિ-પ્રતિભાનાં ઉદાહરણ છે.

ગદ્યકાર તરીકે એમણે લોકકથા-આધારિત વાર્તાઓ અને નવલકથાઓ આપી. 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' અને 'સોરઠી બહારવટિયા' એમની ગદ્ય-કલાનાં શિખર છે.

પત્રકાર તરીકે મેઘાણીએ 'ફૂલછાબ' જેવાં સામયિકો સાથે કામ કર્યું અને પોતાના લેખો-કવિતાઓ દ્વારા જનજાગૃતિ ફેલાવી. એમની કલમ સ્વતંત્રતા-ચળવળનું હથિયાર બની.

સંશોધક-સંપાદક તરીકે એમણે સૌરાષ્ટ્રનું વેરવિખેર લોકસાહિત્ય એકઠું કરી, સંપાદિત કરી, ગ્રંથ-રૂપે અમર બનાવ્યું. આ એમનું સૌથી અનોખું પ્રદાન છે.

પરીક્ષામાં 'મેઘાણી કયા-કયા ક્ષેત્રે સક્રિય હતા?' — જવાબ: કવિ, વાર્તાકાર, નવલકથાકાર, પત્રકાર અને લોકસાહિત્યના સંશોધક-સંપાદક.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ક્ષેત્રો — કવિ, વાર્તાકાર, નવલકથાકાર, પત્રકાર, સંશોધક-સંપાદક.
- ★ કવિ-પ્રતિભા — 'કસુંબીનો રંગ', 'છેલ્લો કટોરો'.
- ★ ગદ્ય-પ્રતિભા — 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર', 'સોરઠી બહારવટિયા'.
- ★ સૌથી અનોખું પ્રદાન — લોકસાહિત્ય-સંશોધન.

15.3 'રાષ્ટ્રીય શાયર' બિરુદ

ઝવેરચંદ મેઘાણીની સૌથી મોટી ઓળખ એ છે કે એમને 'રાષ્ટ્રીય શાયર' નું બિરુદ મળ્યું હતું. આ બિરુદ ખુદ મહાત્મા ગાંધીએ આપ્યું હતું.

'શાયર' એટલે કવિ અને 'રાષ્ટ્રીય' એટલે દેશને લગતું. એટલે 'રાષ્ટ્રીય શાયર' એટલે દેશનો કવિ — જેની કવિતા આખા રાષ્ટ્રની ભાવનાને વાયા આપે છે.

મેઘાણીની કવિતામાં દેશપ્રેમ, સ્વતંત્રતા માટેનો જુસ્સો અને બલિદાનની ભાવના એટલી ઊંડી હતી કે ગાંધીજીને એમને આ બિરુદ આપવાનું યોગ્ય લાગ્યું.

આ બિરુદ ગુજરાતી સાહિત્યમાં મેઘાણીને એક ખાસ અને ઊંચું સ્થાન આપે છે. કોઈ પણ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષામાં 'રાષ્ટ્રીય શાયર' નામ આવે એટલે જવાબ ઝવેરચંદ મેઘાણી જ હોય.

આ બિરુદ માત્ર સન્માન નથી, પણ મેઘાણીની કવિતાની તાકાત અને લોકો પરની એની અસરનો પુરાવો છે. એમની કવિતા ગાવાથી લોકોમાં દેશપ્રેમ અને બલિદાનની ભાવના જાગતી.

પરીક્ષામાં 'મેઘાણીને 'રાષ્ટ્રીય શાયર' બિરુદ કોણે આપ્યું?' — જવાબ મહાત્મા ગાંધી.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ મેઘાણીનું બિરુદ — 'રાષ્ટ્રીય શાયર'.
- ★ આ બિરુદ આપનાર — મહાત્મા ગાંધી.
- ★ અર્થ — દેશનો કવિ, રાષ્ટ્રની ભાવનાને વાયા આપનાર.
- ★ 'રાષ્ટ્રીય શાયર' = ઝવેરચંદ મેઘાણી (ગોખી લો).

15.4 લોકસાહિત્યના સંશોધક અને સંપાદક

મેઘાણીનું સૌથી મોટું અને અનોખું પ્રદાન છે — લોકસાહિત્યનું સંશોધન અને સંપાદન. એ સમય સુધી સૌરાષ્ટ્રનાં લોકગીતો, દુહા, કથાઓ અને બહારવટિયાઓની વાતો માત્ર મોઢે-મોઢે ચાલતી હતી, લખાયેલી નહોતી.

મેઘાણીએ ગામડે-ગામડે ફરીને, ચારણો, ભાટ અને વૃદ્ધ લોકો પાસેથી આ લોકસાહિત્ય સાંભળ્યું અને એને કાગળ પર ઉતાર્યું. જો મેઘાણીએ આ કામ ન કર્યું હોત તો આ અમૂલ્ય લોકસાહિત્ય કાયમ માટે લુપ્ત થઈ ગયું હોત.

એમણે આ લોકસાહિત્યને માત્ર એકદું જ ન કર્યું, પણ એને સુંદર સાહિત્યિક રૂપ આપીને સંપાદિત કર્યું. એમના કારણે સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિ સાહિત્યમાં અમર બની ગઈ.

મેઘાણીને 'લોકસાહિત્યના પિતા' જેવા આદરથી ઓળખવામાં આવે છે, કારણ કે ગુજરાતી લોકસાહિત્યના સંગ્રહ અને સંપાદનમાં એમનો ફાળો સૌથી મોટો છે.

આ સંશોધનનું ફળ એમની કૃતિઓમાં — ખાસ કરીને 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' અને 'સોરઠી બહારવટિયા'માં — જોવા મળે છે. એમણે લોકગીત-સંગ્રહો પણ આપ્યા, જેમાં સૌરાષ્ટ્રની લોકબોલીની તાજગી જળવાઈ.

પરીક્ષામાં 'ગુજરાતી લોકસાહિત્યના સંશોધક-સંપાદક કોણ?' — જવાબ ઝવેરચંદ મેઘાણી.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ મેઘાણીએ સૌરાષ્ટ્રનું લોકસાહિત્ય એકદું કરી લખ્યું.
- ★ ગામડે-ગામડે ફરી લોકગીતો, દુહા, કથાઓ સંગ્રહ્યાં.
- ★ લોકસાહિત્યના સંશોધક અને સંપાદક તરીકે અમર.
- ★ આ કામ ન થયું હોત તો લોકસાહિત્ય લુપ્ત થઈ જાત.

15.5 મુખ્ય કૃતિઓ — ગદ્ય (વાર્તા-સંગ્રહ)

મેઘાણીની ગદ્ય-કૃતિઓમાં લોકકથાઓ અને બહારવટિયાઓની વાર્તાઓ મુખ્ય છે. એમની સૌથી પ્રખ્યાત ગદ્ય-કૃતિ 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' છે.

'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' એ સૌરાષ્ટ્રની શૌર્ય, પ્રેમ, ત્યાગ અને બલિદાનની લોકકથાઓનો સંગ્રહ છે. એમાં સૌરાષ્ટ્રની ઘરતીના માણસોની ખુમારી અને દિલેરી જીવંત થાય છે. 'રસધાર' એટલે રસની ધારા — જે વાયકના હૃદયમાં ઊતરી જાય.

બીજી મહત્વની કૃતિ 'સોરઠી બહારવટિયા' છે. એમાં સોરઠ (સૌરાષ્ટ્ર) ના બહારવટિયાઓ — એટલે કે જે પુરુષો અન્યાય સામે બંડ પોકારી જંગલમાં ગયા — એમની વાર્તાઓ છે. મેઘાણીએ આ બહારવટિયાઓને માત્ર ગુનેગાર નહીં, પણ ખુમારીવાળા અને ન્યાય ઝંખતા માણસો તરીકે રજૂ કર્યા.

આ બંને કૃતિઓ સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિ અને માનવ-ભાવનાનો અમૂલ્ય દસ્તાવેજ છે. એમની ભાષાની તાજગી અને કથનની તાકાત આજે પણ વાયકને બાંધી રાખે છે.

આ વાર્તાઓ માત્ર મનોરંજન માટે નથી — એમાં માણસાઈ, ન્યાય, પ્રેમ અને બલિદાનના ઊંડા સંદેશા છે. મેઘાણીની કથનશૈલીમાં ડાયરા-પરંપરાનો રંગ અને લોકબોલીની તાજગી છે.

પરીક્ષામાં 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' અને 'સોરઠી બહારવટિયા' કોની કૃતિ? — જવાબ ઝવેરચંદ મેઘાણી.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' — સૌરાષ્ટ્રની શૌર્ય-પ્રેમ-ત્યાગની લોકકથાઓ.
- ★ 'સોરઠી બહારવટિયા' — સોરઠના બહારવટિયાઓની વાર્તાઓ.
- ★ બંને ગદ્ય-કૃતિઓ; લોકસાહિત્ય આધારિત.
- ★ બંને ઝવેરચંદ મેઘાણીની રચના.

15.6 મુખ્ય કૃતિઓ — કવિતા

મેઘાણીની કવિતા દેશપ્રેમ અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી ભરપૂર છે. એમનો પ્રખ્યાત કાવ્યસંગ્રહ 'યુગવંદના' છે, જેમાં સ્વતંત્રતા-ચળવળના સમયની જોશીલી કવિતાઓ સંગ્રહાયેલી છે.

મેઘાણીનું એક અમર ગીત છે — 'કસુંબીનો રંગ'. 'કસુંબી' એ ઘેરો લાલ રંગ છે, જે પ્રેમ, બલિદાન અને ભક્તિનું પ્રતીક છે. આ ગીત આજે પણ ગુજરાતમાં ગૌરવ સાથે ગવાય છે.

મેઘાણીની સૌથી પ્રખ્યાત અને ઐતિહાસિક પંક્તિઓ છે — 'છેલ્લો કટોરો ઝેરનો આ પી જજો, બાપુ!' આ કવિતા ગાંધીજીને ગોળમેજી પરિષદ માટે વિલાયત (London) જતા સમયે સંબોધીને લખાઈ હતી.

આ 'છેલ્લો કટોરો' કવિતામાં દેશની વેદના અને ગાંધીજી પ્રત્યેની શ્રદ્ધા-લાગણી ભારોભાર ભરી છે. કહેવાય છે કે ખુદ ગાંધીજી પણ આ કવિતાથી પ્રભાવિત થયા હતા.

મેઘાણીની કવિતાની ખાસિયત એ છે કે એ માત્ર સાહિત્ય નહીં, પણ સ્વતંત્રતા-ચળવળ માટેનું પ્રેરણાબળ બની. એમની કવિતા લોકોમાં દેશપ્રેમનો જુસ્સો ભરતી. એમની વીર-રસ અને કરુણ-રસની કવિતા સમાનરૂપે અસરકારક છે.

પરીક્ષામાં 'છેલ્લો કટોરો ઝેરનો આ પી જજો, બાપુ' કોની કવિતા? — જવાબ ઝવેરચંદ મેઘાણી. અને 'યુગવંદના' તથા 'કસુંબીનો રંગ' — બંને મેઘાણીની રચના.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ 'યુગવંદના' — મેઘાણીનો દેશપ્રેમ-પ્રધાન કાવ્યસંગ્રહ.
- ★ 'કસુંબીનો રંગ' — અમર દેશભક્તિ-ગીત.
- ★ 'છેલ્લો કટોરો ઝેરનો આ પી જજો, બાપુ' — ગાંધીજીને સંબોધીને લખાયેલી કવિતા.
- ★ મેઘાણીની કવિતા સ્વતંત્રતા-ચળવળ માટે પ્રેરણાબળ બની.

15.7 મેઘાણીની ભાષા અને કથનશૈલી

મેઘાણીની ભાષાનું સૌથી મોટું બળ છે સૌરાષ્ટ્રની લોકબોલીની તાજગી. એમણે પુસ્તકિયા-ભારે ભાષાને બદલે લોકજીભની જીવંત, રંગીન અને બળકટ ભાષા વાપરી, જે સામાન્ય માણસના હૃદય સુધી સીધી પહોંચે છે.

એમની કથનશૈલીમાં ડાયરા-પરંપરા અને દુહા-છંદનો રંગ છે. જાણે કોઈ ચારણ કે કથાકાર પોતે વાર્તા કહી રહ્યો હોય એવી જીવંતતા એમના ગદ્યમાં છે. એટલે એમની વાર્તાઓ વાંચતાં-વાંચતાં સંભળાતી હોય એવી લાગે છે.

મેઘાણીની કવિતા અને ગદ્ય બંનેમાં વીર-રસ (શૌર્ય) અને કરુણ-રસ (વેદના) સમાનરૂપે ઊભરે છે. શૌર્ય-કથાઓમાં ખુમારી અને કરુણ-પ્રસંગોમાં ઊંડી લાગણી — બંને એમની કલમમાં છે.

એમના સાહિત્યમાં સૌરાષ્ટ્રની ધરતી, એના માણસો, એની ખુમારી અને એની સંસ્કૃતિ ધબકે છે. એ માત્ર વાર્તા નહીં, એક પ્રદેશની આત્મા છે.

આ લોકબોલીની તાજગી અને કથનની તાકાતને કારણે મેઘાણીનું સાહિત્ય સમય સાથે જૂનું થતું નથી; આજે પણ એ એટલું જ જીવંત અને અસરકારક લાગે છે.

પરીક્ષામાં 'મેઘાણીની ભાષાની વિશેષતા શી?' — જવાબ: સૌરાષ્ટ્રની લોકબોલીની તાજગી, ડાયરા-છંદનો રંગ અને વીર-કરુણ રસનું જીવંત આલેખન.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ભાષા — સૌરાષ્ટ્રની લોકબોલીની તાજગી.
- ★ કથનશૈલી — ડાયરા-છંદનો રંગ, જીવંતતા.
- ★ રસ — વીર-રસ (શૌર્ય) + કરુણ-રસ (વેદના).
- ★ સૌરાષ્ટ્રની ધરતી અને સંસ્કૃતિ ધબકતી.

15.8 રણજિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક (1928)

ઝવેરચંદ મેઘાણીને બીજું એક મહત્વનું સન્માન મળ્યું હતું — 'રણજિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક'. અને ખાસ વાત એ છે કે મેઘાણી આ ચંદ્રક મેળવનાર સૌપ્રથમ સાહિત્યકાર હતા.

રણજિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક ગુજરાતી સાહિત્યનો એક પ્રતિષ્ઠિત પુરસ્કાર છે. એ રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતાની યાદમાં અપાય છે. મેઘાણીને આ ચંદ્રક 1928માં મળ્યો હતો.

આ સન્માન મેઘાણીના સાહિત્યિક પ્રદાનની ઊંચાઈનો પુરાવો છે. ખાસ કરીને લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં એમના કામની કદર રૂપે આ ચંદ્રક મહત્વનો ગણાય છે.

પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ બે બાબતો ખાસ યાદ રાખવી — (1) ચંદ્રકનું વર્ષ 1928, અને (2) મેઘાણી આ ચંદ્રક મેળવનાર પ્રથમ સાહિત્યકાર હતા.

આ રીતે મેઘાણીને બે મોટાં સન્માન મળ્યાં — ગાંધીજી તરફથી 'રાષ્ટ્રીય શાયર' બિરુદ અને 1928માં પ્રથમ 'રણજિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક'. આ બંને એમની સાહિત્યિક પ્રતિષ્ઠાનાં પ્રતીક છે.

પરીક્ષામાં 'પ્રથમ રણજિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક કોને મળ્યો?' — જવાબ ઝવેરચંદ મેઘાણી (1928).

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ મેઘાણીને 1928માં રણજિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક મળ્યો.
- ★ મેઘાણી આ ચંદ્રક મેળવનાર પ્રથમ સાહિત્યકાર હતા.
- ★ બે સન્માન — 'રાષ્ટ્રીય શાયર' બિરુદ + પ્રથમ રણજિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક.

15.9 મેઘાણીની કૃતિઓ — એક નજરમાં

મેઘાણીની કૃતિઓને ગદ્ય અને પદ્ય — એમ બે ભાગમાં યાદ રાખવાથી ગૂંચવણ ઓછી થાય છે. નીચેનું કોષ્ટક પરીક્ષા પહેલાં ઝડપથી ઊલટાવી જવા માટે ઉપયોગી છે.

ગદ્યમાં લોકકથા-આધારિત કૃતિઓ — 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' અને 'સોરઠી બહારવટિયા'. પદ્યમાં દેશપ્રેમ-આધારિત — 'યુગવંદના', 'કસુંબીનો રંગ' અને 'છેલ્લો કટોરો'.

આ ઉપરાંત મેઘાણીનું બિરુદ ('રાષ્ટ્રીય શાયર') અને સન્માન (પ્રથમ રણજિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક, 1928) — આ બે બાબતો કોઈ પણ સંજોગોમાં ભૂલવી નહીં.

કોષ્ટકમાં દરેક કૃતિ સામે એનો પ્રકાર પણ આપ્યો છે, જેથી 'કઈ કૃતિ ગદ્ય અને કઈ પદ્ય' એવો પ્રશ્ન આવે તો સહેલાઈથી જવાબ આપી શકાય.

કૃતિ	પ્રકાર	વિષય / નોંધ
સૌરાષ્ટ્રની રસધાર	ગદ્ય (લોકકથા-સંગ્રહ)	સૌરાષ્ટ્રની શૌર્ય-પ્રેમ-ત્યાગની કથાઓ
સોરઠી બહારવટિયા	ગદ્ય (લોકકથા-સંગ્રહ)	સોરઠના બહારવટિયાઓની વાર્તાઓ
યુગવંદના	પદ્ય (કાવ્યસંગ્રહ)	દેશપ્રેમ અને રાષ્ટ્રીય ભાવના
કસુંબીનો રંગ	પદ્ય (ગીત)	અમર દેશભક્તિ-ગીત
છેલ્લો કટોરો	પદ્ય (કવિતા)	ગાંધીજીને સંબોધીને લખાયેલી

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ગદ્ય — 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર', 'સોરઠી બહારવટિયા'.
- ★ પદ્ય — 'યુગવંદના', 'કસુંબીનો રંગ', 'છેલ્લો કટોરો'.
- ★ બિરુદ — 'રાષ્ટ્રીય શાયર' (ગાંધીજી તરફથી).
- ★ સન્માન — પ્રથમ રણજિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક (1928).

15.10 મેઘાણીનું મહત્વ અને વારસો

ઝવેરચંદ મેઘાણીનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૌથી મોટું મહત્વ એ છે કે એમણે સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિ અને લોકસાહિત્યને લુપ્ત થતું બચાવી, સાહિત્યમાં અમર બનાવ્યું. એ વિના આજે આ સમૃદ્ધ વારસો આપણી પાસે ન હોત.

મેઘાણીએ સાબિત કર્યું કે લોકસાહિત્ય 'નીચલા દરજ્જા'નું નથી, પણ એમાં માણસાઈ, ખુમારી અને કલા-સૌંદર્ય ભરપૂર છે. એમણે લોકસાહિત્યને સન્માનનું સ્થાન અપાવ્યું.

દેશપ્રેમ-કવિતા દ્વારા મેઘાણીએ સ્વતંત્રતા-ચળવળને બળ આપ્યું. એમની કવિતા માત્ર સાહિત્ય નહીં, રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનું સાધન બની. એટલે જ 'રાષ્ટ્રીય શાયર' બિરુદ સાર્થક થયું.

મેઘાણીની લોકબોલીની તાજગીભરી ભાષાશૈલીએ ગુજરાતી ગદ્ય અને કવિતા બંનેને નવી જીવંતતા આપી, જેનો પ્રભાવ પછીના સર્જકો પર પણ પડ્યો.

આજે પણ મેઘાણીનાં ગીતો ડાયરા અને કાર્યક્રમોમાં ગવાય છે, એમની વાર્તાઓ વંચાય છે અને નાટક-ફિલ્મમાં રૂપાંતરિત થાય છે. એમની લોકપ્રિયતા સમય સાથે ઘટી નથી.

પરીક્ષામાં 'મેઘાણીનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં શું મહત્વ?' — જવાબ: એમણે લોકસાહિત્ય બચાવ્યું-સન્માન અપાવ્યું અને દેશપ્રેમ-કવિતા દ્વારા રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ ફેલાવી.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ લોકસાહિત્યને લુપ્ત થતું બચાવ્યું.
- ★ લોકસાહિત્યને સન્માનનું સ્થાન અપાવ્યું.
- ★ દેશપ્રેમ-કવિતા = રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનું સાધન.
- ★ આજે પણ ગીતો-વાર્તાઓ જીવંત.

15.11 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

નીચે ઝવેરચંદ મેઘાણી પર આધારિત મહત્વના પ્રશ્નો અને એમના ટૂંકા જવાબો આપ્યા છે. પરીક્ષા પહેલાં આ પ્રશ્નો ગોખી લેવાથી આ વિભાગ સંપૂર્ણ થઈ જશે.

📖 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ પ્ર.1: ઝવેરચંદ મેઘાણીને કયું બિરુદ મળ્યું હતું? — જ. 'રાષ્ટ્રીય શાયર'.
- ★ પ્ર.2: મેઘાણીને 'રાષ્ટ્રીય શાયર' બિરુદ કોણે આપ્યું? — જ. મહાત્મા ગાંધી.
- ★ પ્ર.3: 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' કોની કૃતિ છે? — જ. ઝવેરચંદ મેઘાણી.
- ★ પ્ર.4: 'સોરઠી બહારવટિયા' કોની રચના છે? — જ. ઝવેરચંદ મેઘાણી.
- ★ પ્ર.5: 'છેલ્લો કટોરો ઝેરનો આ પી જજો, બાપુ' — આ કવિતા કોને સંબોધીને લખાઈ? — જ. મહાત્મા ગાંધીને.
- ★ પ્ર.6: ગુજરાતી લોકસાહિત્યના સંશોધક-સંપાદક કોણ ગણાય છે? — જ. ઝવેરચંદ મેઘાણી.
- ★ પ્ર.7: પ્રથમ રણજિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક કોને અને ક્યારે મળ્યો? — જ. ઝવેરચંદ મેઘાણીને, 1928માં.
- ★ પ્ર.8: મેઘાણીનો દેશપ્રેમ-પ્રધાન કાવ્યસંગ્રહ કયો છે? — જ. 'યુગવંદના' (અને ગીત 'કસુંબીનો રંગ').
- ★ પ્ર.9: 'કસુંબીનો રંગ' કોની રચના છે? — જ. ઝવેરચંદ મેઘાણી.
- ★ પ્ર.10: મેઘાણીની ભાષાની મુખ્ય વિશેષતા શી? — જ. સૌરાષ્ટ્રની લોકબોલીની તાજગી અને જીવંત કથનશૈલી.

15.12 ✍ ઝવેરચંદ મેઘાણીની મુખ્ય કૃતિઓ

મેઘાણીની પ્રતિભા બહુમુખી હોવાથી એમની કૃતિઓ પણ અનેક પ્રકારની છે — લોકકથા-સંગ્રહ, લોકગીત-સંગ્રહ, કાવ્યસંગ્રહ, નવલકથા અને ચરિત્ર-લેખન. નીચેનું વિસ્તૃત કોષ્ટક એમની જાણીતી કૃતિઓ એક નજરમાં આપે છે.

પરીક્ષામાં ગદ્ય (લોકકથા/નવલકથા) અને પદ્ય (કવિતા/ગીત) એમ બે વિભાગ યાદ રાખવાથી ગૂંચવણ ઘટે છે. 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર', 'માણસાઈના દીવા', 'યુગવંદના' અને 'વેવિશાળ' ખાસ મહત્વનાં છે.

મેઘાણીની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
સૌરાષ્ટ્રની રસધાર	લોકકથા-સંગ્રહ (ગદ્ય)	સૌરાષ્ટ્રની શૌર્ય-પ્રેમ-ત્યાગની કથાઓ; પાંચ ભાગ
સોરઠી બહારવટિયા	લોકકથા-સંગ્રહ (ગદ્ય)	સોરઠના બહારવટિયાઓની ખુમારીભરી વાર્તાઓ
માણસાઈના દીવા	ચરિત્ર-કથા (ગદ્ય)	રવિશંકર મહારાજના સેવા-પ્રસંગો; માનવતાનું આલેખન
રઢિયાળી રાત	લોકગીત-સંગ્રહ (પદ્ય)	સૌરાષ્ટ્રનાં લોકગીતોનો સંપાદિત સંગ્રહ
સોરઠી સંતો / સોરઠી ગીતકથાઓ	લોકસાહિત્ય-સંગ્રહ	સંતો અને દુહા-ગીતકથાઓનો સંગ્રહ
યુગવંદના	કાવ્યસંગ્રહ (પદ્ય)	દેશપ્રેમ અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાનાં કાવ્યો
કસુંબીનો રંગ	ગીત (પદ્ય)	અમર દેશભક્તિ-ગીત
છેલ્લો કટોરો	કવિતા (પદ્ય)	ગાંધીજીને ગોળમેજી-યાત્રા સમયે સંબોધીને લખાયેલી
સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી	નવલકથા (ગદ્ય)	સોરઠની ધરતી અને સમાજજીવનનું ચિત્ર
વેવિશાળ	નવલકથા (ગદ્ય)	સામાજિક નવલકથા; પ્રેમ અને કુટુંબજીવન
નિરંજન	નવલકથા (ગદ્ય)	શહેરી-યુવાન-જીવનની સામાજિક નવલકથા

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ લોકકથા — 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર', 'સોરઠી બહારવટિયા'.
- ★ ચરિત્ર-કથા — 'માણસાઈના દીવા' (રવિશંકર મહારાજ).
- ★ લોકગીત-સંગ્રહ — 'રઢિયાળી રાત'.
- ★ નવલકથા — 'સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી', 'વેવિશાળ'.
- ★ પદ્ય — 'યુગવંદના', 'કસુંબીનો રંગ', 'છેલ્લો કટોરો'.

15.13 ✍ મેઘાણીની પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

મેઘાણીની કવિતા અને ગીતોની પંક્તિઓ આજે પણ ગુજરાતમાં ગૌરવ અને જોશ સાથે ગવાય છે. નીચે એમની કેટલીક અમર પંક્તિઓ અને એમનો ભાવ આપ્યો છે.

✍ પ્રખ્યાત પંક્તિઓ / યાદગાર વાત

- ★ 'છેલ્લો કટોરો ઝેરનો આ પી જજો, બાપુ!' — ગાંધીજીને દેશ માટે અંતિમ બલિદાન-ઝેર પણ સ્વીકારી લેવાની વિનંતી.
- ★ 'રાજ, મને લાગ્યો કસુંબીનો રંગ.' — દેશપ્રેમ-બલિદાનનો ઘેરો રંગ હૃદયમાં ચઢી ગયો.
- ★ 'ઘટમાં ઘોડા થનગને, આતમ વીંઝે પાંખ; અણદીઠેલી ભોમ પર ચૌવન માંડે આંખ.' — યુવાનીના અદ્યમ્ય ઉત્સાહ અને નવસાહસનું પ્રતીક.
- ★ 'મન મોર બની થનગાટ કરે.' — પ્રકૃતિ અને આનંદમાં મન મોરની જેમ નાચી ઊઠે — મેઘાણીનું જાણીતું ગીત.
- ★ 'કોઈનો લાડકવાયો' — યુદ્ધમાં શહીદ થયેલા સૈનિક માટેની કરુણ રચના; દરેક શહીદ કોઈનો વહાલો દીકરો છે.

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી ગુજરાતી સાહિત્યના સૌથી પ્રભાવશાળી ઐતિહાસિક નવલકથાકાર ગણાય છે. તેઓ ગુજરાતના ભવ્ય ભૂતકાળને — ખાસ કરીને સોલંકી યુગના પાટણને — પોતાની કલમ વડે જીવંત કરનાર સર્જક હતા. તેમની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ આજે પણ ગુજરાતી વાચકોમાં ખૂબ લોકપ્રિય છે. માત્ર સાહિત્યકાર જ નહીં, મુનશી એક ઉત્તમ વકીલ, રાજપુરુષ, સ્વાતંત્ર્ય સેનાની અને સંસ્કૃતિના પ્રખર પ્રચારક પણ હતા. ભારતીય વિદ્યા ભવનની સ્થાપના અને સોમનાથ મંદિરના પુનર્નિર્માણમાં તેમની ભૂમિકા તેમને ગુજરાતના ઇતિહાસમાં અમર બનાવે છે. આ પ્રકરણમાં આપણે મુનશીના જીવન, કૃતિઓ અને પ્રદાન વિશે પરીક્ષાલક્ષી દૃષ્ટિએ સવિસ્તર અભ્યાસ કરીશું.

16.1 પરિચય અને જીવનઝરમર

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીનો જન્મ ભરૂચમાં થયો હતો. તેઓ ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ પરિવારના હતા. નાનપણથી જ તેઓ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી હતા અને સાહિત્ય તરફ ઊંડો અનુરાગ ધરાવતા હતા.

મુનશીએ વડોદરાની કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો, જ્યાં તેમને મહાન ઋષિ-વિચારક અરવિંદ ધોષ (Aurobindo) જેવા શિક્ષકોનો સંપર્ક થયો. આ સંપર્કે તેમના વ્યક્તિત્વ અને રાષ્ટ્રભક્તિના ઘડતરમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો.

વ્યવસાયે તેઓ વકીલ હતા અને મુંબઈ હાઈકોર્ટમાં નામાંકિત વકીલ તરીકે પ્રતિષ્ઠા મેળવી. કાયદાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને તર્કશક્તિ તેમની નવલકથાઓના સંવાદો અને પાત્રાલેખનમાં પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

મુનશી માત્ર સાહિત્યકાર ન રહેતાં જાહેર જીવનમાં પણ સક્રિય રહ્યા. તેઓ સ્વાતંત્ર્ય ચળવળમાં જોડાયા, ધારાસભ્ય તરીકે કામ કર્યું અને સ્વતંત્ર ભારતમાં ઉચ્ચ હોદ્દાઓ સંભાળ્યા.

તેમના જીવનની એક વિશેષતા એ હતી કે તેઓ એક સાથે અનેક ક્ષેત્રોમાં — સાહિત્ય, કાયદો, રાજકારણ અને સંસ્કૃતિ — શિખર સ્થાને પહોંચ્યા. આથી તેઓ 'બહુમુખી પ્રતિભા' ધરાવતા મહાપુરુષ ગણાય છે.

પરીક્ષામાં મુનશીને ગુજરાતી ઐતિહાસિક નવલકથાના સર્વશ્રેષ્ઠ સર્જક અને 'ગુજરાતી અસ્મિતાના ઘડવૈયા' તરીકે ઓળખવાનું ખાસ યાદ રાખવું.

K. M. Munshi

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ પૂરું નામ: કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી (ક.મા. મુનશી)
- ★ વ્યવસાય: વકીલ; ક્ષેત્ર: સાહિત્ય, કાયદો, રાજકારણ, સંસ્કૃતિ
- ★ વડોદરા કોલેજમાં અરવિંદ ધોષ (Aurobindo) તેમના શિક્ષક હતા
- ★ ઓળખ: ગુજરાતી ઐતિહાસિક નવલકથાના સર્વશ્રેષ્ઠ સર્જક

16.2 બહુમુખી વ્યક્તિત્વ — સાહિત્ય, કાયદો, રાજકારણ

મુનશીના વ્યક્તિત્વની સૌથી મોટી વિશેષતા તેમની બહુમુખીતા હતી. તેઓ એક સાથે સફળ સાહિત્યકાર, નામાંકિત વકીલ, રાજપુરુષ અને સંસ્કૃતિના પ્રચારક હતા — અને દરેક ક્ષેત્રે શિખરે પહોંચ્યા.

વકીલ તરીકે મુનશીએ મુંબઈ હાઈકોર્ટમાં મોટી પ્રતિષ્ઠા મેળવી. કાયદાની તર્કશક્તિ અને દલીલ-કૌશલ્ય તેમની નવલકથાઓના ધારદાર સંવાદો અને પાત્રોના માનસ-ચિત્રણમાં પણ જિવાય છે.

રાજપુરુષ તરીકે મુનશી સ્વાતંત્ર્ય ચળવળમાં સક્રિય રહ્યા, ધારાસભ્ય બન્યા અને સ્વતંત્ર ભારતમાં મહત્વના હોદ્દા — ખાસ કરીને કેન્દ્રીય મંત્રી અને રાજ્યપાલ — સંભાળ્યા. જાહેર જીવનમાં તેમની ભૂમિકા નોંધપાત્ર રહી.

સંસ્કૃતિ-પ્રચારક તરીકે મુનશીએ ભારતીય વિદ્યા ભવનની સ્થાપના કરી અને સોમનાથ મંદિરના પુનર્નિર્માણમાં અગ્રણી ભાગ ભજવ્યો. ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રત્યેની તેમની નિષ્ઠા આ કાર્યોમાં પ્રગટ થાય છે.

આ બધાં ક્ષેત્રો વચ્ચે મુનશીએ સંતુલન જાળવ્યું અને દરેકમાં કાયમી છાપ છોડી. એટલે જ તેઓ ગુજરાતના 'યુગપુરુષ' તરીકે ઓળખાય છે.

પરીક્ષામાં મુનશીની બહુમુખીતા — સાહિત્ય, કાયદો, રાજકારણ અને સંસ્કૃતિ — ચારેય ક્ષેત્રો સાથે યાદ રાખવી.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ચાર ક્ષેત્ર: સાહિત્ય, કાયદો, રાજકારણ, સંસ્કૃતિ
- ★ વકીલ — મુંબઈ હાઈકોર્ટમાં પ્રતિષ્ઠા
- ★ રાજપુરુષ — ધારાસભ્ય, મંત્રી, રાજ્યપાલ
- ★ ઓળખ: ગુજરાતના 'યુગપુરુષ'

16.3 ઉપનામ 'ઘનશ્યામ'

મુનશીએ સાહિત્યસર્જનની શરૂઆતમાં પોતાનું ઉપનામ (તખલ્લુસ) 'ઘનશ્યામ' રાખ્યું હતું. તેમની શરૂઆતની કેટલીક કૃતિઓ આ ઉપનામથી પ્રગટ થઈ હતી.

ઉપનામ રાખવાનું એક કારણ એ પણ હતું કે તેઓ વ્યવસાયે વકીલ હતા; શરૂઆતમાં સાહિત્યલેખનને જાહેરમાં પોતાના નામે રજૂ કરવામાં થોડી મર્યાદા અનુભવાતી હતી.

પાછળથી, જ્યારે તેમની સાહિત્યિક પ્રતિભા સ્થાપિત થઈ, ત્યારે તેઓ પોતાના મૂળ નામ — ક.મા. મુનશી — થી જ વધુ જાણીતા બન્યા. છતાં 'ઘનશ્યામ' ઉપનામ પરીક્ષામાં વારંવાર પુછાય છે.

ઉપનામ સંબંધી પ્રશ્નો સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં ખૂબ સામાન્ય છે, તેથી 'મુનશી = ઘનશ્યામ' આ જોડી પાકી રીતે યાદ રાખવી અત્યંત જરૂરી છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનેક સર્જકોએ ઉપનામ રાખ્યાં છે — જેમ કે 'કાન્ત', 'કલાપી', 'સુંદરમ્', 'ઉશનસ્' — એ શ્રેણીમાં મુનશીનું 'ઘનશ્યામ' પણ યાદ રાખવા જેવું છે.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ક.મા. મુનશીનું ઉપનામ: 'ઘનશ્યામ'
- ★ ઉપનામ સંબંધી પ્રશ્ન પરીક્ષામાં વારંવાર પુછાય છે
- ★ મુનશી પોતાના મૂળ નામથી જ વધુ પ્રસિદ્ધ થયા

16.4 પાટણ ત્રયી — ઐતિહાસિક નવલકથાઓ

મુનશીની સૌથી પ્રખ્યાત રચના 'પાટણ ત્રયી' (Patan Trilogy) છે. આ ત્રણ નવલકથાઓની શ્રેણી સોલંકી યુગના પાટણ રાજ્યના ભવ્ય ઇતિહાસને જીવંત કરે છે.

આ ત્રયીમાં ત્રણ નવલકથાઓ આવે છે: 'પાટણની પ્રભુતા', 'ગુજરાતનો નાથ' અને 'રાજાધિરાજ'. ત્રણેય નવલકથાઓ એકબીજા સાથે કથાસૂત્રથી જોડાયેલી છે.

'ગુજરાતનો નાથ' આ ત્રયીની સૌથી લોકપ્રિય નવલકથા છે. તેમાં મુંજાલ મહેતા, કાક અને મંજરી જેવાં યાદગાર પાત્રો છે. 'જય જય ગરવી ગુજરાત'ની ભાવના આ કૃતિમાં ઊભરી આવે છે.

આ નવલકથાઓમાં મુનશીએ ઇતિહાસ અને કલ્પનાનું સુંદર મિશ્રણ કર્યું છે. તેઓ ઐતિહાસિક પાત્રો સાથે કાલ્પનિક પાત્રો ઉમેરી રોમાંચક કથા ઘડે છે.

પાટણ ત્રયીએ ગુજરાતી પ્રજામાં પોતાના ભવ્ય ભૂતકાળ પ્રત્યે ગૌરવ અને સ્વાભિમાનની લાગણી જગાવી. તેથી મુનશીને 'ગુજરાતના અસ્મિતાના ઘડવૈયા' ગણવામાં આવે છે.

પરીક્ષામાં પાટણ ત્રયીની ત્રણેય નવલકથાઓનાં નામ ક્રમ સહિત યાદ રાખવાં — પાટણની પ્રભુતા, ગુજરાતનો નાથ, રાજાધિરાજ.

પાટણ ત્રયીની નવલકથાઓ

ક્રમ	નવલકથા	વિશેષતા
1	પાટણની પ્રભુતા	ત્રયીની પ્રથમ નવલકથા
2	ગુજરાતનો નાથ	ત્રયીની સૌથી લોકપ્રિય; મુંજાલ-કાક-મંજરી
3	રાજાધિરાજ	ત્રયીની ત્રીજી નવલકથા

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ પાટણ ત્રયી = પાટણની પ્રભુતા + ગુજરાતનો નાથ + રાજાધિરાજ
- ★ 'ગુજરાતનો નાથ' સૌથી પ્રખ્યાત; પાત્રો: મુંજાલ, કાક, મંજરી
- ★ વિષય: સોલંકી યુગનું પાટણ
- ★ મુનશીએ ગુજરાતી અસ્મિતા જગાવી

16.5 'ગુજરાતનો નાથ' — પાત્રો અને વિશ્લેષણ

'ગુજરાતનો નાથ' પાટણ ત્રયીની સૌથી લોકપ્રિય નવલકથા છે અને મુનશીની કથનકલાનું શિખર ગણાય છે. તેમાં સોલંકી યુગના પાટણનું ભવ્ય રાજકારણ, શૌર્ય અને પ્રેમ વણાયેલાં છે.

આ નવલકથાનું સૌથી યાદગાર પાત્ર છે મુંજાલ મહેતા — એક ચતુર, મુત્સદ્દી અને રાજ્યનિષ્ઠ મંત્રી. તેઓ રાજ્યના હિત માટે પોતાનું બધું ન્યોછાવર કરે છે અને બુદ્ધિ-ચાતુર્યથી પાટણને ટકાવી રાખે છે.

બીજું મહત્વનું પાત્ર છે કાક — એક વીર, સ્વાભિમાની અને ખુમારીવાળો યુવાન યોદ્ધો. કાકનું પાત્ર ગુજરાતી યુવાનની વીરતા અને આદર્શવાદનું પ્રતીક બની ગયું છે.

મંજરી — કાકની પ્રેમિકા — એક તેજસ્વી અને સ્વમાની સ્ત્રી-પાત્ર છે. મુનશીએ સ્ત્રી-પાત્રોને પણ બળવાન અને જીવંત રીતે આલેખ્યાં છે, જે તેમની વિશેષતા છે.

આ નવલકથામાં ઇતિહાસ અને કલ્પનાનું સુંદર મિશ્રણ, ઝડપી કથાગતિ અને ધારદાર સંવાદો — મુનશીની શૈલીની બધી ખાસિયતો ઊભરી આવે છે. કૃતિ ગુજરાતી અસ્મિતા અને ગૌરવ જગાવે છે.

પરીક્ષામાં 'ગુજરાતનો નાથ'નાં મુખ્ય પાત્રો કોણ? — જવાબ: મુંજાલ, કાક અને મંજરી.

'ગુજરાતનો નાથ' — મુખ્ય પાત્રો

પાત્ર	ઓળખ
મુંજાલ મહેતા	ચતુર, રાજ્યનિષ્ઠ મંત્રી
કાક	વીર, ખુમારીવાળો યુવાન યોદ્ધો
મંજરી	તેજસ્વી, સ્વમાની સ્ત્રી-પાત્ર

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ મુખ્ય પાત્રો: મુંજાલ, કાક, મંજરી
- ★ મુંજાલ — ચતુર મંત્રી; કાક — વીર યુવાન
- ★ ઇતિહાસ + કલ્પનાનું મિશ્રણ
- ★ ગુજરાતી અસ્મિતા જગાવતી કૃતિ

16.6 અન્ય ઐતિહાસિક નવલકથાઓ

પાટણ ત્રયી ઉપરાંત મુનશીની બીજી પ્રખ્યાત ઐતિહાસિક નવલકથા 'જય સોમનાથ' છે. તેમાં મહમૂદ ગઝનીના સોમનાથ પરના આક્રમણ અને સોમનાથ મંદિરની ગાથા આવેખાઈ છે.

'પૃથિવીવલ્લભ' મુનશીની બીજી નોંધપાત્ર નવલકથા છે. તેમાં માલવાના રાજા મુંજ (વાકપતિરાજ) અને તૈલપની કથા છે. આ કૃતિ પ્રેમ, શૌર્ય અને ત્યાગનું ભવ્ય ચિત્ર રજૂ કરે છે.

'ભગવાન કૌટિલ્ય' નવલકથામાં યાણક્ય (કૌટિલ્ય) અને મૌર્ય સામ્રાજ્યના ઉદયની કથા છે. તેમાં મુનશીની રાજનીતિ અને ઇતિહાસ પ્રત્યેની ઊંડી સમજ પ્રગટ થાય છે.

આ બધી નવલકથાઓમાં મુનશીની લેખનશૈલીની ખાસિયત જોવા મળે છે — ઝડપી કથાગતિ, રોમાંચક ઘટનાઓ, જીવંત સંવાદો અને બળવાન પાત્રો.

'જય સોમનાથ' નવલકથા અને સોમનાથ મંદિરના પુનર્નિર્માણ વચ્ચે ગાઢ સંબંધ છે — મુનશીની આ કૃતિએ સોમનાથ પ્રત્યેની તેમની ઊંડી લાગણીને વ્યક્ત કરી.

પરીક્ષામાં દરેક નવલકથાનો વિષય/પાત્ર સાથે યાદ રાખવો — જય સોમનાથ (સોમનાથ મંદિર), પૃથિવીવલ્લભ (રાજા મુંજ), ભગવાન કૌટિલ્ય (યાણક્ય).

મુનશીની અન્ય ઐતિહાસિક નવલકથાઓ

નવલકથા	વિષય / પાત્ર
જય સોમનાથ	સોમનાથ મંદિર પરનું આક્રમણ
પૃથિવીવલ્લભ	માલવાનો રાજા મુંજ અને તૈલપ
ભગવાન કૌટિલ્ય	યાણક્ય અને મૌર્ય સામ્રાજ્ય

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ જય સોમનાથ — સોમનાથ મંદિરની ગાથા
- ★ પૃથિવીવલ્લભ — રાજા મુંજ
- ★ ભગવાન કૌટિલ્ય — યાણક્ય (કૌટિલ્ય)
- ★ મુનશીની શૈલી: ઝડપી કથાગતિ, બળવાન પાત્રો

16.7 નાટક અને અન્ય લેખન

મુનશી માત્ર નવલકથાકાર નહોતા; તેઓ સફળ નાટ્યલેખક પણ હતા. તેમના નાટકોમાં સામાજિક અને ઐતિહાસિક બંને વિષયો જોવા મળે છે. તેમની નાટ્યરચનાઓમાં હાસ્ય, કટાક્ષ અને સામાજિક પ્રશ્નોની છણાવટ જોવા મળે છે. સંવાદકલા તેમના નાટકોની મોટી તાકાત છે. મુનશીએ આત્મકથાત્મક અને વૈચારિક ગદ્ય પણ લખ્યું. તેમના નિબંધો અને લેખોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ અને રાષ્ટ્રવાદના વિચારો સ્પષ્ટ થાય છે. મુનશીએ અંગ્રેજીમાં પણ વિપુલ લેખન કર્યું, ખાસ કરીને ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વિશે. તેઓ દ્વિભાષી લેખક હતા જે ગુજરાતી અને અંગ્રેજી બંનેમાં સમાન કુશળતા ધરાવતા હતા. મુનશીની નવલકથાઓ આગળ જતાં નાટક, ધારાવાહિક અને ફિલ્મમાં રૂપાંતરિત થઈ, જે તેમની કથાઓની નાટ્યાત્મકતા અને લોકપ્રિયતાનો પુરાવો છે. આમ, મુનશીનું સાહિત્યસર્જન વૈવિધ્યસભર હતું — નવલકથા, નાટક, નિબંધ, આત્મકથા અને ઇતિહાસલેખન સુધી વિસ્તરેલું હતું.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ મુનશી નવલકથાકાર ઉપરાંત નાટ્યલેખક પણ હતા
- ★ નાટકોમાં હાસ્ય, કટાક્ષ અને સામાજિક પ્રશ્નો
- ★ ગુજરાતી અને અંગ્રેજી — બંને ભાષામાં લેખન કર્યું
- ★ નિબંધ, આત્મકથા, ઇતિહાસલેખન પણ કર્યું

16.8 ભારતીય વિદ્યા ભવનની સ્થાપના (1938)

મુનશીનું એક અમર પ્રદાન છે 'ભારતીય વિદ્યા ભવન' (Bharatiya Vidya Bhavan) સંસ્થાની સ્થાપના. તેમણે 1938માં મુંબઈમાં આ સંસ્થા સ્થાપી. આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ ભારતીય સંસ્કૃતિ, સંસ્કૃત ભાષા, પ્રાચીન વિદ્યા અને રાષ્ટ્રીય મૂલ્યોનો પ્રચાર-પ્રસાર કરવાનો હતો. તે શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રે કાર્ય કરે છે. ભારતીય વિદ્યા ભવન આજે ભારતની એક અગ્રણી શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક સંસ્થા છે, જેની શાખાઓ દેશ-વિદેશમાં ફેલાયેલી છે. તે અનેક શાળાઓ, કોલેજો અને પ્રકાશનો યલાવે છે. મુનશીની દૂરંદેશીને કારણે આ સંસ્થાએ ભારતીય સંસ્કૃતિના સંરક્ષણ અને સંવર્ધનમાં મહત્વનું યોગદાન આપ્યું છે. તેથી મુનશીને 'સંસ્કૃતિના સંરક્ષક' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ સંસ્થાએ અનેક ગ્રંથો અને શ્રેણીઓ પ્રકાશિત કરી, જેમાં ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનું વ્યવસ્થિત આલેખન છે. એ રીતે મુનશીની વિદ્યા-દૃષ્ટિ સંસ્થાકીય સ્વરૂપે કાયમી બની. 1938 — ભારતીય વિદ્યા ભવનનું સ્થાપના વર્ષ — પરીક્ષામાં વારંવાર પુછાતી મહત્વની તારીખ છે.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ભારતીય વિદ્યા ભવન — સ્થાપક: ક.મા. મુનશી
- ★ સ્થાપના વર્ષ: 1938 (મુંબઈ)
- ★ ઉદ્દેશ: ભારતીય સંસ્કૃતિ અને વિદ્યાનો પ્રચાર
- ★ આજે અગ્રણી શૈક્ષણિક-સાંસ્કૃતિક સંસ્થા

16.9 સોમનાથ મંદિરના પુનર્નિર્માણમાં ભૂમિકા

સ્વતંત્ર ભારતમાં મુનશીએ સોમનાથ મંદિરના પુનર્નિર્માણમાં અગ્રણી ભૂમિકા ભજવી. તેઓ સ્વતંત્ર ભારતમાં મંત્રી પદે હતા તે સમયે આ કાર્ય હાથ ધરાયું.

ઐતિહાસિક રીતે સોમનાથ મંદિર અનેક વાર નષ્ટ થયું હતું. સ્વતંત્રતા પછી તેને ફરી ભવ્ય સ્વરૂપે ઊભું કરવાનો સંકલ્પ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે અને મુનશીએ સાથે મળીને કર્યો.

મુનશીએ સોમનાથ ટ્રસ્ટની રચના અને મંદિર નિર્માણ કાર્યમાં વ્યક્તિગત રીતે ઊંડો રસ લીધો. તેમની 'જય સોમનાથ' નવલકથા આ ભાવનાનું સાહિત્યિક પ્રતિબિંબ છે.

મુનશીએ 'સોમનાથ — ધ શ્રાઈન એટર્નલ' (Somnath – The Shrine Eternal) નામનું પુસ્તક પણ લખ્યું, જેમાં મંદિરના ઇતિહાસ અને પુનર્નિર્માણની કથા આલેખાઈ છે.

આ પુનર્નિર્માણ-કાર્ય માત્ર એક મંદિરનું પુનર્નિર્માણ નહોતું, પણ ભારતની સાંસ્કૃતિક અસ્મિતા અને ગૌરવનું પુનઃસ્થાપન હતું — જે મુનશીના જીવનધ્યેય સાથે સુસંગત હતું.

આમ, સાહિત્ય અને કર્મ — બંને ક્ષેત્રે મુનશીએ સોમનાથ સાથે પોતાનું નામ જોડ્યું, જે તેમની સંસ્કૃતિ પ્રત્યેની નિષ્ઠાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ સોમનાથ મંદિર પુનર્નિર્માણમાં મુનશીની અગ્રણી ભૂમિકા
- ★ સરદાર પટેલ સાથે મળીને કાર્ય
- ★ પુસ્તક: 'Somnath – The Shrine Eternal'
- ★ 'જય સોમનાથ' નવલકથા આ ભાવનાનું પ્રતિબિંબ

16.10 સાહિત્યિક પ્રદાન અને મહત્ત્વ

ક.મા. મુનશીનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૌથી મોટું પ્રદાન એ છે કે તેમણે ઐતિહાસિક નવલકથાને લોકપ્રિય બનાવી અને તેને કલાત્મક ઊંચાઈ આપી.

મુનશીની નવલકથાઓએ ગુજરાતી પ્રજામાં ઇતિહાસ પ્રત્યે રસ જગાવ્યો અને 'ગુજરાતી અસ્મિતા'ની ભાવનાને બળ આપ્યું. તેઓ ગુજરાતના ગૌરવપૂર્ણ ભૂતકાળના ગાયક હતા.

તેમની લેખનશૈલી પ્રવાહી, રોમાંચક અને નાટ્યાત્મક છે. વાચક એક વાર પુસ્તક હાથમાં લે પછી તેને છોડી શકતો નથી — આ તેમની કથનકલાની વિશેષતા છે.

મુનશીની કૃતિઓ આજે પણ વાંચાય છે, નાટકો અને ધારાવાહિકોમાં રૂપાંતરિત થઈ છે. તેમની લોકપ્રિયતા સમય સાથે ઝાંખી થઈ નથી.

મુનશીએ ઇતિહાસ અને કલ્પનાનો સમન્વય સાધી 'ઐતિહાસિક રોમાન્સ' પ્રકારની નવલકથાને ગુજરાતીમાં સ્થાપી. તેમની પાત્રસૃષ્ટિ — મુંજાલ, કાક, મંજરી — ગુજરાતી વાચકના માનસમાં અમર બની છે.

આમ, સાહિત્ય, સંસ્થા-નિર્માણ અને સંસ્કૃતિ-સંરક્ષણ — ત્રણેય ક્ષેત્રે મુનશીનું પ્રદાન અમૂલ્ય છે. તેઓ ગુજરાતના એક 'યુગપુરુષ' તરીકે સ્થાન ધરાવે છે.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ઐતિહાસિક નવલકથાને લોકપ્રિય બનાવી
- ★ ગુજરાતી અસ્મિતાના ઘડવૈયા
- ★ શૈલી: પ્રવાહી, રોમાંચક, નાટ્યાત્મક
- ★ ગુજરાતના 'યુગપુરુષ'

16.11 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

નીચે ક.મા. મુનશી વિશે પરીક્ષામાં વારંવાર પુછાતા મહત્વના પ્રશ્નો અને જવાબ આપેલા છે. આ પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરવાથી મુનશી સંબંધી મોટાભાગના પ્રશ્નોના જવાબ આપી શકાશે.

પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ પ્ર.1 ક.મા. મુનશીનું ઉપનામ શું હતું? — જ. 'ધનશ્યામ'
- ★ પ્ર.2 પાટણ ત્રયીની ત્રણ નવલકથાઓ કઈ? — જ. પાટણની પ્રભુતા, ગુજરાતનો નાથ, રાજાધિરાજ
- ★ પ્ર.3 'ગુજરાતનો નાથ' નવલકથાનાં મુખ્ય પાત્રો કોણ? — જ. મુંજાલ, કાક, મંજરી
- ★ પ્ર.4 ભારતીય વિદ્યા ભવનની સ્થાપના કોણે અને ક્યારે કરી? — જ. ક.મા. મુનશીએ, 1938માં
- ★ પ્ર.5 'જય સોમનાથ' નવલકથાનો વિષય શું છે? — જ. સોમનાથ મંદિર પરનું આક્રમણ અને તેની ગાથા
- ★ પ્ર.6 'પૃથિવીવલ્લભ' નવલકથાનો મુખ્ય પાત્ર કોણ? — જ. માલવાનો રાજા મુંજ
- ★ પ્ર.7 'ભગવાન કૌટિલ્ય' નવલકથા કોના વિશે છે? — જ. યાણક્ય (કૌટિલ્ય) અને મૌર્ય સામ્રાજ્ય
- ★ પ્ર.8 સોમનાથ મંદિરના પુનર્નિર્માણમાં મુનશીની શી ભૂમિકા હતી? — જ. તેઓ સરદાર પટેલ સાથે મળી પુનર્નિર્માણમાં અગ્રણી હતા અને 'Somnath – The Shrine Eternal' પુસ્તક લખ્યું
- ★ પ્ર.9 મુનશીના વડોદરા કોલેજના પ્રખ્યાત શિક્ષક કોણ હતા? — જ. અરવિંદ ધોષ (Aurobindo)
- ★ પ્ર.10 ક.મા. મુનશી કયા ક્ષેત્રની નવલકથાઓ માટે પ્રખ્યાત છે? — જ. ઐતિહાસિક નવલકથા

16.12 ક.મા. મુનશીની મુખ્ય કૃતિઓ

મુનશીનું સાહિત્યસર્જન ઐતિહાસિક નવલકથા, સામાજિક નવલકથા, પૌરાણિક નવલકથા, નાટક અને ચરિત્ર/ઇતિહાસ-લેખન સુધી વિસ્તરેલું છે. નીચેનું વિસ્તૃત કોષ્ટક એમની જાણીતી કૃતિઓ એક નજરમાં આપે છે.

પરીક્ષામાં 'પાટણ ત્રયી' (પાટણની પ્રભુતા, ગુજરાતનો નાથ, રાજાધિરાજ), 'જય સોમનાથ', 'પૃથિવીવલ્લભ' અને નાટક 'કાકાની શશી' ખાસ મહત્વનાં છે.

ક.મા. મુનશીની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
પાટણની પ્રભુતા	ઐતિહાસિક નવલકથા	પાટણ ત્રયીની પ્રથમ; સોલંકી યુગ
ગુજરાતનો નાથ	ઐતિહાસિક નવલકથા	પાટણ ત્રયીની સૌથી લોકપ્રિય; મુંજાલ-કાક-મંજરી
રાજાધિરાજ	ઐતિહાસિક નવલકથા	પાટણ ત્રયીની ત્રીજી નવલકથા
જય સોમનાથ	ઐતિહાસિક નવલકથા	સોમનાથ મંદિર પરનું આક્રમણ અને ગાથા
પૃથિવીવલ્લભ	ઐતિહાસિક નવલકથા	માલવાનો રાજા મુંજ અને તૈલપ
ભગવાન કૌટિલ્ય	ઐતિહાસિક નવલકથા	ચાણક્ય (કૌટિલ્ય) અને મૌર્ય સામ્રાજ્ય
ભગવાન પરશુરામ	પૌરાણિક નવલકથા	પરશુરામ-કથા આધારિત
કૃષ્ણાવતાર	પૌરાણિક નવલકથા-શ્રેણી	શ્રીકૃષ્ણના જીવન પર આધારિત બહુ-ભાગ શ્રેણી
વેરની વસૂલાત	સામાજિક નવલકથા	પ્રારંભિક સામાજિક નવલકથા
કોનો વાંક	સામાજિક નવલકથા	સામાજિક પ્રશ્નોની છણાવટ
કાકાની શશી	નાટક	પ્રખ્યાત સામાજિક નાટક; હાસ્ય-કટાક્ષ
પુરંદર પરાજય / ધ્રુવસ્વામિનીદેવી	નાટક	ઐતિહાસિક-પૌરાણિક નાટ્યરચનાઓ
Somnath – The Shrine Eternal	ઇતિહાસ (અંગ્રેજી)	સોમનાથ મંદિરના ઇતિહાસ-પુનર્નિર્માણની કથા

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ પાટણ ત્રયી — પાટણની પ્રભુતા, ગુજરાતનો નાથ, રાજાધિરાજ.
- ★ અન્ય ઐતિહાસિક — 'જય સોમનાથ', 'પૃથિવીવલ્લભ', 'ભગવાન કૌટિલ્ય'.
- ★ પૌરાણિક — 'કૃષ્ણાવતાર' (શ્રેણી), 'ભગવાન પરશુરામ'.
- ★ નાટક — 'કાકાની શશી'.
- ★ ઉપનામ — 'ધનશ્યામ'.

16.13 મુનશી — યાદગાર વાત

મુનશી ગદ્યકાર હતા, એટલે એમની યાદગાર વાતો ગુજરાતી અસ્મિતા, ઇતિહાસ-ગૌરવ અને એમની નવલકથાઓના ભાવમાંથી નીકળે છે. નીચે એમની સાથે જોડાયેલી કેટલીક જાણીતી વાતો અને ભાવ આપ્યો છે.

યાદગાર વાત / સૂત્ર

- ★ 'જય જય ગરવી ગુજરાત' ની ભાવના — મુનશીની નવલકથાઓ ગુજરાતના ભવ્ય ભૂતકાળ પ્રત્યે ગૌરવ જગાવે છે.
- ★ 'ગુજરાતી અસ્મિતા' — આ વિચાર મુનશીના સાહિત્ય સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલો છે; ગુજરાતની ઓળખ અને સ્વાભિમાન.
- ★ 'ગુજરાતનો નાથ' — પાટણને નાથ (રક્ષક) ની જરૂર છે, એ વિચાર પર રચાયેલી અમર નવલકથા.
- ★ મુંજાલ, કાક અને મંજરી — મુનશીએ ઘડેલાં પાત્રો ગુજરાતી વાચકના માનસમાં અમર બની ગયાં.
- ★ ભારતીય વિદ્યા ભવનનું ધ્યેય-સૂત્ર — ભારતીય સંસ્કૃતિ અને વિદ્યાનું જતન; મુનશીની વિદ્યા-દૃષ્ટિ.

ગાંધીયુગના ગુજરાતી સાહિત્યમાં બે કવિઓની જોડી ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે — ઉમાશંકર જોશી અને સુંદરમ્. આ બંને કવિઓએ ગાંધીજીના વિચારો, સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ અને સામાન્ય માનવીની વેદનાને પોતાની કવિતામાં વાયા આપી. ઉમાશંકર જોશી ગુજરાતી ભાષાના પ્રથમ જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર વિજેતા છે, જે ગુજરાતી સાહિત્ય માટે ગૌરવની ઘટના છે. તેઓ કવિ, નાટ્યકાર, વાર્તાકાર, વિવેચક અને સંપાદક — એમ બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા સર્જક હતા. સુંદરમ્ (ત્રિભુવનદાસ લુહાર) પણ ગાંધીયુગના અગ્રણી કવિ હતા અને પાછળથી અરવિંદ-આશ્રમ સાથે જોડાયા. આ પ્રકરણમાં આ બંને મહાન કવિઓના જીવન, કૃતિઓ અને પ્રદાન વિશે પરીક્ષાવક્ષી અભ્યાસ કરીશું.

17.1 ઉમાશંકર જોશી — પરિચય

ઉમાશંકર જોશી ગુજરાતી સાહિત્યના સર્વોત્તમ સર્જકોમાંના એક છે. તેઓ બામણા (ઈડર પંથક, સાબરકાંઠા) ગામના વતની હતા. તેમની કવિતામાં ગ્રામજીવન અને પ્રકૃતિનું સુંદર ચિત્રણ જોવા મળે છે.

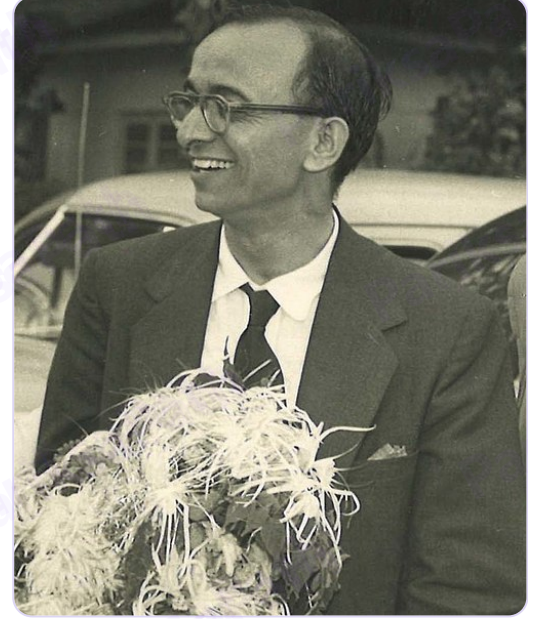
તેઓ ગાંધીયુગના કવિ હતા. ગાંધીજીના સત્ય, અહિંસા અને માનવપ્રેમના વિચારોએ તેમની કવિતાને ઊંડે પ્રભાવિત કરી. તેઓ વિશ્વમાનવતા અને વિશ્વશાંતિના ગાયક હતા.

ઉમાશંકર જોશી માત્ર કવિ ન હતા — તેઓ નાટ્યકાર, વાર્તાકાર, નિબંધકાર, વિવેચક, સંપાદક અને કેળવણીકાર પણ હતા. તેમની પ્રતિભા સાહિત્યના અનેક પ્રકારોમાં વિસ્તરેલી હતી.

તેઓ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિ પણ રહ્યા અને સાહિત્ય અકાદમી સાથે પણ જોડાયેલા હતા. શિક્ષણ અને સાહિત્ય બંને ક્ષેત્રે તેમનું પ્રદાન મહત્વનું છે.

ઉમાશંકર જોશીની એક પ્રખ્યાત પંક્તિ છે — 'વ્યક્તિ મટીને બનું વિશ્વમાનવી'. આ પંક્તિ તેમના વિશ્વમાનવતાના આદર્શને સુંદર રીતે વ્યક્ત કરે છે અને પરીક્ષામાં વારંવાર પુછાય છે.

પરીક્ષામાં ઉમાશંકર જોશીને ગાંધીયુગના અગ્રણી કવિ અને પ્રથમ ગુજરાતી જ્ઞાનપીઠ વિજેતા તરીકે ઓળખવાનું ખાસ યાદ રાખવું.

Umashankar Joshi

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ઉમાશંકર જોશી — ગાંધીયુગના અગ્રણી કવિ
- ★ વતન: બામણા (સાબરકાંઠા)
- ★ ક્ષેત્ર: કવિ, નાટ્યકાર, વાર્તાકાર, વિવેચક, સંપાદક
- ★ પ્રખ્યાત પંક્તિ: 'વ્યક્તિ મટીને બનું વિશ્વમાનવી'

17.2 ઉમાશંકર — બહુમુખી પ્રતિભા અને કેળવણીકાર

ઉમાશંકર જોશીની પ્રતિભા એક ક્ષેત્ર પૂરતી સીમિત ન હતી. તેઓ કવિ ઉપરાંત નાટ્યકાર, વાર્તાકાર, નિબંધકાર, વિવેચક, સંપાદક અને કેળવણીકાર પણ હતા — અને દરેક ક્ષેત્રે ઉચ્ચ સ્તરનું પ્રદાન આપ્યું.

કવિ તરીકે તેમણે 'વિશ્વશાંતિ', 'ગંગોત્રી', 'નિશીથ' જેવી કૃતિઓ આપી. નાટ્યકાર તરીકે 'પ્રાચીના' જેવી પદ્યનાટ્ય-રચનાઓ આપી, જેમાં પૌરાણિક પાત્રોને નવી દૃષ્ટિએ રજૂ કર્યા.

વાર્તાકાર તરીકે ઉમાશંકરે ગ્રામજીવન અને સામાન્ય માણસનાં જીવંત ચિત્રો આપ્યાં. વિવેચક તરીકે તેમની સંતુલિત અને ઊંડી દૃષ્ટિ ગુજરાતી વિવેચન-સાહિત્યમાં મહત્વની ગણાય છે.

કેળવણીકાર તરીકે ઉમાશંકર ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિ રહ્યા અને શિક્ષણ-ક્ષેત્રે યોગદાન આપ્યું. તેઓ રાષ્ટ્રીય સ્તરે સાહિત્ય અકાદમી સાથે પણ સંકળાયેલા હતા.

આ બહુમુખીતા ઉમાશંકરને ગુજરાતી સાહિત્યના સર્વાંગી સર્જક બનાવે છે. તેઓ સર્જન અને ચિંતન — બંને ક્ષેત્રે સમાનરૂપે સક્રિય હતા.

પરીક્ષામાં 'ઉમાશંકર જોશી કયા-કયા ક્ષેત્રે સક્રિય હતા?' — જવાબ: કવિ, નાટ્યકાર, વાર્તાકાર, વિવેચક, સંપાદક અને કેળવણીકાર.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ક્ષેત્રો: કવિ, નાટ્યકાર, વાર્તાકાર, વિવેચક, સંપાદક, કેળવણીકાર
- ★ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિ રહ્યા
- ★ સાહિત્ય અકાદમી સાથે સંકળાયેલા
- ★ સર્જન + ચિંતન — બંનેમાં સક્રિય

17.3 જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર (1967) — પ્રથમ ગુજરાતી

ઉમાશંકર જોશીને 1967માં ભારતનો સર્વોચ્ચ સાહિત્યિક પુરસ્કાર — જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર (Jnanpith Award) — પ્રાપ્ત થયો. તેઓ આ પુરસ્કાર મેળવનાર સૌપ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્યકાર છે.

આ પુરસ્કાર તેમને તેમની કાવ્યકૃતિ 'નિશીથ' માટે આપવામાં આવ્યો. આ ઘટના સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્ય માટે ગૌરવપૂર્ણ ક્ષણ બની.

જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર ભારતીય ભાષાઓના સાહિત્યમાં અપાતો સૌથી પ્રતિષ્ઠિત પુરસ્કાર છે. ઉમાશંકર જોશીને તે મળતાં ગુજરાતી ભાષાનું સ્થાન રાષ્ટ્રીય સ્તરે ઊંચું ગયું.

પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ આ બે મુદ્દા અત્યંત મહત્વના છે: (1) ઉમાશંકર જોશી પ્રથમ ગુજરાતી જ્ઞાનપીઠ વિજેતા છે, (2) તેમને 1967માં 'નિશીથ' માટે આ પુરસ્કાર મળ્યો.

આ પુરસ્કાર ગુજરાતી કવિતાની ઊંચાઈ અને ઉમાશંકરની સાહિત્યિક સિદ્ધિ બંનેને રાષ્ટ્રીય સ્તરે માન્યતા આપે છે. એ પછી ગુજરાતી સાહિત્યનું આત્મગૌરવ વધ્યું.

નોંધવા જેવું છે કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં બીજા જ્ઞાનપીઠ વિજેતા કવિ રાજેન્દ્ર શાહ (2001) છે, જે વિશે આગળના પ્રકરણમાં અભ્યાસ કરીશું.

ઉમાશંકર જોશી — પુરસ્કાર વિગત

પુરસ્કાર	વર્ષ	કૃતિ
જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર	1967	નિશીથ
વિશેષતા	—	પ્રથમ ગુજરાતી જ્ઞાનપીઠ વિજેતા

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર: 1967
- ★ કૃતિ: 'નિશીથ'
- ★ પ્રથમ ગુજરાતી જ્ઞાનપીઠ વિજેતા = ઉમાશંકર જોશી
- ★ બીજા ગુજરાતી જ્ઞાનપીઠ વિજેતા: રાજેન્દ્ર શાહ (2001)

17.4 ઉમાશંકરની મુખ્ય કાવ્યકૃતિઓ

ઉમાશંકર જોશીની પ્રથમ મહત્વની કાવ્યકૃતિ 'વિશ્વશાંતિ' છે. આ ખંડકાવ્યમાં ગાંધીજીના અહિંસા અને વિશ્વશાંતિના આદર્શોનું પ્રતિબિંબ પડે છે. 'ગંગોત્રી' તેમનો પ્રખ્યાત કાવ્યસંગ્રહ છે. તેમાં પ્રકૃતિ, માનવપ્રેમ અને જીવનની વિવિધ ભાવનાઓને વ્યક્ત કરતી કવિતાઓ સંગ્રહિત છે. 'નિશીથ' — જે માટે તેમને જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર મળ્યો — તેમની સૌથી ઊંચી કાવ્યસિદ્ધિ ગણાય છે. 'નિશીથ' એટલે મધ્યરાત્રિ; આ કાવ્યસંગ્રહમાં ગહન ચિંતન અને ભાવસૌંદર્ય છે.

'પ્રાચીના' તેમની એક વિશિષ્ટ કૃતિ છે, જેમાં પ્રાચીન કથાનકો અને પાત્રો પર આધારિત પદ્યનાટ્ય-રચનાઓ છે. તેમાં મહાભારત-રામાયણ જેવા પૌરાણિક પાત્રોને નવી દૃષ્ટિએ રજૂ કરાયા છે.

ઉમાશંકરની કવિતામાં ગ્રામજીવનનું સુંદર ચિત્ર 'ભોમિયા વિના' જેવી રચનામાં જોવા મળે છે. 'ભોમિયા વિના મારે ભમવા'તા ડુંગરા' — આ ગીત ખૂબ લોકપ્રિય છે અને પ્રકૃતિ-પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે.

પરીક્ષામાં 'વિશ્વશાંતિ', 'ગંગોત્રી', 'નિશીથ', 'પ્રાચીના' અને 'ભોમિયા વિના' — આ કૃતિઓ ઉમાશંકરની છે એ ખાસ યાદ રાખવું.

ઉમાશંકર જોશીની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર / વિશેષતા
વિશ્વશાંતિ	ખંડકાવ્ય; ગાંધી-આદર્શ
ગંગોત્રી	કાવ્યસંગ્રહ
નિશીથ	કાવ્યસંગ્રહ; જ્ઞાનપીઠ વિજેતા કૃતિ
પ્રાચીના	પૌરાણિક પાત્રો પર પદ્યનાટ્ય
ભોમિયા વિના	પ્રખ્યાત ગીત; પ્રકૃતિ-પ્રેમ

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ વિશ્વશાંતિ — પ્રથમ મહત્વનું ખંડકાવ્ય
- ★ નિશીથ — જ્ઞાનપીઠ વિજેતા કૃતિ
- ★ પ્રાચીના — પૌરાણિક પાત્રો
- ★ 'ભોમિયા વિના મારે ભમવા'તા ડુંગરા' — પ્રખ્યાત ગીત

17.5 'સંસ્કૃતિ' સામયિક અને સંપાદન

ઉમાશંકર જોશીએ 'સંસ્કૃતિ' નામનું સામયિક (magazine) શરૂ કર્યું અને લાંબા સમય સુધી તેનું સંપાદન કર્યું. આ સામયિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉચ્ચ ગુણવત્તાનું પ્રતીક ગણાય છે.

'સંસ્કૃતિ' સામયિકે અનેક નવા સર્જકોને પ્રોત્સાહન આપ્યું અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગંભીર ચિંતન અને વિવેચનને સ્થાન આપ્યું. તે માત્ર મનોરંજનનું નહીં, સંસ્કાર-ઘડતરનું માધ્યમ બન્યું.

સંપાદક તરીકે ઉમાશંકરની ચોકસાઈ, ગુણવત્તાનો આગ્રહ અને વ્યાપક દૃષ્ટિ આ સામયિકને વિશિષ્ટ સ્થાન અપાવ્યું. તેઓ સાહિત્યના ઉચ્ચ ધોરણોના આગ્રહી હતા.

આ ઉપરાંત ઉમાશંકરે વિવેચક તરીકે પણ મહત્વનું કાર્ય કર્યું. તેમના વિવેચન-લેખોમાં ઊંડી સમજ અને સંતુલિત દૃષ્ટિ જોવા મળે છે.

ગાંધીયુગના સામયિક-પરંપરા — 'નવજીવન', 'કૌમુદી' વગેરે — ની હરોળમાં 'સંસ્કૃતિ'એ ગુણવત્તાનું ઉચ્ચ ધોરણ સ્થાપ્યું અને નવી પેઢીના સર્જકોને માર્ગ ચીંધો.

આમ, સર્જક ઉપરાંત સંપાદક અને વિવેચક તરીકે પણ ઉમાશંકરનું પ્રદાન ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસમાં અમૂલ્ય રહ્યું છે.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ 'સંસ્કૃતિ' — ઉમાશંકર જોશીએ સંપાદિત કરેલું સામયિક
- ★ આ સામયિકે નવા સર્જકોને પ્રોત્સાહન આપ્યું
- ★ ઉમાશંકર ઉત્તમ વિવેચક પણ હતા
- ★ તેઓ સાહિત્યના ઉચ્ચ ધોરણોના આગ્રહી

17.6 ઉમાશંકરનું વિચારદર્શન — વિશ્વમાનવતા

ઉમાશંકર જોશીની કવિતાનો કેન્દ્રીય વિચાર છે વિશ્વમાનવતા. તેઓ સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદ કે સંપ્રદાયવાદથી ઉપર ઊઠી સમગ્ર માનવજાતના કલ્યાણની ભાવના વ્યક્ત કરે છે.

તેમની પ્રખ્યાત પંક્તિ 'વ્યક્તિ મટીને બનું વિશ્વમાનવી; માથે ધરું ધૂળ વસુન્ધરાની' — આ વિચારને સુંદર રીતે વ્યક્ત કરે છે. વ્યક્તિગત સ્વાર્થથી ઊઠી વિશ્વ સાથે એકરૂપ થવાનો આદર્શ અહીં છે.

ગાંધીજીના સત્ય-અહિંસાના વિચારો અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની વિશ્વમાનવતાની ભાવના — બંનેનો સમન્વય ઉમાશંકરની કવિતામાં જોવા મળે છે.

તેઓ માનતા હતા કે કવિતા સૌંદર્ય સાથે સામાજિક અને નૈતિક મૂલ્યો પણ ધરાવે છે. તેમની કવિતા સુંદર હોવા સાથે વિચારપ્રેરક પણ છે.

વિશ્વમાનવતા ઉપરાંત પ્રકૃતિ-પ્રેમ અને ગ્રામજીવન પ્રત્યેની લાગણી પણ ઉમાશંકરની કવિતામાં ઊંડે વણાયેલી છે. વ્યક્તિ, સમાજ અને વિશ્વ — ત્રણેય સ્તરે તેમની દૃષ્ટિ વિસ્તરે છે.

આથી ઉમાશંકર જોશીને માત્ર કવિ નહીં, એક 'દ્રષ્ટા કવિ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, જેમની દૃષ્ટિ વ્યક્તિથી વિશ્વ સુધી વિસ્તરેલી હતી.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ કેન્દ્રીય વિચાર: વિશ્વમાનવતા
- ★ પંક્તિ: 'વ્યક્તિ મટીને બનું વિશ્વમાનવી'
- ★ ગાંધી + ટાગોર બંનેનો પ્રભાવ
- ★ ઓળખ: 'દ્રષ્ટા કવિ'

17.7 સુંદરમ્ — પરિચય

ઉમાશંકર જોશીની સાથે જ ગાંધીયુગના બીજા અગ્રણી કવિ સુંદરમ્ છે. 'સુંદરમ્' તેમનું ઉપનામ (કાવ્યનામ) છે; તેમનું મૂળ નામ ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ લુહાર છે.

સુંદરમ્ અને ઉમાશંકર જોશીને ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગાંધીયુગના 'જોડિયા કવિ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. બંનેએ લગભગ એક જ સમયમાં કવિતા-ક્ષેત્રે પ્રવેશ કર્યો.

સુંદરમ્ ની કવિતામાં ગાંધીજીના આદર્શો, સામાન્ય માણસની વેદના, શ્રમજીવી વર્ગ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ અને સામાજિક પ્રશ્નોની છણાવટ જોવા મળે છે.

તેઓ માત્ર કવિ નહીં, વાર્તાકાર અને નિબંધકાર પણ હતા. તેમની ગદ્ય-કૃતિઓ પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં નોંધપાત્ર સ્થાન ધરાવે છે.

જીવનના ઉત્તરાર્ધમાં સુંદરમ્ આધ્યાત્મિક માર્ગે વળ્યા અને પોંડિચેરીના અરવિંદ-આશ્રમ (Sri Aurobindo Ashram) સાથે જોડાયા. ત્યાર પછી તેમની કવિતામાં આધ્યાત્મિક રંગ ઘેરો બન્યો.

પરીક્ષામાં સુંદરમ્ નું મૂળ નામ (ત્રિભુવનદાસ લુહાર) અને એમનો અરવિંદ-આશ્રમ સાથેનો સંબંધ — બંને ખાસ યાદ રાખવાં.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ સુંદરમ્ — ઉપનામ; મૂળ નામ: ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ લુહાર
- ★ ઉમાશંકર સાથે ગાંધીયુગના 'જોડિયા કવિ'
- ★ વિષય: ગાંધી-આદર્શ, શ્રમજીવી-સહાનુભૂતિ
- ★ પાછળથી અરવિંદ-આશ્રમ (પોંડિચેરી) સાથે જોડાયા

17.8 સુંદરમ્ ની મુખ્ય કૃતિઓ — 'કાવ્યમંગલા'

સુંદરમ્ ની સૌથી પ્રખ્યાત કાવ્યકૃતિ 'કાવ્યમંગલા' છે. આ કાવ્યસંગ્રહ ગાંધીયુગની કવિતાનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ ગણાય છે.

'કાવ્યમંગલા'માં ગાંધીજીના વિચારો, સ્વાતંત્ર્ય-લાવના, સામાજિક સમતા અને સામાન્ય માણસની વેદનાને કાવ્યમય રીતે રજૂ કરવામાં આવી છે.

આ સંગ્રહની કવિતાઓમાં શ્રમજીવી, ખેડૂત અને ગરીબ વર્ગ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ ઊભરી આવે છે. સુંદરમ્ ની કવિતા સામાજિક ચેતનાથી ભરપૂર છે.

સુંદરમ્ ની એક પ્રખ્યાત રચના 'ઘણ ઉઠાવ' છે, જે શ્રમ અને ક્રાંતિની ભાવનાને વ્યક્ત કરે છે. તે ગાંધીયુગની ચેતનાનું પ્રતીક ગણાય છે.

આ ઉપરાંત સુંદરમ્ એ વાર્તાસંગ્રહો અને નિબંધો પણ લખ્યા. તેમની ગદ્ય-શૈલી પણ સરળ, સ્પષ્ટ અને ભાવપૂર્ણ છે.

પરીક્ષામાં 'કાવ્યમંગલા' અને 'ઘણ ઉઠાવ' — બંને સુંદરમ્ ની રચના છે એ ખાસ યાદ રાખવું.

સુંદરમ્ ની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર / વિશેષતા
કાવ્યમંગલા	પ્રખ્યાત કાવ્યસંગ્રહ
ઘણ ઉઠાવ	પ્રખ્યાત રચના; શ્રમ-ક્રાંતિ

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ 'કાવ્યમંગલા' — સુંદરમ્ નો સૌથી પ્રખ્યાત કાવ્યસંગ્રહ
- ★ વિષય: ગાંધી-આદર્શ, શ્રમજીવી-સહાનુભૂતિ
- ★ 'ઘણ ઉઠાવ' — શ્રમ-ક્રાંતિની રચના
- ★ વાર્તાકાર અને નિબંધકાર પણ હતા

17.9 સુંદરમ્ — સામાજિક ચેતનાથી અધ્યાત્મ સુધી

સુંદરમ્ ની કાવ્ય-યાત્રામાં એક રસપ્રદ વળાંક છે — શરૂઆતમાં તેઓ સામાજિક ચેતના અને શ્રમજીવી-સહાનુભૂતિના કવિ હતા, અને ઉત્તરાર્ધમાં તેઓ આધ્યાત્મિકતા તરફ વળ્યા.

પ્રારંભિક તબક્કામાં સુંદરમ્ ની કવિતામાં ગાંધી-આદર્શ, સ્વાતંત્ર્ય-ભાવના અને સામાજિક સમતા કેન્દ્રમાં હતાં. 'ઘણા ઉઠાવ' જેવી રચનાઓ શ્રમ અને ક્રાંતિની ભાવનાનું પ્રતીક છે.

ગરીબ, ખેડૂત, મજૂર અને દલિત — સમાજના હાંસિયા પરના માણસો સુંદરમ્ ની કવિતામાં કેન્દ્રસ્થાને આવ્યા. એમની વેદના અને સંઘર્ષને કવિએ સંવેદનાથી વાચા આપી.

જીવનના ઉત્તરાર્ધમાં સુંદરમ્ પોંડિચેરીના અરવિંદ-આશ્રમ (Sri Aurobindo Ashram) સાથે જોડાયા. ત્યાર પછી તેમની કવિતામાં આધ્યાત્મિક ચિંતન, આત્મ-શોધ અને દિવ્યતાનો રંગ ઘેરો બન્યો.

આ રીતે સુંદરમ્ ની કવિતા સામાજિક ધરાતળથી શરૂ થઈ આધ્યાત્મિક ઊંચાઈ સુધી પહોંચી. આ બે તબક્કા સુંદરમ્ ની કાવ્ય-યાત્રાની વિશેષતા છે. પરીક્ષામાં 'સુંદરમ્ ની કવિતાનો ઝોક શો?' — જવાબ: પ્રારંભમાં સામાજિક ચેતના, ઉત્તરાર્ધમાં અધ્યાત્મ.

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ પ્રારંભ: સામાજિક ચેતના, શ્રમજીવી-સહાનુભૂતિ
- ★ ઉત્તરાર્ધ: આધ્યાત્મિકતા
- ★ અરવિંદ-આશ્રમ (પોંડિચેરી) સાથે જોડાયા
- ★ બે તબક્કા — સામાજિક ચેતના, અધ્યાત્મ

17.10 બંને કવિઓની તુલના અને પ્રદાન

ઉમાશંકર જોશી અને સુંદરમ્ — બંને ગાંધીયુગના સ્તંભ-કવિ છે. બંનેએ ગાંધીજીના આદર્શોને કવિતામાં વાચા આપી અને ગુજરાતી કવિતાને નવી દિશા આપી.

ઉમાશંકરની કવિતા વધુ ચિંતનશીલ, વિશ્વમાનવતા તરફ ઢળેલી અને કલાત્મક ઊંચાઈ ધરાવતી છે. તેઓ જ્ઞાનપીઠ સુધી પહોંચ્યા.

સુંદરમ્ ની કવિતા વધુ સામાજિક ચેતના, શ્રમજીવી-સહાનુભૂતિ અને પાછળથી આધ્યાત્મિકતા તરફ ઢળેલી છે. બંનેની દિશા અલગ હોવા છતાં મૂળ ભાવના ગાંધી-આદર્શ રહી.

બંને કવિઓએ માત્ર કવિતા જ નહીં, ગદ્ય-સાહિત્ય (વાર્તા, નિબંધ, વિવેચન) પણ સમૃદ્ધ કર્યું. તેઓ બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા સર્જક હતા.

બંને કવિ લગભગ એક જ સમયે કવિતા-ક્ષેત્રે પ્રવેશ્યા, એક જ યુગ-ભાવનાથી પ્રેરિત હતા અને એકબીજાના નિકટના સાથી હતા — એટલે જ 'જોડિયા કવિ' તરીકે ઓળખાય છે.

આમ, ઉમાશંકર જોશી અને સુંદરમ્ ગુજરાતી સાહિત્યના ગાંધીયુગના સહ-શિલ્પી છે, જેમના વિના ગાંધીયુગની કવિતાનો ઇતિહાસ અધૂરો ગણાય.

ઉમાશંકર જોશી અને સુંદરમ્ — તુલના

મુદ્દો	ઉમાશંકર જોશી	સુંદરમ્
મૂળ/ઉપનામ	ઉમાશંકર જોશી	ત્રિભુવનદાસ લુહાર ('સુંદરમ્')
પ્રખ્યાત કૃતિ	નિશીથ	કાવ્યમંગલા
પુરસ્કાર	જ્ઞાનપીઠ (1967)	—
ઝોક	વિશ્વમાનવતા	સામાજિક ચેતના, અધ્યાત્મ

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ બંને ગાંધીયુગના 'જોડિયા કવિ'
- ★ ઉમાશંકર — વિશ્વમાનવતા; જ્ઞાનપીઠ
- ★ સુંદરમ્ — સામાજિક ચેતના; પાછળથી અધ્યાત્મ
- ★ બંને કવિ + વાર્તાકાર + નિબંધકાર

17.11 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

નીચે ઉમાશંકર જોશી અને સુંદરમ્ વિશે પરીક્ષામાં વારંવાર પુછાતા પ્રશ્નો અને જવાબ આપેલા છે. આ બંને કવિ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં અત્યંત મહત્વના છે.

▶ પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ પ્ર.1 પ્રથમ ગુજરાતી જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર વિજેતા કોણ? — જ. ઉમાશંકર જોશી
- ★ પ્ર.2 ઉમાશંકર જોશીને જ્ઞાનપીઠ ક્યારે અને કઈ કૃતિ માટે મળ્યો? — જ. 1967માં, 'નિશીથ' માટે
- ★ પ્ર.3 ઉમાશંકર જોશીએ કયું સામયિક સંપાદિત કર્યું? — જ. 'સંસ્કૃતિ'
- ★ પ્ર.4 'વ્યક્તિ મટીને બનું વિશ્વમાનવી' પંક્તિ કોની છે? — જ. ઉમાશંકર જોશીની
- ★ પ્ર.5 'ભોમિયા વિના મારે ભમવા'તા ડુંગરા' ગીત કોનું છે? — જ. ઉમાશંકર જોશીનું
- ★ પ્ર.6 સુંદરમ્ નું મૂળ નામ શું છે? — જ. ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ લુહાર
- ★ પ્ર.7 સુંદરમ્ ની સૌથી પ્રખ્યાત કાવ્યકૃતિ કઈ? — જ. 'કાવ્યમંગલા'
- ★ પ્ર.8 સુંદરમ્ જીવનના ઉત્તરાર્ધમાં કયા આશ્રમ સાથે જોડાયા? — જ. પોંડિચેરીના અરવિંદ-આશ્રમ સાથે
- ★ પ્ર.9 ગાંધીયુગના 'જોડિયા કવિ' તરીકે કોણ ઓળખાય છે? — જ. ઉમાશંકર જોશી અને સુંદરમ્
- ★ પ્ર.10 ઉમાશંકર જોશીને કયો 'દ્રષ્ટા કવિ' ગણાવાય છે? — જ. વિશ્વમાનવતાની દૃષ્ટિને કારણે

17.12 ઉમાશંકર જોશીની મુખ્ય કૃતિઓ

ઉમાશંકર જોશીની પ્રતિભા કવિતા, એકાંકી-નાટ્ય, વાર્તા, નિબંધ, વિવેચન અને સંપાદન સુધી વિસ્તરેલી છે. નીચેનું વિસ્તૃત કોષ્ટક એમની જાણીતી કૃતિઓ એક નજરમાં આપે છે.

પરીક્ષામાં 'નિશીથ' (જ્ઞાનપીઠ), 'વિશ્વશાંતિ', 'ગંગોત્રી', 'પ્રાચીના', એકાંકી-સંગ્રહ 'સાપના ભારા' અને સામયિક 'સંસ્કૃતિ' ખાસ મહત્વનાં છે.

ઉમાશંકર જોશીની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
વિશ્વશાંતિ	ખંડકાવ્ય (પદ્ય)	પ્રથમ મહત્વનું કાવ્ય; ગાંધી-આદર્શ, વિશ્વશાંતિ
ગંગોત્રી	કાવ્યસંગ્રહ (પદ્ય)	પ્રકૃતિ, માનવપ્રેમ અને જીવન-ભાવનાનાં કાવ્યો
નિશીથ	કાવ્યસંગ્રહ (પદ્ય)	જ્ઞાનપીઠ વિજેતા કૃતિ; ગહન ચિંતન
પ્રાચીના	પદ્યનાટ્ય (પદ્ય)	પૌરાણિક પાત્રો પર આધારિત સંવાદ-કાવ્યો
મહાપ્રસ્થાન	પદ્યનાટ્ય (પદ્ય)	પૌરાણિક-ચિંતનાત્મક પદ્યનાટ્ય
અભિજ્ઞા	કાવ્યસંગ્રહ (પદ્ય)	ઉત્તર-તબક્કાની ચિંતનશીલ કવિતા
વસંતવર્ષા	કાવ્યસંગ્રહ (પદ્ય)	પ્રકૃતિ અને જીવન-ભાવનાનાં કાવ્યો
સાપના ભારા	એકાંકી-સંગ્રહ (નાટ્ય)	ગ્રામજીવન આધારિત પ્રખ્યાત એકાંકીઓ
શ્રાવણી મેળો	વાર્તાસંગ્રહ (ગદ્ય)	ગ્રામજીવન અને સામાન્ય માણસનાં ચિત્રો
વિસામો	વાર્તાસંગ્રહ (ગદ્ય)	ટૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ
સંસ્કૃતિ	સામયિક (સંપાદન)	ઉમાશંકર-સંપાદિત ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળું સામયિક

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ જ્ઞાનપીઠ વિજેતા કૃતિ — 'નિશીથ'.
- ★ ખંડકાવ્ય — 'વિશ્વશાંતિ'; કાવ્યસંગ્રહ — 'ગંગોત્રી', 'અભિજ્ઞા'.
- ★ પદ્યનાટ્ય — 'પ્રાચીના', 'મહાપ્રસ્થાન'.
- ★ એકાંકી — 'સાપના ભારા'; વાર્તા — 'શ્રાવણી મેળો'.
- ★ સામયિક — 'સંસ્કૃતિ'.

17.13 ઉમાશંકર જોશીની પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

ઉમાશંકરની પંક્તિઓ વિશ્વમાનવતા, પ્રકૃતિ-પ્રેમ અને ગ્રામજીવનનો ભાવ વ્યક્ત કરે છે. નીચે એમની કેટલીક અમર પંક્તિઓ અને એમનો ભાવ આપ્યો છે.

✍ પ્રખ્યાત પંક્તિઓ / યાદગાર વાત

- ★ 'વ્યક્તિ મટીને બનું વિશ્વમાનવી; માથે ધરું ધૂળ વસુન્ધરાની.' — વ્યક્તિગત સ્વાર્થ છોડી સમગ્ર માનવજાત સાથે એકરૂપ થવાનો આદર્શ.
- ★ 'ભોમિયા વિના મારે ભમવા'તા ડુંગરા.' — ભોમિયા (ભોમિયો-માર્ગદર્શક) વિના જ ડુંગરા ભમવાની ઝંખના; પ્રકૃતિ-પ્રેમ અને સ્વતંત્રતા.
- ★ 'ગૂંગળાતો બાગ' / 'ગ્રામમાતા' — ગ્રામજીવન અને ઘરતી પ્રત્યેની લાગણીનું આલેખન.
- ★ 'સૌંદર્યો વેડફી દેતાં ના, ના સુખ થાય.' — સૌંદર્ય અને જીવનનો ભોગવિલાસથી નહીં, સંયમ-સંવેદનાથી અનુભવ.
- ★ 'મળતાં મળી ગઈ મોંઘેરી ગુજરાત.' — માતૃભૂમિ ગુજરાત મળ્યાનો આનંદ અને ગૌરવ.

17.14 સુંદરમ્ ની મુખ્ય કૃતિઓ

સુંદરમ્ (ત્રિભુવનદાસ લુહાર) ની પ્રતિભા કવિતા, વાર્તા અને નિબંધ સુધી વિસ્તરેલી છે. પ્રારંભમાં સામાજિક ચેતના અને ઉત્તરાર્ધમાં આધ્યાત્મિકતા — એમ બંને રંગ એમની કૃતિઓમાં છે. નીચેનું કોષ્ટક એમની જાણીતી કૃતિઓ આપે છે.

પરીક્ષામાં કાવ્યસંગ્રહ 'કાવ્યમંગલા', 'વસુધા', 'યાત્રા' અને વાર્તાસંગ્રહ 'પિયાસી', 'ખોલકી' ખાસ મહત્વનાં છે.

સુંદરમ્ ની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
કાવ્યમંગલા	કાવ્યસંગ્રહ (પદ્ય)	સૌથી પ્રખ્યાત સંગ્રહ; ગાંધી-આદર્શ, સામાજિક ચેતના
વસુધા	કાવ્યસંગ્રહ (પદ્ય)	ઘરતી, માનવ અને જીવન-ભાવનાનાં કાવ્યો
યાત્રા	કાવ્યસંગ્રહ (પદ્ય)	ઉત્તર-તબક્કાની આધ્યાત્મિક-ચિંતનશીલ કવિતા
રંગ રંગ વાદળિયાં	ગીત (પદ્ય)	પ્રખ્યાત બાળ-લોકપ્રિય ગીત
પિયાસી	વાર્તાસંગ્રહ (ગદ્ય)	સામાન્ય માણસ અને સામાજિક જીવનની વાર્તાઓ
ખોલકી	વાર્તાસંગ્રહ (ગદ્ય)	નોંધપાત્ર ટૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ
હીરાકણી	વાર્તાસંગ્રહ (ગદ્ય)	સામાજિક વિષયોની ટૂંકી વાર્તાઓ
અવલોકના	વિવેચન (ગદ્ય)	વિવેચનાત્મક નિબંધો-લેખો

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ સૌથી પ્રખ્યાત કાવ્યસંગ્રહ — 'કાવ્યમંગલા'.
- ★ અન્ય કાવ્યસંગ્રહ — 'વસુધા', 'યાત્રા'.
- ★ વાર્તાસંગ્રહ — 'પિયાસી', 'ખોલકી'.
- ★ મૂળ નામ — ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ લુહાર.
- ★ ઝોક — પ્રારંભે સામાજિક ચેતના, ઉત્તરાર્ધે અધ્યાત્મ.

17.15 સુંદરમ્ ની પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

સુંદરમ્ ની પંક્તિઓ શ્રમ, સામાજિક ચેતના અને ઉત્તરાર્ધમાં આધ્યાત્મિક ભાવ વ્યક્ત કરે છે. નીચે એમની કેટલીક જાણીતી પંક્તિઓ અને એમનો ભાવ આપ્યો છે.

✍ પ્રખ્યાત પંક્તિઓ / યાદગાર વાત

- ★ 'ઘણ ઉઠાવ, મારી ભુજા!' — શ્રમ અને ક્રાંતિની હાકલ; મહેનતકશના બાહુબળનું ગૌરવ.
- ★ 'હું યાહું છું સુંદર યીજ સૃષ્ટિની, ને જે અસુંદર રહી તેહ સૌને કરું સુંદર.' — સૌંદર્ય-પ્રેમ સાથે જગતને સુંદર બનાવવાનો સંકલ્પ.
- ★ 'મેરે પિયા મૈં કછુ નહિ જાનૂં' ભાવની 'પિયાસી' — પ્રભુ-મિલનની ઝંખના; આધ્યાત્મિક રંગ.
- ★ 'રંગ રંગ વાદળિયાં' — આકાશનાં રંગબેરંગી વાદળોનું બાળસહજ આનંદભર્યું ગીત.
- ★ સામાજિક સમતા અને શ્રમજીવી-સહાનુભૂતિ — ગરીબ, ખેડૂત, મજૂરની વેદનાને કાવ્યમાં વાચા.

ગાંધીયુગ પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ત્રણ મહત્વના તબક્કા આવ્યા — અનુગાંધી યુગ (≈1940-1955), આધુનિક યુગ (≈1955 પછી) અને અનુઆધુનિક / સમકાલીન વલણો. અનુગાંધી યુગના કવિઓ ગાંધીજીના સામાજિક-રાજકીય સંદેશથી થોડે દૂર જઈ સૌંદર્ય, પ્રકૃતિ, પ્રેમ અને વ્યક્તિગત સંવેદના તરફ વળ્યા. પ્રહલાદ પારેખના 'બારી બહાર' (1940) સંગ્રહથી આ સૌંદર્યાભિમુખ વળાંકનો આરંભ થયો ગણાય છે. ત્યારબાદ સુરેશ જોશીના નેતૃત્વમાં આધુનિક યુગ આવ્યો, જેણે પ્રયોગશીલતા, 'કલા ખાતર કલા', અસ્તિત્વવાદ અને કલ્પન-પ્રતીકને કેન્દ્રમાં મૂક્યાં. આ જ સમયગાળામાં ગુજરાતી ગઝલ-ધારા પણ મરીઝ, ધાયલ, બેફામ, મનોજ ખંડેરિયા જેવા શાયરોના હાથે સોળે કળાએ ખીલી. આ પ્રકરણમાં અનુગાંધી યુગના કવિઓ, આધુનિક યુગના પ્રયોગશીલ સર્જકો અને ગઝલ-ધારાના શાયરો — તેમની કૃતિઓ અને પ્રખ્યાત પંક્તિઓ સહિત — પરીક્ષાવક્ષી રીતે અભ્યાસ કરીશું.

18.1 ત્રણ યુગ — પરિચય અને કાળરેખા

ગાંધીયુગ (≈1915-1940) પછી ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રવાહ ધીમે ધીમે બદલાયો. પહેલાં અનુગાંધી યુગ આવ્યો, જેને 'ગાંધી પછીનો યુગ' પણ કહે છે; પછી આધુનિક યુગ; અને છેલ્લે અનુઆધુનિક / સમકાલીન વલણો. આ ત્રણેય તબક્કા સમજવાથી ગુજરાતી સાહિત્યનો આધુનિક નકશો સ્પષ્ટ થાય છે.

અનુગાંધી યુગ (≈1940-1955) મુખ્યત્વે કવિતાનો યુગ છે. આ યુગના કવિઓ ગાંધીજીના ઉપદેશ અને સમાજસેવાના સંદેશથી થોડે દૂર જઈ સૌંદર્ય, પ્રકૃતિ, પ્રેમ અને વ્યક્તિગત ભાવ તરફ વળ્યા. પ્રહલાદ પારેખનો 'બારી બહાર' (1940) સંગ્રહ આ સૌંદર્યાભિમુખ વળાંકનો આરંભ ગણાય છે.

આધુનિક યુગ (≈1955 પછી) સુરેશ જોશીના આગમન સાથે શરૂ થયો. આ યુગની ઓળખ છે પ્રયોગશીલતા, 'કલા ખાતર કલા', અસ્તિત્વવાદ અને વિશ્વસાહિત્યના આધુનિકતાવાદનો પ્રભાવ. કવિતા, વાર્તા, નવલકથા અને વિવેચન — દરેક ક્ષેત્રે નવા સ્વરૂપ વિકસ્યાં.

આ જ સમયગાળામાં ગુજરાતી ગઝલ એક સ્વતંત્ર અને સમૃદ્ધ ધારા તરીકે વિકસી. મરીઝ, ધાયલ, બેફામ, શૂન્ય પાલનપુરી, મનોજ ખંડેરિયા, આદિલ મન્સૂરી અને યિનુ મોદી જેવા શાયરોએ ગુજરાતી ગઝલને ઊંચાઈએ પહોંચાડી.

આ પ્રકરણ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલું છે — પહેલાં અનુગાંધી યુગના કવિઓ, પછી આધુનિક યુગના પ્રયોગશીલ સર્જકો, અને છેલ્લે ગઝલ-ધારાના શાયરો. દરેક મુખ્ય સર્જકની કૃતિઓ અને પ્રખ્યાત પંક્તિઓ સાથે અભ્યાસ કરીશું.

ત્રણ યુગ — એક નજરમાં

યુગ	આશરે સમય	મુખ્ય લક્ષણ
અનુગાંધી યુગ	1940-1955	સૌંદર્ય, પ્રકૃતિ, ગીત, સોનેટ
આધુનિક યુગ	1955 પછી	પ્રયોગશીલતા, કલા ખાતર કલા
ગઝલ-ધારા	આધુનિક સમય	ગુજરાતી ગઝલનો સુવર્ણકાળ

★ યાદ રાખો

- ★ અનુગાંધી યુગ = ગાંધી પછીનો યુગ (≈1940-1955)
- ★ આરંભક સંગ્રહ: પ્રહલાદ પારેખનો 'બારી બહાર' (1940)
- ★ આધુનિક યુગના પ્રણેતા: સુરેશ જોશી
- ★ ગઝલ-ધારાનો સુવર્ણકાળ આ જ સમયમાં

18.2 અનુગાંધી યુગ — સ્વરૂપ અને વિશેષતા

અનુગાંધી યુગનું પહેલું લક્ષણ છે સૌંદર્યાભિમુખતા. ગાંધીયુગની સંદેશ-પ્રધાન અને સમાજલક્ષી કવિતાથી અલગ, આ યુગના કવિઓએ સૌંદર્ય, પ્રકૃતિ અને કલા-મૂલ્યને કેન્દ્રમાં મૂક્યાં. પ્રહલાદ પારેખનો 'બારી બહાર' આ વળાંકનું પ્રતીક છે.

બીજું લક્ષણ છે ગીત અને સોનેટનો સમૃદ્ધ વિકાસ. વેણીભાઈ પુરોહિત, બાલમુકુંદ દવે અને સુરેશ દલાલ જેવા કવિઓએ ગુજરાતી ગીતને નવી ઊંચાઈ આપી, જ્યારે ઉશનસુ અને બાલમુકુંદ દવેએ સોનેટ-સ્વરૂપને સમૃદ્ધ કર્યું.

ત્રીજું લક્ષણ છે વ્યક્તિગત ભાવ અને પ્રેમ-સંવેદનાનું આલેખન. કવિઓએ સમૂહના સંદેશને બદલે વ્યક્તિના આનંદ, વિરહ, પ્રેમ અને પ્રકૃતિ-આનંદને વાયા આપી. હરિન્દ્ર દવે અને રાજેન્દ્ર શાહની કવિતા આનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

ચોથું લક્ષણ છે છંદ-લય અને સંગીતની જાળવણી. આ યુગના કવિઓ આધુનિક હોવા છતાં છંદ, લય અને સંગીતની પરંપરા તોડતા નથી — બલકે તેને નવા ભાવ સાથે જોડે છે. તેથી અનુગાંધી યુગ પરંપરા અને નવીનતા વચ્ચેનો સેતુ ગણાય છે.

આમ અનુગાંધી યુગ સંદેશથી સૌંદર્ય તરફ, સમૂહથી વ્યક્તિ તરફ અને ઉપદેશથી કલા તરફનો વળાંક છે, જે પાછળથી આવનાર આધુનિક યુગની ભૂમિકા તૈયાર કરે છે.

- ▶ સૌંદર્યાભિમુખતા — સૌંદર્ય, પ્રકૃતિ, કલા-મૂલ્ય કેન્દ્રમાં.
- ▶ ગીત અને સોનેટનો સમૃદ્ધ વિકાસ.
- ▶ વ્યક્તિગત ભાવ અને પ્રેમ-સંવેદના.
- ▶ છંદ-લય અને સંગીતની જાળવણી.
- ▶ પરંપરા અને નવીનતા વચ્ચે સેતુ.

★ યાદ રાખો

- ★ વળાંક: સંદેશ → સૌંદર્ય; સમૂહ → વ્યક્તિ
- ★ ગીત + સોનેટનો સુવર્ણકાળ
- ★ છંદ-લય જાળવ્યો — પરંપરા તોડી નહીં
- ★ 'બારી બહાર' (પ્રહલાદ પારેખ) = આરંભક

18.3 રાજેન્દ્ર શાહ — જ્ઞાનપીઠ વિજેતા પ્રકૃતિ-કવિ

રાજેન્દ્ર શાહ અનુગાંધી યુગના અગ્રણી કવિ અને ગુજરાતી ભાષાના ત્રીજા જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર વિજેતા છે. તેમને 2001માં આ સર્વોચ્ચ રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય સન્માન પ્રાપ્ત થયું. તેઓ પ્રકૃતિ-કવિ તરીકે જાણીતા છે.

તેમની કવિતા સંગીતમય, લયબદ્ધ અને પ્રકૃતિ-પ્રેમથી ભરપૂર છે. ગીત અને ભજન-શૈલીની કવિતામાં તેઓ સિદ્ધહસ્ત છે. એમની કવિતામાં લોકગીતનો લય અને જીવનનું ઊંડું ચિંતન બંને એકસાથે ઝિલાય છે.

રાજેન્દ્ર શાહનો પ્રખ્યાત કાવ્યસંગ્રહ 'ધ્વનિ' છે; ઉપરાંત 'આયુષ્યના અવશેષ' અને 'મધ્યમા' પણ તેમના નોંધપાત્ર સંગ્રહ છે. તેઓ આધુનિક યુગમાં લખવા છતાં છંદ, લય અને સંગીતની પરંપરા જાળવી રાખે છે.

પરીક્ષામાં 'ગુજરાતીના જ્ઞાનપીઠ વિજેતા' એ અત્યંત મહત્વનો વિષય છે. રાજેન્દ્ર શાહને વર્ષ (2001) અને સંગ્રહ ('ધ્વનિ') સાથે યાદ રાખવા ઉપયોગી છે.

✍ રાજેન્દ્ર શાહની મુખ્ય કૃતિઓ

ગુજરાતી સાહિત્ય

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
ધ્વનિ	કાવ્યસંગ્રહ	પ્રખ્યાત સંગ્રહ
આયુષ્યના અવશેષ	કાવ્યસંગ્રહ	ચિંતનપ્રધાન
મધ્યમા	કાવ્યસંગ્રહ	—

✍ પ્રખ્યાત પંક્તિ

- ★ "ભાઈ રે, આપણા દુઃખનું કેટલું જોર?" — દુઃખ સામે માણસની હિંમત અને જીવનનો સકારાત્મક ભાવ વ્યક્ત કરતી પંક્તિ.
- ★ જ્ઞાનપીઠ 2001 — ગુજરાતી ભાષાનો ત્રીજો જ્ઞાનપીઠ વિજેતા.

18.4 નિરંજન ભગત અને પ્રહલાદ પારેખ

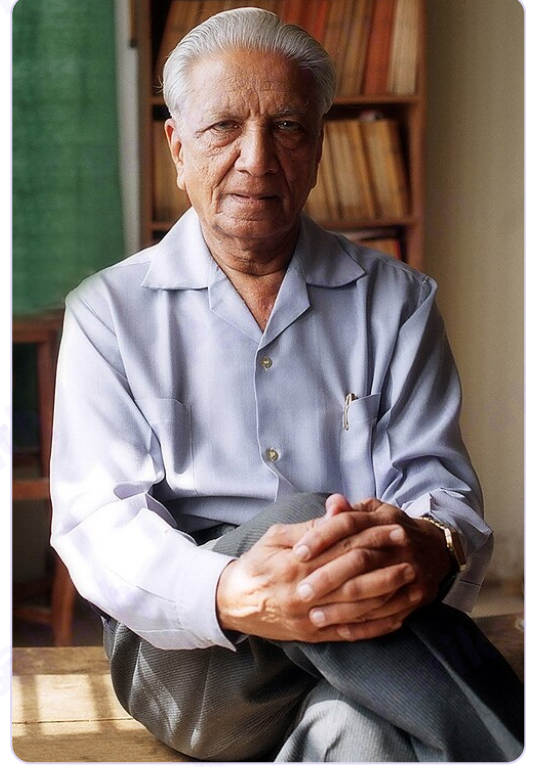
નિરંજન ભગત આધુનિક ગુજરાતી કવિતાના 'નગરકવિ' તરીકે ઓળખાય છે, કારણ કે તેમની કવિતામાં શહેર (નગર) અને નગરજીવનનું ચિત્રણ કેન્દ્રસ્થાને છે. પરંપરાગત કવિતા ગ્રામજીવન અને પ્રકૃતિ ગાતી; નિરંજન ભગતે પ્રથમ વાર શહેરી જીવનની એકલતા, યાંત્રિકતા અને વ્યસ્તતાને કવિતામાં વાચા આપી.

તેમના પ્રખ્યાત કાવ્યસંગ્રહ 'છંદોલય', 'કિન્નરી' અને 'પ્રવાલદ્વીપ' છે. 'પ્રવાલદ્વીપ'માં શહેરી જીવનની વાસ્તવિકતા અને આધુનિક માનવીની માનસિક સ્થિતિનું સંવેદનશીલ ચિત્રણ છે. તેઓ વિવેચક અને સાહિત્ય-ચિંતક પણ હતા.

પ્રહલાદ પારેખ અનુગાંધી યુગના સૌંદર્યાભિમુખ કવિતાના આરંભક ગણાય છે. તેમનો સંગ્રહ 'બારી બહાર' (1940) ગુજરાતી કવિતામાં ગાંધીયુગના સંદેશ-પ્રધાન વલણથી સૌંદર્ય તરફના વળાંકનું પ્રતીક છે; 'આજ' તેમની બીજી જાણીતી રચના છે.

નિરંજન ભગતની 'નગરકવિ' ઓળખ અને પ્રહલાદ પારેખનો 'બારી બહાર' — બંને પરીક્ષામાં વારંવાર પુછાય છે, તેથી પાકી રીતે યાદ રાખવાં.

નિરંજન ભગત અને પ્રહલાદ પારેખની કૃતિઓ

Niranjana Bhagat

કવિ	મુખ્ય કૃતિ	નોંધ
નિરંજન ભગત	પ્રવાલદ્વીપ, છંદોલય, કિન્નરી	'નગરકવિ'
પ્રહલાદ પારેખ	બારી બહાર, આજ	સૌંદર્યાભિમુખ કવિતાનો આરંભ

પ્રખ્યાત પંક્તિ

- ★ નિરંજન ભગત: "હું તો બસ ફરવા આવ્યો છું." — જીવનને એક ભ્રમણ ગણતી, હળવાશ અને ઊંડાણ બંને ધરાવતી પંક્તિ.
- ★ પ્રહલાદ પારેખ: 'બારી બહાર' (1940) — સૌંદર્યાભિમુખ કવિતાનો આરંભક સંગ્રહ.

18.5 ગીતકવિઓ — વેણીભાઈ પુરોહિત, બાલમુકુંદ દવે, સુરેશ દલાલ

વેણીભાઈ પુરોહિત અનુગાંધી યુગના સમર્થ ગીતકવિ છે. તેમના ગીતોમાં લય, માધુર્ય અને ભાવની સહજતા છે. તેમના પ્રખ્યાત કાવ્યસંગ્રહ 'સિંજારવ' અને 'દીસિ' છે. ગુજરાતી સુગમ સંગીતમાં તેમનાં ગીતો ખૂબ લોકપ્રિય થયાં.

બાલમુકુંદ દવે અનુગાંધી યુગના નોંધપાત્ર કવિ છે. તેમના કાવ્યસંગ્રહ 'પરિક્રમા' અને 'કુંતલ' છે. તેમનું પ્રખ્યાત સોનેટ 'જૂનું ઘર ખાલી કરતાં' ગુજરાતી સોનેટ-સાહિત્યની યાદગાર રચના છે, જેમાં ઘર છોડતી વખતની વેદના માર્મિક રીતે વ્યક્ત થઈ છે.

સુરેશ દલાલ આધુનિક સમયના લોકપ્રિય ગીતકવિ, સંપાદક અને નિબંધકાર છે. તેમના કાવ્યસંગ્રહ 'એકાંત' અને 'તારીખનું ઘર' છે. તેમની કવિતામાં પ્રેમ, એકાંત અને જીવનની સહજ સંવેદનાઓ સરળ ભાષામાં વ્યક્ત થાય છે.

આ ત્રણેય ગીતકવિઓએ ગુજરાતી ગીત-પરંપરાને સમૃદ્ધ કરી. તેમની રચનાઓ સ્વરબદ્ધ થઈને ઘેરઘેર ગવાઈ — જે ગુજરાતી સુગમ સંગીત અને કવિતા વચ્ચેના ગાઢ સંબંધનો પુરાવો છે.

ગીતકવિઓ — મુખ્ય કૃતિ

કવિ	મુખ્ય કૃતિ	નોંધ
વેણીભાઈ પુરોહિત	સિંજારવ, દીસિ	ગીતકવિ
બાલમુકુંદ દવે	પરિક્રમા, કુંતલ	સોનેટ 'જૂનું ઘર ખાલી કરતાં'
સુરેશ દલાલ	એકાંત, તારીખનું ઘર	ગીતકવિ, સંપાદક

★ યાદ રાખો

- ★ બાલમુકુંદ દવેનું પ્રખ્યાત સોનેટ: 'જૂનું ઘર ખાલી કરતાં'
- ★ વેણીભાઈ પુરોહિત → 'સિંજારવ'
- ★ સુરેશ દલાલ → ગીતકવિ + સંપાદક; 'એકાંત'
- ★ ત્રણેય ગુજરાતી ગીત-પરંપરાના સ્તંભ

18.6 ઉશનસ્ અને જયંત પાઠક — સોનેટ ને પ્રકૃતિના કવિ

ઉશનસ્ આધુનિક ગુજરાતી કવિતાના નોંધપાત્ર સોનેટકવિ છે. 'ઉશનસ્' તેમનું ઉપનામ છે; મૂળ નામ નટવરલાલ કુબેરદાસ પંડ્યા છે. તેમની કવિતામાં પ્રકૃતિ-પ્રેમ, કુટુંબભાવ, વતન અને માનવસંબંધોની ઊંડી લાગણી જોવા મળે છે.

ઉશનસ્ ના પ્રખ્યાત કાવ્યસંગ્રહ 'પ્રસૂન', 'નેપથ્યે' અને 'વ્યાકુળ વૈષ્ણવ' છે. તેઓ સોનેટ-સ્વરૂપના ઉત્તમ સર્જક ગણાય છે — પારંપરિક છંદમાં આધુનિક સંવેદના વ્યક્ત કરવાનું એમનું કૌશલ્ય નોંધપાત્ર છે.

જયંત પાઠક પ્રકૃતિ અને વતનની સ્મૃતિના સંવેદનશીલ કવિ છે. તેમના કાવ્યસંગ્રહ 'મર્મર' અને 'સંકેત' છે. તેમની આત્મકથા 'વનાંચલ' ખૂબ પ્રખ્યાત છે, જેમાં તેમના જંગલ-વિસ્તારના બાળપણ અને વતનની સ્મૃતિઓ સુંદર ગદ્યમાં આવેખાઈ છે.

મૂળ નામ-ઉપનામ સંબંધી પ્રશ્નો પરીક્ષામાં વારંવાર પુછાય છે, તેથી 'ઉશનસ્ = નટવરલાલ પંડ્યા' આ જોડી અને જયંત પાઠકની આત્મકથા 'વનાંચલ' પાકી રીતે યાદ રાખવાં.

✍ ઉશનસ્ અને જયંત પાઠકની કૃતિઓ

કવિ	મુખ્ય કૃતિ	નોંધ
ઉશનસ્	પ્રસૂન, નેપથ્યે, વ્યાકુળ વૈષ્ણવ	સોનેટકવિ; મૂળ નામ નટવરલાલ પંડ્યા
જયંત પાઠક	મર્મર, સંકેત	આત્મકથા 'વનાંચલ'

★ યાદ રાખો

- ★ ઉશનસ્ = ઉપનામ; મૂળ નામ નટવરલાલ કુબેરદાસ પંડ્યા
- ★ ઉશનસ્ → સોનેટકવિ; 'વ્યાકુળ વૈષ્ણવ'
- ★ જયંત પાઠકની આત્મકથા → 'વનાંચલ'
- ★ બંને પ્રકૃતિ અને વતનના કવિ

18.7 હરિન્દ્ર દવે — પ્રેમ અને મૌનના કવિ

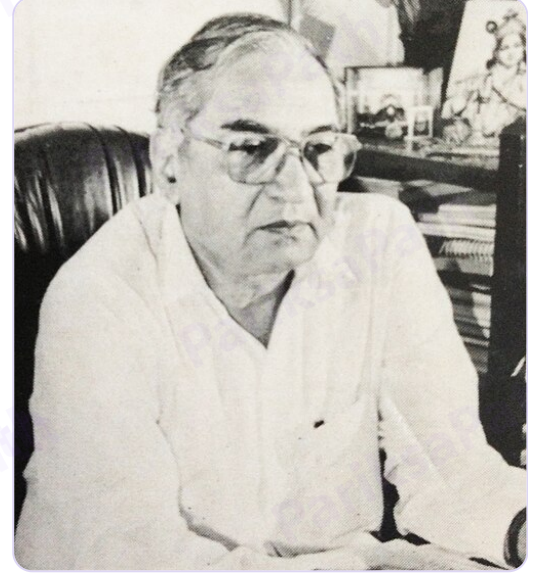
હરિન્દ્ર દવે અનુગાંધી-આધુનિક સંધિકાળના લોકપ્રિય કવિ, ગીતકાર, નવલકથાકાર અને પત્રકાર છે. તેમની કવિતામાં પ્રેમ, મૌન અને જીવનની સૂક્ષ્મ સંવેદનાઓ સહજ ભાષામાં વ્યક્ત થાય છે. તેમના ગીતો ગુજરાતી સુગમ સંગીતમાં ખૂબ લોકપ્રિય થયાં.

તેમના પ્રખ્યાત કાવ્યસંગ્રહ 'આસવ' અને 'મૌન' છે. તેમની નવલકથા 'માધવ ક્યાંય નથી' કૃષ્ણ-વિરહના ભાવને કેન્દ્રમાં રાખતી ખૂબ જાણીતી રચના છે.

હરિન્દ્ર દવેની કવિતાની ખાસિયત એ છે કે તેઓ સાદા શબ્દોમાં ઊંડો ભાવ મૂકે છે. એમનું પ્રખ્યાત ગીત 'પાન લીલું જોયું ને તમે યાદ આવ્યાં' ગુજરાતી પ્રેમ-ગીતોમાં અમર સ્થાન ધરાવે છે.

પરીક્ષામાં હરિન્દ્ર દવેને કવિ + નવલકથાકાર તરીકે, અને 'માધવ ક્યાંય નથી' નવલકથા સાથે યાદ રાખવા ઉપયોગી છે.

હરિન્દ્ર દવેની મુખ્ય કૃતિઓ

Harindra Dave

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
આસવ	કાવ્યસંગ્રહ	—
મૌન	કાવ્યસંગ્રહ	—
માધવ ક્યાંય નથી	નવલકથા	કૃષ્ણ-વિરહ

પ્રખ્યાત પંક્તિ

- ★ "પાન લીલું જોયું ને તમે યાદ આવ્યાં." — પ્રકૃતિના નાનકડા સ્પર્શ પ્રિયજનની સ્મૃતિ જાગે છે — તે ભાવ વ્યક્ત કરતું અમર ગીત.
- ★ નવલકથા 'માધવ ક્યાંય નથી' — પરીક્ષામાં વારંવાર.

18.8 આધુનિક યુગ — સ્વરૂપ અને સુરેશ જોશી

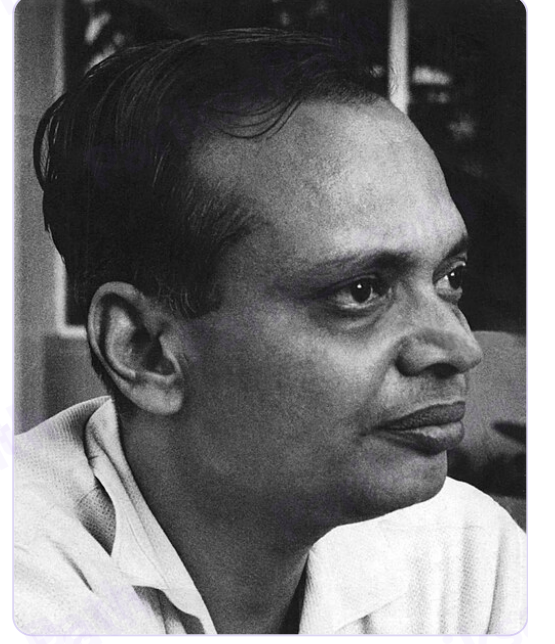
આધુનિક યુગ (≈1955 પછી) સુરેશ જોશીના આગમન સાથે શરૂ થયો. તેઓ 'ગુજરાતી આધુનિકતાના પ્રણેતા' ગણાય છે. તેમણે ગુજરાતી કવિતા, વાર્તા, નવલકથા, નિબંધ અને વિવેચન — દરેક ક્ષેત્રે આધુનિક દૃષ્ટિ દાખવ કરી.

આધુનિક યુગનાં મુખ્ય લક્ષણ છે — અંતર્મુખતા (આંતરિક જગત, એકલતા), 'કલા ખાતર કલા', પ્રયોગશીલતા (ભાષા-છંદ-રચનામાં નવા પ્રયોગો), અસ્તિત્વવાદ અને કલ્પન-પ્રતીકનો સમાન ઉપયોગ. વિશ્વસાહિત્યના આધુનિકતાવાદનો પ્રભાવ આ યુગ પર સ્પષ્ટ છે.

સુરેશ જોશી માનતા હતા કે સાહિત્યનું મુખ્ય મૂલ્ય તેની કલા-સિદ્ધિ છે, સંદેશ નહીં. તેમણે 'ઘટના-પ્રધાન' વાર્તાનો વિરોધ કરી 'ઘટના-વિહીન' એટલે કે ભાવ અને સંવેદન-પ્રધાન વાર્તાનો આગ્રહ રાખ્યો. તેઓ માત્ર સર્જક નહીં, પ્રભાવશાળી વિવેચક અને સંપાદક પણ હતા.

સુરેશ જોશીની કૃતિઓ વૈવિધ્યસભર છે — કવિતામાં 'ઉપજાતિ' અને 'પ્રત્યંયા'; લલિત નિબંધમાં 'જનાન્તિકે'; નવલકથામાં 'છિન્નપત્ર' અને 'મરણોત્તર'; વાર્તામાં 'ગૃહપ્રવેશ' અને 'બીજી થોડીક'. તેમની ગદ્ય-શૈલી અત્યંત પ્રયોગશીલ, કાવ્યમય અને સંવેદનશીલ છે.

સુરેશ જોશીની મુખ્ય કૃતિઓ

Suresh Joshi

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
જનાન્તિકે	લલિત નિબંધ	પ્રખ્યાત
છિન્નપત્ર	નવલકથા	પ્રયોગશીલ
મરણોત્તર	નવલકથા	—
ગૃહપ્રવેશ; બીજી થોડીક	વાર્તાસંગ્રહ	ઘટના-વિહીન વાર્તા
ઉપજાતિ; પ્રત્યંયા	કાવ્યસંગ્રહ	—

★ યાદ રાખો

- ★ સુરેશ જોશી = ગુજરાતી આધુનિકતાના પ્રણેતા
- ★ 'ઘટના-વિહીન' વાર્તાના હિમાયતી
- ★ 'જનાન્તિકે' (નિબંધ), 'છિન્નપત્ર' (નવલકથા)
- ★ સર્જક + વિવેચક + સંપાદક

18.9 સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર અને લાભશંકર ઠાકર

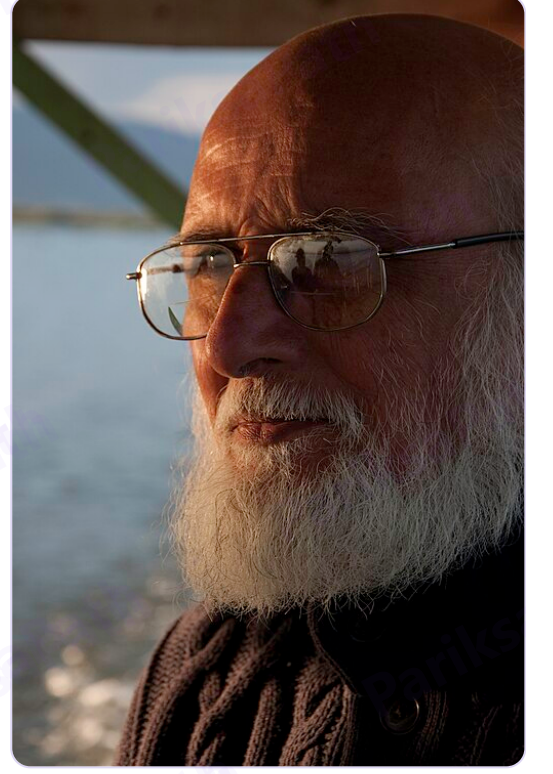
સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર આધુનિક ગુજરાતી કવિતાના અગ્રણી પ્રયોગશીલ કવિ, નાટ્યકાર અને વિવેચક છે. તેમને 2017માં સરસ્વતી સન્માન મળ્યું (કૃતિ 'વખાર' માટે); ઉપરાંત તેઓ પદ્મશ્રી અને સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર (1987, 'જટાયુ') પણ ધરાવે છે.

તેમના પ્રખ્યાત કાવ્યસંગ્રહ 'ઓડિસ્યુસનું હવેસું', 'જટાયુ' અને 'વખાર' છે. તેમની કવિતા કલ્પન, પ્રતીક અને પુરાકથાના સભાન પ્રયોગથી સમૃદ્ધ છે. તેઓ ગુજરાતી પ્રયોગશીલ કવિતાના શિખર-કવિ ગણાય છે.

લાભશંકર ઠાકર પ્રયોગશીલ કવિ, નાટ્યકાર અને 'રે મઠ' નામની પ્રયોગશીલ સાહિત્ય-યજ્ઞવળ સાથે જોડાયેલા સર્જક છે. તેમના પ્રખ્યાત કાવ્યસંગ્રહ 'વહી જતી પાછળ રમ્ય ઘોષા' અને 'મારગ' છે.

લાભશંકર ઠાકરની ભાષા-પ્રયોગશીલતા અને નાટ્ય-પ્રયોગો આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. તેમણે કવિતા અને નાટક બંનેમાં પરંપરા તોડી નવા સ્વરૂપો ધડ્યાં.

✍ સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર અને લાભશંકર ઠાકરની કૃતિઓ

Sitanshu Yashaschandra

કવિ	મુખ્ય કૃતિ	નોંધ
સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર	ઓડિસ્યુસનું હવેસું, જટાયુ, વખાર	સરસ્વતી સન્માન 2017
લાભશંકર ઠાકર	વહી જતી પાછળ રમ્ય ઘોષા, મારગ	'રે મઠ'; પ્રયોગશીલ

★ યાદ રાખો

- ★ સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર → સરસ્વતી સન્માન 2017 ('વખાર')
- ★ સાહિત્ય અકાદમી 1987 → 'જટાયુ'
- ★ લાભશંકર ઠાકર → 'રે મઠ' યજ્ઞવળ
- ★ બંને પ્રયોગશીલ સર્જક

18.10 રાવજી પટેલ અને ચંદ્રકાન્ત શેઠ

રાવજી પટેલ આધુનિક ગુજરાતી કવિતાના સંવેદનશીલ કવિ અને નવલકથાકાર છે. ગ્રામજીવન, માટી અને જીવન-મૃત્યુની સંવેદના તેમની કવિતાનું હાર્દ છે. અલ્પાયુ હોવા છતાં તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઊંડી છાપ છોડી.

તેમનો પ્રખ્યાત કાવ્યસંગ્રહ 'અંગત' છે અને નવલકથા 'અશ્રુધર' છે. તેમની કવિતામાં ગ્રામ-ચેતના અને આધુનિક સંવેદનાનું સહજ સંયોજન જોવા મળે છે.

ચંદ્રકાન્ત શેઠ આધુનિક ગુજરાતી કવિતાના કવિ, નિબંધકાર અને વિવેચક છે. તેઓ 'નંદ સામવેદી' ઉપનામથી પણ લખે છે. તેમનો પ્રખ્યાત કાવ્યસંગ્રહ 'પવનની વ્યાસપીઠે' છે.

ચંદ્રકાન્ત શેઠની કવિતામાં કલ્પન, સંગીત અને ભાવની સૂક્ષ્મતા છે. પરીક્ષામાં તેમના ઉપનામ 'નંદ સામવેદી' અને રાવજી પટેલની નવલકથા 'અશ્રુધર' વારંવાર પુછાય છે.

✍ રાવજી પટેલ અને ચંદ્રકાન્ત શેઠની કૃતિઓ

કવિ	મુખ્ય કૃતિ	નોંધ
રાવજી પટેલ	અંગત (કાવ્ય), અશ્રુધર (નવલકથા)	ગ્રામ-ચેતના
ચંદ્રકાન્ત શેઠ	પવનની વ્યાસપીઠે	ઉપનામ 'નંદ સામવેદી'

✍ પ્રખ્યાત પંક્તિ

- ★ રાવજી પટેલ: "મારી આંખે કંકુના સૂરજ આથમ્યા." — મૃત્યુની છાયા અને જીવનની વેદનાને કલ્પનમય રીતે વ્યક્ત કરતી અમર પંક્તિ.
- ★ ચંદ્રકાન્ત શેઠનું ઉપનામ → 'નંદ સામવેદી'.

18.11 રમેશ પારેખ — 'છ અક્ષરનું નામ'

રમેશ પારેખ આધુનિક ગુજરાતી કવિતાના સૌથી લોકપ્રિય કવિઓમાંના એક છે. તેઓ ગીત, ગઝલ અને છંદબદ્ધ કવિતા — ત્રણેયમાં સિદ્ધહસ્ત છે. તેમની કવિતામાં લોકબોલીનો લય, ભાવની સહજતા અને કલ્પનનું તાજગીભર્યું સંયોજન છે.

તેમના પ્રખ્યાત કાવ્યસંગ્રહ 'ક્યાં' છે, અને તેમની સમગ્ર કાવ્ય-રચનાનો સંગ્રહ 'છ અક્ષરનું નામ' નામે જાણીતો છે ('રમેશ પારેખ' — છ અક્ષર). તેમનાં 'સોનલ' વિષયક કાવ્યો ખૂબ પ્રખ્યાત છે, જેમાં 'સોનલ' એક પ્રતીકાત્મક નાયિકા તરીકે આવે છે.

રમેશ પારેખની ખાસિયત એ છે કે તેઓ ગંભીર ભાવને પણ રમતિયાળ અને તાજગીભરી ભાષામાં વ્યક્ત કરે છે. તેમનાં ગીતો ગુજરાતી સુગમ સંગીતમાં ખૂબ ગવાય છે.

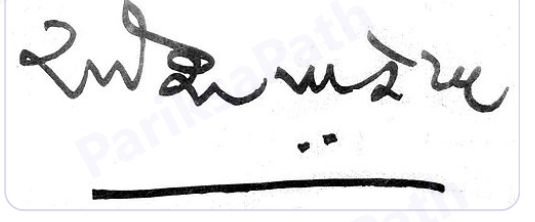
પરીક્ષામાં રમેશ પારેખને 'છ અક્ષરનું નામ' અને 'સોનલ' કાવ્યો સાથે યાદ રાખવા ઉપયોગી છે.

✍ રમેશ પારેખની મુખ્ય કૃતિઓ

કૃતિ	પ્રકાર	નોંધ
ક્યાં	કાવ્યસંગ્રહ	પ્રખ્યાત
છ અક્ષરનું નામ	સમગ્ર કાવ્યસંગ્રહ	'રમેશ પારેખ' = છ અક્ષર
સોનલ-કાવ્યો	ગીત/કાવ્ય	પ્રતીકાત્મક નાયિકા

★ યાદ રાખો

- ★ રમેશ પારેખ → 'છ અક્ષરનું નામ' (સમગ્ર કાવ્ય)
- ★ 'સોનલ' = પ્રતીકાત્મક નાયિકા
- ★ ગીત + ગઝલ બંનેમાં સિદ્ધહસ્ત
- ★ પ્રખ્યાત સંગ્રહ: 'ક્યાં'

Ramesh Parekh

18.12 ગઝલ-ધારા — ગુજરાતી ગઝલનો સુવર્ણકાળ

આધુનિક સમયમાં ગુજરાતી ગઝલ એક સ્વતંત્ર અને સમૃદ્ધ ધારા તરીકે વિકસી. મરીઝ, શૂન્ય પાલનપુરી, ધાયલ, બેફામ, મનોજ ખંડેરિયા, આદિલ મન્સૂરી અને યિનુ મોદી જેવા શાયરોએ ગુજરાતી ગઝલને ઊંચાઈએ પહોંચાડી.

મરીઝ (મૂળ નામ અબ્બાસ અબ્દુલ્લી વાસી) 'ગુજરાતનો ગાલિબ' તરીકે ઓળખાય છે. તેમની ગઝલોમાં જીવનનું ઊંડું ચિંતન, વેદના અને દાર્શનિક ભાવ સરળ ભાષામાં વ્યક્ત થાય છે. તેઓ ગુજરાતી ગઝલના સર્વોચ્ચ શાયર ગણાય છે.

બરકત વિરાણી 'બેફામ', અમૃત 'ધાયલ', શૂન્ય પાલનપુરી — આ ત્રણેય શાયરોએ ગુજરાતી ગઝલને ભાવ-ગાંભીર્ય અને કલા-સૌંદર્ય આપ્યાં. 'બેફામ' ની મૃત્યુ-વિષયક ગઝલો ખૂબ પ્રખ્યાત છે.

મનોજ ખંડેરિયા, આદિલ મન્સૂરી અને યિનુ મોદી 'ઈર્શાદ' આધુનિક ગઝલના પ્રયોગશીલ શાયર છે. યિનુ મોદીને સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર પણ મળ્યો. આ શાયરોએ ગઝલમાં આધુનિક સંવેદના અને નવાં કલ્પનો દાખલ કર્યાં.

ગઝલ-ધારાના મુખ્ય શાયર

શાયર	ઓળખ / મૂળ નામ	નોંધ
મરીઝ	અબ્બાસ અબ્દુલ્લી વાસી	'ગુજરાતનો ગાલિબ'
શૂન્ય પાલનપુરી	—	ભાવ-પ્રધાન ગઝલ
અમૃત 'ધાયલ'	—	—
બરકત વિરાણી 'બેફામ'	—	મૃત્યુ-વિષયક ગઝલ
મનોજ ખંડેરિયા	—	આધુનિક ગઝલ
આદિલ મન્સૂરી	—	પ્રયોગશીલ
યિનુ મોદી 'ઈર્શાદ'	—	સાહિત્ય અકાદમી

પ્રખ્યાત પંક્તિઓ

- ★ બેફામ: "તું કહે છે અશ્રુ ચાલ્યા જાય છે." — આંસુ અને જીવનની ક્ષણભંગુરતા વ્યક્ત કરતી પંક્તિ.
- ★ મનોજ ખંડેરિયા: "રસ્તો નહીં જડે તો રસ્તો કરી જવાના." — દૃઢ સંકલ્પ અને જીવનઝઝૂમવાની ભાવના વ્યક્ત કરતી પ્રેરક પંક્તિ.
- ★ મરીઝ → 'ગુજરાતનો ગાલિબ'; યિનુ મોદીનું તખલ્લુસ → 'ઈર્શાદ'.

18.13 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

નીચે અનુગાંધી, આધુનિક અને ગઝલ-ધારા વિશે પરીક્ષામાં વારંવાર પુછાતા પ્રશ્નો અને જવાબ આપેલા છે. આ સર્જકો, તેમની કૃતિઓ, ઉપનામ અને પ્રખ્યાત પંક્તિઓ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં અત્યંત મહત્વના છે.

પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ પ્ર.1 ગુજરાતી આધુનિકતાના પ્રણેતા કોણ? — જ. સુરેશ જોશી
- ★ પ્ર.2 રાજેન્દ્ર શાહને જ્ઞાનપીઠ ક્યારે મળ્યો? — જ. 2001 (પ્રખ્યાત સંગ્રહ 'ધ્વનિ')
- ★ પ્ર.3 'નગરકવિ' તરીકે કોણ ઓળખાય છે? — જ. નિરંજન ભગત ('પ્રવાલદ્વીપ')
- ★ પ્ર.4 'બારી બહાર' સંગ્રહ કોનો છે? — જ. પ્રહલાદ પારેખનો (સૌંદર્યાભિમુખ કવિતાનો આરંભ)
- ★ પ્ર.5 ઉશનસ્ નું મૂળ નામ શું છે? — જ. નટવરલાલ કુબેરદાસ પંડ્યા
- ★ પ્ર.6 'જૂનું ઘર ખાલી કરતાં' સોનેટ કોનું છે? — જ. બાલમુકુંદ દવેનું
- ★ પ્ર.7 'માધવ ક્યાંય નથી' નવલકથા કોની છે? — જ. હરિન્દ્ર દવેની
- ★ પ્ર.8 'મારી આંખે કુંકુના સૂરજ આથમ્યા' પંક્તિ કોની છે? — જ. રાવજી પટેલની
- ★ પ્ર.9 સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રને સરસ્વતી સન્માન કયા વર્ષે અને કઈ કૃતિ માટે મળ્યું? — જ. 2017, 'વખાર'
- ★ પ્ર.10 'ગુજરાતનો ગાલિબ' કોને કહે છે? — જ. મરીઝ (અબ્બાસ અબ્દુલલી વાસી)

ભાગ C — સાહિત્ય સ્વરૂપો

નવલકથા એ ગદ્ય સાહિત્યનું સૌથી મોટું અને લોકપ્રિય સ્વરૂપ છે. તેમાં માનવજીવનનું વિશાળ ચિત્ર, અનેક પાત્રો, લાંબી કથા અને સમાજનું દર્શન જોવા મળે છે. ગુજરાતી નવલકથાનો આરંભ ઈ.સ. 1866માં નંદશંકર મહેતાની 'કરણ ઘેલો' થી થયો. ત્યારથી આજ સુધી નવલકથાએ સામાજિક, ઐતિહાસિક, આંચલિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક—એમ અનેક પ્રકારે વિકાસ સાધ્યો છે. પન્નાલાલ પટેલ, ર.વ. દેસાઈ, ક.મા. મુનશી, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, દર્શક અને રાઘવજી ચૌધરી જેવા સમર્થ સર્જકોએ આ સ્વરૂપને સમૃદ્ધ કર્યું છે. આ પ્રકરણમાં આપણે નવલકથાનો ઉદ્ભવ, તેના વિવિધ પ્રકારો અને મુખ્ય સર્જકો વિશે સરળ ભાષામાં અભ્યાસ કરીશું—જે સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી છે.

19.1 નવલકથા એટલે શું?

નવલકથા એ ગદ્યમાં લખાયેલી લાંબી કાલ્પનિક કથા છે, જેમાં માનવજીવનનો વિસ્તૃત આલેખ રજૂ થાય છે. તેમાં અનેક પાત્રો, અનેક ઘટનાઓ અને એક કે વધુ કથાસૂત્રો ગૂંથાયેલા હોય છે. ટૂંકી વાર્તા જીવનનો એક ટુકડો બતાવે છે, જ્યારે નવલકથા જીવનનો વિશાળ પટ રજૂ કરે છે.

નવલકથામાં કથાવસ્તુ (plot), પાત્રો (characters), વાતાવરણ (setting), સંવાદ (dialogue) અને નિરૂપણ-રીતિ (narration) એ મુખ્ય ઘટકો છે. આ બધાં ઘટકો મળીને એક સંપૂર્ણ જીવનચિત્ર ઊભું કરે છે.

નવલકથા સમાજનું દર્પણ ગણાય છે. તે પોતાના સમયના સમાજ, રીતરિવાજ, સંઘર્ષ અને માનવમનની ઊંડી લાગણીઓને પ્રતિબિંબિત કરે છે. તેથી જ નવલકથાને 'યુગનો અરીસો' પણ કહેવામાં આવે છે.

નવલકથા શબ્દ 'નવલ' (નવું, અદ્ભુત) અને 'કથા' (વાર્તા) એ બે શબ્દોના સંયોજનથી બન્યો છે—એટલે કે 'નવી રીતે કહેવાયેલી કથા'. અંગ્રેજીમાં તેને Novel કહે છે.

ગુજરાતી નવલકથા પશ્ચિમના, ખાસ કરીને અંગ્રેજી, સાહિત્યના સંપર્કથી ઊભી થયેલી અર્વાચીન યુગની દેન છે. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પદ્યકથાઓ હતી, પણ આધુનિક અર્થમાં ગદ્ય-નવલકથા અંગ્રેજી અસર પછી જ વિકસી.

નવલકથા અને મહાકાવ્ય વચ્ચે પણ ભેદ છે—મહાકાવ્ય પદ્યમાં અને ઉદાત નાયકને કેન્દ્રમાં રાખીને રચાય છે, જ્યારે નવલકથા ગદ્યમાં અને સામાન્ય માનવીના જીવનને કેન્દ્રમાં રાખીને રચાય છે. તેથી નવલકથાને 'ગદ્યનું મહાકાવ્ય' પણ કહેવામાં આવ્યું છે.

- ▶ નવલકથા = ગદ્યમાં લખાયેલી લાંબી કાલ્પનિક કથા
- ▶ મુખ્ય ઘટકો: કથાવસ્તુ, પાત્ર, વાતાવરણ, સંવાદ, નિરૂપણ
- ▶ નવલકથા = સમાજનું દર્પણ / યુગનો અરીસો
- ▶ નવલકથા = 'ગદ્યનું મહાકાવ્ય'
- ▶ અંગ્રેજી પર્યાય: Novel

19.2 ગુજરાતી નવલકથાનો ઉદ્ભવ — 'કરણ ઘેલો'

ગુજરાતી ભાષાની સૌપ્રથમ નવલકથા 'કરણ ઘેલો' છે, જે નંદશંકર તુળજાશંકર મહેતાએ લખી અને ઈ.સ. 1866માં પ્રગટ થઈ. આ કૃતિ ગુજરાતી નવલકથા-સાહિત્યનો પાયો ગણાય છે.

'કરણ ઘેલો' એક ઐતિહાસિક નવલકથા છે. તેમાં ગુજરાતના છેલ્લા હિન્દુ રાજા કરણ વાઘેલા અને અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીના આક્રમણની કથા આવેખાયેલી છે. કરણ રાજાની ભૂલોને કારણે ગુજરાત પર મુસ્લિમ સત્તાનો પગપેસારો થયો—એ ઐતિહાસિક ઘટના આ નવલકથાનું કેન્દ્ર છે.

નંદશંકર મહેતા સુરતના વતની હતા અને શિક્ષણ-ક્ષેત્રે કાર્યરત હતા. તે સમયે અંગ્રેજ અધિકારીઓએ ગુજરાતી ભાષામાં મૌલિક નવલકથા લખવા પ્રોત્સાહન આપ્યું, જેના ફળ સ્વરૂપે 'કરણ ઘેલો' રચાઈ.

આ નવલકથાની ભાષા તત્કાલીન સંસ્કૃતપ્રચુર અને અલંકારયુક્ત છે. વર્ણનો વિસ્તૃત છે અને ઐતિહાસિક વાતાવરણ ઊભું કરવાનો સફળ પ્રયાસ થયો છે.

'કરણ ઘેલો' એ માત્ર પ્રથમ નવલકથા હોવાથી જ નહીં, પણ ઐતિહાસિક નવલકથાનો આદર્શ સ્થાપવાથી પણ મહત્વની છે. તેણે પછીના ઐતિહાસિક નવલકથાકારો—ખાસ કરીને ક.મા. મુનશી—માટે માર્ગ ખોલ્યો.

'કરણ ઘેલો' રચાઈ તે સમય ગુજરાતી ગદ્યના ઘડતરનો સમય હતો. નર્મદ-દલપતના ગદ્ય-ઘડતરની સાથોસાથ આ નવલકથાએ ગુજરાતી ગદ્યને કથાત્મક રૂપ આપવાનું મહત્વનું પગલું ભર્યું, તેથી તેને માત્ર નવલકથા-ઇતિહાસમાં જ નહીં, ગુજરાતી ગદ્યના ઇતિહાસમાં પણ સ્થાન મળ્યું છે.

વિગત	માહિતી
પ્રથમ ગુજરાતી નવલકથા	કરણ ઘેલો
લેખક	નંદશંકર તુળજાશંકર મહેતા
પ્રકાશન વર્ષ	1866
પ્રકાર	ઐતિહાસિક નવલકથા
વિષય	કરણ વાઘેલા અને અલ્લાઉદ્દીન ખિલજી

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ગુજરાતી ભાષાની પ્રથમ નવલકથા — 'કરણ ઘેલો' (1866)
- ★ લેખક — નંદશંકર તુળજાશંકર મહેતા
- ★ પ્રકાર — ઐતિહાસિક નવલકથા
- ★ વિષય — ગુજરાતના છેલ્લા હિન્દુ રાજા કરણ વાઘેલા

19.3 'સરસ્વતીચંદ્ર' — ગુજરાતી મહાનવલ

ગુજરાતી નવલકથાના ઇતિહાસમાં ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીની 'સરસ્વતીચંદ્ર' એ સૌથી મહત્વની અને બૃહદ્ નવલકથા ગણાય છે. તેને ગુજરાતી ભાષાની 'મહાનવલ' (great novel) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

'સરસ્વતીચંદ્ર' ચાર ભાગમાં લખાયેલી અને રચાઈ છે. તેમાં માત્ર પ્રેમકથા જ નહીં, પણ તત્કાલીન સમાજ, કુટુંબ-વ્યવસ્થા, રાજનીતિ, ધર્મ અને ભારતીય સંસ્કૃતિનું વિશાળ ચિત્રન વણાયેલું છે. તેથી તે 'યુગનો અરીસો' એવા નામને સાચા અર્થમાં સાર્થક કરે છે.

આ નવલકથાનાં મુખ્ય પાત્રો સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ છે. તેમની અધૂરી પ્રેમકથા આસપાસ ગોવર્ધનરામે સમગ્ર સમાજનું ચિત્ર ઊભું કર્યું છે. તેમની ભાષા સંસ્કૃતપ્રચુર, ગંભીર અને ચિત્રનશીલ છે.

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી પંડિતયુગ (સાક્ષરયુગ) ના પ્રતિનિધિ સર્જક છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર' એ પંડિતયુગની વિચાર-ગંભીરતા અને સંસ્કૃતિ-ચિંતનનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

'સરસ્વતીચંદ્ર' ઉપરથી ગુજરાતી અને હિન્દી-બંને ભાષામાં ફિલ્મો બની, જે તેની લોકપ્રિયતા અને વ્યાપક પ્રભાવ દર્શાવે છે. પરીક્ષામાં 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના લેખક અને તેને 'મહાનવલ' તરીકે ઓળખવાની બાબત વારંવાર પુછાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય

વિગત	માહિતી
કૃતિ	સરસ્વતીચંદ્ર (ચાર ભાગ)
લેખક	ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી
ઓળખ	ગુજરાતી મહાનવલ
મુખ્ય પાત્રો	સરસ્વતીચંદ્ર, કુમુદ
યુગ	પંડિતયુગ (સાક્ષરયુગ)

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ 'સરસ્વતીચંદ્ર' — ગુજરાતી મહાનવલ (4 ભાગ)
- ★ લેખક — ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી
- ★ મુખ્ય પાત્રો — સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ
- ★ પંડિતયુગની પ્રતિનિધિ કૃતિ

19.4 નવલકથાના મુખ્ય પ્રકારો

વિષય અને નિરૂપણરીતિને આધારે ગુજરાતી નવલકથાના અનેક પ્રકારો પાડી શકાય. પરીક્ષા માટે મુખ્ય પ્રકારો જાણવા જરૂરી છે.

સામાજિક નવલકથામાં સમાજના પ્રશ્નો, કુટુંબજીવન, રીતરિવાજ અને સામાજિક સુધારાની વાત હોય છે. ર.વ. દેસાઈ આ પ્રકારના અગ્રણી લેખક છે. ઐતિહાસિક નવલકથામાં ઇતિહાસની ઘટનાઓ અને વ્યક્તિઓને કલ્પનાનો ઓપ આપીને કથા રચાય છે. 'કરણ ઘેલો' અને ક.મા. મુનશીની નવલકથાઓ આ પ્રકારની છે.

આંચલિક (ગ્રામીણ/પ્રાદેશિક) નવલકથામાં કોઈ ચોક્કસ પ્રદેશ, તેની બોલી, લોકજીવન અને ભૂમિનું ચિત્ર કેન્દ્રમાં હોય છે. પન્નાલાલ પટેલ આ પ્રકારના શ્રેષ્ઠ સર્જક છે.

આ ઉપરાંત મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા (પાત્રના મનની અંદરના સંઘર્ષ), પ્રયોગશીલ/આધુનિક નવલકથા (નવી રચનારીતિ) અને જીવનચરિત્રાત્મક નવલકથા જેવા પ્રકારો પણ વિકસ્યા છે.

પ્રયોગશીલ (આધુનિક) નવલકથામાં પરંપરાગત કથા-માળખું તોડીને નવી રચનારીતિ, ચેતનાપ્રવાહ (stream of consciousness) અને પ્રતીકનો વિનિયોગ થાય છે. સુરેશ જોશીની 'છિન્નપત્ર' આ પ્રકારની જાણીતી નવલકથા ગણાય છે.

પ્રકાર	લક્ષણ	ઉદાહરણ-લેખક
સામાજિક	સમાજ, કુટુંબ, સુધારો	ર.વ. દેસાઈ
ઐતિહાસિક	ઇતિહાસની ઘટના/વ્યક્તિ	ક.મા. મુનશી
આંચલિક / ગ્રામીણ	પ્રદેશ, બોલી, લોકજીવન	પન્નાલાલ પટેલ
મનોવૈજ્ઞાનિક	પાત્રના મનનો સંઘર્ષ	દર્શક / સુરેશ જોશી
પ્રયોગશીલ / આધુનિક	નવી રચનારીતિ, ચેતનાપ્રવાહ	સુરેશ જોશી

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ સામાજિક નવલકથા — ર.વ. દેસાઈ
- ★ ઐતિહાસિક નવલકથા — ક.મા. મુનશી, નંદશંકર
- ★ આંચલિક / ગ્રામીણ નવલકથા — પન્નાલાલ પટેલ
- ★ મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા — પાત્રના આંતરિક સંઘર્ષ પર ભાર
- ★ પ્રયોગશીલ / આધુનિક — સુરેશ જોશી ('છિન્નપત્ર')

19.5 ક.મા. મુનશી — ઐતિહાસિક નવલકથાના સમ્રાટ

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી (ક.મા. મુનશી) ગુજરાતી ઐતિહાસિક નવલકથાના સૌથી મોટા સર્જક છે. તેઓ નવલકથાકાર, નાટ્યકાર, રાજપુરુષ અને 'ભારતીય વિદ્યા ભવન'ના સ્થાપક—એમ બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા હતા. તેમનું સાહિત્યિક ઉપનામ 'ધનશ્યામ' હતું.

મુનશીની સૌથી પ્રખ્યાત ઐતિહાસિક નવલકથાઓ 'પાટણની પ્રભુતા', 'ગુજરાતનો નાથ' અને 'રાજાધિરાજ' છે—જે સોલંકીયુગ (પાટણ) ની ગૌરવગાથા રજૂ કરતી ત્રયી (trilogy) રૂપે જાણીતી છે. તેમાં મૂળરાજ, મુંજાલ મહેતા, કાક અને મંજરી જેવાં યાદગાર પાત્રો છે.

મુનશીની નવલકથાઓની ભાષા તેજસ્વી, ઘટનાપ્રધાન અને રોમાંચક છે. તેમણે ગુજરાતના ભવ્ય ભૂતકાળને જીવંત કરીને ગુજરાતી પ્રજામાં ગૌરવ અને અસ્મિતાની ભાવના જગાવી.

ઐતિહાસિક ઉપરાંત મુનશીએ સામાજિક નવલકથાઓ પણ લખી, જેમ કે 'સ્વપ્નદ્રષ્ટા'. તેમની પૌરાણિક નવલકથા 'કૃષ્ણાવતાર' શ્રેણી પણ નોંધપાત્ર છે, જેમાં શ્રીકૃષ્ણના જીવનને નવી દૃષ્ટિએ આવેખ્યું છે.

ક.મા. મુનશીએ 'ભારતીય વિદ્યા ભવન'ની સ્થાપના કરી અને ભારતની સંસ્કૃતિ-સેવામાં મહત્વનું પ્રદાન કર્યું. પરીક્ષામાં તેમની પાટણ-ત્રયી અને ઉપનામ 'ધનશ્યામ' ખાસ યાદ રાખવાં.

K. M. Munshi

કૃતિ	પ્રકાર / નોંધ
પાટણની પ્રભુતા	ઐતિહાસિક; પાટણ-ત્રયીની પ્રથમ
ગુજરાતનો નાથ	ઐતિહાસિક; પાટણ-ત્રયી
રાજાધિરાજ	ઐતિહાસિક; પાટણ-ત્રયી
કૃષ્ણાવતાર	પૌરાણિક નવલકથા-શ્રેણી
ઉપનામ	ધનશ્યામ

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ક.મા. મુનશી — ઐતિહાસિક નવલકથાના સમ્રાટ
- ★ પાટણ-ત્રયી — 'પાટણની પ્રભુતા', 'ગુજરાતનો નાથ', 'રાજાધિરાજ'
- ★ ઉપનામ — 'ધનશ્યામ'
- ★ ભારતીય વિદ્યા ભવનના સ્થાપક

19.6 પન્નાલાલ પટેલ — જ્ઞાનપીઠ વિજેતા

પન્નાલાલ પટેલ ગુજરાતી નવલકથાના સૌથી મોટા સર્જકોમાંના એક છે. તેઓ આંચલિક (ગ્રામીણ) નવલકથાના સમ્રાટ ગણાય છે. ગ્રામજીવન, ખેડૂત, ગરીબી અને માનવલાગણીઓનું તેમના જેવું સચોટ ચિત્રણ બીજે ભાગ્યે જ જોવા મળે.

તેમની સૌથી પ્રસિદ્ધ નવલકથા 'માનવીની ભવાઈ' છે. તેમાં ઈ.સ. 1900 આસપાસના 'છપ્પનિયા' દુષ્કાળની પૃષ્ઠભૂમિ પર કાળુ અને રાજુની પ્રેમકથા તથા ખેડૂતના સંઘર્ષનું હૃદયસ્પર્શી નિરૂપણ છે. આ કૃતિ ગુજરાતી સાહિત્યની અમર નવલકથાઓમાં ગણાય છે.

તેમની બીજી મહત્વની નવલકથા 'મળેલા જીવ' છે. તેમાં કાનજી અને જીવીની વેદનાભરી પ્રેમકથા છે, જે જ્ઞાતિ-ભેદ અને સામાજિક બંધનો સામેના સંઘર્ષને રજૂ કરે છે.

પન્નાલાલ પટેલને ઈ.સ. 1985માં ભારતનું સર્વોચ્ચ સાહિત્યિક સન્માન 'જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર' મળ્યો. જ્ઞાનપીઠ મેળવનાર તેઓ બીજા ગુજરાતી સાહિત્યકાર હતા (પ્રથમ ઉમાશંકર જોશી).

પન્નાલાલ પટેલની ભાષા સરળ, લોકબોલીની નજીકની અને જીવંત છે. તેમણે માત્ર નવલકથા જ નહીં, ટૂંકી વાર્તાઓ પણ વિપુલ પ્રમાણમાં લખી. તેમની વાર્તાઓમાં પણ ગ્રામજીવનની સોડમ અનુભવાય છે.

પન્નાલાલ પટેલને ઔપચારિક શિક્ષણ ઓછું મળ્યું હતું, છતાં તેમની સર્જનશક્તિ અસાધારણ હતી. ગ્રામજીવનનો તેમનો જાત-અનુભવ તેમની કૃતિઓને સચ્ચાઈ અને જીવંતતા આપે છે—તેથી તેઓ 'ઘરતીના સર્જક' તરીકે પણ ઓળખાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય

કૃતિ	પ્રકાર / નોંધ
માનવીની ભવાઈ	આંચલિક નવલકથા; છપ્પનિયા દુષ્કાળ
મળેલા જીવ	પ્રેમકથા; કાનજી-જીવી
જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર	1985 (બીજા ગુજરાતી)

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ પન્નાલાલ પટેલ — આંચલિક નવલકથાના સમ્રાટ
- ★ 'માનવીની ભવાઈ' — છપ્પનિયા દુષ્કાળ; કાળુ-રાજુ
- ★ 'મળેલા જીવ' — કાનજી-જીવી પ્રેમકથા
- ★ જ્ઞાનપીઠ — 1985 (ઉમાશંકર પછી બીજા ગુજરાતી)

19.7 ર.વ. દેસાઈ — સામાજિક નવલકથાકાર

રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ (ર.વ. દેસાઈ) ગાંધીયુગના સૌથી લોકપ્રિય નવલકથાકાર હતા. તેમને 'યુગમૂર્તિ વાર્તાકાર' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, કારણ કે તેમની નવલકથાઓએ આખા યુગનું પ્રતિબિંબ ઝીલ્યું.

તેમની પ્રસિદ્ધ નવલકથા 'ગ્રામલક્ષ્મી' છે. તેમાં ગાંધીજીના ગ્રામોદ્ધાર અને ગ્રામસ્વરાજના આદર્શો રજૂ થયા છે. ગામડાંના વિકાસ અને નવજાગૃતિની વાત તેમાં કેન્દ્રમાં છે.

'દિવ્યચક્ષુ' એ તેમની બીજી અત્યંત જાણીતી નવલકથા છે. તેમાં સ્વાતંત્ર્ય-આંદોલન, દેશપ્રેમ અને બલિદાનની ભાવના આવેખાયેલી છે. તે ગાંધીયુગના રાષ્ટ્રીય જાગરણને રજૂ કરે છે.

ર.વ. દેસાઈની નવલકથાઓમાં આદર્શવાદ, સમાજસુધારો અને ગાંધીવિચારની ઊંડી અસર જોવા મળે છે. તેમની ભાષા પ્રવાહી અને હૃદયસ્પર્શી છે, જેથી તેઓ વાચકોમાં ખૂબ લોકપ્રિય બન્યા.

તેમણે મોટી સંખ્યામાં નવલકથાઓ આપી અને ગુજરાતી વાચકવર્ગને નવલકથા વાંચતો કર્યો. તેથી ગુજરાતી નવલકથાને જનસામાન્ય સુધી પહોંચાડવામાં તેમનું પ્રદાન મહત્વનું ગણાય છે.

ર.વ. દેસાઈની 'ભારેલો અગ્નિ' એ 1857ના સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામની પૃષ્ઠભૂમિ પર લખાયેલી ઐતિહાસિક-રાષ્ટ્રીય નવલકથા છે, જે દેશપ્રેમ અને ક્રાંતિની ભાવનાને જીવંત કરે છે—તેમની વૈવિધ્યસભર સર્જનશક્તિનું તે ઉદાહરણ છે.

કૃતિ	વિષય
ગ્રામલક્ષ્મી	ગ્રામોદ્ધાર, ગ્રામસ્વરાજ
દિવ્યચક્ષુ	સ્વાતંત્ર્ય-આંદોલન, દેશપ્રેમ
ભારેલો અગ્નિ	1857નો સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામ
ઓળખ	યુગમૂર્તિ વાર્તાકાર

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ર.વ. દેસાઈ — 'યુગમૂર્તિ વાર્તાકાર'
- ★ 'ગ્રામલક્ષ્મી' — ગ્રામોદ્ધાર / ગ્રામસ્વરાજ
- ★ 'દિવ્યચક્ષુ' — સ્વાતંત્ર્ય-આંદોલન
- ★ 'ભારેલો અગ્નિ' — 1857નો સંગ્રામ
- ★ ગાંધીયુગના લોકપ્રિય સામાજિક નવલકથાકાર

19.8 દર્શક (મનુભાઈ પંચોળી)

મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક' ઉપનામથી લખતા સમર્થ નવલકથાકાર, ચિંતક અને કેળવણીકાર હતા. તેમની કૃતિઓમાં ઊંડું જીવનદર્શન, માનવમૂલ્યો અને ઇતિહાસબોધ જોવા મળે છે.

તેમની સર્વશ્રેષ્ઠ નવલકથા 'ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી' છે. આ બૃહદ્ નવલકથામાં માનવજીવનની વેદના, સહનશીલતા અને જીવનમૂલ્યોની ગહન વાત છે. શીર્ષક ભક્ત મીરાંના ભાવને પ્રતિબિંબિત કરે છે—જાણીને પણ જીવનનું ઝેર પીવાની તૈયારી.

'સોક્રેટીસ' એ તેમની પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક નવલકથા છે, જેમાં ગ્રીક ચિંતક સોક્રેટીસના જીવન, વિચાર અને બલિદાનની કથા આલેખાયેલી છે. સત્ય માટે મૃત્યુને વધાવી લેનાર સોક્રેટીસનું ગૌરવગાન તેમાં છે.

દર્શકની નવલકથાઓ વિચારપ્રધાન છે. તેમાં માત્ર ઘટના નહીં, પણ જીવનનું ચિંતન અને દાર્શનિકતા વણાયેલી હોય છે. તેથી તેઓ 'ચિંતક નવલકથાકાર' તરીકે ઓળખાય છે.

દર્શકને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક અને સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર સહિતનાં અનેક સન્માનો મળ્યાં. કેળવણીકાર તરીકે પણ તેમણે લોકભારતી, સણોસરા જેવી સંસ્થા સાથે રહીને નોંધપાત્ર કાર્ય કર્યું.

દર્શકની 'દીપનિર્વાણ' એ બીજી મહત્વની ઐતિહાસિક નવલકથા છે, જે પ્રાચીન ભારતના વાતાવરણમાં માનવમૂલ્યો અને જીવનદર્શનને રજૂ કરે છે. ઇતિહાસ અને ચિંતનનો સમન્વય એ દર્શકની નવલકથાઓની ખાસ વિશેષતા છે.

કૃતિ	પ્રકાર / વિષય
ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી	બૃહદ્ નવલકથા; જીવનદર્શન
સોક્રેટીસ	ઐતિહાસિક નવલકથા; ગ્રીક ચિંતક
દીપનિર્વાણ	ઐતિહાસિક નવલકથા; પ્રાચીન ભારત
ઉપનામ	દર્શક (મૂળ નામ — મનુભાઈ પંચોળી)

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ દર્શક = મનુભાઈ પંચોળી
- ★ 'ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી' — શ્રેષ્ઠ બૃહદ્ નવલકથા
- ★ 'સોક્રેટીસ' / 'દીપનિર્વાણ' — ઐતિહાસિક નવલકથા
- ★ ઓળખ — ચિંતક નવલકથાકાર, કેળવણીકાર

19.9 યુનીલાલ મડિયા અને રાઘવજી યૌધરી

યુનીલાલ મડિયા સૌરાષ્ટ્રના સમર્થ નવલકથાકાર અને વાર્તાકાર હતા. તેમની કૃતિઓમાં સૌરાષ્ટ્રની ધરતી, લોકજીવન અને ગ્રામીણ વાતાવરણ જીવંત રીતે રજૂ થાય છે. 'વ્યાજનો વારસ' તેમની જાણીતી નવલકથા છે.

મડિયાની ભાષામાં સૌરાષ્ટ્રની બોલીની ખુશબૂ અને કટાક્ષની ધાર છે. તેઓ ગ્રામજીવનની વાસ્તવિકતા સચોટ રીતે આલેખવા માટે જાણીતા છે. નવલકથા ઉપરાંત ટૂંકી વાર્તામાં પણ તેમનું મહત્વનું પ્રદાન છે.

રાઘવજી યૌધરી આધુનિક ગુજરાતી નવલકથાના મહત્વના સર્જક છે. તેમને ઈ.સ. 2015માં જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર મળ્યો. જ્ઞાનપીઠ મેળવનાર તેઓ ચોથા ગુજરાતી સાહિત્યકાર છે.

રાઘવજી યૌધરીની પ્રસિદ્ધ નવલકથા 'અમૃતા' છે, જે મનોવૈજ્ઞાનિક અને દાર્શનિક નવલકથા ગણાય છે. તેમાં અમૃતા, ઉદયન અને અનિકેત—એ ત્રણ પાત્રો વચ્ચેના સંબંધ અને જીવનદર્શનની ઊંડી વાત છે.

તેમની બીજી મહત્વની કૃતિ 'ઉપરવાસ' ત્રયી (ઉપરવાસ, સહવાસ, અંતરવાસ) છે, જે ગ્રામજીવનનું વ્યાપક ચિત્ર આપતી આંચલિક નવલકથા-શ્રેણી છે. કવિ, વાર્તાકાર અને નવલકથાકાર—એમ ત્રિવિધ રૂપે તેઓ જાણીતા છે.

'અમૃતા' નવલકથા ગુજરાતી ભાષાની એક સીમાચિહ્નરૂપ આધુનિક નવલકથા ગણાય છે, કારણ કે તેમાં પાત્રોના આંતરિક મનોવિશ્વ અને અસ્તિત્વવાદી (existential) પ્રશ્નોને ઊંડાણથી આલેખવામાં આવ્યા છે—જે પરંપરાગત ઘટના-પ્રધાન નવલકથાથી જુદી દિશા છે.

લેખક	મુખ્ય કૃતિ	નોંધ
યુનીલાલ મડિયા	વ્યાજનો વારસ	સૌરાષ્ટ્રનું લોકજીવન
રાઘવજી યૌધરી	અમૃતા	મનોવૈજ્ઞાનિક; જ્ઞાનપીઠ 2015
રાઘવજી યૌધરી	ઉપરવાસ ત્રયી	આંચલિક નવલકથા-શ્રેણી

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ યુનીલાલ મડિયા — 'વ્યાજનો વારસ'; સૌરાષ્ટ્ર
- ★ રાઘવજી યૌધરી — જ્ઞાનપીઠ 2015 (ચોથા ગુજરાતી)
- ★ 'અમૃતા' — મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા
- ★ 'ઉપરવાસ' ત્રયી — આંચલિક નવલકથા-શ્રેણી

19.10 ગુજરાતી નવલકથાનો વિકાસક્રમ અને જ્ઞાનપીઠ — એક નજરમાં

ગુજરાતી નવલકથાનો વિકાસ તબક્કાવાર સમજવાથી પરીક્ષામાં ક્રમ-આધારિત પ્રશ્નોના જવાબ આપવા સરળ બને છે. પ્રથમ તબક્કો—પ્રારંભ: નંદશંકરની 'કરણ ઘેલો' (1866)થી ગુજરાતી નવલકથાનો આરંભ થયો.

બીજો તબક્કો—પંડિતયુગ: ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની 'સરસ્વતીચંદ્ર' (મહાનવલ) એ નવલકથાને વિચાર-ગંભીરતા અને સંસ્કૃતિ-ચિંતનની ઊંચાઈ આપી.

ત્રીજો તબક્કો—ગાંધીયુગ: ર.વ. દેસાઈ (સામાજિક) અને ક.મા. મુનશી (ઐતિહાસિક)એ નવલકથાને જનપ્રિય બનાવી અને ગુજરાતી અસ્મિતા જગાવી.

ચોથો તબક્કો—આંચલિક અને ચિંતન-યુગ: પન્નાલાલ પટેલ (આંચલિક) અને દર્શક (ચિંતન-પ્રધાન)એ નવલકથાને ધરતી અને જીવનદર્શનની નજીક લાવ્યા. પાંચમો તબક્કો—આધુનિક/પ્રયોગશીલ: સુરેશ જોશી અને રાઘવજી ચૌધરીએ મનોવૈજ્ઞાનિક અને પ્રયોગશીલ નવલકથાનો યુગ આણ્યો.

જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર ભારતનું સર્વોચ્ચ સાહિત્યિક સન્માન છે. ગુજરાતી ભાષાના ચાર સાહિત્યકારોને આ સન્માન મળ્યું છે—પ્રથમ ઉમાશંકર જોશી (1967, કવિ), પછી પન્નાલાલ પટેલ (1985, નવલકથાકાર), રાજેન્દ્ર શાહ (2001, કવિ) અને રાઘવજી ચૌધરી (2015, નવલકથાકાર).

પરીક્ષામાં 'જ્ઞાનપીઠ વિજેતા' અને 'કૃતિ-લેખક જોડ' પર નિયમિત પ્રશ્નો પૂછાય છે, તેથી નીચેનાં બંને કોષ્ટક ઝડપી ઊજળણી (revision) માટે ખાસ ઉપયોગી છે.

ક્રમ	સાહિત્યકાર	વર્ષ	મુખ્ય ઓળખ
1	ઉમાશંકર જોશી	1967	કવિ
2	પન્નાલાલ પટેલ	1985	નવલકથાકાર
3	રાજેન્દ્ર શાહ	2001	કવિ
4	રાઘવજી ચૌધરી	2015	નવલકથાકાર

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ વિકાસક્રમ — કરણ ઘેલો → સરસ્વતીચંદ્ર → ગાંધીયુગ → આંચલિક → આધુનિક
- ★ ગુજરાતીને 4 જ્ઞાનપીઠ — ઉમાશંકર, પન્નાલાલ, રાજેન્દ્ર શાહ, રાઘવજી ચૌધરી
- ★ નવલકથાકાર વિજેતા — પન્નાલાલ (1985), રાઘવજી ચૌધરી (2015)
- ★ ક્રમ યાદ રાખો — 1967, 1985, 2001, 2015

19.11 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

નીચે નવલકથા વિષય પરના મહત્વના પ્રશ્નોત્તર આપ્યા છે. આ પ્રશ્નો GPSC, GSSSB, Talati, Police, TET જેવી પરીક્ષાઓમાં વારંવાર પૂછાય છે.

📌 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ પ્ર.1 ગુજરાતી ભાષાની પ્રથમ નવલકથા કઈ છે? — જ. 'કરણ ઘેલો' (1866)
- ★ પ્ર.2 'કરણ ઘેલો'ના લેખક કોણ છે? — જ. નંદશંકર તુળજાશંકર મહેતા
- ★ પ્ર.3 'સરસ્વતીચંદ્ર' મહાનવલના લેખક કોણ છે? — જ. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી
- ★ પ્ર.4 'માનવીની ભવાઈ'ના લેખક કોણ છે? — જ. પન્નાલાલ પટેલ
- ★ પ્ર.5 પન્નાલાલ પટેલને જ્ઞાનપીઠ કયા વર્ષે મળ્યો? — જ. 1985
- ★ પ્ર.6 'પાટણની પ્રભુતા' અને 'ગુજરાતનો નાથ'ના લેખક કોણ? — જ. ક.મા. મુનશી
- ★ પ્ર.7 'ગ્રામલક્ષ્મી' અને 'દિવ્યચક્ષુ'ના લેખક કોણ? — જ. ર.વ. દેસાઈ
- ★ પ્ર.8 'ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી' નવલકથા કોની છે? — જ. દર્શક (મનુભાઈ પંચોળી)
- ★ પ્ર.9 'અમૃતા' નવલકથાના લેખક અને તેમને જ્ઞાનપીઠ કયા વર્ષે? — જ. રાઘવજી ચૌધરી, 2015
- ★ પ્ર.10 ર.વ. દેસાઈને કયા ઉપનામ/બિરુદથી ઓળખવામાં આવે છે? — જ. 'યુગમૂર્તિ વાર્તાકાર'

ટૂંકી વાર્તા એ ગદ્ય સાહિત્યનું એક અસરકારક અને લોકપ્રિય સ્વરૂપ છે. તેને 'નવલિકા' પણ કહેવામાં આવે છે. નવલિકા જીવનનો વિશાળ પટ રજૂ કરે છે, જ્યારે ટૂંકી વાર્તા જીવનનો એક જ ટુકડો કે એક જ ઘટના ટૂંકાણમાં, પણ ઊંડી અસર સાથે રજૂ કરે છે. ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાનો આરંભ ઈ.સ. 1918માં મલયાનિલની 'ગોવાલણી' થી થયો ગણાય છે. ધૂમકેતુએ આ સ્વરૂપને કલાત્મક ઊંચાઈ આપી અને 'ટૂંકી વાર્તાના પિતા' તરીકે ઓળખાયા. ત્યારબાદ દ્વિરેફ (રામનારાયણ પાઠક), જયંતિ દલાવ, યુનીલાલ મડિયા અને સુરેશ જોશી જેવા સર્જકોએ આ સ્વરૂપને નવાં પરિમાણ આપ્યાં. આ પ્રકરણમાં આપણે ટૂંકી વાર્તાનો ઉદ્ભવ, લક્ષણો અને મુખ્ય સર્જકોનો સરળ ભાષામાં અભ્યાસ કરીશું.

20.1 ટૂંકી વાર્તા એટલે શું?

ટૂંકી વાર્તા (નવલિકા) એ ગદ્યમાં લખાયેલી ટૂંકી કાલ્પનિક કથા છે, જે જીવનનો એક જ પ્રસંગ, એક જ ઘટના કે એક જ ભાવને કેન્દ્રમાં રાખીને રચાય છે. તેને એક જ બેઠકે વાંચી શકાય તેટલી ટૂંકી હોવી જોઈએ.

ટૂંકી વાર્તાનું મુખ્ય લક્ષણ 'એકતા' (unity) છે—એક ઘટના, એક પાત્ર-કેન્દ્ર, એક ભાવ અને એક અસર (single effect). આ 'એક અસર'નો સિદ્ધાંત તેને નવલકથાથી અલગ પાડે છે.

ટૂંકી વાર્તામાં ઓછા પાત્રો, ઓછી ઘટનાઓ અને કસાયેલી ભાષા હોય છે. દરેક શબ્દ અને દરેક પ્રસંગ વાર્તાની એકંદર અસર તરફ દોરી જાય છે; નકામો વિસ્તાર તેમાં યાવતો નથી.

સારી ટૂંકી વાર્તાનો અંત ઘણીવાર ચોટદાર (punch) અને અણધાર્યો હોય છે, જે વાચકના મન પર ઊંડી છાપ છોડે છે. આ 'ચોટ' ટૂંકી વાર્તાનું બળ છે. નવલકથા અને ટૂંકી વાર્તા વચ્ચેનો મૂળ ભેદ કદનો નહીં, પણ રચનારીતિ અને દૃષ્ટિનો છે—ટૂંકી વાર્તા જીવનનો એક ઝબકાર ઝીલે છે, નવલકથા સમગ્ર જીવનનું ચિત્ર આપે છે.

ટૂંકી વાર્તાના ઘટકોમાં કથાવસ્તુ, પાત્ર, વાતાવરણ, સંવાદ અને ચોટ (climax) મુખ્ય છે. પણ આ બધાંમાંથી 'એક અસર' ઊભી કરવી એ જ વાર્તાકારની ખરી કસોટી ગણાય છે.

- ▶ ટૂંકી વાર્તા = ગદ્યમાં એક ઘટના/ભાવ પર આધારિત ટૂંકી કથા
- ▶ મુખ્ય સિદ્ધાંત — 'એક અસર' (single effect)
- ▶ લક્ષણ — એકતા, ઓછા પાત્રો, કસાયેલી ભાષા
- ▶ બળ — ચોટદાર અને અસરકારક અંત

20.2 ટૂંકી વાર્તાનો ઉદ્ભવ — 'ગોવાલણી'

ગુજરાતી પ્રથમ આધુનિક ટૂંકી વાર્તા 'ગોવાલણી' ગણાય છે. તે મલયાનિલ ઉપનામથી લખતા કંચનલાલ વાસુદેવ મહેતાએ લખી અને ઈ.સ. 1918માં પ્રગટ થઈ.

'ગોવાલણી' એ આધુનિક ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાનો પ્રારંભ ગણાય છે, કારણ કે તેમાં પ્રથમ વાર ટૂંકી વાર્તાનું કલાસ્વરૂપ—એક ભાવ, એક પ્રસંગ અને ચોટદાર નિરૂપણ—પ્રગટ થયું.

આ વાર્તામાં એક ગ્રામીણ ગોવાલણ (દૂધ વેચનારી સ્ત્રી) અને એક નગરજન યુવાન વચ્ચેના ભાવસંબંધની સૂક્ષ્મ કથા છે. તેમાં લાગણીનું નાજુક નિરૂપણ થયું છે.

મલયાનિલ પહેલાં ગુજરાતીમાં બોધપ્રધાન કે ઉપદેશાત્મક વાર્તાઓ લખાતી. 'ગોવાલણી'એ બોધ છોડીને કલા અને ભાવ પર ભાર મૂક્યો—તેથી તે 'આધુનિક' ગણાય છે.

'ગોવાલણી' ભલે ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાનો પ્રારંભબિંદુ હોય, પણ આ સ્વરૂપને કલાત્મક પૂર્ણતા તો ધૂમકેતુ પાસેથી મળી, જે હવે પછી જોઈશું.

'મલયાનિલ' ઉપનામનો અર્થ 'મલય પર્વત પરથી વહેતો સુગંધી પવન' થાય છે. ઉપનામ પાછળનો આ અર્થ પણ પરીક્ષામાં ક્યારેક પુછાય છે, તેથી નોંધી રાખવો.

વિગત	માહિતી
પ્રથમ આધુનિક ટૂંકી વાર્તા	ગોવાલણી
લેખક (ઉપનામ)	મલયાનિલ
મૂળ નામ	કંચનલાલ વાસુદેવ મહેતા
પ્રકાશન વર્ષ	1918

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ પ્રથમ આધુનિક ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તા — 'ગોવાલણી' (1918)
- ★ લેખક — મલયાનિલ (મૂળ નામ — કંચનલાલ મહેતા)
- ★ મહત્ત્વ — બોધ છોડીને કલા/ભાવ પર ભાર
- ★ ઉપનામ 'મલયાનિલ' = મલય પર્વતનો સુગંધી પવન

20.3 ધૂમકેતુ — ટૂંકી વાર્તાના પિતા

ધૂમકેતુ એ ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશીનું ઉપનામ છે. તેઓ 'ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાના પિતા' તરીકે ઓળખાય છે. તેમણે ટૂંકી વાર્તાને કલાત્મક પૂર્ણતા અને ગૌરવ અપાવ્યું.

તેમની સૌથી પ્રસિદ્ધ વાર્તા 'પોસ્ટ ઓફિસ' છે. તેમાં વૃદ્ધ અલી ડોસો પોતાની દીકરી મરિયમના કાગળની વર્ષોથી રાહ જુએ છે. પોસ્ટમાસ્તરની સંવેદનહીનતા અને અલી ડોસાની વેદનાનું હૃદયસ્પર્શી ચિત્રણ આ વાર્તાને અમર બનાવે છે.

ધૂમકેતુનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ 'તણખા મંડળ' છે, જે ચાર ભાગમાં પ્રગટ થયો. આ સંગ્રહે ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાને નવી ઊંચાઈ આપી અને ધૂમકેતુની કીર્તિ ફેલાવી.

ધૂમકેતુની વાર્તાઓમાં ભાવનાશીલતા, કવિતામય ગદ્ય અને માનવમનની ઊંડી સંવેદનાઓનું નિરૂપણ થાય છે. ગરીબ, પીડિત અને ઉપેક્ષિત માનવીની વેદના તેમની વાર્તાઓનો મુખ્ય વિષય છે.

ટૂંકી વાર્તા ઉપરાંત ધૂમકેતુએ નવલકથાઓ પણ લખી, જેમાં ઐતિહાસિક નવલકથાઓ નોંધપાત્ર છે. પણ તેમની મુખ્ય ઓળખ ટૂંકી વાર્તાકાર તરીકેની જ રહી છે.

ધૂમકેતુએ ટૂંકી વાર્તાની કળા વિશે પોતાના વિચારો પણ રજૂ કર્યા—તેમના મતે ટૂંકી વાર્તા 'ચમકારો' (flash) જેવી હોવી જોઈએ, જે ક્ષણભરમાં વાચકના મનને ઝળહળાવી દે. આ વિચાર ગુજરાતી વાર્તાશાસ્ત્રમાં મહત્વનો ગણાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય

કૃતિ	પ્રકાર / નોંધ
પોસ્ટ ઓફિસ	પ્રસિદ્ધ ટૂંકી વાર્તા; અલી ડોસો
તણખા મંડળ	પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ (ચાર ભાગ)
ઓળખ	ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાના પિતા

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ધૂમકેતુ = ગૌરીશંકર જોશી
- ★ બિરુદ — ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાના પિતા
- ★ 'પોસ્ટ ઓફિસ' — અલી ડોસો; પ્રખ્યાત વાર્તા
- ★ 'તણખા મંડળ' — પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ (4 ભાગ)

20.4 દ્વિરેફ (રામનારાયણ વિ. પાઠક)

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક ગુજરાતી સાહિત્યના બહુમુખી પ્રતિભા-સંપન્ન સર્જક હતા. તેઓ વાર્તાકાર, કવિ, વિવેચક અને નિબંધકાર—એમ અનેક ક્ષેત્રે સક્રિય હતા. તેમણે ત્રણ જુદાં ઉપનામ વાપર્યાં.

ટૂંકી વાર્તા માટે તેઓ 'દ્વિરેફ' ઉપનામ વાપરતા, કવિતા માટે 'શેષ' અને હાસ્ય-નિબંધ માટે 'સ્વૈરવિહારી'. ('દ્વિરેફ' એટલે ભમરો—જેમાં 'ર' અક્ષર બે વાર આવે છે.)

તેમનો પ્રસિદ્ધ વાર્તાસંગ્રહ 'દ્વિરેફની વાતો' છે, જે ત્રણ ભાગમાં પ્રગટ થયો. આ સંગ્રહની વાર્તાઓ બૌદ્ધિક ઊંડાણ, મનોવૈજ્ઞાનિક સૂક્ષ્મતા અને કલાત્મકતા માટે જાણીતી છે.

દ્વિરેફની વાર્તાઓ ધૂમકેતુ કરતાં વધુ સંયમી અને વિચારપ્રધાન છે. તેમાં ભાવનાનો ઉભરો ઓછો અને બુદ્ધિ-વિવેકનું પ્રમાણ વધારે છે. 'મુકુંદરાય' અને 'ખેમી' તેમની જાણીતી વાર્તાઓ છે.

વિવેચક તરીકે પણ રામનારાયણ પાઠકનું પ્રદાન મહત્ત્વનું છે. તેમની વાર્તાકલા અને વિવેચનદૃષ્ટિએ ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાને કલાત્મક ગૌરવ અપાવવામાં મોટો ફાળો આપ્યો.

રામનારાયણ પાઠકને 'ગુજરાતી સાહિત્યના ઘડવૈયા' તરીકે પણ ગણવામાં આવે છે, કારણ કે વાર્તા, કવિતા, વિવેચન અને નિબંધ—ચારેય ક્ષેત્રે તેમનું પ્રદાન ઊંચું છે. તેમણે 'પ્રસ્થાન' સામયિક દ્વારા નવી પેઢીને દિશા આપી.

ઉપનામ	ક્ષેત્ર
દ્વિરેફ	ટૂંકી વાર્તા
શેષ	કવિતા
સ્વૈરવિહારી	હાસ્ય-નિબંધ

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ દ્વિરેફ = રામનારાયણ વિ. પાઠક
- ★ ત્રણ ઉપનામ — દ્વિરેફ (વાર્તા), શેષ (કવિતા), સ્વૈરવિહારી (હાસ્ય)
- ★ 'દ્વિરેફની વાતો' — પ્રસિદ્ધ વાર્તાસંગ્રહ (૩ ભાગ)
- ★ 'દ્વિરેફ' = ભમરો; વાર્તાઓ વિચારપ્રધાન

20.5 જયંતિ દલાલ અને યુનીલાલ મડિયા

જયંતિ દલાલ ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તા અને એકાંકી—બંને ક્ષેત્રે મહત્વના સર્જક છે. તેમની વાર્તાઓમાં સામાજિક વાસ્તવિકતા, વ્યંગ અને બૌદ્ધિક ધાર જોવા મળે છે.

જયંતિ દલાલની વાર્તાઓમાં શહેરી મધ્યમવર્ગ, રાજકારણ અને સામાજિક વિસંગતિઓ પર તીવ્ર કટાક્ષ હોય છે. તેઓ માત્ર ઘટના નહીં, પણ વિચાર અને દૃષ્ટિ રજૂ કરે છે.

યુનીલાલ મડિયા નવલકથાની સાથોસાથ ટૂંકી વાર્તાના પણ સમર્થ સર્જક હતા. તેમની વાર્તાઓમાં સૌરાષ્ટ્રની ધરતી, લોકબોલી અને ગ્રામજીવનની વાસ્તવિકતા જીવંત રીતે પ્રગટ થાય છે.

મડિયાની વાર્તાઓમાં ગ્રામજનનું જીવન, તેમની વેદના અને માનવસ્વભાવનું સચોટ નિરૂપણ જોવા મળે છે. તેમની ભાષામાં સૌરાષ્ટ્રની બોલીની ખુશબૂ અને કટાક્ષની ધાર છે.

આ બંને સર્જકોએ ધૂમકેતુ અને દ્વિરેફ પછીના સમયમાં ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાને વાસ્તવવાદ અને સામાજિક સભાનતા તરફ વાળી, જે આ સ્વરૂપના વિકાસનું મહત્વનું પગથિયું છે.

યુનીલાલ મડિયાનો વાર્તાસંગ્રહ 'ધૂમવતાં પૂર' તેમની વાસ્તવવાદી વાર્તાકલાનું ઉદાહરણ છે. ગ્રામજીવનની વાસ્તવિકતા અને માનવસ્વભાવનું તેમનું નિરૂપણ સચ્ચાઈભર્યું હોવાથી તેઓ વાસ્તવવાદી વાર્તાધારાના અગ્રણી ગણાય છે.

લેખક	વાર્તા-વિશેષતા
જયંતિ દલાલ	વ્યંગ, સામાજિક વાસ્તવિકતા; એકાંકી પણ
યુનીલાલ મડિયા	સૌરાષ્ટ્રનું ગ્રામજીવન, લોકબોલી

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ જયંતિ દલાલ — વ્યંગ-પ્રધાન વાર્તા + એકાંકીકાર
- ★ યુનીલાલ મડિયા — સૌરાષ્ટ્રનું ગ્રામજીવન
- ★ બંને — વાસ્તવવાદી વાર્તાધારાના સર્જક
- ★ મડિયા નવલકથા + વાર્તા બંનેમાં સક્રિય

20.6 સુરેશ જોશી — આધુનિક વાર્તાના પ્રણેતા

સુરેશ જોશી ગુજરાતી આધુનિક (modernist) સાહિત્યના પ્રણેતા ગણાય છે. તેમણે ટૂંકી વાર્તા, કવિતા, નિબંધ અને વિવેચન—એમ બધાં ક્ષેત્રે પ્રયોગશીલ અને નવી દિશા આપી.

ટૂંકી વાર્તા-ક્ષેત્રે તેમણે પરંપરાગત 'ઘટના-પ્રધાન' વાર્તાને બદલે 'ઘટના-વિહીન' અને ભાવ-પ્રધાન વાર્તાનો પ્રયોગ કર્યો. તેમના મતે વાર્તામાં ઘટના નહીં, પણ સંવેદના અને ભાષાનું પોત મહત્વનું છે.

તેમનો જાણીતો વાર્તાસંગ્રહ 'ગૃહપ્રવેશ' છે. તેમની વાર્તાઓમાં પ્રતીક, કલ્પન (image) અને ભાષાનો નવો વિનિયોગ જોવા મળે છે, જે વાચક પાસેથી વધુ સક્રિય વાચન માગે છે.

સુરેશ જોશીએ 'ઘટના-તિરોધાન' (ઘટનાનું લોપ) જેવી વિભાવના આપીને ગુજરાતી વાર્તાને ધૂમકેતુ-યુગની ભાવુકતામાંથી બહાર કાઢી આધુનિક સ્વરૂપ આપ્યું.

વિવેચક અને સંપાદક તરીકે પણ તેમનું પ્રદાન વિશાળ છે. તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિકતાવાદની હવા ફેલાવી અને નવી પેઢીના સર્જકોને દિશા આપી.

સુરેશ જોશીએ 'એતદ્' જેવાં સામયિકો અને અનુ-આધુનિક વિવેચન દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિશ્વ-સાહિત્યના પ્રવાહો અને નવી વિવેચન-દૃષ્ટિ આણી. તેથી તેઓ માત્ર વાર્તાકાર નહીં, પણ સમગ્ર ગુજરાતી આધુનિક સાહિત્યના ઘડવૈયા ગણાય છે.

વિગત	માહિતી
ઓળખ	ગુજરાતી આધુનિક સાહિત્યના પ્રણેતા
વાર્તા-વિશેષતા	ઘટના-વિહીન, ભાવ-પ્રધાન વાર્તા
વાર્તાસંગ્રહ	ગૃહપ્રવેશ
વિભાવના	ઘટના-તિરોધાન

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ સુરેશ જોશી — આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રણેતા
- ★ ઘટના-વિહીન / ઘટના-તિરોધાન વાર્તાનો પ્રયોગ
- ★ વાર્તાસંગ્રહ — 'ગૃહપ્રવેશ'
- ★ પ્રતીક અને કલ્પનનો નવો વિનિયોગ

20.7 અન્ય મહત્વના વાર્તાકારો

ધૂમકેતુ, દ્વિરેફ અને સુરેશ જોશી ઉપરાંત ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાને સમૃદ્ધ કરનાર બીજા પણ અનેક સર્જકો છે, જેમનાં નામ પરીક્ષામાં ક્યારેક પુછાય છે. ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી (ધૂમકેતુ) પછી 'ર.વ. દેસાઈ' અને 'મેઘાણી' જેવા સર્જકોએ પણ વાર્તાઓ આપી. ઝવેરચંદ મેઘાણીની 'ચૌરા' જેવી લોકજીવનની વાર્તાઓ તથા 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'ની લોકકથાઓ વાર્તા-પરંપરાનો ભાગ ગણાય છે.

ગુલાબદાસ બ્રોકર શહેરી મધ્યમવર્ગ અને માનવસંબંધોની સૂક્ષ્મ વાર્તાઓ માટે જાણીતા છે. 'લતા અને બીજી વાતો' તેમનો જાણીતો સંગ્રહ છે. તેમની વાર્તાઓમાં મનોવૈજ્ઞાનિક સૂક્ષ્મતા જોવા મળે છે.

આધુનિક અને અનુ-આધુનિક યુગમાં મધુ રાય, કિશોર જાદવ અને ચંદ્રકાંત બક્ષી જેવા સર્જકોએ વાર્તાને નવા વિષય અને નવી રચનારીતિ આપ્યાં. ચંદ્રકાંત બક્ષીની વાર્તાઓ શહેરી જીવન, એકલતા અને આધુનિક માનવીની વ્યથાને રજૂ કરે છે.

આ રીતે ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તા સતત નવા સર્જકો અને નવા પ્રયોગો સાથે વિકસતી રહી છે. પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ મુખ્ય ચાર—ધૂમકેતુ, દ્વિરેફ, મડિયા અને સુરેશ જોશી—સૌથી મહત્વના છે, પણ આ વધારાનાં નામ પણ નોંધી રાખવાં.

વાર્તાકાર	વિશેષતા
ગુલાબદાસ બ્રોકર	શહેરી મધ્યમવર્ગ, મનોવૈજ્ઞાનિક સૂક્ષ્મતા
મધુ રાય	આધુનિક પ્રયોગશીલ વાર્તા
ચંદ્રકાંત બક્ષી	શહેરી જીવન, એકલતા

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ગુલાબદાસ બ્રોકર — 'લતા અને બીજી વાતો'
- ★ મધુ રાય — આધુનિક પ્રયોગશીલ વાર્તા
- ★ ચંદ્રકાંત બક્ષી — શહેરી જીવન અને એકલતા
- ★ મુખ્ય ચાર — ધૂમકેતુ, દ્વિરેફ, મડિયા, સુરેશ જોશી

20.8 ટૂંકી વાર્તાનો વિકાસક્રમ — એક નજરમાં

ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાનો વિકાસ તબક્કાવાર સમજવાથી પરીક્ષામાં ક્રમ-આધારિત પ્રશ્નોના જવાબ આપવા સરળ બને છે.

પ્રથમ તબક્કો—પ્રારંભ: મલયાનિલની 'ગોવાલણી' (1918)થી આધુનિક ટૂંકી વાર્તાનો આરંભ થયો.

બીજો તબક્કો—કલાત્મક ઘડતર: ધૂમકેતુ અને દ્વિરેફે ટૂંકી વાર્તાને કલાત્મક ઊંચાઈ આપી. ધૂમકેતુએ ભાવનાશીલ અને દ્વિરેફે વિચારપ્રધાન ધારા સ્થાપી.

ત્રીજો તબક્કો—વાસ્તવવાદ: જયંતિ દલાલ અને યુનીવાલ મડિયાએ સામાજિક વાસ્તવિકતા અને ગ્રામજીવનને વાર્તામાં લાવ્યા.

ચોથો તબક્કો—આધુનિકતા: સુરેશ જોશીએ ઘટના-વિહીન, પ્રયોગશીલ આધુનિક વાર્તાનો યુગ શરૂ કર્યો. ત્યારબાદ મધુ રાય અને બક્ષી જેવા સર્જકોએ અનુ-આધુનિક વાર્તાધારા આગળ ધપાવી. આ ક્રમ નીચેના કોષ્ટકમાં સારરૂપે રજૂ થયો છે.

આ ચાર તબક્કા—પ્રારંભ, કલાત્મક ઘડતર, વાસ્તવવાદ અને આધુનિકતા—ક્રમ સાથે યાદ રાખવાથી 'કયા સર્જકે કયા સમયે શું પ્રદાન કર્યું' એ પ્રકારના પ્રશ્નોના જવાબ ચોકસાઈથી આપી શકાય.

તબક્કો	મુખ્ય સર્જક	વિશેષતા
પ્રારંભ	મલયાનિલ	પ્રથમ આધુનિક વાર્તા (1918)
કલાત્મક ઘડતર	ધૂમકેતુ, દ્વિરેફ	ભાવ + વિચાર ધારા
વાસ્તવવાદ	જયંતિ દલાલ, મડિયા	સામાજિક/ગ્રામજીવન
આધુનિકતા	સુરેશ જોશી	ઘટના-વિહીન, પ્રયોગશીલ

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ પ્રારંભ — મલયાનિલ (1918)
- ★ પિતા / કલાત્મક ઊંચાઈ — ધૂમકેતુ
- ★ વિચારપ્રધાન ધારા — દ્વિરેફ
- ★ આધુનિક/પ્રયોગશીલ યુગ — સુરેશ જોશી

20.9 નવલકથા અને ટૂંકી વાર્તા — ભેદ

પરીક્ષામાં ઘણીવાર નવલકથા અને ટૂંકી વાર્તા વચ્ચેનો ભેદ પુછાય છે. બંને ગદ્ય-કથાસ્વરૂપ હોવા છતાં તેમની વચ્ચે રચના, કદ અને દૃષ્ટિનો સ્પષ્ટ ભેદ છે.

નવલકથા જીવનનો વિશાળ પટ રજૂ કરે છે—તેમાં અનેક પાત્રો, અનેક ઘટનાઓ અને લાંબી કથા હોય છે. ટૂંકી વાર્તા જીવનનો એક જ ટુકડો કે એક જ ઘટના રજૂ કરે છે—તેમાં ઓછા પાત્રો અને એક જ અસર હોય છે.

નવલકથા વાંચવા માટે લાંબો સમય જોઈએ, જ્યારે ટૂંકી વાર્તા એક જ બેઠકે વાંચી શકાય તેવી હોય છે. નવલકથામાં વિસ્તાર શક્ય છે, ટૂંકી વાર્તામાં સંક્ષેપ અને કસોટી જરૂરી છે.

નીચેનું કોષ્ટક આ ભેદ સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરે છે, જે ઝડપી ઊજળણી માટે ઉપયોગી છે.

મુદ્દો	નવલકથા	ટૂંકી વાર્તા
કદ	લાંબી	ટૂંકી (એક બેઠકે)
પાત્રો	અનેક	ઓછા
ઘટના	અનેક કથાસૂત્રો	એક જ ઘટના/ભાવ
અસર	વ્યાપક જીવનચિત્ર	એક અસર (single effect)

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ નવલકથા — વિશાળ પટ, અનેક પાત્રો
- ★ ટૂંકી વાર્તા — એક ઘટના, એક અસર
- ★ ટૂંકી વાર્તા એક બેઠકે વાંચી શકાય
- ★ ભેદ કદનો જ નહીં, રચના અને દૃષ્ટિનો પણ

20.10 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

નીચે ટૂંકી વાર્તા વિષય પરના મહત્વના પ્રશ્નોત્તર આપ્યા છે. આ પ્રશ્નો GPSC, GSSSB, Talati, Police, TET જેવી પરીક્ષાઓમાં વારંવાર પૂછાય છે.

📖 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ પ્ર.1 પ્રથમ આધુનિક ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તા કઈ છે? — જ. 'ગોવાલણી' (1918)
- ★ પ્ર.2 'ગોવાલણી'ના લેખક કોણ છે? — જ. મલયાનિલ (કંચનલાલ મહેતા)
- ★ પ્ર.3 ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાના પિતા કોણ ગણાય છે? — જ. ધૂમકેતુ
- ★ પ્ર.4 ધૂમકેતુનું મૂળ નામ શું છે? — જ. ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી
- ★ પ્ર.5 'પોસ્ટ ઓફિસ' વાર્તા કોની છે? — જ. ધૂમકેતુ
- ★ પ્ર.6 'દ્વિરેફ' એ કોનું ઉપનામ છે? — જ. રામનારાયણ વિ. પાઠક
- ★ પ્ર.7 'દ્વિરેફની વાતો' વાર્તાસંગ્રહ કોનો છે? — જ. દ્વિરેફ (રામનારાયણ પાઠક)
- ★ પ્ર.8 ધૂમકેતુનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ કયો છે? — જ. 'તણખા મંડળ'
- ★ પ્ર.9 'ગૃહપ્રવેશ' વાર્તાસંગ્રહ કોનો છે? — જ. સુરેશ જોશી
- ★ પ્ર.10 આધુનિક/ઘટના-વિહીન વાર્તાના પ્રણેતા કોણ છે? — જ. સુરેશ જોશી

નાટક એ દૃશ્ય-શ્રાવ્ય સાહિત્યસ્વરૂપ છે, જે રંગમંચ પર ભજવાય ત્યારે પૂર્ણ થાય છે. કવિતા, વાર્તા કે નવલકથા વાંચવાની વસ્તુ છે, જ્યારે નાટક જોવાની અને સાંભળવાની કલા છે. ગુજરાતમાં નાટ્ય-પરંપરા ખૂબ જૂની છે—અસાઈત ઠાકરની 'ભવાઈ' એ લોકનાટ્યનું પ્રાચીન સ્વરૂપ છે. અર્વાચીન ગુજરાતી નાટકનો આરંભ રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવેથી થયો, જે 'અર્વાચીન ગુજરાતી નાટકના પિતા' ગણાય છે. ચંદ્રવદન મહેતા, જયશંકર 'સુંદરી' અને જયંતિ દલાલ જેવા સર્જકોએ નાટક અને એકાંકીને નવાં શિખરો આપ્યાં. આ પ્રકરણમાં આપણે ભવાઈથી માંડીને આધુનિક એકાંકી સુધીની નાટ્ય-યાત્રાનો સરળ ભાષામાં અભ્યાસ કરીશું—જે સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ માટે ખૂબ ઉપયોગી છે.

21.1 નાટક એટલે શું?

નાટક એ સંવાદ અને અભિનય દ્વારા રંગમંચ પર રજૂ થતું દૃશ્ય-શ્રાવ્ય સાહિત્યસ્વરૂપ છે. તેમાં પાત્રો સંવાદ બોલે છે અને ક્રિયા (action) દ્વારા કથા આગળ વધે છે.

નાટકના મુખ્ય ઘટકો છે—કથાવસ્તુ (plot), પાત્ર (character), સંવાદ (dialogue), અભિનય (acting), રંગમંચ (stage) અને દિગ્દર્શન (direction). આ બધાં ઘટકો મળીને નાટ્ય-પ્રયોગ સર્જે છે.

નાટકને 'દૃશ્ય કાવ્ય' પણ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તે વાંચવા ઉપરાંત ભજવવા અને જોવા માટેનું સ્વરૂપ છે. તેની સાચી અસર રંગમંચ પર ભજવાય ત્યારે જ થાય છે.

નાટકને કદ અને રચના પ્રમાણે અનેક પ્રકારમાં વહેંચી શકાય—પૂર્ણ નાટક (ઘણાં અંકોવાળું) અને એકાંકી (એક જ અંકવાળું ટૂંકું નાટક). આ ઉપરાંત ટ્રેજેડી (કરુણાંત) અને કોમેડી (સુખાંત) એવા પ્રકારો પણ છે.

ગુજરાતી નાટ્ય-પરંપરા બે ધારામાં વહે છે—એક લોકનાટ્ય (ભવાઈ) જે પ્રાચીન અને લોકપરંપરાગત છે, અને બીજી અર્વાચીન રંગભૂમિ-નાટક જે પશ્ચિમના સંપર્કથી ઊભી થઈ.

સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રમાં ભરતમુનિએ નાટકને 'દૃશ્ય કાવ્ય' ગણાવ્યું અને નવ રસ (નવરસ) ની વાત કરી. ગુજરાતી અર્વાચીન નાટક એક તરફ આ ભારતીય નાટ્ય-પરંપરા અને બીજી તરફ પશ્ચિમી (અંગ્રેજી) રંગભૂમિ—બંનેના સંગમથી વિકસ્યું છે.

- ▶ નાટક = સંવાદ + અભિનય દ્વારા રંગમંચ પર રજૂ થતું સ્વરૂપ
- ▶ મુખ્ય ઘટકો — કથાવસ્તુ, પાત્ર, સંવાદ, અભિનય, રંગમંચ
- ▶ નાટક = 'દૃશ્ય કાવ્ય' (જોવા-ભજવવાનું)
- ▶ બે ધારા — લોકનાટ્ય (ભવાઈ) અને અર્વાચીન રંગભૂમિ

21.2 ભવાઈ — ગુજરાતનું લોકનાટ્ય

ભવાઈ એ ગુજરાતનું પ્રાચીન અને પરંપરાગત લોકનાટ્ય સ્વરૂપ છે. તે ગામડે ગામડે ખુલ્લા ચોકમાં, મા અંબા જેવી દેવીની આરાધના સાથે ભજવાતું. તેમાં હાસ્ય, કટાક્ષ, સંગીત અને નૃત્યનું મિશ્રણ હોય છે.

ભવાઈના આદ્ય પ્રણેતા (જનક) અસાઈત ઠાકર મનાય છે, જે 14મી સદી આસપાસ થઈ ગયા. તેમણે 'ભવાઈ'નાં 'વેશ' (નાટ્ય-પ્રસંગો) રચ્યા હોવાનું મનાય છે.

ભવાઈમાં 'વેશ' એટલે એક નાટ્ય-એકમ. 'જસમા ઓડણ', 'ઝંડા ઝૂલણ' જેવા વેશ પ્રખ્યાત છે. દરેક વેશમાં કોઈ સામાજિક પ્રસંગ, ચરિત્ર કે વ્યંગ રજૂ થાય છે.

ભવાઈમાં 'નાયક' (સૂત્રધાર) અને 'રંગલો' (વિદૂષક/મશ્કરો) મહત્વનાં પાત્રો છે. રંગલો હાસ્ય અને કટાક્ષ દ્વારા સમાજની વિસંગતિઓ પર પ્રહાર કરે છે.

ભવાઈ માત્ર મનોરંજન નહીં, પણ સામાજિક સંદેશ અને લોકશિક્ષણનું માધ્યમ પણ રહી છે. ભૂંગળ, તબલા, મંજીરા જેવાં વાજિત્રો તેમાં વપરાય છે. તે ગુજરાતી રંગભૂમિનું મૂળ ગણાય છે.

'ભવાઈ' શબ્દ 'ભાવ' પરથી આવ્યો હોવાનું મનાય છે—એટલે કે ભાવ-પ્રધાન અભિનય. અસાઈત ઠાકરે રચેલા વેશ આજ સુધી લોકપરંપરામાં ભજવાતા આવ્યા છે, અને આધુનિક ગુજરાતી નાટ્યકારોએ પણ ભવાઈની શૈલીનો પ્રયોગ પોતાનાં નાટકોમાં કર્યો છે.

વિગત	માહિતી
સ્વરૂપ	પરંપરાગત લોકનાટ્ય
આદ્ય પ્રણેતા	અસાઈત ઠાકર
નાટ્ય-એકમ	વેશ (દા.ત. જસમા ઓડણ)
મુખ્ય પાત્રો	નાયક (સૂત્રધાર), રંગલો (વિદૂષક)

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ભવાઈ — ગુજરાતનું પ્રાચીન લોકનાટ્ય
- ★ ભવાઈના આદ્ય પ્રણેતા — અસાઈત ઠાકર
- ★ નાટ્ય-એકમ — 'વેશ' (જસમા ઓડણ પ્રખ્યાત)
- ★ મુખ્ય પાત્ર — રંગલો (વિદૂષક)

21.3 અર્વાચીન ગુજરાતી નાટકના પિતા — રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવે

રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવે 'અર્વાચીન ગુજરાતી નાટકના પિતા' તરીકે ઓળખાય છે. તેમણે અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત નાટ્ય-પરંપરાના સંપર્કથી ગુજરાતીમાં આધુનિક રંગભૂમિ-નાટકનો પાયો નાખ્યો.

તેમની પ્રસિદ્ધ અને પ્રથમ મૌલિક અર્વાચીન નાટ્યકૃતિ 'લલિતાદુઃખદર્શક' છે. તેમાં તત્કાલીન સમાજના કુરિવાજો—ખાસ કરીને કજોડાં (અસમાન લગ્ન) અને સ્ત્રીની વેદના—પર પ્રકાશ પાડ્યો છે.

'લલિતાદુઃખદર્શક' એ સામાજિક સુધારાનું નાટક છે. તેમાં લલિતા નામની સ્ત્રીના દુઃખ દ્વારા સમાજસુધારાનો સંદેશ આપવામાં આવ્યો છે. તે ગુજરાતી રંગભૂમિના ઇતિહાસમાં સીમાચિહ્નરૂપ છે.

રણછોડભાઈએ નાટકને માત્ર મનોરંજન નહીં, પણ સમાજસુધારાનું માધ્યમ બનાવ્યું. તેમની કૃતિઓએ પછીના નાટ્યકારોને દિશા આપી અને વ્યવસાયી (પ્રોફેશનલ) ગુજરાતી રંગભૂમિને વેગ આપ્યો.

તેમના સમય પછી ગુજરાતી રંગભૂમિ વ્યવસાયી ધારા તરફ વળી, જેમાં સંગીત-નાટકો અને કંપની-નાટકોનો ઉદય થયો. પણ સાહિત્યિક નાટકનો સાચો પાયો રણછોડભાઈએ જ નાખ્યો ગણાય છે.

રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવેએ 'જયકુમારી વિજય' જેવાં બીજાં નાટકો પણ આપ્યાં અને રંગભૂમિ-વિવેચન તથા નાટ્ય-લેખનનાં ધોરણો ઊભાં કર્યાં. તેથી તેઓ ગુજરાતી અર્વાચીન નાટકના માત્ર પ્રથમ સર્જક જ નહીં, પાયાના ઘડવૈયા પણ ગણાય છે.

વિગત	માહિતી
બિરુદ	અર્વાચીન ગુજરાતી નાટકના પિતા
પ્રસિદ્ધ નાટક	લલિતાદુઃખદર્શક
વિષય	કજોડાં / સામાજિક સુધારો

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ અર્વાચીન ગુજરાતી નાટકના પિતા — રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવે
- ★ પ્રસિદ્ધ નાટક — 'લલિતાદુઃખદર્શક'
- ★ વિષય — કજોડાં, સ્ત્રી-વેદના, સમાજસુધારો
- ★ ગુજરાતી રંગભૂમિના ઇતિહાસમાં સીમાચિહ્ન

21.4 ચંદ્રવદન મહેતા — સમર્થ નાટ્યકાર

ચંદ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા (ચં.ચી. મહેતા) ગુજરાતી રંગભૂમિના સૌથી મહત્વના સર્જકોમાંના એક છે. તેઓ નાટ્યકાર, દિગ્દર્શક, કવિ અને પ્રવાસ-લેખક—એમ બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા હતા.

તેમનું સૌથી પ્રસિદ્ધ નાટક 'આગગાડી' છે. તે ગુજરાતી રંગભૂમિનું સીમાચિહ્નરૂપ સામાજિક નાટક ગણાય છે. તેમાં રેલવેના કર્મચારીઓના જીવન, શોષણ અને માનવવેદનાનું વાસ્તવિક નિરૂપણ છે.

'આગગાડી' ગુજરાતી નાટકને નવા વાસ્તવવાદી અને સામાજિક-સભાન સ્તરે લઈ ગયું. તેમાં મૂડીવાદ સામે સામાન્ય મજૂર-કર્મચારીની વેદના અસરકારક રીતે રજૂ થઈ.

ચંદ્રવદન મહેતાએ ગુજરાતી રંગભૂમિને આધુનિક રંગમંચ-તકનીક, દિગ્દર્શન અને નાટ્ય-પ્રયોગથી સમૃદ્ધ કરી. તેમણે રેડિયો-નાટકો અને બાળનાટકો પણ આપ્યાં.

તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક અને સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર સહિતનાં અનેક સન્માનો મળ્યાં. તેમની આત્મકથા 'ગઠરિયાં' શ્રેણી પણ ખૂબ જાણીતી છે.

ચંદ્રવદન મહેતાએ આંતરરાષ્ટ્રીય રંગભૂમિ-પ્રવૃત્તિઓમાં ભારતનું પ્રતિનિધિત્વ કર્યું અને ગુજરાતી રંગભૂમિને વિશ્વ-રંગમંચ સાથે જોડી. નાટક, કવિતા અને પ્રવાસ-લેખન—ત્રણેય ક્ષેત્રે તેમનું પ્રદાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અમૂલ્ય ગણાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય

કૃતિ / વિગત	નોંધ
આગગાડી	પ્રસિદ્ધ સામાજિક નાટક; રેલવે-કર્મચારી
ગઠરિયાં	આત્મકથા-શ્રેણી
ઓળખ	નાટ્યકાર, દિગ્દર્શક, કવિ

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ચંદ્રવદન મહેતા — સમર્થ ગુજરાતી નાટ્યકાર
- ★ પ્રસિદ્ધ નાટક — 'આગગાડી'
- ★ વિષય — રેલવે-કર્મચારીનું જીવન, શોષણ
- ★ આત્મકથા — 'ગઠરિયાં' શ્રેણી

21.5 જયશંકર 'સુંદરી' — અભિનયસમ્રાટ

જયશંકર ભોજક 'સુંદરી' ગુજરાતી રંગભૂમિના સુપ્રસિદ્ધ અભિનેતા હતા. તે સમયે સ્ત્રીઓ રંગમંચ પર ભજવતી નહોતી, તેથી પુરુષ કલાકારો સ્ત્રી-પાત્રો ભજવતા. જયશંકરે સ્ત્રી-પાત્રો એટલા સુંદર અને જીવંત ભજવ્યાં કે તેઓ 'સુંદરી' તરીકે ઓળખાયા.

તેમણે અનેક નાટકોમાં સ્ત્રી-પાત્રો ભજવીને ગુજરાતી રંગભૂમિને ગૌરવ અપાવ્યું. તેમની અભિનયકલા, હાવભાવ અને સંવાદ-ઉચ્ચારણ અદ્વિતીય ગણાતાં.

જયશંકર 'સુંદરી' જૂની વ્યવસાયી (કંપની) રંગભૂમિના યુગના પ્રતિનિધિ કલાકાર છે. તેમના સમયમાં સંગીત-નાટકો અને કંપની-નાટકોનો સુવર્ણકાળ હતો.

તેમની આત્મકથા 'થોડાં આંસુ, થોડાં ફૂલ' ગુજરાતી રંગભૂમિના ઇતિહાસનો મહત્વનો દસ્તાવેજ છે. તેમાં તત્કાલીન રંગભૂમિ-જીવનનું જીવંત ચિત્ર મળે છે.

જયશંકર 'સુંદરી'ને રંગભૂમિ-ક્ષેત્રે તેમના અસાધારણ યોગદાન બદલ સન્માનિત કરવામાં આવ્યા. તેઓ ગુજરાતી અભિનયકલાના આદર્શ-પ્રતીક ગણાય છે.

જયશંકર 'સુંદરી' મૂળ 'ભોજક' સમુદાયના હતા, જે પરંપરાગત રીતે રંગભૂમિ અને સંગીત સાથે જોડાયેલો સમુદાય છે. તેમની અભિનયકલાએ જૂની ગુજરાતી રંગભૂમિને ઊંચું સ્થાન અપાવ્યું અને પાછળથી સ્ત્રી-કલાકારોના રંગમંચ-પ્રવેશ માટેનો માર્ગ પણ મોકળો કર્યો.

વિગત	માહિતી
ઓળખ	રંગભૂમિના સુપ્રસિદ્ધ અભિનેતા
ઉપનામ 'સુંદરી' કેમ	સ્ત્રી-પાત્રોના સુંદર અભિનયથી
આત્મકથા	થોડાં આંસુ, થોડાં ફૂલ

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ જયશંકર 'સુંદરી' — મૂળ નામ જયશંકર ભોજક
- ★ 'સુંદરી' — સ્ત્રી-પાત્રોના સુંદર અભિનયથી મળેલું બિરુદ
- ★ આત્મકથા — 'થોડાં આંસુ, થોડાં ફૂલ'
- ★ જૂની વ્યવસાયી રંગભૂમિના પ્રતિનિધિ કલાકાર

21.6 એકાંકી અને જયંતિ દલાલ

એકાંકી એ એક જ અંકવાળું ટૂંકું નાટક છે. જેમ ટૂંકી વાર્તા નવલકથાનું ટૂંકું રૂપ છે, તેમ એકાંકી પૂર્ણ નાટકનું ટૂંકું અને કસાયેલું રૂપ છે. તેમાં એક જ ઘટના, ઓછા પાત્રો અને એક જ અસર પર ભાર હોય છે.

એકાંકીની વિશેષતા છે—સંક્ષિપ્તતા, એકાગ્રતા અને ચોટદાર અંત. તેને રંગમંચ પર થોડા સમયમાં ભજવી શકાય છે, તેથી તે આધુનિક યુગમાં ખૂબ લોકપ્રિય બન્યું.

જયંતિ દલાલ ગુજરાતી એકાંકીના સમર્થ સર્જક ગણાય છે. તેમણે એકાંકીને કલાત્મક અને બૌદ્ધિક ઊંચાઈ આપી. તેમની એકાંકીઓમાં સામાજિક વ્યંગ, વાસ્તવિકતા અને વિચારશીલતા જોવા મળે છે.

જયંતિ દલાલની એકાંકીઓમાં શહેરી જીવન, રાજકારણ અને માનવસ્વભાવની વિસંગતિઓ પર તીખો કટાક્ષ હોય છે. તેઓ ટૂંકી વાર્તા-ક્ષેત્રે પણ સક્રિય હતા.

જયંતિ દલાલ ઉપરાંત ચંદ્રવદન મહેતા અને બીજા સર્જકોએ પણ એકાંકીને સમૃદ્ધ કર્યું. આધુનિક યુગમાં એકાંકી શાળા-કોલેજના સ્પર્ધાત્મક નાટ્ય-મંચ પર સૌથી લોકપ્રિય સ્વરૂપ બન્યું છે.

એકાંકી અને પૂર્ણ નાટક વચ્ચેનો મુખ્ય ભેદ અંકની સંખ્યા અને વિસ્તારનો છે—પૂર્ણ નાટકમાં ઘણા અંક અને વ્યાપક કથા હોય છે, જ્યારે એકાંકીમાં એક જ અંકમાં, એક જ ક્ષણ કે પ્રસંગ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય છે. આ ભેદ પરીક્ષામાં વારંવાર પુછાય છે.

વિગત	માહિતી
એકાંકી	એક અંકવાળું ટૂંકું નાટક
વિશેષતા	સંક્ષિપ્તતા, એકાગ્રતા, ચોટદાર અંત
સમર્થ સર્જક	જયંતિ દલાલ

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ એકાંકી — એક અંકવાળું ટૂંકું નાટક
- ★ વિશેષતા — એક ઘટના, એક અસર, ચોટદાર અંત
- ★ સમર્થ એકાંકીકાર — જયંતિ દલાલ
- ★ જયંતિ દલાલ — એકાંકી + ટૂંકી વાર્તા બંનેમાં સક્રિય

21.7 અન્ય મહત્વના નાટ્યકારો

રણછોડભાઈ, ચંદ્રવદન મહેતા અને જયંતિ દલાલ ઉપરાંત ગુજરાતી નાટક અને એકાંકીને સમૃદ્ધ કરનાર બીજા પણ અનેક સર્જકો છે, જેમનાં નામ પરીક્ષામાં ક્યારેક પુછાય છે.

ગુજરાતી નાટ્ય-સાહિત્યમાં મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીનું 'કાન્તા' એ સંસ્કૃત નાટ્ય-પરંપરાના પ્રભાવવાળું મહત્વનું નાટક ગણાય છે. તે અર્વાચીન યુગના આરંભનાં મહત્વનાં નાટકોમાં સ્થાન ધરાવે છે.

રમણભાઈ નીલકંઠનું 'રાઈનો પર્વત' એ ગુજરાતી રંગભૂમિનું મહત્વનું નાટક છે, જે જીવનદર્શન અને ભાગ્ય-પુરુષાર્થના વિષયને રજૂ કરે છે. રમણભાઈ નીલકંઠ હાસ્ય-લેખન ('ભદ્રંભદ્ર') માટે પણ જાણીતા છે.

આધુનિક યુગમાં લાભશંકર ઠાકર, ચિનુ મોદી અને મધુ રાય જેવા સર્જકોએ પ્રયોગશીલ અને એબ્સર્ડ (absurd) નાટકોનો પ્રયોગ કર્યો. તેમણે પરંપરાગત નાટ્ય-માળખું તોડીને નવી નાટ્યભાષા આણી.

આ રીતે ગુજરાતી નાટક ભવાઈથી માંડીને આધુનિક પ્રયોગશીલ નાટક સુધી સતત વિકસતું રહ્યું છે. પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ મુખ્ય નામ—અસાઈત ઠાકર, રણછોડભાઈ, ચંદ્રવદન મહેતા, જયશંકર 'સુંદરી' અને જયંતિ દલાલ—સૌથી મહત્વના છે, પણ આ વધારાનાં નામ પણ નોંધી રાખવાં.

નાટ્યકાર	મહત્વનું નાટક / નોંધ
મણિલાલ ન. દ્વિવેદી	કાન્તા
રમણભાઈ નીલકંઠ	રાઈનો પર્વત
લાભશંકર ઠાકર / ચિનુ મોદી	આધુનિક પ્રયોગશીલ નાટક

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ મણિલાલ દ્વિવેદી — 'કાન્તા'
- ★ રમણભાઈ નીલકંઠ — 'રાઈનો પર્વત' (+ હાસ્ય 'ભદ્રંભદ્ર')
- ★ આધુનિક પ્રયોગશીલ નાટક — લાભશંકર ઠાકર, ચિનુ મોદી
- ★ મુખ્ય નામ — અસાઈત, રણછોડભાઈ, ચં. મહેતા, સુંદરી, જયંતિ દલાલ

21.8 ગુજરાતી નાટકનો વિકાસક્રમ — એક નજરમાં

ગુજરાતી નાટ્ય-પરંપરાનો વિકાસ તબક્કાવાર સમજવાથી પરીક્ષામાં ક્રમ અને 'પિતા/પ્રણેતા' આધારિત પ્રશ્નો સરળ બને છે.

પ્રથમ તબક્કો—લોકનાટ્ય: અસાઈત ઠાકરની 'ભવાઈ' એ પ્રાચીન લોકનાટ્ય ધારા છે, જે અર્વાચીન રંગભૂમિ પહેલાંની છે.

બીજો તબક્કો—અર્વાચીન નાટકનો પાયો: રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવેએ 'લલિતાદુઃખદર્શક' દ્વારા સાહિત્યિક અર્વાચીન નાટકનો પાયો નાખ્યો.

ત્રીજો તબક્કો—વ્યવસાયી રંગભૂમિ: જયશંકર 'સુંદરી' જેવા કલાકારોના સમયમાં સંગીત-નાટકો અને કંપની-નાટકોનો સુવર્ણકાળ આવ્યો.

ચોથો તબક્કો—આધુનિક નાટક અને એકાંકી: ચંદ્રવદન મહેતા ('આગગાડી') અને જયંતિ દલાલ જેવા સર્જકોએ વાસ્તવવાદી નાટક અને એકાંકીને નવાં શિખરો આપ્યાં.

પાંચમો તબક્કો—પ્રયોગશીલ નાટક: લાભશંકર ઠાકર, ચિનુ મોદી અને મધુ રાય જેવા આધુનિક સર્જકોએ એબ્સર્ડ અને પ્રયોગશીલ નાટકો દ્વારા ગુજરાતી રંગભૂમિને નવી દિશા આપી. આ આખો ક્રમ નીચેના કોષ્ટકમાં સારરૂપે રજૂ થયો છે.

તબક્કો	મુખ્ય વ્યક્તિ	વિશેષતા
લોકનાટ્ય	અસાઈત ઠાકર	ભવાઈ (વેશ)
અર્વાચીન પાયો	રણછોડભાઈ ઉ. દવે	લલિતાદુઃખદર્શક
વ્યવસાયી રંગભૂમિ	જયશંકર 'સુંદરી'	કંપની/સંગીત-નાટક
આધુનિક + એકાંકી	ચં. મહેતા, જયંતિ દલાલ	આગગાડી, એકાંકી

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ભવાઈ (લોકનાટ્ય) — અસાઈત ઠાકર
- ★ અર્વાચીન નાટકના પિતા — રણછોડભાઈ ઉ. દવે
- ★ વ્યવસાયી રંગભૂમિ — જયશંકર 'સુંદરી'
- ★ આધુનિક નાટક — ચંદ્રવદન મહેતા; એકાંકી — જયંતિ દલાલ

21.9 નાટક અને એકાંકી — ભેદ

પરીક્ષામાં પૂર્ણ નાટક અને એકાંકી વચ્ચેનો ભેદ વારંવાર પુછાય છે. બંને નાટ્ય-સ્વરૂપ હોવા છતાં તેમની વચ્ચે કદ, અંક અને રચનાનો સ્પષ્ટ ભેદ છે. પૂર્ણ નાટકમાં ઘણા અંક (acts) અને દૃશ્યો હોય છે, અનેક પાત્રો અને વ્યાપક કથા હોય છે. તેને ભજવવા માટે વધુ સમય જોઈએ. એકાંકીમાં માત્ર એક જ અંક, ઓછા પાત્રો અને એક જ ઘટના હોય છે.

એકાંકી ટૂંકું હોવાથી તેમાં એકાગ્રતા અને ચોટ વધુ હોય છે—જેમ ટૂંકી વાર્તામાં 'એક અસર' મહત્ત્વની છે, તેમ એકાંકીમાં પણ એક જ અસર પર ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય છે.

નીચેનું કોષ્ટક પૂર્ણ નાટક અને એકાંકી વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરે છે, જે ઝડપી ઊજળણી માટે ઉપયોગી છે.

મુદ્દો	પૂર્ણ નાટક	એકાંકી
અંક	અનેક અંક	એક જ અંક
પાત્રો	અનેક	ઓછા
કથા	વ્યાપક	એક ઘટના/પ્રસંગ
સમય	વધુ સમય	ટૂંકા સમયમાં ભજવાય

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ પૂર્ણ નાટક — અનેક અંક, વ્યાપક કથા
- ★ એકાંકી — એક અંક, એક ઘટના, એક અસર
- ★ એકાંકી = નાટકનું ટૂંકું/કસાયેલું રૂપ
- ★ એકાંકી ટૂંકા સમયમાં ભજવી શકાય

21.10 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

નીચે નાટક અને એકાંકી વિષય પરના મહત્ત્વના પ્રશ્નોત્તર આપ્યા છે. આ પ્રશ્નો GPSC, GSSSB, Talati, Police, TET જેવી પરીક્ષાઓમાં વારંવાર પૂછાય છે.

📌 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ પ્ર.1 ભવાઈના આદ્ય પ્રણેતા કોણ મનાય છે? — જ. અસાઈત ઠાકર
- ★ પ્ર.2 ભવાઈમાં વિદૂષક/મશ્કરા પાત્રને શું કહે છે? — જ. રંગલો
- ★ પ્ર.3 અર્વાચીન ગુજરાતી નાટકના પિતા કોણ ગણાય છે? — જ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવે
- ★ પ્ર.4 'લલિતાદુઃખદર્શક' નાટક કોનું છે? — જ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવે
- ★ પ્ર.5 'આગગાડી' નાટકના લેખક કોણ છે? — જ. ચંદ્રવદન મહેતા
- ★ પ્ર.6 જયશંકર 'સુંદરી' કેમ આ ઉપનામથી ઓળખાયા? — જ. સ્ત્રી-પાત્રોના સુંદર અભિનયથી
- ★ પ્ર.7 એક અંકવાળા ટૂંકા નાટકને શું કહે છે? — જ. એકાંકી
- ★ પ્ર.8 ગુજરાતી એકાંકીના સમર્થ સર્જક કોણ ગણાય છે? — જ. જયંતિ દલાલ
- ★ પ્ર.9 'રાઈનો પર્વત' નાટક કોનું છે? — જ. રમણભાઈ નીલકંઠ
- ★ પ્ર.10 ચંદ્રવદન મહેતાની આત્મકથા-શ્રેણીનું નામ શું છે? — જ. 'ગઠરિયાં'

કવિતા અને નવલકથા-વાર્તા ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગઢનાં બીજાં ઘણાં મહત્વનાં સ્વરૂપો વિકસ્યાં છે. નિબંધ, આત્મકથા, યરિત્ર, પ્રવાસવર્ણન, વિવેચન અને લોકસાહિત્ય — આ બધાં સ્વરૂપો સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં વારંવાર પુછાય છે. આ પ્રકરણમાં દરેક સ્વરૂપની સાદી સમજૂતી, તેના મુખ્ય સર્જકો અને 'પ્રથમ' ગણાતી મહત્વની કૃતિઓ સરળ ગુજરાતીમાં આપી છે. ખાસ ધ્યાન રાખો — આ સ્વરૂપોના સ્થાપક અને પ્રથમ સર્જકોનાં નામ પરીક્ષામાં સૌથી વધુ પુછાય છે.

22.1 ગઢનાં સ્વરૂપો — એક ઝલક

ગઢ એટલે છંદ કે પ્રાસ વગરનું સીધું લખાણ. ગુજરાતી ગઢનો સાચો વિકાસ અર્વાચીન યુગમાં, એટલે કે નર્મદ-દલપતના સમયથી થયો. નર્મદને 'અર્વાચીન ગઢના પિતા' કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તેમણે વિચારપ્રધાન અને જુસ્સાભર્યું ગઢ લખીને ગુજરાતી ગઢને નવી દિશા આપી.

ગઢનાં મુખ્ય સ્વરૂપો છે — નિબંધ (essay), આત્મકથા (autobiography), યરિત્ર કે જીવનકથા (biography), પ્રવાસવર્ણન (travelogue), વિવેચન (criticism) અને લોકસાહિત્ય (folk literature). દરેક સ્વરૂપનો પોતાનો અલગ હેતુ અને રજૂઆતની રીત હોય છે.

પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ આ બધાં સ્વરૂપોમાં 'કોણ પ્રથમ હતું' અને 'કયા સર્જકની કઈ પ્રખ્યાત કૃતિ છે' — એ બે બાબતો સૌથી મહત્વની છે. તેથી આ પ્રકરણ વાંચતી વખતે દરેક સ્વરૂપના સ્થાપક અને પ્રથમ કૃતિ ખાસ યાદ રાખવાં.

ગઢનાં આ સ્વરૂપો બે મોટા વર્ગમાં વહેંચી શકાય—એક 'સર્જનાત્મક ગઢ' (નિબંધ, લલિત નિબંધ) જેમાં કલા અને ભાવ મુખ્ય છે, અને બીજો 'જ્ઞાનાત્મક/વાસ્તવલક્ષી ગઢ' (યરિત્ર, આત્મકથા, પ્રવાસ, વિવેચન) જેમાં હકીકત અને માહિતી મુખ્ય છે. આ ભેદ સમજવાથી દરેક સ્વરૂપની પ્રકૃતિ સ્પષ્ટ થાય છે.

નીચે દરેક સ્વરૂપ વિગતે જોઈશું — પહેલાં નિબંધ, પછી આત્મકથા, યરિત્ર, પ્રવાસ, વિવેચન અને છેલ્લે લોકસાહિત્ય.

ગુજરાતી સાહિત્ય

- ▶ નિબંધ — લેખકના વિચારો અને ભાવનાનું ગઢમય રજૂઆત
- ▶ આત્મકથા — લેખક પોતે પોતાના જીવનની કથા લખે તે
- ▶ યરિત્ર — બીજા કોઈ વ્યક્તિના જીવનની કથા
- ▶ પ્રવાસ — મુસાફરી દરમિયાનના અનુભવોનું વર્ણન
- ▶ વિવેચન — સાહિત્યકૃતિનું મૂલ્યાંકન અને પરીક્ષણ
- ▶ લોકસાહિત્ય — લોકોમાં મૌખિક રીતે ચાલતું પરંપરાગત સાહિત્ય

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ નર્મદ = અર્વાચીન ગઢના પિતા
- ★ ગઢનો ખરો વિકાસ અર્વાચીન યુગથી થયો
- ★ દરેક સ્વરૂપના 'પ્રથમ' સર્જક ખાસ યાદ રાખવા

22.2 નિબંધ — કાકાસાહેબ કાલેલકર

નિબંધ એટલે કોઈ એક વિષય પર લેખક પોતાના વિચારો, લાગણીઓ અને અનુભવો સરળ અને સુંદર ગદ્યમાં રજૂ કરે તે. નિબંધ ઔપચારિક (formal — ગંભીર, વિચારપ્રધાન) અને લલિત (informal — હળવો, ભાવપ્રધાન) એમ બે પ્રકારના હોય છે.

ગુજરાતી લલિત નિબંધના સૌથી મોટા સર્જક છે કાકાસાહેબ કાલેલકર. તેમનું મૂળ નામ દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર હતું. ગાંધીજીએ તેમને 'સવાઈ ગુજરાતી' નું બિરુદ આપ્યું હતું, કારણ કે મૂળ મરાઠીભાષી હોવા છતાં તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં અદ્ભુત નિબંધો લખ્યા.

કાકાસાહેબ કાલેલકરની પ્રકૃતિ-વર્ણનની શૈલી ખૂબ પ્રખ્યાત છે. તેઓ પ્રકૃતિને જીવંત વ્યક્તિની જેમ વર્ણવતા. તેમના નિબંધોમાં હિમાલય, નદીઓ અને કુદરતનું મનોહર ચિત્રણ જોવા મળે છે.

નિબંધ ક્ષેત્રે બીજા મહત્વના સર્જકોમાં રામનારાયણ વિ. પાઠક (ઉપનામ 'સ્વૈરવિહારી'), સ્વામી આનંદ અને સુરેશ જોષી ગણાય છે. સુરેશ જોષીએ આધુનિક નિબંધને નવી દિશા આપી.

લલિત નિબંધ અને ઔપચારિક નિબંધ વચ્ચેનો ભેદ યાદ રાખવો—લલિત નિબંધ ભાવપ્રધાન, વ્યક્તિગત અને કલાત્મક હોય છે (કાકાસાહેબ, સ્વામી આનંદ), જ્યારે ઔપચારિક/વિચારપ્રધાન નિબંધ ગંભીર અને માહિતી-પ્રધાન હોય છે. પરીક્ષામાં 'લલિત નિબંધના સર્જક' તરીકે કાકાસાહેબનું નામ સૌથી પહેલાં યાદ રાખવું.

- ▶ કાકાસાહેબ કાલેલકર — ગુજરાતી લલિત નિબંધના મુખ્ય સર્જક
- ▶ મૂળ નામ — દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર
- ▶ બિરુદ — 'સવાઈ ગુજરાતી' (ગાંધીજીએ આપેલું)
- ▶ પ્રખ્યાત — પ્રકૃતિ-વર્ણનની શૈલી માટે

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ કાકાસાહેબ કાલેલકર = સવાઈ ગુજરાતી (બિરુદ ગાંધીજીએ આપ્યું)
- ★ મૂળ મરાઠીભાષી, પણ ગુજરાતીમાં શ્રેષ્ઠ નિબંધો લખ્યા
- ★ પ્રખ્યાત પ્રવાસકૃતિ — 'હિમાલયનો પ્રવાસ'

22.3 આત્મકથા — નર્મદ અને ગાંધીજી

આત્મકથા એટલે લેખક પોતે પોતાના જીવનની સાચી કથા લખે તે. તેમાં લેખકના જીવનની ઘટનાઓ, સંઘર્ષો, સફળતા-નિષ્ફળતા અને આંતરિક વિચારો પ્રામાણિકપણે રજૂ થાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યની સૌપ્રથમ આત્મકથા છે નર્મદની 'મારી હકીકત'. આ ગુજરાતી ભાષાની પહેલી આત્મકથા ગણાય છે, અને એ રીતે પરીક્ષામાં ખૂબ મહત્વની છે. નર્મદે પોતાના જીવનની વાત નિખાલસપણે, કોઈ પણ વાત છુપાવ્યા વગર લખી — એ તેની ખાસ વિશેષતા છે.

આત્મકથા ક્ષેત્રે સૌથી પ્રખ્યાત અને જગવિખ્યાત કૃતિ છે મહાત્મા ગાંધીજીની 'સત્યના પ્રયોગો' (પૂરું નામ — 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા'). આ આત્મકથા અનેક ભાષાઓમાં અનુવાદ પામી છે અને વિશ્વભરમાં વંચાય છે.

ગાંધીજીની આત્મકથામાં તેમણે પોતાની ભૂલો અને નબળાઈઓ પણ પ્રામાણિકપણે કબૂલી છે — સત્ય, અહિંસા અને આત્મશુદ્ધિના પ્રયોગો જ આ કૃતિનો કેન્દ્રવર્તી વિચાર છે. બીજી મહત્વની આત્મકથાઓમાં મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીની 'આત્મવૃત્તાંત' ગણાય છે.

આત્મકથા-સાહિત્યમાં બીજી નોંધપાત્ર કૃતિઓમાં ચંદ્રવદન મહેતાની 'ગઠરિયાં' શ્રેણી અને જયશંકર 'સુંદરી'ની 'થોડાં આંસુ, થોડાં ફૂલ' (રંગભૂમિ-જીવનની આત્મકથા) ગણાય છે. પણ પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ 'મારી હકીકત' (પ્રથમ) અને 'સત્યના પ્રયોગો' (પ્રખ્યાત) સૌથી મહત્વની છે.

મહત્વની આત્મકથાઓ

કૃતિ	લેખક	નોંધ
મારી હકીકત	નર્મદ	ગુજરાતીની પ્રથમ આત્મકથા
સત્યના પ્રયોગો	મહાત્મા ગાંધી	જગવિખ્યાત આત્મકથા
આત્મવૃત્તાંત	મણિલાલ ન. દ્વિવેદી	નિખાલસ આત્મકથન
ગઠરિયાં	ચંદ્રવદન મહેતા	નાટ્યકારની આત્મકથા-શ્રેણી

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ગુજરાતીની પ્રથમ આત્મકથા = 'મારી હકીકત' (નર્મદ)
- ★ ગાંધીજીની આત્મકથા = 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા'
- ★ આ બે કૃતિઓ આત્મકથા-વિભાગમાં સૌથી વધુ પુછાય છે

22.4 ચરિત્ર (જીવનકથા)

ચરિત્ર એટલે કોઈ બીજા વ્યક્તિના જીવનની કથા, જે લેખક લખે છે. આત્મકથામાં લેખક પોતાની વાત કરે છે, જ્યારે ચરિત્રમાં લેખક અન્ય મહાન વ્યક્તિના જીવનનું વર્ણન કરે છે — આ બંને વચ્ચેનો મુખ્ય ભેદ યાદ રાખવો જરૂરી છે.

ગુજરાતી ચરિત્રસાહિત્યમાં ગાંધીજીએ લખેલું 'દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ' તથા અનેક મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો મહત્વનાં છે. નર્મદે પણ કવિચરિત્રો લખ્યાં હતાં.

ચરિત્રલેખનમાં લેખકે વ્યક્તિના જીવનની હકીકતો સાથે તેના વ્યક્તિત્વ, કાર્ય અને સમાજ પરના પ્રભાવનું પણ ચિત્રણ કરવાનું હોય છે. સારું ચરિત્ર વાચકને પ્રેરણા આપે છે.

ચરિત્ર અને આત્મકથા બંને 'જીવનલક્ષી ગદ્ય' (life-writing) ના પ્રકારો છે — પરીક્ષામાં બંનેને અલગ પાડવાનું પુછાય ત્યારે આ ભેદ ઉપયોગી થાય છે.

ગુજરાતી ચરિત્ર-સાહિત્યમાં મહાદેવભાઈ દેસાઈ, કિશોરલાલ મશરૂવાળા અને બીજા ગાંધી-યુગના સર્જકોએ મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો લખ્યાં. આ રીતે ચરિત્ર-લેખન દ્વારા સમાજને પ્રેરણાદાયી આદર્શો મળ્યા—જે ચરિત્ર-સાહિત્યનો મુખ્ય હેતુ છે.

- ▶ ચરિત્ર — બીજાના જીવનની કથા (લેખક અન્ય વ્યક્તિ વિશે લખે)
- ▶ આત્મકથા — પોતાના જીવનની કથા (લેખક પોતા વિશે લખે)
- ▶ બંને 'જીવનલક્ષી ગદ્ય' ના પ્રકારો

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ચરિત્ર = બીજાનું જીવન; આત્મકથા = પોતાનું જીવન
- ★ આ બે વચ્ચેનો ભેદ પુછાય છે — ધ્યાનથી યાદ રાખો

22.5 પ્રવાસવર્ણન — કાકાસાહેબ કાલેલકરનો 'હિમાલયનો પ્રવાસ'

પ્રવાસવર્ણન એટલે લેખક પોતે કરેલી મુસાફરી દરમિયાન જોયેલાં સ્થળો, લોકો, સંસ્કૃતિ અને અનુભવોનું વર્ણન. તેમાં સ્થળોની સુંદરતા સાથે લેખકના મનની લાગણીઓ પણ વ્યક્ત થાય છે.

ગુજરાતી પ્રવાસસાહિત્યની સૌથી પ્રખ્યાત કૃતિ છે કાકાસાહેબ કાલેલકરની 'હિમાલયનો પ્રવાસ'. આ કૃતિમાં તેમણે હિમાલયની યાત્રા દરમિયાન જોયેલા પ્રકૃતિના અદ્ભુત દૃશ્યો, નદીઓ અને પર્વતોનું જીવંત વર્ણન કર્યું છે.

'હિમાલયનો પ્રવાસ' માત્ર સ્થળવર્ણન નથી — તેમાં કાકાસાહેબની પ્રકૃતિ પ્રત્યેની ઊંડી ભક્તિ અને ચિંતન પણ ભળ્યું છે. તેથી તે પ્રવાસકૃતિ હોવા છતાં લલિત નિબંધ જેવી મધુર બની છે.

પ્રવાસવર્ણનમાં લેખકની નિરીક્ષણશક્તિ અને વર્ણનકળા સૌથી મહત્વની હોય છે. કાકાસાહેબ આ બંને બાબતમાં અગ્રેસર હતા, તેથી તેઓ ગુજરાતી પ્રવાસસાહિત્યના શ્રેષ્ઠ સર્જક ગણાય છે.

પ્રવાસ-સાહિત્યમાં બીજા સર્જકોમાં ચંદ્રવદન મહેતા (પ્રવાસ-લેખન) અને ભોળાભાઈ પટેલ ('વિદિશા', 'પૂર્વોત્તર') નોંધપાત્ર છે. ભોળાભાઈ પટેલે આધુનિક ગુજરાતી પ્રવાસ-નિબંધને નવી ઊંચાઈ આપી. પણ પ્રવાસ-સાહિત્ય સાથે સૌથી પહેલાં કાકાસાહેબનું નામ યાદ રાખવું.

- ▶ પ્રખ્યાત પ્રવાસકૃતિ — 'હિમાલયનો પ્રવાસ' (કાકાસાહેબ કાલેલકર)
- ▶ વિષય — હિમાલયની યાત્રા અને પ્રકૃતિવર્ણન
- ▶ વિશેષતા — સ્થળવર્ણન સાથે ચિંતન અને ભક્તિ

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ 'હિમાલયનો પ્રવાસ' = કાકાસાહેબ કાલેલકર
- ★ કાકાસાહેબ — નિબંધ અને પ્રવાસ બંનેમાં અગ્રેસર
- ★ આધુનિક પ્રવાસ-નિબંધ — ભોળાભાઈ પટેલ

22.6 વિવેચન — નવલરામ પંડ્યા અને અન્ય વિવેચકો

વિવેચન એટલે કોઈ સાહિત્યકૃતિનું પરીક્ષણ, મૂલ્યાંકન અને તેની સારી-નબળી બાજુઓની તટસ્થ ચર્ચા. વિવેચક કૃતિના ગુણ-દોષ સમજાવે છે અને વાચકને કૃતિ વધુ સારી રીતે સમજવામાં મદદ કરે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના સૌપ્રથમ વિવેચક છે નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા. તેઓ ગુજરાતી વિવેચનના સ્થાપક ગણાય છે અને પરીક્ષામાં 'ગુજરાતીના પ્રથમ વિવેચક કોણ?' એ પ્રશ્નનો જવાબ હંમેશા નવલરામ પંડ્યા છે.

નવલરામ પછી વિવેચન ક્ષેત્રે આનંદશંકર ધ્રુવ (તત્ત્વચિંતન અને વિવેચન), બલવંતરાય ક. ઠાકોર (ઉપનામ 'બ. ક. ઠાકોર' — સોનેટ અને 'અર્થઘન કવિતા' ના પુરસ્કર્તા) અને વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી (ગંભીર, શાસ્ત્રીય વિવેચન) મહત્વના નામ છે.

વિવેચન સાહિત્યનું એક ગંભીર અને બૌદ્ધિક સ્વરૂપ છે. તે વાચકની સમજશક્તિ વધારે છે અને સાહિત્યના ધોરણ ઊંચા રાખે છે. પરીક્ષામાં આ વિવેચકોનાં નામ અને તેમની ખાસિયત જોડીમાં યાદ રાખવાં.

આધુનિક ગુજરાતી વિવેચનમાં રામનારાયણ વિ. પાઠક અને સુરેશ જોશીનું પ્રદાન મહત્વનું છે. સુરેશ જોશીએ ગુજરાતી વિવેચનમાં વિશ્વ-સાહિત્યના સિદ્ધાંતો અને નવી વિવેચન-દૃષ્ટિ આણી, તેથી તેઓ આધુનિક વિવેચનના પ્રણેતા પણ ગણાય છે.

મહત્વના વિવેચકો

વિવેચક	વિશેષતા
નવલરામ પંડ્યા	ગુજરાતીના પ્રથમ વિવેચક (સ્થાપક)
આનંદશંકર ધ્રુવ	તત્ત્વચિંતન અને વિવેચન
બ. ક. ઠાકોર	સોનેટ અને અર્થઘન કવિતાના પુરસ્કર્તા
વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી	ગંભીર, શાસ્ત્રીય વિવેચન
સુરેશ જોશી	આધુનિક વિવેચનના પ્રણેતા

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ ગુજરાતીના પ્રથમ વિવેચક = નવલરામ પંડ્યા
- ★ બ. ક. ઠાકોર = સોનેટ અને 'અર્થઘન કવિતા'
- ★ આનંદશંકર ધ્રુવ + વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી — ગંભીર વિવેચકો
- ★ આધુનિક વિવેચન — સુરેશ જોશી

22.7 લોકસાહિત્ય — ઝવેરચંદ મેઘાણી

લોકસાહિત્ય એટલે લોકોમાં મૌખિક પરંપરાથી પેઢી-દર-પેઢી ચાલતું આવેલું સાહિત્ય — જેમ કે લોકગીતો, લોકવાર્તાઓ, દુહા, ભજનો, રાસ-ગરબા અને કહેવતો. તેનો કોઈ એક ચોક્કસ લેખક હોતો નથી; એ આખા સમાજની સહિયારી સંપત્તિ છે.

ગુજરાતી લોકસાહિત્યના સંશોધન અને સંગ્રહના સૌથી મોટા સેવક છે ઝવેરચંદ મેઘાણી. તેમણે ગામેગામ ફરીને લોકગીતો, દુહા અને લોકવાર્તાઓ એકઠાં કરી, તેને પુસ્તકરૂપે સાયવ્યાં — જે કાર્ય અમૂલ્ય ગણાય છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણીને 'રાષ્ટ્રીય શાયર' નું બિરુદ આપવામાં આવ્યું છે — આ બિરુદ ખુદ મહાત્મા ગાંધીજીએ આપ્યું હતું. તેમના પ્રખ્યાત લોકસાહિત્ય સંગ્રહોમાં 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર', 'સોરઠી બહારવટિયા' અને 'રઢિયાળી રાત' મુખ્ય છે.

મેઘાણીએ માત્ર સંગ્રહ જ ન કર્યો, પણ લોકસાહિત્યનો અભ્યાસ કરી તેને સાહિત્યમાં ગૌરવભર્યું સ્થાન અપાવ્યું. તેથી તેઓ ગુજરાતી લોકસાહિત્યના 'પિતા' સમાન ગણાય છે. પરીક્ષામાં લોકસાહિત્ય સાથે મેઘાણીનું નામ સૌથી પહેલાં યાદ રાખવું.

લોકસાહિત્યના મુખ્ય પ્રકારોમાં લોકગીત, લોકકથા, દુહા-છંદ, ભજન, રાસ-ગરબા, ઉખાણાં (કોયડા) અને કહેવતો આવે છે. આ બધાં મૌખિક પરંપરાથી જળવાયાં છે અને ગ્રામીણ ગુજરાતની સંસ્કૃતિ તથા જીવનરીતિને પ્રતિબિંબિત કરે છે—તેથી લોકસાહિત્ય 'લોકસંસ્કૃતિનો અરીસો' પણ ગણાય છે.

- ▶ લોકસાહિત્ય — મૌખિક, સહિયારું, કોઈ એક લેખક નહીં
- ▶ ઝવેરચંદ મેઘાણી — લોકસાહિત્યના મુખ્ય સંગ્રાહક અને સંશોધક
- ▶ બિરુદ — 'રાષ્ટ્રીય શાયર' (ગાંધીજીએ આપેલું)
- ▶ પ્રખ્યાત — 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર', 'સોરઠી બહારવટિયા', 'રઢિયાળી રાત'

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ લોકસાહિત્ય = ઝવેરચંદ મેઘાણી (સંગ્રાહક અને સંશોધક)
- ★ મેઘાણીનું બિરુદ = 'રાષ્ટ્રીય શાયર' (ગાંધીજીએ આપ્યું)
- ★ પ્રખ્યાત કૃતિ — 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'

22.8 હાસ્ય સાહિત્ય — જ્યોતીન્દ્ર દવે અને અન્ય

હાસ્ય સાહિત્ય એ ગદ્યનું એક હળવું અને રસપ્રદ સ્વરૂપ છે, જેમાં હાસ્ય, વ્યંગ અને કટાક્ષ દ્વારા જીવન અને સમાજની વિસંગતિઓ રજૂ થાય છે. તે વાચકને હસાવે છે અને સાથોસાથ વિચારતો પણ કરે છે.

ગુજરાતી હાસ્ય સાહિત્યના સૌથી મોટા સર્જક જ્યોતીન્દ્ર દવે ગણાય છે. તેઓ 'હાસ્યસમ્રાટ' તરીકે ઓળખાય છે. તેમના હાસ્ય-નિબંધો સૂક્ષ્મ, બૌદ્ધિક અને માર્મિક હાસ્યથી ભરપૂર છે.

હાસ્ય સાહિત્યમાં બીજાં મહત્વનાં નામ રમણભાઈ નીલકંઠ ('ભદ્રંભદ્ર' — ગુજરાતી હાસ્ય-નવલકથા) અને રામનારાયણ વિ. પાઠક (ઉપનામ 'સ્વૈરવિહારી') છે. 'ભદ્રંભદ્ર' એ સંસ્કૃતપ્રચુર, જૂનવાણી પાત્ર દ્વારા સમાજ પર કરેલો રમૂજી કટાક્ષ છે.

હાસ્ય સાહિત્યનો હેતુ માત્ર મનોરંજન નથી—સારું હાસ્ય સાહિત્ય સમાજની ખામીઓ અને દંભ પર નિર્દોષ રીતે પ્રહાર કરે છે. તેથી હાસ્ય અને વ્યંગ બંને એકબીજાની નજીકના સ્વરૂપ ગણાય છે.

પરીક્ષામાં 'હાસ્યસમ્રાટ' તરીકે જ્યોતીન્દ્ર દવે અને હાસ્ય-નવલકથા 'ભદ્રંભદ્ર'ના લેખક રમણભાઈ નીલકંઠ—આ બે નામ ખાસ યાદ રાખવાં, કારણ કે હાસ્ય સાહિત્ય વિભાગમાં આ સૌથી વધુ પુછાય છે.

હાસ્ય સાહિત્યના મુખ્ય સર્જકો

સર્જક	નોંધ / કૃતિ
જ્યોતીન્દ્ર દવે	હાસ્યસમ્રાટ; હાસ્ય-નિબંધ
રમણભાઈ નીલકંઠ	'ભદ્રંભદ્ર' (હાસ્ય-નવલકથા)
રામનારાયણ વિ. પાઠક	'સ્વૈરવિહારી' (હાસ્ય-નિબંધ)

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ હાસ્યસમ્રાટ = જ્યોતીન્દ્ર દવે
- ★ 'ભદ્રંભદ્ર' = રમણભાઈ નીલકંઠ (હાસ્ય-નવલકથા)
- ★ 'સ્વૈરવિહારી' = રામનારાયણ વિ. પાઠકનું હાસ્ય-ઉપનામ

22.9 ઝડપી સારાંશ — સ્વરૂપ અને મુખ્ય સર્જક

આ આખા પ્રકરણનો સાર નીચેના કોષ્ટકમાં એક નજરે જોઈ શકાય છે. પરીક્ષાના આગલા દિવસે ફક્ત આ કોષ્ટક વાંચી લેવાથી પણ મોટા ભાગના પ્રશ્નોના જવાબ યાદ રહી જશે.

દરેક સ્વરૂપ સાથે જોડાયેલા 'પ્રથમ' અને 'મુખ્ય' સર્જકનું નામ જોડીમાં યાદ રાખવાથી મૂંઝવણ થતી નથી.

ખાસ ધ્યાન—કાકાસાહેબ કાલેલકરનું નામ નિબંધ અને પ્રવાસ બંને સ્વરૂપો સાથે જોડાયેલું છે; નર્મદનું નામ આત્મકથા (પ્રથમ) અને અર્વાચીન ગદ્ય (પિતા) બંને સાથે જોડાયેલું છે—આ બે સર્જકોની બેવડી ઓળખ યાદ રાખવી.

ગદ્ય-સ્વરૂપ અને મુખ્ય સર્જક — એક નજરમાં

સ્વરૂપ	મુખ્ય/પ્રથમ સર્જક	મહત્વની કૃતિ
નિબંધ (લલિત)	કાકાસાહેબ કાલેલકર	—
આત્મકથા (પ્રથમ)	નર્મદ	મારી હકીકત
આત્મકથા (પ્રખ્યાત)	મહાત્મા ગાંધી	સત્યના પ્રયોગો
પ્રવાસ	કાકાસાહેબ કાલેલકર	હિમાલયનો પ્રવાસ
વિવેચન (પ્રથમ)	નવલરામ પંડ્યા	—
લોકસાહિત્ય	ઝવેરચંદ મેઘાણી	સૌરાષ્ટ્રની રસધાર
હાસ્ય	જ્યોતીન્દ્ર દવે	—

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ નિબંધ + પ્રવાસ = કાકાસાહેબ કાલેલકર (બેવડી ઓળખ)
- ★ આત્મકથા (પ્રથમ) + ગદ્યના પિતા = નર્મદ (બેવડી ઓળખ)
- ★ વિવેચન (પ્રથમ) = નવલરામ પંડ્યા; લોકસાહિત્ય = મેઘાણી
- ★ હાસ્ય = જ્યોતીન્દ્ર દવે

22.10 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

નીચે ગદ્યનાં વિવિધ સ્વરૂપો વિષય પરના સૌથી વધુ પુછાતા પ્રશ્નોત્તર આપ્યા છે. આ પ્રશ્નો GPSC, GSSSB, Talati, Police, TET જેવી પરીક્ષાઓમાં વારંવાર પૂછાય છે.

📖 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ પ્ર.1 ગુજરાતીની પ્રથમ આત્મકથા કઈ છે? — જ. 'મારી હકીકત' (નર્મદ)
- ★ પ્ર.2 'હિમાલયનો પ્રવાસ' ના લેખક કોણ? — જ. કાકાસાહેબ કાલેલકર
- ★ પ્ર.3 ગુજરાતીના પ્રથમ વિવેચક કોણ? — જ. નવલરામ પંડ્યા
- ★ પ્ર.4 લોકસાહિત્ય સાથે કોનું નામ જોડાયેલું છે? — જ. ઝવેરચંદ મેઘાણી
- ★ પ્ર.5 ગાંધીજીની આત્મકથાનું નામ? — જ. 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા'
- ★ પ્ર.6 કાકાસાહેબ કાલેલકરનું બિરુદ? — જ. 'સવાઈ ગુજરાતી'
- ★ પ્ર.7 'અર્વાચીન ગદ્યના પિતા' કોણ ગણાય છે? — જ. નર્મદ
- ★ પ્ર.8 'ગુજરાતી હાસ્યસમ્રાટ' કોણ ગણાય છે? — જ. જ્યોતીન્દ્ર દવે
- ★ પ્ર.9 'ભદ્રંભદ્ર' હાસ્ય-નવલકથા કોની છે? — જ. રમણભાઈ નીલકંઠ
- ★ પ્ર.10 મેઘાણીને 'રાષ્ટ્રીય શાયર' બિરુદ કોણે આપ્યું? — જ. મહાત્મા ગાંધી

ભાગ D — પુરસ્કાર · સંદર્ભ · ઝડપી રિવિઝન

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉત્તમ સર્જનને બિરદાવવા માટે રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય સ્તરના અનેક પુરસ્કારો અપાય છે, અને સાહિત્યના વિકાસમાં સામયિકો (magazines) એ ખૂબ મોટો ફાળો આપ્યો છે. સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં 'જ્ઞાનપીઠ વિજેતા કોણ?', 'સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર તાજેતરમાં કોને મળ્યો?', 'સરસ્વતી સન્માન કોને?', 'રણજિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક પ્રથમ કોને મળ્યો?' અને 'કયું સામયિક કોણે શરૂ કર્યું?' — આ પ્રકારના પ્રશ્નો વારંવાર પુછાય છે. તાજેતરના વર્ષોના (2015 પછીના) પુરસ્કાર-વિજેતા અને તેમની કૃતિ ખાસ ધ્યાનથી યાદ રાખવાં — હાલની પરીક્ષાઓમાં આ સૌથી વધુ પુછાય છે. આ પ્રકરણ સંપૂર્ણ માહિતી-પ્રધાન (data-dense) છે, તેથી તેને કોષ્ટકો સાથે ધ્યાનથી ગોખવાનું છે. દરેક વર્ષ, લેખક, કૃતિ અને સામયિક-તંત્રીની જોડી ચોકસાઈથી યાદ રાખવી.

23.1 સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર (ગુજરાતી) — તાજેતરના વિજેતા

સાહિત્ય અકાદમી (Sahitya Akademi) એ ભારતની રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય સંસ્થા છે, જેની સ્થાપના 1954માં થઈ હતી. તે ભારતની માન્ય ભાષાઓમાં ઉત્તમ સાહિત્યસર્જન માટે દર વર્ષે 'સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર' આપે છે. ગુજરાતી ભાષામાં પણ દર વર્ષે એક શ્રેષ્ઠ કૃતિને આ પુરસ્કાર મળે છે — તે જ્ઞાનપીઠ પછીનું સૌથી મહત્વનું રાષ્ટ્રીય સન્માન ગણાય છે.

ગુજરાતી ભાષામાં સૌપ્રથમ સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર 1955માં મહાદેવભાઈ દેસાઈને તેમની કૃતિ 'મહાદેવભાઈની ડાયરી' માટે મળ્યો હતો. પરીક્ષામાં 'ગુજરાતીમાં પ્રથમ સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર કોને?' નો જવાબ મહાદેવભાઈ દેસાઈ છે.

નીચેનું કોષ્ટક છેલ્લાં વર્ષોના (2014 થી 2025) ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર-વિજેતા, તેમની વિજેતા કૃતિ અને કૃતિનો પ્રકાર દર્શાવે છે. હાલની પરીક્ષાઓમાં આ તાજેતરની યાદી સૌથી વધુ પુછાય છે, તેથી લેખક-કૃતિ-પ્રકાર ત્રણેય સાથે ગોખવાં.

નોંધ — આ યાદીમાં કવિતા (કાવ્યસંગ્રહ) અને નિબંધ-પ્રકારની કૃતિઓ વારંવાર વિજેતા બની છે. 2020 પછી સતત કાવ્યસંગ્રહોને પુરસ્કાર મળ્યો છે (હરીશ મીનાશુ, યજ્ઞેશ દવે, વિનોદ જોશી, દિલીપ ઝવેરી, યોગેશ વૈધ) — આ વલણ યાદ રાખવા જેવું છે.

Sahitya Akademi Award

ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર (2014–2025)

વર્ષ	લેખક	કૃતિ	પ્રકાર
2014	અશ્વિન મહેતા	છબી ભીતરની	નિબંધ
2015	રસિક શાહ	અંતે આરંભ (ભાગ 1-2)	નિબંધ
2016	કમલ વોરા	અનેકાનેક	કવિતા
2017	ઉર્મિ ધનશ્યામ દેસાઈ	ગુજરાતી વ્યાકરણના બસો વર્ષ	વિવેચન
2018	શરીફા વીજળીવાળા	વિભાજનની વ્યથા	નિબંધ
2019	રતિલાલ બોરીસાગર	મોજમાં રેવું રે	નિબંધ (હાસ્ય)
2020	હરીશ મીનાશુ	બનારસ ડાયરી	કવિતા
2021	યજ્ઞેશ દવે	ગંધમંજૂષા	કવિતા
2022	ગુલામમોહમ્મદ શેખ	ઘેર જતાં	આત્મકથનાત્મક નિબંધ
2023	વિનોદ જોશી	સૈરન્દ્રી	કવિતા (પ્રબંધકાવ્ય)
2024	દિલીપ ઝવેરી	ભગવાનની વાતો	કવિતા
2025	યોગેશ વૈધ	ભટ્ટપડકી	કવિતા

★ યાદ રાખો

- ★ સાહિત્ય અકાદમી સ્થાપના = 1954 (રાષ્ટ્રીય સંસ્થા)
- ★ ગુજરાતીમાં પ્રથમ (1955) = મહાદેવભાઈ દેસાઈ — 'મહાદેવભાઈની ડાયરી'
- ★ 2022 = ગુલામમોહમ્મદ શેખ ('ઘેર જતાં'); 2023 = વિનોદ જોશી ('સૈરન્દ્રી')
- ★ 2024 = દિલીપ ઝવેરી ('ભગવાનની વાતો'); 2025 = યોગેશ વૈધ ('ભટ્ટપડકી')

23.2 જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર — ગુજરાતી વિજેતાઓ (કુલ 4)

જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર (Jnanpith Award) ભારતનો સાહિત્યક્ષેત્રનો સર્વોચ્ચ પુરસ્કાર છે. તે ભારતીય ભાષાઓમાં શ્રેષ્ઠ સાહિત્યસર્જન (સમગ્ર સાહિત્ય-પ્રદાન) માટે અપાય છે અને ભારતનું સૌથી પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્ય સન્માન ગણાય છે.

ગુજરાતી ભાષાને અત્યાર સુધી ચાર સાહિત્યકારોને જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર મળ્યો છે — આ ચારેય નામ અને તેમના વર્ષ પરીક્ષામાં અત્યંત મહત્વના છે, ક્રમ પ્રમાણે ગોખી લેવા.

સૌપ્રથમ ગુજરાતી જ્ઞાનપીઠ વિજેતા હતા ઉમાશંકર જોશી — તેમને 1967માં આ સન્માન મળ્યું. ત્યારબાદ પન્નાલાલ પટેલ (1985), રાજેન્દ્ર શાહ (2001) અને રઘુવીર ચૌધરી (2015) ને આ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયો. રઘુવીર ચૌધરીને જ્ઞાનપીઠ કોઈ એક કૃતિ માટે નહીં, પણ તેમના સમગ્ર સાહિત્ય-પ્રદાન માટે મળ્યો.

અત્યંત મહત્વની નોંધ — 2015 પછી (એટલે કે રઘુવીર ચૌધરી પછી) આજ સુધી કોઈ ગુજરાતી સાહિત્યકારને જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર મળ્યો નથી. તેથી 'ગુજરાતીના સૌથી તાજેતરના (છેલ્લા) જ્ઞાનપીઠ વિજેતા કોણ?' નો જવાબ રઘુવીર ચૌધરી (2015) છે.

ગુજરાતી જ્ઞાનપીઠ વિજેતાઓ (કુલ 4)

ક્રમ	વિજેતા	વર્ષ	નોંધ
1	ઉમાશંકર જોશી	1967	પ્રથમ ગુજરાતી વિજેતા
2	પન્નાલાલ પટેલ	1985	નવલકથાકાર
3	રાજેન્દ્ર શાહ	2001	કવિ
4	રઘુવીર ચૌધરી	2015	છેલ્લા ગુજરાતી વિજેતા

Jnanpith Award

★ યાદ રાખો

- ★ જ્ઞાનપીઠ = ભારતનો સર્વોચ્ચ સાહિત્ય પુરસ્કાર
- ★ ગુજરાતીના કુલ 4 વિજેતા — ઉમાશંકર, પન્નાલાલ, રાજેન્દ્ર, રઘુવીર
- ★ પ્રથમ વિજેતા = ઉમાશંકર જોશી (1967); છેલ્લા = રઘુવીર ચૌધરી (2015)
- ★ 2015 પછી કોઈ ગુજરાતીને જ્ઞાનપીઠ મળ્યો નથી — ક્રમ: 1967 → 1985 → 2001 → 2015

23.3 સરસ્વતી સન્માન — સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર (2017)

સરસ્વતી સન્માન (Saraswati Samman) એ કે. કે. બિરલા ફાઉન્ડેશન દ્વારા અપાતું રાષ્ટ્રીય સ્તરનું પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્ય સન્માન છે. તે છેલ્લાં દસ વર્ષમાં ભારતીય ભાષાઓમાં પ્રગટ થયેલી શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકૃતિને અપાય છે.

ગુજરાતી ભાષાના પ્રખ્યાત કવિ સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રને 2017નું સરસ્વતી સન્માન તેમના કાવ્યસંગ્રહ 'વખાર' (2009) માટે મળ્યું. આ ગુજરાતી સાહિત્ય માટેનું મોટું તાજેતરનું રાષ્ટ્રીય સન્માન છે, તેથી 'સરસ્વતી સન્માન + ગુજરાતી' નો જવાબ સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર અને કૃતિ 'વખાર' એ બંને યાદ રાખવાં.

સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર ગુજરાતી આધુનિક યુગના અગ્રણી પ્રયોગશીલ કવિ છે. તેમને પદ્મશ્રી તથા સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર (1987, કાવ્યસંગ્રહ 'જટાયુ') પણ મળ્યો છે. તેમની અન્ય જાણીતી કૃતિ 'ઓડિસ્યુસનું હલેસું' છે.

સરસ્વતી સન્માન — ગુજરાતી

વિગત	માહિતી
પ્રદાન સંસ્થા	કે. કે. બિરલા ફાઉન્ડેશન (રાષ્ટ્રીય)
ગુજરાતી વિજેતા	સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર
વર્ષ	2017
વિજેતા કૃતિ	વખાર (કાવ્યસંગ્રહ)
અન્ય સન્માન	પદ્મશ્રી + સાહિત્ય અકાદમી (1987, 'જટાયુ')

★ યાદ રાખો

- ★ સરસ્વતી સન્માન = કે. કે. બિરલા ફાઉન્ડેશન (રાષ્ટ્રીય)
- ★ ગુજરાતી વિજેતા = સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર (2017)
- ★ વિજેતા કૃતિ = 'વખાર' (કાવ્યસંગ્રહ)
- ★ સિતાંશુ — સાહિત્ય અકાદમી 1987 ('જટાયુ') + પદ્મશ્રી પણ

23.4 પદ્મ પુરસ્કાર — સાહિત્ય (ગુજરાતી)

પદ્મ પુરસ્કાર (પદ્મવિભૂષણ, પદ્મભૂષણ, પદ્મશ્રી) એ ભારત સરકાર દ્વારા વિવિધ ક્ષેત્રોમાં વિશિષ્ટ પ્રદાન માટે અપાતા સર્વોચ્ચ નાગરિક સન્માનો પૈકીના છે. સાહિત્ય-શિક્ષણ ક્ષેત્રે પણ આ સન્માન અપાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના સંદર્ભમાં તાજેતરનું મહત્વનું પદ્મ સન્માન — જ્ઞાનપીઠ વિજેતા રઘુવીર ચૌધરીને 2024માં પદ્મશ્રી (સાહિત્ય-શિક્ષણ) એનાયત થયો. તેઓ પહેલેથી જ સાહિત્ય અકાદમી (1977, નવલકથા-ત્રયી 'ઉપરવાસ') અને જ્ઞાનપીઠ (2015) ધરાવે છે; પદ્મશ્રી 2024 તેમનું વધુ એક મોટું સન્માન છે.

આ ઉપરાંત કવિ સિતાંશુ યશશંકરને પણ સાહિત્ય-શિક્ષણ ક્ષેત્રે પદ્મશ્રી મળ્યો છે. તેથી પદ્મ-સાહિત્ય સંબંધી પ્રશ્નમાં ગુજરાતી નામ તરીકે રઘુવીર ચૌધરી (પદ્મશ્રી 2024) મુખ્ય યાદ રાખવા.

પદ્મ સન્માન — ગુજરાતી સાહિત્ય

લેખક	પદ્મ સન્માન	અન્ય મુખ્ય સન્માન
રઘુવીર ચૌધરી	પદ્મશ્રી 2024	જ્ઞાનપીઠ 2015 + સાહિત્ય અકાદમી 1977
સિતાંશુ યશશંકર	પદ્મશ્રી	સરસ્વતી સન્માન 2017 + સાહિત્ય અકાદમી 1987

★ યાદ રાખો

- ★ રઘુવીર ચૌધરી — પદ્મશ્રી 2024 (સાહિત્ય-શિક્ષણ)
- ★ રઘુવીર ચૌધરી પાસે ત્રણ મોટાં સન્માન — સાહિત્ય અકાદમી 1977, જ્ઞાનપીઠ 2015, પદ્મશ્રી 2024
- ★ સિતાંશુ યશશંકરને પણ પદ્મશ્રી મળ્યો છે

23.5 રણજિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક અને નર્મદ/કુમાર ચંદ્રક

રણજિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક એ ગુજરાતનું સર્વોચ્ચ સાહિત્ય સન્માન છે. એટલે કે ગુજરાત રાજ્ય પૂરતો, ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રનો આ સૌથી મોટો અને પ્રતિષ્ઠિત ચંદ્રક ગણાય છે. (જ્ઞાનપીઠ રાષ્ટ્રીય સ્તરે છે, જ્યારે રણજિતરામ ચંદ્રક ગુજરાતી સાહિત્ય માટેનું સર્વોચ્ચ સન્માન છે — આ ભેદ યાદ રાખવો.)

આ ચંદ્રક ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રખ્યાત સર્જક રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતાની સ્મૃતિમાં અપાય છે અને ગુજરાત સાહિત્ય સભા દ્વારા તે પ્રદાન કરવામાં આવે છે. તેની સ્થાપના 1928માં થઈ.

આ ચંદ્રકના સૌપ્રથમ વિજેતા હતા ઝવેરચંદ મેઘાણી — તેમને 1928માં આ સન્માન મળ્યું હતું. પરીક્ષામાં 'રણજિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રકના પ્રથમ વિજેતા કોણ?' નો જવાબ ઝવેરચંદ મેઘાણી છે. (નોંધ — ચોક્કસ તાજેતરના વર્ષ-વાર વિજેતાનાં નામ યાદ રાખવાની જરૂર નથી; પરીક્ષામાં મુખ્યત્વે 'પ્રથમ વિજેતા' જ પુછાય છે.)

આ ઉપરાંત બે અન્ય મહત્વના ગુજરાતી ચંદ્રક — નર્મદ સુવર્ણ ચંદ્રક (નર્મદ સાહિત્ય સભા, સૂરત દ્વારા, અર્વાચીન ગદ્યના પિતા નર્મદની સ્મૃતિમાં) અને કુમાર સુવર્ણ ચંદ્રક ('કુમાર' સામયિક સાથે જોડાયેલો, કવિતા-ક્ષેત્રે વિશિષ્ટ પ્રદાન માટે). ત્રણેય ચંદ્રક — રણજિતરામ, નર્મદ, કુમાર — ગુજરાતી સાહિત્યનાં મહત્વનાં રાજ્ય-સ્તરનાં સન્માન છે.

ગુજરાતી સુવર્ણ ચંદ્રક

ચંદ્રક	પ્રદાન / સંબંધ	ખાસ નોંધ
રણજિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક	ગુજરાત સાહિત્ય સભા	ગુજરાતનું સર્વોચ્ચ; પ્રથમ મેઘાણી (1928)
નર્મદ સુવર્ણ ચંદ્રક	નર્મદ સાહિત્ય સભા, સૂરત	નર્મદની સ્મૃતિમાં
કુમાર સુવર્ણ ચંદ્રક	'કુમાર' સામયિક સાથે	કવિતા-ક્ષેત્રે વિશિષ્ટ પ્રદાન

★ યાદ રાખો

- ★ રણજિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક = ગુજરાતનું સર્વોચ્ચ સાહિત્ય સન્માન
- ★ પ્રથમ વિજેતા = ઝવેરચંદ મેઘાણી (1928); પ્રદાન — ગુજરાત સાહિત્ય સભા
- ★ નર્મદ ચંદ્રક = નર્મદની સ્મૃતિમાં (સૂરત)
- ★ ત્રણ ગુજરાતી ચંદ્રક — રણજિતરામ, નર્મદ, કુમાર

23.6 પુરસ્કારોના સ્તર — એક નજરે

ગુજરાતી સાહિત્યનાં મુખ્ય સન્માનોને 'સ્તર' (level) પ્રમાણે સમજવાં અગત્યનું છે — કયું રાષ્ટ્રીય છે અને કયું રાજ્ય-સ્તરનું, એ ભેદ પરીક્ષામાં ગૂંચવણ ઊભી કરે છે.

રાષ્ટ્રીય સ્તરે — જ્ઞાનપીઠ (સર્વોચ્ચ, સમગ્ર સાહિત્ય-પ્રદાન માટે), સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર (દર વર્ષે શ્રેષ્ઠ કૃતિ માટે), સરસ્વતી સન્માન (ડૅ. કે. બિરલા ફાઉન્ડેશન) અને પદ્મ સન્માન (ભારત સરકાર). રાજ્ય સ્તરે — રણજિતરામ ચંદ્રક (ગુજરાતનું સર્વોચ્ચ), નર્મદ ચંદ્રક અને કુમાર ચંદ્રક.

ભેદ યાદ રાખો — જ્ઞાનપીઠ સમગ્ર સાહિત્યસેવા માટે (એક ભાષામાં દર વર્ષે એક) અપાય છે, જ્યારે સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર દર વર્ષે દરેક માન્ય ભાષામાં એક શ્રેષ્ઠ કૃતિ માટે અપાય છે. નીચેનું કોષ્ટક ઝડપી ઊજળણી માટે અત્યંત ઉપયોગી છે.

મુખ્ય સાહિત્ય સન્માનો — સ્તર પ્રમાણે

પુરસ્કાર	સ્તર	નોંધ
જ્ઞાનપીઠ	રાષ્ટ્રીય સર્વોચ્ચ	ગુજરાતીના 4 વિજેતા (છેલ્લા 2015)
સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર	રાષ્ટ્રીય	સ્થાપના 1954; દર વર્ષે કૃતિ માટે
સરસ્વતી સન્માન	રાષ્ટ્રીય	ગુજરાતી: સિતાંશુ (2017)
પદ્મ સન્માન	રાષ્ટ્રીય (નાગરિક)	રઘુવીર ચૌધરી પદ્મશ્રી 2024
રણજિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક	ગુજરાતનું સર્વોચ્ચ	પ્રથમ: મેઘાણી 1928
નર્મદ / કુમાર ચંદ્રક	ગુજરાત (રાજ્ય)	નર્મદ ચંદ્રક — સૂરત

★ યાદ રાખો

- ★ રાષ્ટ્રીય — જ્ઞાનપીઠ, સાહિત્ય અકાદમી, સરસ્વતી સન્માન, પદ્મ
- ★ રાજ્ય — રણજિતરામ (સર્વોચ્ચ), નર્મદ, કુમાર ચંદ્રક
- ★ જ્ઞાનપીઠ સમગ્ર સાહિત્યસેવા માટે; અકાદમી પુરસ્કાર શ્રેષ્ઠ કૃતિ માટે
- ★ સાહિત્ય અકાદમી સ્થાપના = 1954

23.7 પુરસ્કાર → વિજેતા + કૃતિ — ઝડપી કોષ્ટક (2015 પછી ભાર)

આ વિભાગમાં તાજેતરના (ખાસ કરીને 2015 પછીના) મુખ્ય પુરસ્કાર-વિજેતા, તેમની વિજેતા કૃતિ અને વર્ષ એક સાથે કોષ્ટકરૂપે આપ્યા છે. હાલની સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં આ 'તાજેતરના પુરસ્કાર' સૌથી વધુ પુછાય છે.

ખાસ ધ્યાન — સાહિત્ય અકાદમીના છેલ્લાં વર્ષોના વિજેતા તેમની કૃતિ સાથે, સરસ્વતી સન્માન (સિતાંશુ – 'વખાર'), અને છેલ્લા જ્ઞાનપીઠ (રઘુવીર ચૌધરી 2015). પુરસ્કાર-લેખક-કૃતિ ત્રણેયની જોડી ચોકસાઈથી યાદ રાખવી.

પુરસ્કાર → લેખક + કૃતિ + વર્ષ

પુરસ્કાર	લેખક	કૃતિ	વર્ષ
સાહિત્ય અકાદમી	ગુલામમોહમ્મદ શેખ	ઘેર જતાં	2022
સાહિત્ય અકાદમી	વિનોદ જોશી	સૈરન્મી	2023
સાહિત્ય અકાદમી	દિલીપ ઝવેરી	ભગવાનની વાતો	2024
સાહિત્ય અકાદમી	યોગેશ વૈદ્ય	ભટ્ટખડકી	2025
સરસ્વતી સન્માન	સિતાંશુ યશશંકર	વખાર	2017
જ્ઞાનપીઠ (છેલ્લા)	રઘુવીર ચૌધરી	—	2015
પદ્મશ્રી	રઘુવીર ચૌધરી	—	2024

★ યાદ રાખો

- ★ 2023 'સૈરન્મી' = વિનોદ જોશી; 2024 'ભગવાનની વાતો' = દિલીપ ઝવેરી
- ★ 2025 'ભટ્ટખડકી' = યોગેશ વૈદ્ય
- ★ સરસ્વતી 2017 'વખાર' = સિતાંશુ યશશંકર
- ★ છેલ્લા જ્ઞાનપીઠ + પદ્મશ્રી 2024 = રઘુવીર ચૌધરી

23.8 મહત્વનાં સામયિકો — તંત્રી સાથે

સામયિક એટલે નિયમિત સમયાંતરે પ્રગટ થતું સાહિત્ય-સામયિક (magazine). ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસમાં સામયિકોએ ખૂબ મોટો ફાળો આપ્યો — નવા લેખકોને મંચ આપ્યો, વિચારોનો પ્રચાર કર્યો અને સાહિત્યિક આંદોલનો ચલાવ્યાં.

પરીક્ષામાં સામયિક અને તેના તંત્રી (editor) ની જોડી સૌથી વધુ પુછાય છે. ખાસ કરીને નર્મદનું 'ડાંડિયો', મણિલાલ દ્વિવેદીનું 'સુદર્શન', આનંદશંકર ધ્રુવનું 'વસંત', ઉમાશંકર જોશીનું 'સંસ્કૃતિ' અને રામનારાયણ વિ. પાઠકનું 'પ્રસ્થાન' — આ જોડીઓ ગોખી લેવી.

નર્મદે 'ડાંડિયો' નામનું સામયિક શરૂ કર્યું હતું, જે સામાજિક સુધારા અને જૂની રૂઢિઓ સામેના વિચારોનો પ્રચાર કરતું. 'બુદ્ધિપ્રકાશ' એ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (હાલની ગુજરાત વિદ્યાસભા) નું જૂનામાં જૂનું સામયિક છે.

'કુમાર' એ કળા અને સાહિત્યનું પ્રખ્યાત સચિત્ર સામયિક હતું, જેના તંત્રી બચુભાઈ રાવત હતા; તે રવિશંકર રાવળની 'બુધસભા' સાથે જોડાયેલું હતું અને તેણે અનેક નવા કવિઓને તૈયાર કર્યા. નીચેના કોષ્ટકમાં બધાં મહત્વનાં સામયિકો અને તેમના તંત્રી એક નજરે આપ્યાં છે.

આધુનિક યુગમાં સુરેશ જોશીનું 'એતદ્' અને 'ક્ષિતિજ' જેવાં સામયિકોએ ગુજરાતી આધુનિક સાહિત્ય અને નવી વિવેચન-દૃષ્ટિને મંચ આપ્યો. તેથી સામયિકો માત્ર જૂના યુગના નહીં, આધુનિક યુગના સાહિત્ય-આંદોલનોના પણ વાહક રહ્યાં છે.

મહત્વનાં સામયિકો અને તેમના તંત્રી

સામયિક	તંત્રી / સંબંધિત વ્યક્તિ
ડાંડિયો	નર્મદ
બુદ્ધિપ્રકાશ	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (વિદ્યાસભા)
સુદર્શન	મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી
વસંત	આનંદશંકર ધ્રુવ
કુમાર	બચુભાઈ રાવત (બુધસભા)
સંસ્કૃતિ	ઉમાશંકર જોશી
પ્રસ્થાન	રામનારાયણ વિ. પાઠક
એતદ્ / ક્ષિતિજ	સુરેશ જોશી

★ યાદ રાખો

- ★ ડાંડિયો = નર્મદ (સામાજિક સુધારાનું સામયિક)
- ★ સુદર્શન = મણિલાલ દ્વિવેદી; વસંત = આનંદશંકર ધ્રુવ
- ★ સંસ્કૃતિ = ઉમાશંકર જોશી; પ્રસ્થાન = રામનારાયણ વિ. પાઠક
- ★ કુમાર = બચુભાઈ રાવત (બુધસભા); એતદ્/ક્ષિતિજ = સુરેશ જોશી

23.9 સાહિત્ય સંસ્થાઓ — પરિષદ અને અકાદમી

પુરસ્કાર અને સામયિકોની સાથે ગુજરાતી સાહિત્યની મુખ્ય સંસ્થાઓ પણ પરીક્ષામાં પુછાય છે. બે મહત્વની સંસ્થાઓ — 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ' (બિન-સરકારી) અને 'ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી' (સરકારી).

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સ્થાપના 1905માં થઈ હતી અને તેના પ્રથમ પ્રમુખ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી હતા. તે સાહિત્ય-પ્રચાર, સંમેલન અને પુરસ્કાર-પ્રદાનનું કાર્ય કરે છે.

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી એ ગુજરાત સરકારની સંસ્થા છે, જે ગુજરાતી, હિન્દી, સંસ્કૃત વગેરે ભાષાઓના સાહિત્ય માટે પુરસ્કારો આપે છે. (ધ્યાન — આ રાજ્યની 'ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી' જુદી છે, અને દિલ્હીની રાષ્ટ્રીય 'સાહિત્ય અકાદમી' જુદી છે — બંને ગૂંચવવાં નહીં.)

મુખ્ય સાહિત્ય સંસ્થાઓ

સંસ્થા	વિગત
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ	બિન-સરકારી; સ્થાપના 1905
પરિષદના પ્રથમ પ્રમુખ	ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી
ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી	ગુજરાત સરકારની સંસ્થા
સાહિત્ય અકાદમી (દિલ્હી)	રાષ્ટ્રીય; સ્થાપના 1954

★ યાદ રાખો

- ★ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ = 1905; પ્રથમ પ્રમુખ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી
- ★ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી = સરકારી (રાજ્ય)
- ★ રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય અકાદમી (દિલ્હી) = 1954 — બંને જુદાં

23.10 ઝડપી રિવિઝન — પુરસ્કાર + સામયિક પ્રશ્નોત્તરી

આ વિભાગમાં પુરસ્કારો અને સામયિકો વિશેના સૌથી વધુ પુછાતા પ્રશ્નો ઉત્તર સહિત આપ્યા છે — જેમાં ઘણા પ્રશ્નો 2015 પછીના તાજેતરના પુરસ્કાર અને વિજેતા કૃતિ પર છે. પરીક્ષાના આગલા દિવસે ફક્ત આ પ્રશ્નોત્તરી વાંચી લેવી પૂરતી છે.

વર્ષ, લેખક અને કૃતિની જોડી ચોક્કસાઈથી યાદ રાખવી — ખાસ કરીને તાજેતરના સાહિત્ય અકાદમી વિજેતા, સરસ્વતી સન્માન, છેલ્લા જ્ઞાનપીઠ (2015) અને રઘુવીર ચૌધરીનો પદ્મશ્રી 2024.

📌 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ ગુજરાતીના છેલ્લા (4મા) જ્ઞાનપીઠ વિજેતા કોણ? — રઘુવીર ચૌધરી (2015)
- ★ 2015 પછી ગુજરાતીને જ્ઞાનપીઠ મળ્યો? — ના, કોઈને નહીં
- ★ સરસ્વતી સન્માન કયા ગુજરાતી કવિને મળ્યું? — સિતાંશુ યશશંકર (2017)
- ★ સિતાંશુ યશશંકરને સરસ્વતી સન્માન કઈ કૃતિ માટે? — 'વખાર'
- ★ રઘુવીર ચૌધરીને પદ્મશ્રી ક્યારે મળ્યો? — 2024
- ★ 2023નો ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર કોને + કૃતિ? — વિનોદ જોશી, 'સૈરન્મી'
- ★ 2024નો ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર કોને + કૃતિ? — દિલીપ ઝવેરી, 'ભગવાનની વાતો'
- ★ 2025નો ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર કોને + કૃતિ? — યોગેશ વૈધ, 'ભટ્ટખડકી'
- ★ ગુજરાતીમાં પ્રથમ સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર (1955) કોને? — મહાદેવભાઈ દેસાઈ ('મહાદેવભાઈની ડાયરી')
- ★ રણજિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રકના પ્રથમ વિજેતા કોણ? — ઝવેરચંદ મેઘાણી (1928)

23.11 ઝડપી રિવિઝન — સામયિક + સંસ્થા પ્રશ્નોત્તરી

આ બીજો પ્રશ્નોત્તરી-સેટ સામયિકો અને સાહિત્ય સંસ્થાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. સામયિક→તંત્રીની જોડી અને સંસ્થાઓની સ્થાપના-વર્ષ — આ બંને પ્રકારના પ્રશ્નો અહીં આવરી લીધા છે.

જાતે પ્રશ્ન વાંચી, જવાબ યાદ કરી, પછી મેળવી જુઓ — આ રીતે ગોખવાથી પરીક્ષામાં ઝડપથી જવાબ યાદ આવે છે.

પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ 'ડાંડિયો' સામયિક કોણે શરૂ કર્યું? — નર્મદ
- ★ 'સુદર્શન' સામયિકના તંત્રી કોણ? — મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી
- ★ 'વસંત' સામયિકના તંત્રી કોણ? — આનંદશંકર ધ્રુવ
- ★ 'કુમાર' સામયિકના તંત્રી કોણ? — બચુભાઈ રાવત (બુધસભા)
- ★ 'સંસ્કૃતિ' સામયિકના તંત્રી કોણ? — ઉમાશંકર જોશી
- ★ 'પ્રસ્થાન' સામયિકના તંત્રી કોણ? — રામનારાયણ વિ. પાઠક
- ★ 'એતદ્' / 'ક્ષિતિજ' સામયિક કોની સાથે જોડાયેલું? — સુરેશ જોશી
- ★ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનું જૂનું સામયિક કયું? — બુદ્ધિપ્રકાશ
- ★ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સ્થાપના ક્યારે + પ્રથમ પ્રમુખ? — 1905, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી
- ★ નર્મદ સુવર્ણ ચંદ્રક કોની સ્મૃતિમાં (કયા શહેર)? — નર્મદ (સૂરત)

આ આખા ગુજરાતી સાહિત્ય ગાઈડનું છેલ્લું અને સૌથી મહત્વનું પ્રકરણ — પરીક્ષાના આગલા દિવસે ગોખવા માટેનું 'ક્રેમ ચેપ્ટર' (cram chapter). અહીં માત્ર કોષ્ટકો અને પ્રશ્નોત્તરી છે, જે સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં સૌથી વધુ પુછાય છે — સાહિત્યકારોનાં ઉપનામ, પ્રખ્યાત કૃતિ→લેખકની જોડી, ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'પ્રથમ' ગણાતી કૃતિઓ અને મહાન સર્જકોને મળેલાં બિરુદ. આ બધું એક-એક નજરમાં યાદ રહી જાય તે રીતે ગોઠવ્યું છે. દરેક કોષ્ટક વારંવાર વાંચીને ગોખી લેવું — એક પણ જોડી ચૂકશો નહીં.

24.1 ઉપનામ (તખલ્લુસ) — સાચું નામ સાથે

ઘણા ગુજરાતી સાહિત્યકારોએ પોતાના સાચા નામની જગ્યાએ ઉપનામ (તખલ્લુસ / pen name) થી લખ્યું. પરીક્ષામાં 'આ ઉપનામ કોનું છે?' અથવા 'આ સાહિત્યકારનું ઉપનામ શું છે?' — એવા પ્રશ્નો ખૂબ પુછાય છે.

નીચેનું કોષ્ટક સૌથી મહત્વનું છે — તેને ઊલટું-સૂલટું (ઉપનામ→નામ અને નામ→ઉપનામ બંને રીતે) ગોખવું. ખાસ ધ્યાન — રામનારાયણ વિ. પાઠકનાં ત્રણ ઉપનામ છે (દ્વિરેફ, શેષ, સ્વૈરવિહારી), જે વારંવાર પુછાય છે.

ઉપનામ → સાચું નામ

ઉપનામ	સાચું નામ
નર્મદ	નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે
કાન્ત	મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ
કલાપી	સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહિલ
ધૂમકેતુ	ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી
સુંદરમ્	ત્રિભુવનદાસ પુ. લુહાર
દ્વિરેફ / શેષ / સ્વૈરવિહારી	રામનારાયણ વિ. પાઠક
ઘનશ્યામ	કનૈયાલાલ મા. મુનશી (ક. મા. મુનશી)
સ્નેહરશ્મિ	ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ
ઉશનસ્	નટવરલાલ કુબેરદાસ પંડ્યા
દર્શક	મનુભાઈ પંચોળી
મલયાનિલ	કંચનલાલ વાસુદેવ મહેતા
શેષ	રામનારાયણ વિ. પાઠક

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ કલાપી = સુરસિંહજી ગોહિલ; કાન્ત = મણિશંકર ભટ્ટ
- ★ ધૂમકેતુ = ગૌરીશંકર જોશી; સુંદરમ્ = ત્રિભુવનદાસ લુહાર
- ★ રામનારાયણ પાઠકનાં 3 ઉપનામ — દ્વિરેફ, શેષ, સ્વૈરવિહારી
- ★ ઘનશ્યામ = ક. મા. મુનશી; દર્શક = મનુભાઈ પંચોળી; મલયાનિલ = કંચનલાલ મહેતા

24.2 પ્રખ્યાત કૃતિ → લેખક

પરીક્ષામાં 'આ કૃતિ કોની છે?' એ સૌથી સામાન્ય પ્રશ્ન છે. નીચે ગુજરાતી સાહિત્યની સૌથી પ્રખ્યાત કૃતિઓ અને તેમના લેખકો કોષ્ટકરૂપે આપ્યા છે. આ કોષ્ટક પણ બંને દિશામાં ગોખવું — કૃતિ→લેખક અને લેખક→કૃતિ. ખાસ કરીને મુનશીની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ અને ગાંધીજી-મેઘાણીની કૃતિઓ વારંવાર પુછાય છે.

પ્રખ્યાત કૃતિ → લેખક

કૃતિ	લેખક
કરણ ઘેલો	નંદશંકર મહેતા
સરસ્વતીચંદ્ર	ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી
પાટણની પ્રભુતા	ક. મા. મુનશી
ગુજરાતનો નાથ	ક. મા. મુનશી
માનવીની ભવાઈ	પન્નાલાલ પટેલ
મળેલા જીવ	પન્નાલાલ પટેલ
સત્યના પ્રયોગો	મહાત્મા ગાંધી
મારી હકીકત	નર્મદ
સૌરાષ્ટ્રની રસધાર	ઝવેરચંદ મેઘાણી
હિમાલયનો પ્રવાસ	કાકાસાહેબ કાલેલકર
ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી	મનુભાઈ પંચોળી (દર્શક)
પોસ્ટ ઓફિસ	ધૂમકેતુ
આગગાડી	ચંદ્રવદન મહેતા
ભદ્રંભદ્ર	રમણભાઈ નીલકંઠ

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ સરસ્વતીચંદ્ર = ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી
- ★ માનવીની ભવાઈ + મળેલા જીવ = પન્નાલાલ પટેલ
- ★ પાટણની પ્રભુતા + ગુજરાતનો નાથ = ક. મા. મુનશી (ઐતિહાસિક)
- ★ આગગાડી = ચંદ્રવદન મહેતા; પોસ્ટ ઓફિસ = ધૂમકેતુ

24.3 ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'પ્રથમ'

'પ્રથમ' (first) ને લગતા પ્રશ્નો સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં લગભગ નિશ્ચિતપણે આવે છે. નીચે સૌથી મહત્વનાં 'પ્રથમ' એક કોષ્ટકમાં આપ્યાં છે.

આ 'પ્રથમ' — પ્રથમ નવલકથા, પ્રથમ આત્મકથા, પ્રથમ ટૂંકી વાર્તા, પ્રથમ વિવેચક અને પ્રથમ જ્ઞાનપીઠ વિજેતા — સૌથી વધુ પુછાય છે. તેને રટી લેવાં.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'પ્રથમ'

પ્રથમ	કૃતિ / વ્યક્તિ	સર્જક
પ્રથમ નવલકથા	કરણ ઘેલો	નંદશંકર મહેતા
પ્રથમ આત્મકથા	મારી હકીકત	નર્મદ
પ્રથમ ટૂંકી વાર્તા	ગોવાલણી	મલયાનિલ (કંચનલાલ વાસુ મહેતા)
પ્રથમ વિવેચક	—	નવલરામ પંડ્યા
પ્રથમ જ્ઞાનપીઠ (ગુજરાતી)	—	ઉમાશંકર જોશી (1967)
પ્રથમ રણજિતરામ ચંદ્રક	—	ઝવેરચંદ મેઘાણી (1928)

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ પ્રથમ નવલકથા = કરણ ઘેલો (નંદશંકર મહેતા)
- ★ પ્રથમ આત્મકથા = મારી હકીકત (નર્મદ)
- ★ પ્રથમ ટૂંકી વાર્તા = ગોવાલણી (મલયાનિલ)
- ★ પ્રથમ વિવેચક = નવલરામ પંડ્યા; પ્રથમ જ્ઞાનપીઠ = ઉમાશંકર જોશી

24.4 બિરુદ (ઉપાધિ) — સાહિત્યકાર સાથે

ઘણા મહાન સાહિત્યકારોને તેમના વિશિષ્ટ પ્રદાન માટે ખાસ બિરુદ (title) મળ્યાં છે. પરીક્ષામાં 'આ બિરુદ કોને મળ્યું?' એ પ્રશ્ન વારંવાર આવે છે. નીચેનું કોષ્ટક સૌથી મહત્વનું છે. ખાસ ધ્યાન — નરસિંહ મહેતા 'આદિ કવિ', મેઘાણી 'રાષ્ટ્રીય શાયર', હેમચંદ્રાચાર્ય 'કવિકાવસર્વજ્ઞ', પ્રેમાનંદ 'આખ્યાનનો મહાકવિ' અને નર્મદ 'અર્વાચીન ગદ્યના પિતા'.

બિરુદ → સાહિત્યકાર

બિરુદ	સાહિત્યકાર
આદિ કવિ	નરસિંહ મહેતા
રાષ્ટ્રીય શાયર	ઝવેરચંદ મેઘાણી
કવિકાવસર્વજ્ઞ	હેમચંદ્રાચાર્ય
આખ્યાનનો મહાકવિ	પ્રેમાનંદ
અર્વાચીન ગદ્યના પિતા	નર્મદ
સવાઈ ગુજરાતી	કાકાસાહેબ કાલેલકર
યુગમૂર્તિ વાર્તાકાર	ર. વ. દેસાઈ
હાસ્યસમ્રાટ	જ્યોતીન્દ્ર દવે

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ આદિ કવિ = નરસિંહ મહેતા; આખ્યાનનો મહાકવિ = પ્રેમાનંદ
- ★ રાષ્ટ્રીય શાયર = મેઘાણી; કવિકાવસર્વજ્ઞ = હેમચંદ્રાચાર્ય
- ★ અર્વાચીન ગદ્યના પિતા = નર્મદ; સવાઈ ગુજરાતી = કાકાસાહેબ
- ★ યુગમૂર્તિ વાર્તાકાર = ર. વ. દેસાઈ; હાસ્યસમ્રાટ = જ્યોતીન્દ્ર દવે

24.5 'પિતા / પ્રણેતા' — સ્વરૂપ સાથે

દરેક સાહિત્ય-સ્વરૂપના 'પિતા' કે 'પ્રણેતા' ગણાતા સર્જકોનાં નામ પરીક્ષામાં અલગ-અલગ રીતે પુછાય છે. નીચે આ બધાં એક કોષ્ટકમાં એકઠાં કર્યાં છે, જેથી મૂંઝવણ ન થાય.

ખાસ ધ્યાન—'ગદ્યના પિતા' (નર્મદ), 'ટૂંકી વાર્તાના પિતા' (ધૂમકેતુ), 'અર્વાચીન નાટકના પિતા' (રણછોડભાઈ) અને 'આધુનિક સાહિત્યના પ્રણેતા' (સુરેશ જોશી)—આ ચાર સૌથી વધુ પુછાય છે.

સ્વરૂપ → પિતા / પ્રણેતા

સ્વરૂપ / ક્ષેત્ર	પિતા / પ્રણેતા
અર્વાચીન ગદ્ય	નર્મદ
ટૂંકી વાર્તા	ધૂમકેતુ
અર્વાચીન નાટક	રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવે
આધુનિક સાહિત્ય	સુરેશ જોશી
પ્રથમ નવલકથા (સર્જક)	નંદશંકર મહેતા
ભવાઈ (લોકનાટ્ય)	અસાઈત ઠાકર

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ અર્વાચીન ગદ્યના પિતા = નર્મદ
- ★ ટૂંકી વાર્તાના પિતા = ધૂમકેતુ
- ★ અર્વાચીન નાટકના પિતા = રણછોડભાઈ ઉ. દવે
- ★ આધુનિક સાહિત્યના પ્રણેતા = સુરેશ જોશી; ભવાઈ = અસાઈત ઠાકર

24.6 ઝડપી પ્રશ્નોત્તરી — સેટ 1 (ઉપનામ અને કૃતિ)

નીચે ઉપનામ અને પ્રખ્યાત કૃતિઓને લગતા સૌથી વધુ પુછાતા પ્રશ્નો ઉત્તર સહિત આપ્યા છે. જાતે પ્રશ્ન વાંચી, જવાબ યાદ કરી, પછી મેળવી જુઓ.

📖 પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ 'કલાપી' ઉપનામ કોનું છે? — સુરસિંહજી ગોહિલ
- ★ 'કાન્ત' ઉપનામ કોનું છે? — મણિશંકર ભટ્ટ
- ★ 'ધૂમકેતુ' ઉપનામ કોનું છે? — ગૌરીશંકર જોશી
- ★ 'સુંદરમ્' નું સાચું નામ? — ત્રિભુવનદાસ લુહાર
- ★ 'દર્શક' ઉપનામ કોનું છે? — મનુભાઈ પંચોળી
- ★ 'ઘનશ્યામ' ઉપનામ કોનું છે? — ક. મા. મુનશી
- ★ રામનારાયણ વિ. પાઠકનાં ઉપનામ કયાં? — દ્વિરેફ, શેષ, સ્વૈરવિહારી
- ★ 'સરસ્વતીચંદ્ર' ના લેખક કોણ? — ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી
- ★ 'માનવીની ભવાઈ' ના લેખક કોણ? — પન્નાલાલ પટેલ
- ★ 'મલયાનિલ' નું સાચું નામ? — કંચનલાલ વાસુદેવ મહેતા

24.7 ઝડપી પ્રશ્નોત્તરી — સેટ 2 ('પ્રથમ' અને 'બિરુદ')

આ સેટ 'પ્રથમ' અને 'બિરુદ' ને લગતા પ્રશ્નોનો છે — જે પરીક્ષામાં ગુણ પાક્કા કરાવનારા છે. આ બધા જવાબ મોઢે હોવા જોઈએ.

પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ ગુજરાતીની પ્રથમ નવલકથા કઈ? — કરણ ઘેલો (નંદશંકર મહેતા)
- ★ ગુજરાતીની પ્રથમ આત્મકથા કઈ? — મારી હકીકત (નર્મદ)
- ★ ગુજરાતીની પ્રથમ ટૂંકી વાર્તા કઈ? — ગોવાલણી (મલયાનિલ)
- ★ ગુજરાતીના પ્રથમ વિવેચક કોણ? — નવલરામ પંડ્યા
- ★ 'આદિ કવિ' બિરુદ કોને મળ્યું? — નરસિંહ મહેતા
- ★ 'રાષ્ટ્રીય શાયર' બિરુદ કોને મળ્યું? — ઝવેરચંદ મેઘાણી
- ★ 'કલિકાલસર્વજ્ઞ' બિરુદ કોને મળ્યું? — હેમચંદ્રાચાર્ય
- ★ 'આખ્યાનનો મહાકવિ' કોણ? — પ્રેમાનંદ
- ★ 'અર્વાચીન ગદ્યના પિતા' કોણ? — નર્મદ
- ★ 'સવાઈ ગુજરાતી' બિરુદ કોને મળ્યું? — કાકાસાહેબ કાલેલકર

24.8 ઝડપી પ્રશ્નોત્તરી — સેટ 3 (પિતા/પ્રણેતા અને પુરસ્કાર)

આ છેલ્લો સેટ 'પિતા/પ્રણેતા' અને 'પુરસ્કાર-વર્ષ' ને લગતા પ્રશ્નોનો છે. આખા ગાઈડનું આ સૌથી અંતિમ રિવિઝન છે—આ બધા જવાબ આવડે તો સાહિત્ય વિભાગના મોટા ભાગના ગુણ સુનિશ્ચિત છે.

પરીક્ષામાં પૂછાય તેવા પ્રશ્નો

- ★ ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાના પિતા કોણ? — ધૂમકેતુ
- ★ અર્વાચીન ગુજરાતી નાટકના પિતા કોણ? — રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવે
- ★ ગુજરાતી આધુનિક સાહિત્યના પ્રણેતા કોણ? — સુરેશ જોશી
- ★ ભવાઈના આદ્ય પ્રણેતા કોણ? — અસાઈત ઠાકર
- ★ ગુજરાતીના પ્રથમ જ્ઞાનપીઠ વિજેતા કોણ? — ઉમાશંકર જોશી (1967)
- ★ પન્નાલાલ પટેલને જ્ઞાનપીઠ ક્યારે? — 1985
- ★ રાઘવજી ચૌધરીને જ્ઞાનપીઠ ક્યારે? — 2015
- ★ રણજિતરામ ચંદ્રકના પ્રથમ વિજેતા કોણ? — ઝવેરચંદ મેઘાણી (1928)
- ★ 'યુગમૂર્તિ વાર્તાકાર' બિરુદ કોને મળ્યું? — ર. વ. દેસાઈ
- ★ 'હાસ્યસમ્રાટ' કોણ ગણાય છે? — જ્યોતીન્દ્ર દવે

24.9 પુરસ્કાર-કૃતિ — તાજેતરના વિજેતા (કેમ કોણક)

આ છેલ્લું કોણક તાજેતરના (ખાસ કરીને 2015 પછીના) મુખ્ય પુરસ્કાર-વિજેતા, તેમની વિજેતા કૃતિ અને વર્ષ ઝડપથી ગોખવા માટે છે — હાલની સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં આ સૌથી વધુ પુછાય છે.

ખાસ ધ્યાન — જ્ઞાનપીઠ 2015 પછી કોઈ ગુજરાતીને મળ્યો નથી (છેલ્લા = રઘુવીર ચૌધરી). સરસ્વતી સન્માન = સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર ('વખાર'). રઘુવીર ચૌધરી = પદ્મશ્રી 2024. પુરસ્કાર-લેખક-કૃતિ ત્રણેયની જોડી મોઢે કરી લેવી.

તાજેતરના પુરસ્કાર → લેખક + કૃતિ

પુરસ્કાર	લેખક	કૃતિ	વર્ષ
સાહિત્ય અકાદમી	ગુલામમોહમ્મદ શેખ	ઘેર જતાં	2022
સાહિત્ય અકાદમી	વિનોદ જોશી	સૈરન્મી	2023
સાહિત્ય અકાદમી	દિલીપ ઝવેરી	ભગવાનની વાતો	2024
સાહિત્ય અકાદમી	યોગેશ વૈધ	ભટ્ટપડકી	2025
સરસ્વતી સન્માન	સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર	વખાર	2017
જ્ઞાનપીઠ (છેલ્લા)	રઘુવીર ચૌધરી	—	2015
પદ્મશ્રી	રઘુવીર ચૌધરી	—	2024

★ પરીક્ષા માટે યાદ રાખો

- ★ જ્ઞાનપીઠ ગુજરાતી 4 — ઉમાશંકર(1967), પન્નાલાલ(1985), રાજેન્દ્ર શાહ(2001), રઘુવીર ચૌધરી(2015)
- ★ 2015 પછી કોઈ ગુજરાતીને જ્ઞાનપીઠ નહીં
- ★ સરસ્વતી સન્માન = સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર ('વખાર', 2017)
- ★ સાહિત્ય અકાદમી — 2023 વિનોદ જોશી('સૈરન્મી'), 2024 દિલીપ ઝવેરી, 2025 યોગેશ વૈધ; પદ્મશ્રી 2024 = રઘુવીર ચૌધરી

ગુજરાતી સાહિત્ય પર ફી ક્લિક્સ આપો!

 pariksapath.in · Telegram: t.me/PariksaPathOfficial · 100% ફી

Photos: Wikimedia Commons